Ош мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК Ошского государственного университета

№4 – 2015

ISSN 1694-7452

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ОшМУ жарчысы

ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журнал жылына 4 жолу чыгарылат

Илимий журнал
Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан
2000-жылдын 28-декабрынан каттоодон өткөн

2015-жыл, №4

Башкы редактор,
филол.и.д., профессор *Исаков К.А.*

Башкы редактордун орун басары,
б.и.д., профессор *Жумабаева Т.Т.*

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Зулпукаров К.З. – филол.и.д., профессор
2. Жусупакматов Л. –филол.и.д., професоор
3. Калыгулова С.Ш. – филол.и.к., доцент
4. Мурадымов Н.М. – филол.и.к., доцент
5. Элчиев Ж.Э. – филол.и.к., доцент

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ:

1. Бабаев Д.Б. – пед.и.д., профессор
2. Момуналиев С.М. – пед.и.д., профессор
3. Син Е.Е. – пед.и.д., профессор
4. Алтыбаева М.А. – пед.и.к., профессор
5. Батыралиев А. – пед.и.к., доцент
6. Акматова Т.А. – пед.и.к., доцент

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ:

1. Купуев П.К. – э.и.д., проф., КРУИАнын мүчө-корреспонденти
2. Тургунбаев Ж.Т. – э.и.д., профессор
3. Эргешбаев У.Ж. – э.и.д., доцент
4. Култаев Т.Ч. – э.и.д., доцент
5. Зулпукаров А. – э.и.д., профессор

САЯСАТ ТААНУУ ИЛИМДЕРИ:

1. Абдурешев А.Б. – саяс.таануу.и.д., профессор
2. Омукеева Ж.А. – саяс.таануу.и.д., профессор
3. Ибраимова С.С. – саяс.таануу.и.к., доцент
4. Абазбек у. Р. – саяс.таануу.и.к., доцент

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ:

1. Абытов Б.К. – т.и.д., профессор
2. Алымбаев Ж.Б. – т.и.д., профессор
3. Нурумбетов Б. – т.и.д., профессор
4. Кененсариев Т.К. – т.и.д., профессор
5. Асанканов А.А.– т.и.д., профессор
6. Чоротегин Т. – т.и.д., профессор

ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Аттокуров Т.А. – филос. и.д., профессор
2. Шарипова Э.К. – филос.и.д., профессор
3. Карабеков К. – филос.и.д., профессор
4. Кулназаров А.К. – филос.и.д., профессор
5. Балтабаева А.Т. – филос.и.д., профессор

ОшМУнун редакциялык-басма кеңешинин чечими менен басууга сунушталды

****Берилген материалдардын сапаттуулук деңгээлине, илимий мазмунуна, жаңылыгына, автор, сунуштаган кафедра жана рецензиялаган окумуштуу жооптуу***

МАЗМУНУ

1. ***Абдраманова С.К.*** Слово «сердце» в лингвокультурологии..... 7
2. ***Абдубалиева Э.А.*** К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” түзүлүш принциптери 11
3. ***Айтибаева Ж.К.*** Лингвистикалык концептологиянын негизги категориялары 14
4. ***Акишова Г.Т.*** Х. Карасаевдин кыргыз тили илиминин өнүгүшүнө кошкон салымы 19
5. ***Атакулова М.А., Жусупова А.А., Айылчиева Д.Т.*** О преобразовании пословицы в загадку и трансформах примет 23
6. ***Атакулова М.А., Айылчиева Д.Т.*** Константы и переменные в лингвистических знаках 26
7. ***Бекмуратова А.К.*** Понятие языковой личности в антропоцентрической лингвистике 29
8. ***Бекмуратова А.К.*** «Лошадиные» табу и приметы как формулы этнического прогноза 32
9. ***Жамгырчиева Г.Т.*** “Манас” эпосунун архаикалык поэтикасы 35
10. ***Жамгырчиева Г.Т.*** Кыргыз эпосторундагы эненин архаикалык образынын берилиши 40
11. ***Жээнбекова Г.Т.*** Роль суффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в кыргызском речевом этикете 43
12. ***Ибрагимова Р.Н., Жалалова Д.Т.*** Функционирование послелогов в составе синтетических единиц языка 49
13. ***Идирисов С.*** Кызыл-Суу кыргыздарынын жазуу тилинин графикасы 53
14. ***Исакова Т.Ж.*** Сөз менен сөз айкаштарындагы көп жана өтмө маанилүүлүк жөнүндө 57
15. ***Исакова Т. Ж.*** Сөз маанилеринин кыргыз тили илиминде изилдениши 60
16. ***Калыгулова С.Ш.*** Функционально-грамматическое разбиение английских придаточных обстоятельственных предложений и их кыргызских соответствий в разрезе семантики 64
17. ***Кидиралиева Н.М.*** Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма 68
18. ***Курамаева Ф.Н.*** Азербайжан тилиндеги жөндөмөлөр жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн колдонулуш өзгөчөлүгү 75
19. ***Максутова Ж.Ж.*** “Ата-эне” концептинин паремияларда берилиши 81
20. ***Максутова Ж.Ж.*** Паремияларда “ата-эне” концептин уюштурган когнитемалар 85
21. ***Машиева Р.К.*** Формула приветствия в русском и кыргызском языках 88
22. ***Мурадымова Е.Н., Мурадымов Н.М***. Академик К.К. Юдахин – хранитель духовногонаследия народа (к 125-летию выдающегося лексиколога, тюрколога, академика, 50-летию издания КРС) 90
23. ***Нарматова Г.К.*** Влияние англицизмов на развитие лексики кыргызского языка 95
24. ***Нурмаматова М.Т.*** Чыңгыз Айтматов кыргыз адабиятчыларынын изилдөөсүндө (1960-1980-жылдар) 101
25. ***Оморова Т.М.*** Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасындагы эненин образы.. 106
26. ***Оморова Т.М.*** 1920-30-жылдардагы поэзия жана эне темасы 109
27. ***Сабиралиева З.М.*** Лингвистические аспекты концепта «юмор» 114
28. ***Сагындыкова Р.Ж.*** Английские придаточные обстоятельственные места и их функциональные соответствия в кыргызском языке 118

29. ***Темирова Б.Т.*** Кыргызстандагы 1952-жылдагы «Манас» эпосуна арналган илимий конференциянын тарыхий мааниси 122
30. ***Темирова Б.Т.*** Акын Ж. Садыковдун «Саякбай» поэмасындагы мүнөз түзүү чеберчилиги 125
31. ***Темирова Б.Т.*** К. Тыныстановдун «Манастын күмбөзү» ыры жөнүндө..... 129
32. ***Эшманова С.К., Зулпукаров К.З.*** Текстти сыпаттоонун принциптери жана прагматикасы кайталоо конфигурациясынын өнүтүндө 132
33. ***Аванова Ж.А.*** Окуучулардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү жана болочок математиктерди даярдоо маселелери..... 137
34. ***Култаева Д.Ч.*** Математика боюнча тапшырмалардын циклин түзүү жана аларды колдонуу менен студенттердин математикалык жөндөмүн диагностикалоо жана өнүктүрүү 143
35. ***Амиракулова Б.Ж.*** “Сабырдын түбү – сары алтын” темасын куратордук-тарбиялык саатта өтүүнүн ыкмалары 150
36. ***Батыралиев А.*** Педагогикалык процесстин максатын аныктоо-мезгилдин актуалдуу проблемасы 153
37. ***Джунусова М.С., Шамшиева М.К.*** Жаңы сөздөрдү окутуу 157
38. ***Жакупова Г.С.*** Самообразование педагога как важный фактор в подготовке будущих специалистов 165
39. ***Жакупова Г.С.*** Формирование творческого отношения специалиста к своей будущей профессиональной деятельности в высшем учебном заведении 169
40. ***Жалалова Д.Т., Ибрагимова Р.Н.*** О развитии критического мышления студентов на занятиях внеклассного чтения 174
41. ***Калдыбаев С.К.*** Международный университет Ататүрк Ала-Тоо сущность и роль понятия «Результат обучения»..... 178
42. ***Касенов Т.Б.*** Дене шынықтыру мәдениетіндегі спорттық бастаулардың маңызы 183
43. ***Колдошев М.*** Ата-бабаларыбыздын демократиялык баалуулугунун “Манас” эпосундагы көрүнүшү 187
44. ***Тажикова Б.Ш., Бубаева З.Ж.*** Обстоятельства, предопределяющие особенности воспитательной работы в современной национальной школе 192
45. ***Темирова Н.М.*** ЖОЖдордо мамлекеттик тилди интеграциялап окутуунун жолдору 195
46. ***Тилекова Н.Д.*** Мектеп курсунда чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн үйрөтүүнүн актуалдуу маселелери 199
47. ***Төлөнова Г.Б.*** “Эне тил –улут тагдыры” темасын куратордук саатта өтүүнүн ыкмасы 203
48. ***Сарыбаев Э.А.*** Состояние пограничных проблем Кыргызстана с Таджикистаном и пути их регулирования 207
49. ***Арстанбеков М.С., Юсупалиев И.К.*** О массовых жертвах сталинских репрессий 213
50. ***Бекиева А.Т.*** Юлдаш Амраев – кыргыз элинин чыгаан мекенчил уулу 218
51. ***Динашева Л.С., Рустамбекова М.Е.*** Ресейдің түркістан өлкесіндегі отарлық саясатының ұлтаралық қатынастарға әсері (Жетісу және Сырдария облыстары материалдары бойынша) 220
52. ***Назарбаева Б.С.*** Аксы окуясы – Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы негизги бурулуш: булактар жана аны изилдөөнүн негизги багыттары 225
53. ***Назарбаева Б.С.*** Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдөгү мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарга булактаануучулук багытта изилдөө 228

жүргүзүүнүн методологиялык маселелери .....
54. ***Халматов К.А.***, ***Токтогулов А.А.*** Түрдүү элдерде окшош салттардын чагылдырылышы (Бешик той, кыркын чыгаруу, тушоо кесүү салттарынын мисалында) 232
55. ***Аматова Г.У., Базаркулова Т.А.*** Кетбуканын дүйнө таанымынын өзгөчөлүгү 235
56. ***Исаков К.А.*** Антикалык эстетиканын тарыхый-философиялык мазмуну ... 239
57. ***Исаков К.А.*** Эстетиканын платон-аристотелдик доктринасы 244
58. ***Карабеков К.Ч., Бойтоева С.С.*** Детерминисттик таанып-билүү усулдарынын өзгөчөлүктөрү жана алардын байланыштары 249
59. ***Аматова У.О.*** Занятость и безработица как факторы экономического развития КР 252
60. ***Парпиева Н.Р.*** Факторы социально-экономического развития конкурентоспособности регионов 258
61. ***Ташбаев М.*** Структура продовольственного рынка Ошской области 260

УДК: 413=82

Абдраманова С.К., преподаватель, ОшГУ

Слово «сердце» в лингвокультурологии

Макалада жүрөк сөзү маданият таануу аспектинде каралат, коомдун жана адамдын турмушунда анын ролу аныкталат.

Ачкыч сөздөр: *жүрөк, этимология, символ, туруктуу сөздөрдүн айкалыштары.*

В статье рассматривается слово «сердце» в культурологическом аспекте, определяется его роль в жизни общества и отдельно взятого человека.

Ключевые слова: *сердце, этимология, символ, устойчивые сочетания слов.*

Что такое сердце? Почему это слово так важно в нашей жизни? Можно ли прожить без сердца? Чтобы ответить на эти и другие вопросы, связанные с сердцем, рассмотрим слово «сердце» с точки зрения лингвистики, культурологии.

Первым этапом исследования стало изучение этимологии и семантики данного слова, на втором этапе – сочетаемость слова с разными частями речи, жизнь слова «сердце» в искусстве, в нашем повседневном общении.

Для этого были проанализированы словарные статьи, связанные со словом «сердце», которые являются предварительной теоретической основой для выявления его концептуальной сферы.

Обратимся в этимологию самого слова сердце. Это древнеславянское слово, современная форма которого развилась с древнерусского сьрдьце, которая в свою очередь возникла с праславянской sьrdьce, sьrdьko. Праславянское sьrdь идёт с индоевропейского kerdis "середина", "сердце" (как видим, из давних времен сердце связывалось с серединой). К нему родственное лит. sirdis "сердце", грец. kardia ("кардиограмма" обозначает запись движения сердца), лтш. sirds "сердце, мужество, гнев"; дрв. пруск. seyr "сердце"; sirt; cride "сердце"; гот. hairto "сердце"; нем. herz "сердце"; англ.heart; лат. cor, cordis; сюда же лат. credo - верить, доверять [5. с.15].

Важным для характеристики слова "сердце" есть его этимологическая связь со словом "середина". Так, праславянская форма слова сердце – sьrdьce, из sьrdьko, производное с уменьшенным суффиксом -ьк-о, в котором после -ь звук -k- изменяется на с (ц). Этот суффикс присоединен к основе существительного sьrdь "сердце", то есть "то, что находится в середине". Корень один и тот же, что и в праславянском слове "середина" - sьrda, serda, которое этимологически родственно с лат. serdis "сердцевина"; гот. hairto "сердце"; нем. herz "сердце"[6. с.407].

Давая толкование слова "сердце", разные этимологические словари подчеркивают его центральность. Сердце отождествляется не только с серединой во внешнем мире, например, сердце - это "сердцевина, середина ствола в дереве", но и с центром духовной жизни человека, с внутренней глубиной, которая не дана разуму: "середина, глубина, внутренность... средоточие жизненных сил человека....", "символ средоточия чувств и переживаний" и т.п..

Таким образом, можно дать следующие объяснения происхождению слова:

1) Слово СЕРДЦЕ – общеславянская переделка более древнего слова СЕРДО. СЕРДЦЕ – ласкательная форма со значением «сердечко», а СЕРДО – нейтральное слово. Со временем ласкательная форма полностью вытеснила форму нейтральную – и это во всех славянских языках! Тем не менее, корень СЕРД – мы легко можем заметить и сейчас в словах СЕРДОБОЛЬНЫЙ и СЕРДИТЫЙ.
2) Этот корень был вторичным явлением, а первичным были другие значения:

- то, что находится в середине, внутри или в центре;

- то, что спрятано внутри, будучи защищённым от наружных воздействий;
- внутренняя часть древесного ствола, защищённая снаружи корою.

И этот последний пункт и есть первоначальное значение этого корня. Корень представлен в русском языке множеством разных слов. Перечислим лишь некоторые случаи: СЕРДЦЕ, СЕРДЦЕВИНА, СЕРЕДИНА, СРЕДА, СРЕДНИЙ, СРЕДИ, СЕРЁДКА…

Толковые словари русского языка разных авторов раскрывают слово «сердце» как многозначное. Так, например, в «Толковом словаре русского языка» С.Ожегова это слово трактуется в четырёх значениях:

1. Центральный орган кровеносной системы в виде мышечного мешка (у человека в левой стороне грудной полости). *Сердце бьётся. Порок сердца.*

2. *перен.* Этот орган как символ души, переживаний, чувств, настроений. *Доброе, чуткое, отзывчивое сердце. Чёрствое сердце. Золотое сердце у кого-н. (об очень добром человеке). У него нет сердца (о злом, чёрством человеке). Отдать своё сердце кому-н. (полюбить). Сердце сердцу весть подаёт (о любящих, вспоминающих, думающих друг о друге; разг.).*

3. *перен.* Важнейшее место чего-н., средоточие. *Москва — сердце нашей Родины.*

4. Символическое изображение средоточия чувств в виде вытянутого по бокам овала, мягко раздвоенного сверху, книзу сужающегося и заострённого. *Сердце, пронзённое стрелой* [3.с.711].

Омоним слова «сердце» обозначает в некоторых выражениях гнев, раздражение. *Сказать с сердцем (сердито, раздражённо). В сердцах (рассердившись).*

В русском языке много устойчивых сочетаний, пословиц, поговорок со словом «сердце»: «Сердце замирает», «Сердце не камень», «Сердце кровью обливается», «С лёгким сердцем», «Положа руку на сердце», «Скрепя сердце»…

И без перца дойдёт до сердца(пословица)

Не мудрён привет, а сердца покоряет(пословица)

Людское сердце не лукошко –не прорежешь в нём окошко(пословица)

Сказать в сердцах (поговорка)

В сердце не влезешь (поговорка) [2.с.142, 146].

Слово «сердце» широко употребляется в нашей речи. Рассмотрим примеры сочетания этого слова с разными частями речи в толковых словарях русского языка, во фразеологическом словаре, в большом энциклопедическом словаре.

Изучив частоту употребления слова, приходим к выводу, что данное слово сочетается больше с прилагательными и глаголами:

1) Глагол: *сердце ноет, сердце скучает, сердце горит, сердце страдает, сердце плачет, сердце горюет, сердце радуется, сердце унывает, сердце тревожится, сердце смущается, сердце грустит, сердце боится, сердце болит, сердце бьётся, сердце стучит, разбить сердце, сердце щемит, сердце трепещет, сердце сдавило.*

2) Прилагательное: *больное сердце, львиное сердце, здоровое сердце, доброе сердце, злое сердце, любящее сердце, отзывчивое сердце, открытое сердце, горячее сердце, холодное сердце, чистое сердце, огненное сердце, человеческое сердце, благородное сердце, каменное сердце, слабое сердце, пламенное сердце, живое сердце, отважное сердце.*

3) Существительное: *сердце мальчика, сердце мужчины, сердце животного, сердце женщины, сердце девочки, сердце льва, сердце на рисунке, сердце у человека.*

4) Наречие: *сердце нараспашку, тревожат сердце иногда, сердцу грустно, сердцу скучно, сердцу тоскливо, сердцу плохо, сердце чаще бьётся.*

5) Местоимение: *отдать всё сердце, его сердце, сердце кого-то, сомненья сердца своего, тревожат сердце мне, не тронут сердца моего, чье-нибудь сердце тронет, моё сердце, любя всем сердцем, сердце в нём, в вашем сердце.*

6) Числительное: *сердца трёх, в обоих сердцах, второе сердце, два сердца*.

В словаре эпитетов предложено немало примеров.

1. О душевных качествах, характере человека; о человеке как носителе каких-либо свойств, черт характера. О способности сильно, горячо чувствовать, любить; о добром, мужественном, прямодушном характере человека.

Ангельское, бескорыстное,беспокойное, бесстрашное, благое (устар.), благородное, большое, бурное (устар. поэт.), великодушное, великое, верное, вещее, впечатлительное, высокое, глубокое, горячее, гуманное, девственное, доброе, доверчивое, емкое, жадное, жалостное (устар.), жаркое, женское, живое, знойное, золотое, кроткое, ласковое, львиное, любвеобильное, любящее, маетное (разг.), многолюбивое, молодецкое (нар.-поэт. и разг.), молодое, мудрое, мужественное, мягкое, мятежное (устар. поэт.), надежное, невинное, нежное, неистовое, ненасытное, неподкупное, непорочное, неугомонное, обширное, огневое (устар. поэт.), огненное, огромное, орлиное, отважное, отзывчивое, открытое, памятливое, пламенное, податливое, порывистое, правдивое, праведное, преданное, простое, прямое, пылкое, ретивое (нар.-поэт.), свежее, своевольное, святое, смелое, страстное, теплое, томное, трепетное, удалое, хорошее, храброе, целомудренное, чадолюбивое (устар.), человеколюбивое (устар.), человеческое, честное, чистое, чувствительное, чудное, чуткое, шелковое (разг.), щедрое, юное.

О неспособности сильно, горячо чувствовать, любить; о равнодушном, жестком характере.

Бездушное, бестрепетное, бесчувственное, глухое, гордое, деревянное, железное, жесткое, жестокое, завистливое, зачерствелое, заячье, звериное (разг.), злое, змеиное, каменное, косматое, ледяное, лживое, мертвое, надменное, непреклонное, окаменевшее, окаменелое, омертвелое, пустое, равнодушное, скупое, сонное, суровое, твердое, трусливое, тщеславное, увядшее, хладное (устар. поэт.), холодное, черное, черствое, эгоистическое, эгоистичное. Великанское, вымороженное, женоненавистническое, заскорузлое, мглистое, могучее, мозолистое, молчаливое, непутевое, обожженное, ожиревшее, окоченелое, рабье, седое, стоическое, сумасшедшее.

2. О состоянии, настроении, переживаниях.

Бедное, безотрадное, беспечное, бессонное, взволнованное, веселое, воскресшее, встревоженное, гневное, горемычное, замирающее, замученное, изнеможенное, истерзанное, истомленное, легкое, многострадальное, наболевшее, надорванное, неспокойное, несчастное, ноющее, обездоленное, ожившее, озлобленное, опустошенное, очарованное, победное (нар.-поэт.), покойное, покойно-счастливое, радостное, разбитое, сокрушенное, спокойное, стесненное, страждущее, счастливое, тяжелое, убитое, угнетенное, унылое, усталое[1.с.396-398].

Исследуя слово с морфологической точки зрения, отметим необычность грамматической категории одушевлённости-неодушевлённости этого слова. В большинстве случаев слово употребляется как неодушевлённое существительное (человек без сердца, операция на сердце). Но в ряде примеров эта грамматическая категория меняется. Так, в выражениях «сердце готово выскочить из груди; сердце в пятки ушло; ёкнуло сердце…….», в обращении «Сердце, тебе не хочется покоя…..» оно воспринимается как живое существо, способное чувствовать, переживать. На основе этого явления (олицетворение), вероятно, построены художественные произведения многих поэтов и писателей, обратившихся к образу «сердца».

В русском фольклоре и верованиях на Сердце насылают тоску, сухоту, огонь, его рассекают топором, пронзают огненной или обычной стрелой, вырывают из тела, оковывают обручами, студят, запирают на ключ.

Слово «сердце» встречается:

В прозаических произведениях: «Сердце Бонивура» (роман Дмитрия Нагишкина), «Легенда о Данко» (из рассказа М. Горького «Старуха Изергиль»), «Сердца трёх» (роман Джека Лондона), «Собачье сердце» (М. Булгаков), «Сердце матери» (З. Воскресенская).

В фильмах: «Сердца трёх», «Собачье сердце», «Сердце матери», «Сердце Марии», «Храброе сердце», «Сердце дракона», «Горячие сердца», «Сердцеедки», «Сердце врага», « Прямо в сердце», «Сердце ангела», «Укради моё сердце», «Сердце моё», «Я живу в твоём сердце», «Мамино сердце», «Моё сердце – для тебя», «Сердце не камень», «Сердца четырёх».

В произведениях живописи: Индиков Е.Г. Цикл: "Шрамы моего сердца.", А.Острицкий картина «Дама сердца»,

При обозначении географического понятия: Москва – сердце России.

Новосибирск – сердце Сибири. Уфа находится в самом сердце Башкирии.

Умбрия – зелёное сердце Италии.

Эти примеры подтверждают функционирование слова «сердце» в разных областях искусства.

Таким образом, слово «сердце» получило имя по своему местоположению в теле. Оно восходит к той же основе, что и середина: изначально – «То, что находится в центре». Важной стороной является его переносное значение, связанное с чувствами. Именно эти ассоциации в нашей речи, в обиходе выдвигаются на первый план. Такова лингвокультурологическая картина слова «сердце».

Литература

1. Горбачевич К.С. Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Ленинград «Наука» 1979. – С. 396-398.
2. Круглов Ю.Г. Русские народные загадки, пословицы, поговорки. – М.1990. – С. 142, 146.
3. Ожегов С.И. «Словарь русского языка». – М. «Русский язык». 1990г. – С. 711.
4. Шанский Н.М. «В мире слов». – М. «Просвещение» 1985. – С. 15, 227-228.
5. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М. «Просвещение» 1975. – С. 407.

S.K. Abdramanova, teacher, OshSU

Word "heart" in linguistical culture

Word "heart" is considered in article in culturologos aspect, is defined his (its) role in life's society and apart taken person.

Key words: *heart, etymologies, symbol, stable combination words.*

УДК: 81.324.822

Э.А. Абдубалиева, мугалим, ОшМСУ

К.К. Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүгүнүн" түзүлүш принциптери

К.К. Юдахиндин аталган сөздүгүнүн түзүлүш принциптерине жана практикалык маанисине басым жасалат.

Ачкыч сөздөр: *түркология, лексикография, лингвистикалык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, лексика, котормо сөздүк, кош тилдүү сөздүк, кыргыз тил илими ж.б.*

В статье рассматривается практическое значение и принципы построения данного словаря К.К. Юдахина.

Ключевые слова: *туркология, лексикография, лингвистический словарь, энциклопедический словарь, лексика, переводческий словарь, двуязычный словарь, научный кыргызский язык.*

Константин Кузьмич Юдахиндин түркологияга, анын ичинен кыргыз лексикографиясына салым кошкондугу тууралуу сөз кылууда, анын өмүр таржымалына кыскача кайрылуу абзел.

Советтик окумуштуу К.К. Юдахин 1890-жылдын 31-майында Оренбург губерниясына караштуу Орск шаарында почта кызматкеринин үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энеси Казахстандын Ауле-Ата шаарына көчүп келгендиктен, анын балачагы ошол жерде өткөн. Ошол мезгилдерден баштап казах, өзбек жана кыргыз тилдерин өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн.1906-1910-жылдары Ташкенттеги мугалимдер семинариясын бүтүрүп, мурунку Чимкент уездине караштуу Манкент жана Карабулак деген өзбек кыштактарында мугалим болуп иштеген. 1915-1920-жылдары Түркстан чыгыш институтун, Орто Азия мамлекеттик университетинин чыгыш факультети (түрк жана иран факультетин) бүтүргөн. Андан кийин Ленинград чыгыш институтунда (1932), Ленинград мамлекеттик университетинде, Москва чыгыш таануу институтунда жана жаңы түрк алфавитинин борбордук комитетинде (1944) иштеген.

1944-жылы Кыргыз ССРинин чакыруусу боюнча Фрунзеге келип, СССР ИАсынын Кыргыз филиалында Тил, адабият жана тарых институтунун кыргыз тил жана сөздүк түзүү секторунун башчысы (1944-52), М.В. Фрунзе атындагы КМПИнин (1946-51), В.В.Маяковский атындагы Кыз-келиндер пединститутунун, ошол эле учурда Фергана институтунун профессору (1951-54), 1955-жылдан өмүрүнүн акырына чейин КМУнун профессору болуп иштеген. К.К. Юдахин түрк тилдеринин көпчүлүгүндө, казах, өзбек, уйгур, кыргыз ж.б. тилддерде эркин жана сабаттуу сүйлөй да, жаза да алган кең арымдуу түрколог катары белгилүү. Ал 1975-жылдын 22-мартында дүйнөдөн кайткан.

Константин Кузьмич белгилүү окумуштуулардан чыгыш таануучулар В.В. Бартольд, Е.Д. Поливанов, түркологдор А.Н. Самойлович, П.А. Фалев, С.Г. Маловдордон таалим алган. Ошондой эле ал, учурунда илимий кадрларды даярдоого да салым кошкон. Константин Кузьмичтин тике жетекчилиги менен Х. Карасаев, Д. Шукуров, Ю. Яншансин, Г. Бакинова, Б. Орузбаева, Д. Мукамбаев, А. Джапаровдор кандидаттык диссертацияларын коргогон. Ал эми бүгүнкү күндө бул окумуштуулардын жетекчилиги менен бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, кыргыз тил илиминин багыттары боюнча проблемалар чечилди [4; 2].

К.К. Юдахин – советтик түрк лексикографиясын негиздеген окумуштуу. Аны түрк тилдери боюнча жарык көргөн төмөнкү эмгектери аркылуу далилдөөгө болот:

1. Өзбекче-орусча сөздүк (1927);
2. Уйгурча-орусча словаря (1928);
3. Кыргызча-орусча сөздүк (1940);
4. Кыргызсча-орусча сөздүк (1965);
5. Орусча-кыргызча сөздүк (1944);
6. Орусча-кыргызча сөздүк (1957).

Лексикография – сөздүктөрдү түзүүнүн теориясын жана практикасын үйрөтөрү белгилүү. Сөздүктөрдүн элдин маданий турмушундагы орду чоң жана алар туура сүйлөөгө, туура жазууга, сөздөрдүн маанисин толук түшүнүп колдонууга, эне тилибиздин маңыз-мазмунун жоготпоого, аны урпактарга өткөрүп берүүгө жол ачат эмеспи. Ошондой эле, адабий тилдин нормаларын сактоодо угут, ал эми сөздүктө колдонулган тилдик материалдар баба тилибиздин учурдагы абалын, тарыхын изилдөөдө табылгыс каражат болуп эсептелет. Окумуштууларыбыздын илимий тактоолорунун негизинде сөздүктөр милдетине, лексиканын кайсы катмарын өз кучагына камтыгандыгына ылайык энциклопедиялык сөздүк жана лингвистикалык сөздүк болуп 2ге бөлүнөт. Энциклопедиялык сөздүктөрдө буюмдар, заттар, окуялар ж.б. аныкталып, сөздүктүн башка типтеринде чечмелөөгө мүмкүн болбогон жер, суу, шаар, адам аттары, алардын тарыхы ж.б. сүрөттөр менен берилет. Мисалы, аларга “Большая Советская Энциклопедия”, “Малая Советская Энциклопедия”, “Медицинская энциклопедия” ж.б. сөздүктөр кирет. Ал эми лингвистикалык сөздүктө сөздөрдүн грамматикалык табияты көрсөтүлүп, алар өз ара бир нече топко бөлүнөт. Мисалы: түшүндүрмө сөздүк, этимологиялык сөздүк, тарыхый сөздүк, орфографиялык сөздүк, терминологиялык сөздүк, котормо сөздүк, фразеологиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү ж.б. [1].

Биз кайрылуучу сөздүк лингвистикалык сөздүктүн “котормо сөздүк” бөлүгүнө кирет. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдү, фразеологизмдерди экинчи бир тилге так которуу, котормо сөздүк болуп эсептелет. Мындай сөздүктөрдү **эки тилдүү** же **кош тилдүү** сөздүк деп атайт. Ошондой эле, котормо сөздүктөр экиден ашык көп тилдерде да болушу мүмкүн, аны **көп тилдүү** сөздүк деп атоого болот.

К.К. Юдахиндин түзгөн сөздүктөрүнө кайрыла турган болсок, 1928-жылы жарык көргөн “Уйгурча-орусча сөздүккө” Константин Кузьмич авторлош жана редактор болгон. Ал эми 1944-жылы жарык көргөн “Орусча-кыргызча сөздүктү” академик К.К. Юдахин, проф. Х. Карасаев жана Ж. Шүкүровдор менен биргеликте иштеп чыккан. Бул сөздүк да Константин Кузьмич Юдахиндин редакторлугу менен жарык көргөн. Мындан башка да өзбек жана кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча бир топ эмгектери бар.

Биз жогорудагы эмгектердин ичинен “Кыргызча-орусча сөздүккө” токтолобуз. Бул сөздүк 3 жолу (1940, 1965, 1985) жарык көргөн:

1. 1940-жылы 25 миң сөздү камтып, алгачкы жолу жарыкка чыккан;
2. Андан кийин толукталып, оңдолуп 40 миң сөздөн туруп, 1965-жылы жарык көргөн;
3. 1985-жылы 2 том болуп, 3-басылышы жарык көргөн.

К.К. Юдахин сөздүктөр менен иштөө практикасында, биринчи кезекте, алардын сөз тизмегин (словнигин) түзүүгө маани берген. Сөздүктө биринчи кыргызча сөздөр, андан кийин ал сөздүн орусча котормосу берилген. Сөздөр кыргыз алфавитинин тартиби боюнча түзүлгөн. Алынган сөздүн ар бир мааниси мисалдар менен түшүндүрүлгөн. Ал эми мисалдар көркөм чыгармалардан, фразеологиялык сөз тизмектеринен, макал-ылакаптардан, кесиптик, терминдик сөздөрдөн жана фольклордук чыгармалардан пайдаланылган. Мисалы:

Көркөм чыгармалардан:*Сүйүмкан энеси Ажардын көңүлүн жайгагансыды - Сюмкан успокаивала свою мать Аджар.* [6: 214-бет] ж.б.

Фразеологизмдерден:*Сен эки кишинин арасына от жакпай жүр – Ты не ссорь людей между собой* [7: 83-бет].

Макалдардан:*Булуттан чыккан күн ачуу, Жамандан чыккан сөз ачуу – Жгуче солнце, вышедшее из тучи, едко слово, сказанное дурным* [6: 82-бет].

Ылакаптардан:*Отко келген катындын, отуз ооз сөзү бар – У женщины, пришедшей за огнем, слов на тридцать ртов.* [7: 83-бет].

Кесиптик сөздөрдөн:*Жороп – домотканые шерстяные орнаментированные чулки* [6: 262-бет].

Терминдик сөздөрдөн:*Жөндөмө – падеж* [6: 264-бет].

Фольклордук чыгармалардан:*Эчки сүйөт баласын "тентегим" деп, кой сүйөт баласын "жөнтөгүм" деп – коза ласкает своего детеныша, говоря "мой озорной", овца ласкает своего детеныша, говоря "мой смирненький"* [6: 265-бет].

Ошондой эле, сөздүккө турмуштук оозеки лексикасы, диалектикалык жана көөнөргөн (эскирген) сөздөрдүн кээ бир катмарлары да киргизилген. Мисалы:

Турмуштук оозеки лексика:*Чырагым – Светик мой* [7: 391-бет].

Диалектилик сөз:*Оромол* (иранча, түшт.диал.) – *жоолук* (адаб.тил) – *женский головной платок* [7: 81-бет].

Көөнөргөн (эскирген) сөздөр: *Ороочу (*тарыхый сөз*) – бедняк, нанимавшийся караулить яму с зерном*[7: 81-бет].

Сөздүктө, негизинен, азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасы толугу менен камтылгандыгын, келтирилген мисалдардан байкоого болот.

Ошентип «Кыргызча-орусча сөздүктөгү» К.К. Юдахиндин кош тилдүү сөздүгүнүн түзүлүш принциптери, негизинен, жогоруда белгиленген структураны сактоо менен аткарылгандыгын белгилейбиз.

Константин Кузьмич Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» чыкканда, 1940-жылы Кыргыз ССРинин илимге эмгек сиңирген ишмери наамын алган. Бул эмгек толукталып, оңдолуп 1965-жылы жарык көргөндөн кийин, бул залкар эмгеги үчүн 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Ошондой эле, Ленин ордени, Эмгек Кызыл Туу, "Ардак белгиси" ордендери менен сыйланган.

Аталган сөздүккө карата айтылган биздин өлкөнүн жана чет өлкөлүк окумуштуулардын пикирине да кайрылып кетүүгө болот. Алсак, Польшадан А. Зайончковский, Германиядан Г. Габен, Финляндиядан М. Рясянен, Турциядан Саодат Чагатай ж.б. жогорку баа беришкен. Ал эми Н.А. Баскаков: "Словарь оценен известными специалистами как и крупнейшее достижение тюркской лексикографии", Б.М. Юнусалиев: "Фундаментальным двуязычным словарем совершенно нового типа", З. Бектенов: "Гордостью не только киргизской филологии, но и всей тюркологической науки", из Алма-Ате А. Махмутов: "К.К. Юдахин, собрав все лексические богатства киргизского языка, изалек оттуда самые драгоценные его зерна" [2: 329-б.]. Жогоруда берилген баанын далили катары, К.К. Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүгүнүн" бүгүнкү күндө да жогорку кызматтагы интеллигенттен тартып, мектеп окуучусуна чейин пайдаланып жаткандыгын белгилөөгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, Константин Кузьмич Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» кыргыз лексикографиясында гана эмес, жалпы эле түркологияда теңдеши жок сөздүк катары бааланганды гын баса белгилөөгө болот. Анткени мезгилинде бул сөздүк башка түрк тилдеринде да ушул типтеги улуттук сөздүктөрдүн түзүлүшүндө үлгү катары кызмат өтөгөн.

Адабияттар

1. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили.1-бөлүк. – Б.: Кыргызстан, 1996. 213-222-б.
2. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери. – Бишкек: Илим.1995.323-329-б.

3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикографиясы жана фразеологиясы. – Б.:“Кыргызстан-Сорос”фонду,1997. 227-б.
4. Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. – Ф.: Мектеп,1980. 43-44-б.
5. Тил илимине киришүү / Түзг.: Ахматов Т., Давлетов С. ж.б. – Ф.: Мектеп, 1980. 32-б.
6. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 1-том. – Ф.: 1985.
7. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 2-том. – Ф.: 1985.

E.A. Abduvalieva, teacher, OshSSU

Principles of formation of K.K. Yudahin’s “Kyrgyz-Russian dictionary”

The article discusses the practical significance and principles of construction of K.K. Yudahin’s dictionary.

Keywords: *Turkish Studies, lexicography, linguistic dictionary, encyclopedia, vocabulary, translation dictionary, bilingual dictionary, scientific Kyrgyz language.*

УДК: 494.3:894.341:371.302

Ж.К.Айтибаева, окутуучу, ОшМУ

Лингвистикалык концептологиянын негизги категориялары

Бул макалада «концепт» жана «баш» түшүнүктөрү жөнүндө сөз болот.

Ачкыч сөздөр*: түшүнүк, концепт, объект, субъект, форма, баш, ой жүгүртүү, концептосфера.*

В этой статье рассматриваются понятия «концепт» и «баш».

Ключевые слова*: понятие, концепт, объект, субъект, форма, голова, мышления, концептосфера.*

Илимдин бардык тармактарында эле кандайдыр бир түшүнүккө бир жактуу аныктама берүүгө болбой тургандыгы, же берилген аныктамага кайчы пикирлердин жашашы – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Учурда тил илими кескин өнүгүп жатат. Анда ондогон жаны тармактар пайда болду. Булардын ичинде лингвистикалык концептология өзгөчө орунду ээлеп турат. Лингвистикалык концептологизмдин өзгөчө түзүлүшү, категориялары жана бирдиктери бар. Лингвистикалык концептология – тил менен аң-сезимдин, менталдык дүйнөнүн жана ой казынасынын байланышын, биримдигин изилдөөчү тармак. Анын негизги категориялары катары концепт, концептосфера, менталитет, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, дүйнөнүн этностук сүрөтү ж.б. кызмат кылат. Бул категориялардын түзүлүшү, чечмелөөчү жана түшүндүрүүчү потенциалы ар түрдүү. Мисалы, концепт түшүнүгүн эле алсак, ал өз ичине элес, схема, сценарий, фрейм ж.б. кичи түшүнүктөрдү камтып турат. Булардын өз обөектиси, ички жана сырткы бөтөнчөлүктөрү, дүйнөнү чагылдыруу жана түшүндүрүү айырмачылыктары бар. Бул макалада концепт категориясына кененирээк токтолобуз.

Концепт – ой жүгүртүүнүн элементи. Ал менталдык бирдик. Концепт эс тутумдун түйүндүү компоненти болуп, аң-сезимде гана жашайт. Концепт тилдик каражаттарда материалдашат. Тилге өтүп гана ал тыбыштык турпатка ээ болот. Концепт категориясы бүгүнкү күндө лингвисттерди, философторду, психологдорду, логиктерди, ал тургай маданият таануучуларды өзүнө тартып, ошону менен бирге ал илимдерге мүнөздүү изилдөө ыкмаларын өзүнө камтып калды. Концептти талдоо көп тармактуу анализдин гана негизинде ишке ашат. Бул терминди алгач орус илимпозу С.А. Аскольдов-Алексеев

1928-жылы колдонгон. Бул окумуштуу концептти көптөгөн жандуу жана жансыз заттардын, кыймыл-аракеттердин жана кубулуштардын ойго таандык функциясынын ой жүгүртүүгө болгон катышынан пайда болгон ой түзүмү катары аныктагандыгы белгиленип келет [7. 22]. Концепт адамдын аң-сезиминин ой жүгүртүү аракетинин глобалдык бирдиги катары тышкы дүйнөдөгү кубулуштарды, сапаттарды, алакаларды чагылдырып, эс тутумдук мазмунун түзөт.

Тил илиминде “концепт” термини чет өлкөлүк изилдөөчүлөр: Р.Р. Джакендофф, Дж. Лакофф, Дж. Лангакер, Ч. Филльмор, А. Вежбицка Ю.Д. Апресян, З.Д. Попова, А.В. Костин, А.П. Бабушкин, В.В. Воробьев, И.А. Стернин, Н.Н. Болдырев, В.И. Карасик ж.б. тарабынан иликтөөлөргө алынган, бирок бүгүнкү күнгө чейин бул түшүнүк так аныктамага ээ боло элек. Алсак, окумуштуу И.А. Федюнин концепт термини боюнча төмөнкүдөй аныктама берет: “Концепт – дүйнөнүн “окуялуу” тилдик сүрөтү (картинасы)” [8. 7]. Окумуштуу Ю.С. Степанов концептке: “Концепт – бул адамдын аң-сезиминде калыптанган жана аны маданияттуу кылган маданий түшүнүктөрдүн уюткусу” [9. 111]; “концепт – нерсенин абстракттуу, конкреттүү-ассоциативдик, эмоционалдык-баалуулук белгисин, о.э., ага байланыштуу көп маалыматты ичине камтыган идея” [9. 41-42], – деген аныктамаларды берген. Бул аныктамаларда, И.А. Федюнин концепт түшүнүгүн чыгармачыл же окуялуу элестетүүгө байланыштырса, Ю.С. Степанов концептке чектелген түрдө мүнөздөмө бергендей туюлат. Анткени Ю.С. Степанов концептти маданият менен гана байланыштуу мазмундук түшүнүк катары караган десек болот. Маселен, “баш” деген өзүнчө түшүнүктү алып көрөлү. Анын аталышында эч кандай маданий маалымат жок. Ар бир инсандын улутуна карабай, өзүнүн түшүнүк алкагына (концептосферасына) ылайык “баш” түшүнүгүн өзүнчө атайт жана ал “дененин бир мүчөсү, денени башкаруу укугуна ээ, мээни коргоп турат, анда көз, кулак, ооз, мурун органдары жайгашкан” деген мазмундук түшүнүктөн турат. Бул мазмундук түшүнүк когнитивдик лингвистикада улуттук маданиятка көз карандысыз түрдө, ал эми лингвомаданият таануу илиминде улуттук маданий түшүнүктөргө таянуу менен чечмелениши ыктымал. Биздин оюбузча, концептти “маданий маалымат камтылган түшүнүк” катары кароого жана маанилик жактан чектөөгө болбойт. Тил – адамдын аң-сезиминен анын концептосферасына ой-жүгүртүүнүн бирдиги катары концепттин мазмунун жана структурасын жеткирүүнүн каражаттарынын бири.

Ал эми В.И. Карасик концептке: “Дүйнө канчалык көп кырдуу болсо, концепт да ошончолук көп кырдуу”; “концепт бул – адамдын акыл-эсинде маанилүү маалымат катары баамдалган тажрыйбанын үзүндүсү, эсте сакталган менталдык маалымат”; “адам баласы өз жашоо турмушунда башынан өткөргөн кандайдыр бир маалыматтын фрагменти” [6. 39],– деген аныктамаларды берген. Албетте, В.И. Карасиктин концептке берген аныктамаларын толук кубаттоого болот. Анткени когницияны (аңдап-туюу процессин) изилдегенде кандай гана түшүнүк болбосун, анын аң-сезимде туюлуу, тилде чагылуу өзгөчөлүгүн анализдей берүүгө болот. “Концепт” түшүнүгү – когнитивдик лингвистиканын чегинен алып караганда, маданиятка көз карандысыз түрдө каралган, ал эми лингвомаданият таануу илиминин чегинен алып караганда, мазмунуна маданий маалымат камтылган тилдик бирдик катары саналган түшүнүк. Концепт – концептосферанын бирдиги, маани – тилдин семантикалык мейкиндигинин бирдиги. Концепт жана маани бирдей деңгээлде ой жүгүртүүчү когнитивдик табияттын кубулушу.

Бул багытта А.А. Залевскаянын да оюн колдоого болот. Ал концепт жөнүндө: “Адам акылындагы кадимки түшүнүктөн, мааниден айырмаланып, илимий сыпаттоонун азыгы катары аң-сезимде объективдүү түрдө жашоочу, динамикалык мүнөздө сезилип, туюлуучу когнитивдик түзүлүш”– деген туура аныктаманы берген [5. 39]. А.А. Залевская өзүнүн акыркы бир эмгегинде концепттин мээнин ар башка тарабында жайгашкан нейрондук ансамблин активге келтирүүчү негизин мүнөздөгөн. Сөз же кандайдыр бир белги аркылуу мээнин ар башка тарабындагы аспаптар кыймылга келип, ансамбль бир

мезгилде ойногондой эле, адам акылындагы ой кыймылдаткычтары иштеп, ой бүтүмү жараларын далилдеген. Психолингвистикалык көз караштан алып караганда, А.А.Залевская концепттин табийгый-индивидуалдык өзгөчөлүгүн баса белгилеп: “Концепт бул – адамдын түшүнүк жарата алуу мүмкүнчүлүгү, акылынын мүлкү, адамзаттын жеке өзүнө таандык энчиси”, – деген жыйынтыкка келген [4. 67].

Бул терминди түшүндүрүү боюнча казак окумуштуулары да бир канча изилдөөлөрдү жаратышкан. Концептология багытында С.Е. Исабеков, З.К. Ахметжанова, Э.Д. Сулейменова, К.М. Абишева, Ш.К. Жаркынбекова, Л.В. Екшембеева, Г.Г. Гиздатов, Л.К. Жаналина, З.К. Темиргазина, М.Ш. Мусатаева, А.Р. Бейсембаев, Г.А. Хамитова ж.б. изилдөө иштерин жүргүзүшүп, концепт маселесин кеңири карап чыгышкан. Алардын ичинен Ш.К. Жаркынбекова концепт термини боюнча оюн төмөндөгүдөй билдирет: “Концептти моделдештирүүдө этномаданияттын спецификасын усул катары колдонууга болот” [8. 7]. Чындыгында эле, ар бир түшүнүктү кабыл алууда бизге чейинки көз караштар эске алынары талашсыз.

Ушул ойго жакын көз караш катары дагы бир казак окумуштуусу Г.М. Алимжанованын концептке мүнөздүү лингвокогнитивдик жана лингвомаданий түшүнүктүн чегин аныктап: “Лингвокогнитивный и лингвокультурный подходы к пониманию концепта не являются взаимоисключающими: концепт как ментальное образование в сознании индивида связан с концептосферой социума, т.е. в конечном счете, с культурой, а концепт как единица культуры есть фиксация коллективного опыта, который становится достоянием каждого человека. Другими словами, эти два подхода различаются векторами по отношению к носителю языка: когнитивный подход к концепту предполагает направление от индивидуального сознания к культуре, а культурологический подход – направление от культуры к индивидуальному сознанию” – деген баасын бергендигине күбө болобуз [8. 9].

Ал эми кыргыз окумуштууларынан М.Ж. Тагаев, С. Ибрагимов, А.А. Абдулатов, З.К. Дербишова, К.З. Зулпукаров, С.Б. Эргешова, А.А. Калмурзаева ж.б. бул багытта өздөрүнүн изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн. К. Зулпукаровдун белгилөөсүндө: “Концепт – менталдык түшүнүк, ал адамдын ой-туюмунда гана жашайт, аны айтууга болбойт” [4. 53-58].

Биздин оюбузча, концепт – көп маанилүү термин. Концепт латын тилинен которгондо “түшүнүк” дегенди билдирет. Ал мазмундуу ойлорду инновациялык идеяда камтыйт. Концепт – продукт – ой-тутумда активдүү жашаган демонстрациялануучу модель. Лингвистикада жана философияда ал мазмунду, түшүнүктү туюнтуучу, белгилөөчү менталдык бирдик катары каралат.

Концепт ар кандай мүнөздө, көлөмдө, түзүлүштө болот, адамдын дүйнө таанымына жараша, дүйнө карашына, билим тажрыйбасына жараша түзүлүшкө ээ болуп, аң-сезимде сакталат. Ал түзүлүштөр аң-сезимде ар кандай элес, сүрөт түрүндө болсо, кай бир учурда элес же сүрөт менен чагылдырууга болбой, кыймыл-аракеттүү, орус окумуштуусу И.А. Федюнин белгилегендей, “окуялуу” татаал түшүнүк түрүндө кабылданат. Мисалы, “баш” түшүнүгүн биздин кабыл алуубузда карап көрөлү: дененин жогорку бөлүгү, бүтүндөй организмди башкарып турат, бардык сигналдарды кабыл алып, анализдеп, кайра иштеп чыгат ж.б. кыймыл-аракеттин окуялуу жүрүшүн жөндөйт.

Түшүнүк – бул сөздөгү улуттук өзгөчөлүккө көз карандысыз түрдө, логикалык негизде ой жүгүртүү жолу менен алынган маани. Концепт – түшүнүккө караганда көп кырдуу, көлөмдүү менталдык бирдик. Түшүнүк концепттин бир түрү катары кызмат кылат. Концептте элдик билим, тажрыйба, көз караш, баалуулук, салт-санаа ж.б. чагылдырылат. Адам баласынын жашоосу канчалык көп кырдуу болгон сайын, ал ошончолук көп маалыматты өз аң-сезиминде концепт түрүндө жаратууга жетишет. Концепт түшүнүктү, ошондой эле ал түшүнүккө таандык болгон деннотативдик, коннонативдик, ассоциативдик байланыштын жыйындысын өз ичине алат. Концепт

өзүнүн ички мазмуну, функционалдык касиети боюнча түшүнүктөн айырмаланат. Бирок экөө тең тилди, аң-сезимди, маданиятты комплекстүү изилдөөнү талап кылуучу идеяга баш ийет.

Концептке төмөнкүдөй белгилерди атоого болот:

1. Концепт – адамзаттын идеалдуу түрдө элестетүүсүнүн сөз түрүндөгү вербалдуу жана вербалдуу эмес чагылышы.
2. Концепт – маалымат билимин иштеп чыгууда, сактоодо жана аны муундан-муунга өткөрүп берүүдө кызмат кылган негизги бирдик.
3. Концепт – кыймылдуу мүнөзгө ээ болгон конкреттүү функцияны активдүү аткаруучу бирдик.
4. Концепт – маданияттын негизги уячасы [11. 66-67].

Концепттин негизги милдети адамдын ой жүгүртүү процессин камсыз кылып, маалыматты эске тутуу функциясынын милдетин аткаргандыктан когнитивдик лингвистикада, негизинен, ой туюмдун бирдиги катары каралат.

Тилде өзгөчө бир кубулуш бар: бир эле сөз бир жагдайда же контекстте башка маанилерди берип калышы кездешет. Бул татаал катышты көрсөтүү үчүн сөздөрдөгү форма-мазмун эки тараптуулук кубулушуна кайрылабыз. Форма-мазмун биримдиги универсалдуу, ал бардык тилдердин бардык сөздөрүндө кездешет. Анткени тилдеги бардык сөздөрдүн формасы жана мазмуну бар. Мазмун менен форма изилдөө максатында гана өз ара ажыратылат. Аларды айырмалоо иликтөөнүн максатына, тилчинин позициясына, колдонгон ыкмаларынын шартына ылайыкташтырылып жүргүзүлөт. Реалдуу чындыкта форма менен мазмун ажырагыс биримдикте жашайт. Мазмун менен форманын өз ара катышы синонимиянын, омонимиянын жана полисемиянын түпкү негизин сыпаттоого өбөлгө түзөт.

Биздин максат – концептосферадагы “баш” концептинин мазмунун жана формасын иликтөөгө алуу. Адамдын, дээрлик, бардык жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон дене мүчөсү баш деп аталат. Же болбосо дененин үстүнкү бөлүгү баш болот. “Баш” концепти тууралуу да түшүнүктөр түрдүүчө колдонулуп, түрдүүчө кабыл алынат. Бул концептти ***баш, келде***сөздөрү менен туюнтушат. Буларды аныктоочу экспоненттер да ар түрдүү. **Баш** формасына карап ар кандай сүрөттөлөт: *чоң баш* – башы чоң адам (эл ичинде “базган” баш делет), *кичине баш* – башы кичине адам (эл арасында “чүм” баш делет), сүйрү баш – узунунан келген баш, *жалпак* баш – *жалпайынкы келген баш, төрт бурчтук баш, тукум баш, туура баш, катуу баш, сөлпү баш, курук баш, дөң мандай баш, өткүр баш, жар кабак баш* ж.б. [8. 101].

Кээде чачтын абалына, түсүнө карап да айтылат: *ак баш, такыр баш, тармал баш, кара чачтуу баш, суюк чачтуу баш, түйдөк баш, алтын баш* ж.б. [8. 102]. Ал тургай адамдын өзүн алып жүрүүсү, маанайы, турпатына жараша да баш бөлүнөт: *сергек баш, зээндүү баш, оорулуу баш, чарчаңкы баш, тумандалган баш, айланган баш, жарылган баш* (спирттик ичимдиктерди колдонгондон кийинки баштын абалына карата жана бир нерсе тийип жарылып, канаган учурларда айтылат,) [8. 102]. Тилде “баш” сөзүндөгү мазмун менен форманын өз ара катышы полисемиянын түпкү негизин аныктайт. Бул сөз көп маанилүү. Төмөнкү мисалдарда карап көрсөк, анын түрдүү денотаттарды атай алгандыгын көрүүгө болот:

1. Дене мүчө катары:

Эгемкул унчукпай гана баш ийкеп макулдугун берди (сүйлөшүү кептен). *Ал башын муздак карга тыгып, мына азыр кече күнкү түшүндөгүдөй Жараткан атайы жиберген периштелер келет деп күтүп турду... Жыгылып башын жерге ургулап, оозунан көк түтүнү чыгып, көкүрөгүн тытып жатып калды...(С. Раев).*

Мында ***баш*** – органдын аты катары каралат.

2. Кээде “баш” сөзү адамдын же айбандын өзүн атайт:

Жанжалдан жалын чыкпайбы,Жамандык башты жутпайбы(“Эр Табылды”).

Кош башына бир семиз , Жылкыдан тандап сойгула (“Эр Табылды”)
Ат башы менен эр башы, Абалтан кайда калбаган (Ж.Бөкөнбаев).
Бул жерде ***баш*** – индивид, жеке адам. Сөз “адам” маанисинде колдонулган.

3. Бир нерсенин алгачкы чыккан жери, жогорку жагы, башталышы:
Иштин башы жакшы башталды, Мен суу башына барамын,
Жогортон кечүү чаламын (“Эр Табылды”). Азыр эстесем, ошол рельс үстүндө калган баланын орончусунун баш жагында кудум эле ушундай мукабадагы китеп коюлган эле (С.Раев).
Бул мисалдарда **“баш”** сөзү иштин жана суунун башталышын туюнтуп турат.
4. Дан эгиндеринин жогору жагына жайгашкан дан берүүчү бөлүгү:

Кызык деги ушул тулаң чөп! Өз башына өзү ээ эмес, жел жүргөн жакка жыгылат (Ч. Айтматов). Анан калса үлпүлдөгөн жибек чач баштары желсиз тура албагандай (Ч. Айтматов).

Баш – башталыштын аты. Эгиндин даны – өсүүнү, өнүгүүнү жараткан бөлүгү. Ошондуктан жаратылыштагы жандуу нерселер менен бирге жансыз нерселерде да жогорку бөлүк ***баш*** болушу – салыштырмалуу көрүнүш.

5. “Баш” сөзү чоку, төбө, бир нерсенин жогорку, үстүңкү бөлүгү деген да маанини билгизет: *Каныбек бийик асканын башында атасы Сансыздан үйрөнгөн ырын ырдап олтурат (К. Жантошев). Тоо баштарына караңыз, башыңыз айланбайт, – деди (Т. Сыдыкбеков).*

Бул жерде ***баш*** сөзү аркылуу тоо-асканын үстүн, жогорку бөлүгүн атоого колдонушкан.

6. Башкаруучу, башчы, тескөөчү деген мааниде колдонулат:

Элүү башы, жүз башы, Эл баштаган эрлериң, Бирин калбай, баарын кел (“Сейтек*”). Жол башчысы император, береги алтоонун эң улуусу, көз айнекче-ни – мурдагы актер.Бирок ал булардын арасындагы эң эле түнт, оңою менен кеп-сөзгө тар тылган сөзгө сараң айым, анын аты Клеопатра, бу айымдын атын жиндиканын башчысы койгон дешет, а чыныгы атын өзү да эч кимге айткысы келчү эмес. Көбүнесе буердин баш докторунун бөлмөсүнө чакыртып турушат.*

Баш сөзү башкаруучулук жөндөмдү, ал денени башкарган сымал, бир нече башты да башкаруу мүмкүнчүлүктү белгилеп жатат.

7. Болуп жаткан иштин, окуянын ж.б. дал үстү,өзү, жаны:
Ал эмнегедир эле очок башында күймөлөнүп, кармала берди.
Момун өз башын сыйлоо дегенди билбейт (Ч.Айтматов).
Мында ***баш*** сөзү очоктун дал үстүндө, жанында тургандыгы, субөектин өзүн атоодо колдонулат.

8. Бул сөз мыкты, тандамал, башкалардан жогору, биринчи деген мазмунда колдонулат:
Баш байге, баш козу, баш жылкы ж.б.
Ойдо жаткан таш элең, Орокчунун башы элең (Тоголок Молдо) [1;211].
Бул мисалда ***баш*** сөзү “эң алдыңкы, эң кыйын, чыгаан” деген маанини билдирет.

9. Аяр мамиле кылып, аздектей турган органдын аты:

А кокус жамгыр жаап, же өткүн аралаш мөндүр түшсө, кудай бетин көрсөтпө, баш катар жер таппай далбас урат (Ч.Айтматов).

Мында ***баш*** сөзү табият жараткан оор абалдан, жамгыр-мөндүрдөн сактай турган, этият мамиле кыла турган органдын аты катар колдонулган.

10. Макул болуу, макул болбоо, ынанбоо же моюн сунбоо аракетин баш тартуу фразеологизми аркылуу да туюнтууга болот:

Чынгызхан эми биротоло актыкка башын уруп, керээзин так ушул ноёнуна айтты...(С.Раев). Кээде балдары ачык эле андан баш тартышат(сүйлөшүү кебинен.) Афинскаяга да баш бербей талмасы кармап кумга жыгылды (С.Раев). Мында ***баш*** сөзү өзүн-өзү билгендикти, өзү үчүн өзү чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн туюнтуп турат.

Демек, баш сөзү көп маанилүү сөз катары тиешелүү концепттин түрдүү жагдайларда колдоно ала турган экспоненти катары аныкталат.

Ошентип, концептти лингвистикалык концептологиянын негизги категориясы катары аныктоо менен, анын репрезентативдери полисемиялык мүнөздө болорлугун айтууга болот. Анын мазмунун элес, схема, фрейм ж.б. кичи категориялар түзөт. Когнитивдик лингвистиканын алкагында "баш" концептин изилдөө орчундуу проблема. Анын менталдык түзүлүшүн атайын талдоо көркөм чыгармалардын, мифтердин, паремиялардын материалында кийинки аткарылуучу иштерибизде каралышын максат кылабыз.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы IV том – Б.: Улуу тоолор, 2014.
2. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка – Ленинград: Наука, 1979.
3. Залевская А.А. Текст и его понимание. – Тверь: Тверь гос.унив-т, 2001.
4. Залевская А.А. Слово. Текст. – М.: Гнозис, 2005.
5. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке. – Волгоград-Архангельск, 1996.
6. Кыргыз тилинин сөздүгү. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында, – Бишкек: "AVRASYA PRESS". 2011.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ Восток-Запад.: 2010.
8. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. – М.: Флинта "Наука". 2009.
9. Раев С. Жанжаза. – Б.: Турар, 2013.
10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.

J.K.Aitibaeva, teacher, OshSU

Fundamental category linguistic conceptology

This article discusses the ideas «concept» and «bash».
***Keywords**: idea, concept, object, subject, form, head, thinking, concept sphere.*

УДК: 494.3:894.341:371.302

Г.Т. Акишова, окутуучу, ОшМУ

Х. Карасаевдин кыргыз тили илиминин өнүгүшүнө кошкон салымы

Бул макалада профессор Х.Карасаевдин кыргыз тили илимине жана анын этимологиясына кошкон салымы жөнүндө баяндалат.

***Ачкыч сөздөр:** кыргыз этимологиясы, сөздүк, идиома, эквивалент, лексикология, лингвистика, орфография, өздөштүрүлгөн сөздөр.*

В статье освещается вклад профессора Х.Карасаева в кыргызское языкознание и этимологию.

***Ключевые слова:** кыргызская этимология, словарь, идиома, эквивалент, лексикология, лингвистика, орфография, взаимственные слова.*

Тилибизде билинбей калган, тыбыштык түпкү турпаты түшүнүксүз болуп кеткен сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн, кээ бир туруктуу сөз айкаштарынын тегин таап чыгуу, түпкү маанисин ачуу сыяктуу зарыл проблемалар тынымсыз жүрүп отурат. Этимологиянын

кыргыз тилиндеги салттуу өнүгүү жолу башка тармактарга караганда салыштырмалуу артта калып келет. Бирок окумуштуу И. Абдувалиев белгилегендей, этимология боюнча лингвистикалык атайын эмгектер аткарыла элек болсо да, окумуштуулар тарабынан лексикологиянын бул тармагы боюнча айтылган ойлордун, жүргүзгөн изилдөөлөрдүн, тажрыйбалардын бар экендиги белгилүү. Белгилеп кетсек, Б.М. Юнусалиев кыргыз лексикологиясы боюнча жүргүзгөн илимий изилдөөлөрүн этимологиялык тыянактар менен коштоп ишке ашырган. Академик К.К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» котормо сөздүктүн милдети менен кошо кыргыз сөздөрүнүн этимологияланыш тарабына маани берип, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кайсы тилден киргендигин аныктап жазган. Ал эми окумуштуулар С. Кудайбергенов, Б. Орузбаева, К. Дыйкановдун эмгектеринде атайын изилдөөлөр болбогону менен этимологиялык талдоолор, сөздөрдүн түпкү тегин ачкан далилдер арбын жолугат [1. 64].

Жогорудагы аты аталган белгилүү лингвисттердин катарында окумуштуу Хусеин Карасаев да кыргыз тили илиминин ар тараптан изилденип калыптанышына зор салым кошуп, көптөгөн эмгектерди жараткан деп айтсак болот. Ошону менен эле бирге окумуштуунун илимдеги ишмердүүлүгү жөнүндө замандаштары да алгылыктуу пикирлери менен эмгектеринде эскерүүлөрдү беришкен. Биз дагы алардын жазгандарынын негизинде окумуштуу Хусеин Карасаевдин кыргыз тил илиминде жасап өткөн эмгектерин сыпаттоого аракет кылдык.

Х.Карасаев кыргыз тил илиминдеги окумуштуу, профессор, санжырачы, он чакты: казак, татар, монгол, өзбек, араб, түрк, фарсы, орус, уйгур, азербайжан, ж.б. тилдерди билген полиглот болгон. Анын негизги эмгектери: «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (Фрунзе,1983), «Түгөйлүү сөздөр (дублетүү сөздөрдүн справочниги)» (Фрунзе,1971), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (Фрунзе, 1986), «Накыл сөздөр». I-II китеп, (Фрунзе,1987), «Камус нааме» («Манас» сөздүгү), (Фрунзе, 1990), «Камус нааме» (Карасай сөздүк: араб, иран, кытай, монгол, орус, тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр), (Бишкек, 1996), «Миң түркүн суроого миң түркүн жооп» (Бишкек,1998). Окумуштуунун аталган эмгектеринде жүздөгөн этномаданий сөздөр, туюнтмалар камтылган. Толуп жаткан фразеологизмдер, макал-лакаптар, афоризмдер, булардын чечмелөөсү, этимологиясы да орун алган.Тилибизде көптөн бери пайдаланылып келе жаткан сөздөрдү жеткилең талдап, кыргыз этимологиясына зор салым кошкон. Демек, азыркы кыргыз тилинде этимологиялык сөздүктөрдүн жаралышы профессор Х. Карасаевдин сөздүктөрүнүн жарык көрүшү менен XX кылымдын 80-жылдарында гана ишке ашты деп эсептөөгө болот.

Албетте, адам баласы тилсиз жашай албайт. Тилсиз адам баласы бири-бири менен байланышып коом түзө албайт. Өткөн тарых, жашоо-тиричилик, биздин жашообуз да кийинки муунга тил аркылуу берилет. Тил – тарыхтын жүзү. Коом өнүгүп, жашоо-шарт өзгөргөн сайын тилдеги сөздөр да өзгөрөт. Кээ бир сөздөр колдонуудан чыгып калса да, тилде сакталып кала берет. Бирок анын мааниси кийинки муунга айкын болбой калат. Х. Карасаев өзү белгилегендей: «Тил байлыгыбыз эки кабаттуу. Бир кабаты, тагыраак айтканда, үстүңкү кабаты шайдоот болот. Аны адамдын бардыгы билет. Экинчи, астыңкы кабаты, кишинин бардыгына эле түшүнүктүү боло бербейт. Аны чечмелөө керек» [5. 5]. Демек, колдонулбай калган сөздөрдүн маанисин кийинки муунга түшүнүксүз болушу окумуштууну түйшөлткөн. Бабалардан мурас калган тил байлыгын чогултуу, анын түйүнүн чечүү менен өмүр бою алпурушуп келген.

Профессор Х. Карасаев тилибиздеги Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча «Манас» эпосундагы колдонулган сөздөрдү чечмелөөгө аракет кылып, өзүнчө сөздүк кылып түздү. Бул эмгек «Камус наама» («Манас» сөздүгү») деген ат менен жарык көрдү. Бул сөздүктү өздөштүргөн адам – «Арабча-орусча, орусча-арабча сөздүктөрдү» кадимкидей окуп, араб тилин окуп жаткан балдарга окуу куралы боло аларын автор өзү белгилеп кеткен [4. 7]. Албетте, «Манас» эпосун баарыбыз угуп, айтып жүрсөк деле,

эпосто кездешкен айрым сөздөрдүн маанисин биле бербейбиз. Окумуштуу Х. Карасаев башка тилдерден кирген сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп, кыргыз сөздөрү менен бириккендеринин маанилерин ажыратып берген.

Мисалы:

Кандагай *шымды алганы,*
Кан Кошойдун колуна
Алып бере салганы, («Манас»).

«Кандагай» – байыркы кыргыз-монгол сөзү. Монгол тилинде **«хандагай»** – бугу. Мындай кийимди илгери баатырлар кийген.

Кулжадай санын түрүлтүп,
Кундактай *белин бүрүлтүп,*
Сары улакты тарттыра,
Садагасын *чаптыра*
Тамашага *кириши («Манас»).*

«Кундак» фарсы сөзү, мылтык темиринин жыгач тетиги. **«Садак»** – араб сөзү, Кудай жолуна аталган мал, буюм. **«Тамаша»** – фарсы сөзү, «көңүл ачуу» деген маанини берет [4. 54].

Жоо-жарагын шайланып,
Найза, мылтык кылычын
Шапа-шупа камданып.
Асаба *колдо калкылдап,*
Өткүр кылыч ***зулпукор***
Чоролордо *жаркылдап.*

“Асабе” – арабдын сөзү, туу, байрак. **“Зулпукор”** – арабдын сөзү, азирет Аалынын кылычынын аты. Уламышта: эки миздүү, учу үч ача имиш. **“Чоро”** – фарсынын “чухре” деген сөзүнөн, жигит, сакчы, жоокер [4. 23].

Мына ушундай сөздөрдү биринчи жолу ушундай ыкма менен түшүндүрүп, алипбээ тартиби боюнча тизмесин түзгөн. Ошону менен бирге эле «Камус нааме» аттуу этимологиялык сөздүк түркология чегинен ашып, ориенталисткага да, бүткүл чыгыш элине чоң табылга болгондугун айрым окумуштуулар баса белгилеп кетишкен [3. 59].

Жазуучу Ч. Айтматов да бул эмгек менен таанышып, окумуштуунун кажыбас иштерман, ар тараптуу маалыматтардан кабардар экендигине токтолуп, төмөндөгүдөй баа берген: «Кылымдар бою кыргыз тилине оошуп сиңген ар кайсы сөздөрдүн эне тилдин фондусуна кирип, өздөшүү закондорун «Карасай сөздүктүн» негизинде дагы тереңдеп изилдеп чыгууга болот. Азыркы күндө бул проблеманын мааниси өзгөчө курч. Лексикалык өнүгүүнүн тарыхын, закон ченемдерин көзгө илбей, чет тилдерден алган сөздөрдү ошол бойдон өзгөртпөй колдонуш керек деген демагогияга таянган күчтөр тилибиздин структурасына, сөз курулуш системасына залал келтирип отурат. «Карасай-сөздүк» – бул өңдүү түшүнбөстүктөргө эң маанилүү илимий жооп» [4. 85].

Х. Карасаев «Манас» деген темада көлөмдүү макала жазган. Бул макала «Манас» жөнүндөгү алгачкы макалалардан экендигин замандашы Казак Илимдер Академиясынын академиги Исмет Кенесбай уулу белгилейт. Ал макаласында «Манастын» дүйнөлүк адабиятта ала турган орду, аны бастырып чыгаруунун жоболору жөнүндө жазган [3. 15].

Кыргызстандын туңгуч «Эркин-Тоо» гезитинин ачылышы үчүн да зор салымын кошкон. Кыргыз алфавитинин тамгалары жөнгө салына элек учурда Х. Карасаев ушул гезиттин көчүрмөчүсү, кабарчысы катары орфография жагына жооптуу болгон. «Эркин-Тоо» газетасына «Жаркын» деген жашырын ат менен мезгилиндеги орчундуу көйгөйлөр боюнча айтып, котормо боюнча кыргызча-орусча сөздүктүн жок экендиги жөнүндө сын-макалаларды жазган [2. 61]. Демек, бул жагынан алып караганда, сөздүк иштери боюнча да өзүнүн алгылыктуу ой-пикирлери бар экендиги менен бирге сөздүк

түзүүдө эмгеги чоң экендигин белгилейбиз. Буга мисал катары окумуштуу И.А. Батманов менен “Манастын” кыргызча тексттин биргелешип орусчага которушту. “Кыскача орусча-кыргызча сөздүк” түзүшүп, 1935-жылы Казань шаарынан басылып чыкты.

1936-жылы Москвадагы Жалпы Союздук Жаңы Алипбе Борбордук Комитетинин башчысы Коркмазовдун чакыруусу менен Х. Карасаев орусча-кыргызча сөздүк түзүү ишине катышкан. Бул “Орусча-кыргызча сөздүктү” түзүүгө Б. Юнусалиев, орусча словнигин түзүүгө орус филологдору С.И. Дмитриев, И.А. Липеровская, Т.В. Венцель, В.В. Горнунг, А.А. Реформатовскийлер катышты. Ал кезде өлкөнүн түрк элдеринде үлгү болорлук сөздүк жок эле. 1937-жылы 100 басма табактан көп ишти чет-четинен сөздүктүн редактору К. Юдахин орусчасын, Х. Карасаев кыргызчасын редакторлойт. Окумуштуу С. Закирова бул эмгекте көптөгөн орус тилиндеги идиомалардын кыргызча эквивалентинин так берилгендигин “идти, куда ветер дует” дегендин маанисине жараша “күн тийген жердин чоросу”, “держать нос по ветру” дегенди “заман кандай болсо, бөркту ошондой кийүү” деген мисалдар менен белгилейт [2. 63].

Окумуштуунун эл агартуу тармагына кошкон салымын айта кетпесек болбойт. Кыргыз мектептери үчүн окуу китептери, окуу көрсөтмө куралдары жок мезгилде «Сабат ачкыч» деген окуу куралын түзүп 100 нускага көбөйтөт. Курска окууга келген 30-40 мугалимге сабак берип, аягына «Сабат ачкычтан» таратып берет. Бул эмгек элибиздин агартуусуна, билим алуусуна чоң жардам болгону айкын. Ошону менен бирге эле Эшеналы Арабай уулу менен биргеликте чоңдор үчүн латын тамгасында «Жаңылык» деген окуу куралы жазылган. Учурунда бул эмгек эки сыйра жарык көрүп, калктын сабатсыздыгы 60%га жоюлгандыгы жөнүндө маалыматтар бар[2. 62].

Мындан сырткары М. Богданова менен бирге 15 басма табак “Кыргыз адабиятынын теориясынын окуу куралы” деген китепти түзүштү. “Кыргыз ырларынын түзүлүшү, системасы”, педагогикалык окуу жайлары үчүн “Кыргыз тилинин морфологиясын” жазып, ал да жарыкка чыкты [2. 63].

Мезгилинде бул эмгектер кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө, жаштардын билим алуусуна чон жардам болгону талашсыз. Демек, Хусеин Карасаевдин кыргыз элине, кыргыз тил илимине кошкон зор салымын белгилеп, ар бирине токтолуп кененирээк сөз кылуу, эмгектерин изилдеп, улантуу – мезгилдин талабы.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек, 2002.
2. Закирова С. Эмгектенүүдөн талбаган илимпоз// Эл агартуу, 1992, №1.
3. Исмет Кенесбай. Атактуу аалым тууралуу бир ооз сөз // Кыргыз туусу, 1992, №6.
4. Карасаев Х.К. Камус наама (араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр). –Бишкек, 1996.
5. Карасаев Х. Сөз сырларын билген барбы?(К. Карасаевдин архив мурастарынан) // Рух кенчи, 2009.

G.T. Akishova, teacher, OshSU
akishova@mail.ru

K. Karasaev’s contribution in developing kyrgyz language science

The article highlights the contribution of Professor K.Karasaev in Kyrgyz linguistics and etymology.

Key words: *Kyrgyz etymology, vocabulary, idiom, equivalent, lexicology, linguistics, spelling, borrowed words.*

УДК: 370.371.036

Атакулова М.А., ОшТУ, Жусупова А.А., Айылчиева Д.Т., ЖАГУ

О преобразовании пословицы в загадку и трансформах примет

Макалада паремиялык текст эки тараптуу каралган: бирисинде макал катары каралса, экинчисинде табышмак катары каралган.

Ачкыч сөздөр: *табышмак, макал, сентенциялуулук, паремия, накыл сөз, трансформация, окшоштук.*

Паремийный текст обладает двойственной жизнью: в одном случае он выступает в качестве пословицы, в другом – в качестве загадки.

Ключевые слова: *загадка, пословица, сентенциозность, паремия, изречение, трансформация, тождественность.*

Поджанры паремий нередко обнаруживают конструктивно-смысловую близость или даже тождественность. Именно поэтому они легко переходят друг в друга, вступая между собой в трансформационные отношения.

Например, между пословицей и загадкой существует некоторая общность. Эта общность проявляется не только в краткости формы, метафоричности смысла, клишированности структуры, сентенциозности назначения и т.д., но и в том, что они зависят от конструкции «тема – толкование». Как пишет В. Фойт, английский паремиолог, «минимальная пословица и загадка состоит из одного дескриптивного элемента. Иначе говоря, каждая единица состоит из одной «темы» и одного «толкования». Правда, в загадках о смысле дескриптивного элемента надо догадываться, тогда как в пословицах его смысл, как правило, известен и говорящим, и слушающим. И в этом одно из принципиальных различий между пословицами и загадками» (В. Фойт, с. 21). Между пословицами и загадками существует структурное различие, которое хорошо видно на примере «оппозитивных загадок». Их разгадка (т.е. их смысл) дает способ разрешить видимое противоречие. В пословицах же, которые тоже построены на оппозиции, противоречия обычно остаются неразрешенными. Исходная ситуация, которая побуждает употребить пословицу, иногда может, а иногда не может разрешить противоречие, выраженное в пословице. Дело, видимо, в том, что в загадках противоречия бывают обычно не подлинными, а мнимыми, т.е. псевдопротиворечивыми. В аппозитивных пословицах, напротив, противоречия истинные, и их нелегко разрешить, если вообще можно разрешить.

Сходство пословиц и загадок давно заметили ученые и учитывают современные исследователи (В.И.Даль, А. Тейлор, Ю.М.Соколов, М.Кууси, Д.Миллер, А. Дандис, В.Мазурик, В.Мандель, К.З.Зулпукаров, А.Абдулатов и др.). Например, паремия *Ничего не болит, а все стонет. – Эч жери оорубайт, бирок онтой берет* может быть употреблена и как пословица, и как загадка. В качестве пословицы она может относиться к ханже или к нищему, в качестве загадки – к свинье. В данном случае пословица превращается в загадку не просто так сама по себе. Такое преобразование глубоко мотивировано и обуславливается, во-первых, структурно-смысловым сходством этих паремийных поджанров, во-вторых, потенцией именно данной пословицы трансформироваться в другой вид; в-третьих, способностью данного текста в одной ситуации приобрести функцию пословицы, в другой – функцию загадки. Именно контекст и ситуация предопределяют назначение и поджанр паремии. Если речь идет о лицемере, зануде, известном как адресанту, так и адресату, то паремия принимает статус пословицы. Если же говорящее лицо желает загадать загадку, то он произнесет данный текст по-другому, используя вопросительную модель интонации и переходя на позицию

загадывающего. Ситуация и намерение адресанта определяют и интонационный рисунок текста, и различия в жанре. Интонация выступает в качестве дополнительного признака, разграничивающего жанровую принадлежность паремийного текста.

Паремийный текст обладает двойственной жизнью: в одном случае он выступает в качестве пословицы, в другом – в качестве загадки. Паремиологи часто приводят бирманскую фразу: *Кто не знает, перешагнет, кто знает, выкопает и съест*. Если эта загадка, то она означает картофель или другие клубнеплоды. Если же это пословица, то она относится к таким ситуациям, когда кто-то не знает о чем-то, безусловно, полезном, находящимся у него под руками, и потому не пользуется им. Такое же различие приобретает перевод этой паремии на киргизский язык: *Билбеген аттап өтөт, билген казып жейт.*

Аналогично употребляется и киргизский афоризм *Караңгы үйдө каман күркүрөйт* «В темной избе кабан грохочет». В функции загадки он означает водяную мельницу, в функции пословицы он относится к человеку, проявляющему свой нрав в отсутствии свидетелей, обычно в своей семье и среди близких.

Двузначным является выражение *Ийри талга кар жукпайт* «К кривому дереву (иве) снег не прилипает/не пристает». В качестве пословицы оно передает значение «Будешь гибким, двуличным, льстивым, понравишься, скажешь прямо и поступишь честно, не понравишься», в качестве загадки оно имеет отгадку «рог, рога».

В данном случае речь идет не о преобразовании формы, не о трансформировании изречения в прямом смысле слова, а об изменении смысла и назначения текста, о переходе одного поджанра паремии в другой. Мы можем говорить даже о фразовой омонимии, об омонимии пословицы и загадки.

В. Мазурик в реферате «Загадко-пословицы и проблема паремиологической трансформации» приводит много интересных фактов. Одна и та же паремия может употребляться в качестве пословицы и загадки в фольклоре многих народов мира. Подобные факты встречаются в афористике авамбо, ндонга, кваньяма, нкундо и других народов Африки. Эти загадки-пословицы чужды нашему речемыслительному стереотипу, поэтому их содержание воспринимается нами с трудом. Приведем отдельные примеры:

1. У овамбо: *Здесь пальма, там пальма, с какой из них сорвешь листья? Здесь дорога, там дорога, какую из них выберешь?* Это загадка–пословица одновременно. Её отгадка и содержание: *Если ссорятся родители, кого из них поддержишь?*
2. У финнов *На дороге трава не растет – на дороге грибы не растут.* Отгадка и смысл изречения: *Легкомысленная женщина (проститутка) не рожает, не имеет детей.*
3. У овамбо: *Длинное просо приводит на поле воробьев, длинная дорога приводит домой ссору.* Это парное изречение, если называется первая часть, то она становится загадкой, а вторая часть принимает функцию отгадки. Но иногда в качестве ответа на загадку первой части используются выражение «Красивые девушки приводят домой парней». Иначе говоря, одна загадка может иметь две отгадки. Строение и содержание двух ответов сходны, а используемые реалии различны.

Эти парные изречения напоминают киргизские. У нас имеется пословица *Уугум, сага айтам, уулум сен ук; керегем, сага айтам, келиним, сен ук.* «Тебе, потолок мой, говорю, а ты, сын мой, слушай; тебе, стена моя, говорю, а ты, сноха моя, слушай» (Ср. русскую поговорку: *Кошку бьют, а невесте наветы дают*). У К.К. Юдахина они даны как отдельные, самостоятельные поговорки [5, с.61, 101]. С. Шамбаев преподносит их вместе, но в другой последовательности[4, с. 187]. Когда мы называем одну только часть, содержание второй части само собой подразумевается. В этом случае создается промежуточное между пословицей и загадкой образование.

Между пословицей и загадкой может существовать действительные трансформационные отношения, когда они отличаются друг от друга не семантически, не функционально, а формально, имея различные способы выражения. Такие примеры часто

встречаются в паремиологическом фонде разных народов. М.И.Башгёз приводит турецкую пословицу *Весенний дождь – золотая телега с серебряными колёсами. – Жазгы жамгыр – күмүш дөңгөлөктүү алтын араба.* Она преобразуется в загадку *Күмүш дөңгөлөктүү алтын араба – бу эмне? – Золотая телега с серебряными колёсами – что это такое?* Ответ: *Весенний дождь – жазгы жамгыр*.

Такое преобразование допускает и киргизская пословица *Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт* «Сорока умирает не от осторожности, а от жадности». Ср., например: *Эмне сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт? – Сагызган* «Кто умирает не от осторожности, а от жадности? – Сорока».

Иногда загадка-пословица допускает развертывание путем присоединения к ней новых единиц. Очень известна загадка-пословица *Саар кетет илегилек, кеч келет илегилек* «Утром уходит аист, вечером приходит аист»/«Ранним утром улетает аист, поздним вечером прилетает аист». Если это загадка, она обозначает «квадратный кусок войлока, который закрывает верхний деревянный круг остова юрты и служит для открывания утром и закрывания (ночью и во время дождя) этого круга». Если это пословица, то она используется для характеристики безответственного члена семьи, который утром уходит, вечером приходит, ничего домой не приносит и никакой полезной работой не занимается.

Присоединение к этой паремии еще двух строк, меняет её форму и смысл:

Саар кетет илегилек,
Кеч келет илегилек.
Түрмөк-түрмөк жибекти
Түрө келет илегилек,

где содержится буквальное значение: «Утром уходит аист, вечером приходит аист, клубки шелка, сматывая, приносит аист». В функции загадки паремия имеет отгадку «корова дойная», в функции пословицы она относится к трудолюбивому, добычливому человеку.

Все это говорит о том, что пословицы и загадки могут находиться между собой в трансформационных отношениях.

Показано, что пословицы и загадки являются близкими поджанрами паремии, допускающими взаимное преобразование, когда пословица легко переходит в загадку, а загадка – в пословицу.

Литература

1. Фойт В. Разработка общей теории пословицы // Паремиолгический сборник. – М., 1978. – С. 230 -238.
2. Кууси М. К. вопросу о международной системе пословичных типов// Паремиологический сборник. – М.: Наука, 1978. – С. 53-81.
3. Левин Ю.И. Провербиальное пространство // Паремиологические исследования. – М.: Наука, 1984. – С. 138-154.
4. Шамбаева С. Кыргыз макал – лакаптары жана учкул сөздөрү. – Ф.: Мектеп, 1999. – С. 340.
5. Юдахин К.К. Тысяча киргизских пословиц и поговорок из собрания акад. К.К. Юдахина / Сост. Д.Т. Давлетбекова. – Б., 2000. – С. 116.
6. Абдулатов А. Паремияларды когнитивдик – педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары. – Ош, 2006. – 149 б.
7. Зулпукаров К.З. Кыргыз паремияларынын түрлөрү, түзүлүшү жана педагогикалык максатта колдонулушу // Эл агартуу. – 2002. №3-4. – С. 53-57.

M.A. Atakulova, OshTU, A.A. Jusupova, D.T. Ailchieva, JASU

About the transformation of proverbs into riddles and transforms of omen

Paremiaestext possesses ambivalent life: in one case he comes forward as a proverb, in other - as a riddle.

Key words: *riddle, proverb, sent entiousness, paremiae, saying, transformation, equality.*

УДК: 370.371.036

Атакулова М.А., ОшТУ, Айылчиева Д.Т., ЖАГУ

Константы и переменные в лингвистических знаках

Макала азыркы тил илиминдеги константа, паремия жана провербиалдуу мейкиндиктин ордун аныктоого арналган.

Ачкыч сөздөр: *инвариантуулук, константа, вариант, трансформа, эквиваленттүүлүк, транслатация, окшоштук, айырмачылык, паремия, макал, лакап, санат.*

Статья посвящена определениюместа провербиального пространства, констант и переменных в современном языкознании.

Ключевые слова: *инвариантность, константа, вариант, трансформа, эквивалентность, транслатация, тождество, различие, паремия, пословица, поговорка, изречение.*

Проблема инвариантности и константности является многоаспектной и многоплановой проблемой. Она существует там, где есть выбор и изменение. Выбор одной из близких или идентичных однопорядковых единиц для изучения, осмысления или применения возможен при наличии объединяющих их общих начал, остающихся неизменными во всех случаях видоизменения, варьирования и трансформирования их составляющих. Такие начала выступают в качестве инварианта или константы по отношению к изменяющимся, переменным элемента или свойствам предметов и явлений окружающего мира.

Проблемой константности и инвариантности интересуются философы, гносеологи, логики, психологи, культуроведы, этнографы, языковеды и представители других отраслей науки. Между понятиями «инвариант» и «константа», при всей их общности, есть различия. Инвариант – общее, устойчивое и объединяющее начало в функционировании языковых единиц в синхронном срезе и выступает в качестве организующего и связующего звена сосуществующих вариантов, вариаций и трансформ в языке. Константа является общей, стабильной и устойчивой величиной диахронического порядка и противопоставляется переменным – изменяющимся, модифицирующимся, исчезающим, вновь возникающим, колеблющимся и другим элементам языка.

Вопрос об инвариантности и константности тесно связан с вопросом об эквивалентности. Эквивалентными могут быть языковые средства, находящиеся в отношениях тождества, варьирования и синонимии. Функционально тождественные элементы встречаются на всех уровнях и подуровнях языковой системы – в фонетике, морфонологии, морфемике, словообразовании, морфологии, лексике, фразеологии и синтаксисе. В этом отношении паремиология не является исключением. В языках мира встречается много афористических средств, которые идентичны по смыслу и смысловой конфигурации, но отличаются друг от друга по способам вербализации. Одно и то же паремийное выражение нередко переводится на другие языки в различных вариантах. В

этом случае первоисточник является правариантом по отношению к транслатационным формам (переводным трансформам) паремии.

Провербиальное пространство – это совокупность устойчивых образований в языке – фразеологизмов, поговорок, пословиц, призывов и других малых форм фольклора.

Как известно, теория инвариантности/вариантности обстоятельно изложена М.А. Атакуловой в монографии «Инвариантное в прономинальной парадигме языка» на материале фонологии, морфемики, словообразования, морфологии, лексикологии и синтаксиса [1]. А вот применительно к афористическим средствам она еще не разрабатывалась, хотя в различных статьях паремиологов говорится о важности двуединых принципов инвариантности/вариантности, константности/переменности для выявления интегральных начал в пословичных фразеологизмах языка, составляющих основную часть провербиального пространства языка.

Термин «провербиальное пространство» состоит из двух частей. Первая часть – латинское слово proverb/proverbium со значением «фраза, изречение», входит в производные термины провербиальная фраза, провербиальное сочетание, провербиальное поле и т. д. Вторая часть – заимствование из математики, в которой различаются топологические и метрические пространства. В топологических пространствах для каждой точки определяется ее «окрестность» – множество точек, окружающих данную и близких к ней. В метрических же пространствах для любых двух точек определяется «расстояние», так что можно рассматривать различные окрестности каждой точки, более узкие (с малыми расстояниями) и более широкие. По мнению Ю.И. Левина, совокупность пословиц и поговорок языка с их внутренними сложно пересекающимися свойствами и признаками, связями и отношениями напоминает эти математические пространства в единстве, поэтому для ее обозначения он предложил термин «провербиальное пространство» [3, с. 108-126]. Эта идея не нова. О многомерном семантическом пространстве писал и Ю.Д. Апресян [5, с. 18-21].

Термин «провербиальное пространство» используется и рядом других ученых (А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский, К.З. Зулпукаров, Л.И. Дрофа, С. Сейитбекова, А.А. Калмурзаева и др.), но понимается ими широко. В это поле включаются не только пословичные, но и непословичные фразеологизмы (идиомы, речевые формулы, устойчивые обороты, клятвы, проклятия, благопожелания и т.д.).

В современном языкознании активно стали употребляться понятия «константа» и «переменные», которые чаще встречались до настоящего времени в науковедении и математических науках. При этом под константой понимается постоянная величина в ряду изменяющихся, а под переменной -величина, которая принимает в условиях задачи различные значения. Эти термины появились в языкознании недавно. Они используются прежде всего в исторической типологии. Одна из пионерских работ в этом направлении является труд М.М.Гухмана «Историческая типология и проблема диахронических констант»,в лингвокультурологии и когнитивной лингвистике (Ю.С. Степанов, В.А. Маслова, А.Е. Кибрик, Л.И. Дрофа и др.). Одна из работ Ю.С. Степанова называется «Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования».

По мнению Ю.С. Степанова, «Константа в культуре – это концепт, существующий постоянно или в крайней мере, очень долгое время. Кроме того, термину «константа» может быть придано и другое значение – «некий постоянный принцип культуры» [5]. Следовательно, константным в данном случае называется концепт, в содержании которого заложен постоянный, неизменный фрагмент картины мира.

В представлении В.А. Масловой «концепты культуры – это такие концепты, которые появляются в глубокой древности и прослеживаются через взгляды мыслителей, писателей и рядовых носителей языка вплоть до наших дней». Такими постоянными концептами когнитивно-языковой картины мира этноса являются фрагменты сознания человека, передаваемые с помощью лексем *человеколюбие-адамгерчилик, Бог-Кудай, душа*

-рух, жан, родина-мекен, родители-ата-эне, любовь-сүйүү и др. Неизменность содержания этих концептов закреплена многовековым народным опытом. Константы этнической картины мира содержатся в пословично-поговорочных изречениях, преданиях, сказках, эпосе.

В языкознании лингвокультурологическое понимание константы получает более конкретную репрезентацию. Как пишет А.Е. Кибрик в своей книге «Константы и переменные в языке», «в современной теории ставится вопрос о существовании некоторых реальных ограничений (констант), задающих пространство типологических возможностей варьирования (т.е. пространство переменных) естественных языков». С данной точки зрения соотношение констант и переменных в языке определено применительно к фактам языков различного строя. А.Е. Кибрик пишет: «В отличие от общепринятой идеи о конечном числе языковых типов принимается тезис о бесконечном варьировании языка. Однако это не означает невозможности исчисления типов языков. Бесконечное варьирование возникает ввиду того, что в основе каждого языка лежат не дискретные оппозиции, а континуальные шкалы. Разные языки (и их различные исторические состояния) характеризуются теми или иными значениями на каждой из шкал. При этом экстремальные значения, ограничивающие шкалу, в реальных языках встречаются (если встречаются вообще) очень редко. Если кратко формулировать основную идею, то константы языка – это базовые шкалы, а переменные – это конфигурации континуумов шкал» [2].

В названном исследовании А.Е. Кибрик считает константами устойчивые универсальные категории языка: фонетические (гласные – согласные, переднеязычные – непереднеязычные гласные, огубленные – неогубленные гласные и т.д.), морфологические (единственное – множественное число, именительный падеж – косвенные падежи, первое лицо – непервое лицо, активный класс – неактивный класс и т. д.), частеречные (предметность, атрибутивность, количественность и др.) и т.д.

Таким образом, в современном языкознании идея константы связана с общими, базовыми, устойчивыми свойствами и единицами языка, а идея переменной – с изменяющимися, варьируемыми и трансформируемыми характеристиками языковых знаков.

В провербиальных знаках языка, т.е. в пословичных и непословичных фразеологизмах, отражается многовековой опыт народа, константы его сознания и культуры. Обобщенные устойчивые смыслы пословично-поговорочных изречений могут рассматриваться как константы представлений этноса о мироздании, природе, обществе, нравственности и т.д.Есть все основания полагать, что представления этноса о Вселенной и ее происхождении, о человечестве и его типах и разновидностях, о времени и пространстве, о добре и зле и т.д. имеют такие устойчивые, постоянные общепринятые образы и модели, которые составляют фундамент и основу миропонимания человека, группы людей, нации и всего человечества.

Литература

1. Атакулова М.А. Инвариантное в прономинальной парадигме языка. – Б., 2010. – С. 4-49.
2. Кибрик А.Е. Константы и переменные в языке. СПб: Алетейя, 2003. – С. 27.
3. Левин Ю.И. Провербиальное пространство//Паремиологические исследования. – М., 1984. – С. 108-126.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск, 2004. – С. 16.
5. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997. – С. 824.

M.A. Atakulova, OshTU, D.T. Ailchieva, JASU

Constants and inconstants in the linguistic sings

An article is devoted to the definition of the proverbial space constants and inconstants in the modern linguistics.

Key words: *invariance, constant, variant, equivalence, identity, distinction, paremiae, proverb, saying.*

УДК: 370.371.036

Бекмуратова А.К., преподаватель, ЖАГУ

Понятие языковой личности в антропоцентрической лингвистике

Макалада тилдик инсан түшүнүгүнүн мазмуну аныкталат.

Ачкыч сөздөр: *антрпоцентристтик лингвистика, психолингвистика, менталингвистика, тилдик инсан теориясы, тил жана инсан, сүйлөөчү инсан, угуучу инсан, адресат, адресант.*

В статье раскрывается сущность понятия языковой личности.

Ключевые слова: *лингвистический антропоцентризм, психолингвистика, менталингвистика, теория языковой личности, язык и личность, говорящая личность, слушаюөая личность, адресат, адресант.*

В настоящее время в науке сохраняется тенденция к наиболее глубокому изучению человека: его природы, внешности, внутреннего мира, менталитета и т.д. Одним из актуальных направлений исследования является осмысление феномена человека через естественные языки. Язык в данном случае выступает не просто как средство коммуникации, передачи и выражения мысли, а как система, в которой оформляется концептуальный образ мира.

Понятие «языковой личности» возникает в последние десятилетия в лоне антропоцентрической лингвистики, где оно, естественно, занимает центральное место и даже дает имя новой научной дисциплине – «лингвистической персоналогии» [5].

Личность, то есть конкретный человек, является носителем сознания, языка, обладает свободой воли, сложным внутренним миром и определенным отношением к судьбе, миру вещей и себе подобным. Это позволяет ему постоянно вступать в различного рода диалоги, быть активным творческим участником процесса коммуникации. Человек – существо социальное по своей природе и потому выступает как субъект социокультурной жизни, как отмечал советский психолог А.Леонтьев: «человеческое в человеке порождается его жизнью в условиях общества, в условиях созданной человеком культуры» [2].

Представления о личности в языковом сознании – «наивной» философии и психологии носителей русского языка, отраженные в толковых словарях, в значительней мере шире и неопределеннее соответствующих научных понятий и сводятся, в принципе, к представлениям об индивиде как «совокупности свойств, присущих данному человеку» и «человеке как носителе каких-нибудь свойств» [4]. В них отсутствует, прежде всего, указание на социально значимый характер этих свойств, на то, что личность – это человек, взятый в его отношении к обществу, член коллектива.

В «Полном словаре лингвистических терминов», выпущенном под редакцией Т.В. Матвеевой, «языковая личность» определяется как носитель определенных речевых предпочтений, знаний и умений, установок и поведения.

На сегодняшний день в лингвистике известны различные подходы к изучению языковой личности: полилектная (многочеловеческая) и идеолектная (частночеловеческая) личности (В.П. Нерознак), этносемантическая личность

(В.С. Воркачев), русская языковая личность (Ю.Н. Караулов), языковая личность западной и восточной культур (Т.Н. Снитко), элитарная языковая личность (О.Б. Сиротинина, Т.В. Кочеткова), словарная языковая личность (В.И. Карасик), эмоциональная языковая личность (В.И. Шаховский) и др.

Известный американский психолог Абрахам Маслоу (1908-1970), выдвигая свою концепцию личности, видит человека как бытие внутренней природы, не зависящее от внешнего мира. Жизнь в согласии со своей внутренней природой ученым рассматривается как причина психического здоровья человека. Становление же личности, по А. Маслоу, – это движение к идеалу, в качестве которого выступает личность, полностью реализовавшая себя.

Есть и другие концепции языковой личности. Так, В.В. Красных выделяет в ней следующие компоненты: 1) человек говорящий – личность, одним из видов деятельности которой является речевая деятельность; 2) собственно языковая личность – личность, проявляющая себя в речевой деятельности, которая обладает совокупность знаний и представлений; 3) речевая личность – это личность, реализующая себя в коммуникации, выбирающая и осуществляющая ту или иную стратегию и тактику общения, репертуар средств; 4) коммуникативная личность – конкретный участник конкретного коммуникативного акта, реально действующий в реальной коммуникативной ситуации.

Впервые к категории языковой личности обратился немецкий ученый Л. Вейсгербер. В русской лингвистике первые шаги в этой области были сделаны В.В. Виноградовым, который выделял два пути изучения языковой личности – личность автора и личность персонажа. О говорящей личности писал также известный советский психолог А.А. Леонтьев. Само понятие языковой личности начал разрабатывать Г.И. Богин, создав модель языковой личности, в которой человек рассматривается с точки зрения его «готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения речи».

Введение в широкий научный обиход понятия языковой личности связано с именем Ю.Н. Караулова, который считает, что «языковая личность – это человек, обладающий способностью создавать и воспринимать тексты» (Караулов, 1987, цит. по Масловой, 2010, 118).

Ю.Н. Карауловым разработана уровневая модель языковой личности с опорой на художественный текст. Языковая личность, по мнению ученого, имеет три структурных уровня. *Первый уровень* – вербально-семантический (инвариантный), отражающий степень овладения обыденным языком. *Второй уровень* – когнитивный, на котором происходит актуализация и идентификация релевантных знаний и представлений, присущих социуму (языковой личности) и создающих коллективное и (или) индивидуальное пространство. Этот уровень предполагает отражение языковой модели мира личности, ее тезауруса, культуры. *И третий* – высший уровень – прагматический, который включает в себя выявление и характеристику мотивов и целей, движущих развитием языковой личности. Следовательно, кодирование и декодирование информации происходит при взаимодействии этих трех уровней.

Концепция трехуровневого устройства языковой личности определенным образом коррелирует с тремя типами коммуникативных потребностей – контактоустанавливающей, информационной и воздействующей, а также с тремя сторонами процесса общения – коммуникативной, интерактивной и перцептивной.

Уровневая модель языковой личности отражает обобщенный тип языковой личности. Конкретных же языковых личностей в данной культуре может быть множество, они будут отличаться вариациями значимости каждого уровня в составе личности. Таким образом, языковая личность – это многослойная и многокомпонентная парадигма речевых личностей. При этом речевая личность – это языковая личность в парадигме реального общения, в деятельности. Именно на уровне речевой личности

проявляется как национально-культурная специфика языковой личности, так и национально-культурная специфика самого общения.

В содержание языковой личности обычно включаются следующие компоненты:

1) *ценностный,мировоззренческий компонент* содержания воспитания, то есть система ценностей, или жизненных смыслов. Естественный язык обеспечивает человеку первоначальный и глубинный взгляд на мир, образует иерархию духовных представлений, которые лежат в основе формирования национального характера и реализуются в процессе языкового диалогового общения;

2) *культурологический компонент,* то есть уровень освоения культуры как эффективного средства повышения интереса к языку. Привлечения фактов культуры изучаемого языка, связанных с правилами речевого и неречевого поведения, способствует формированию навыков адекватного употребления и эффективного воздействия на партнера по коммуникации;

3) *личностный компонент*, то есть то индивидуальное, глубинное, что есть в каждом человеке.

Параметры языковой личности только начинают разрабатываться. Они характеризуются, например, определенным запасом слов, имеющих тот или иной ранг частотности употребления. Если модели языковой личности достаточно типичны для представителя данного языкового коллектива, то лексикон и манера говорения могут указывать на его принадлежность к определенному социуму, свидетельствовать об уровне образованности, типе характера, указывать на пол и возраст и т.д. Языковой репертуар такой личности, деятельность которой связана с выполнением десятка социальных ролей, должен быть усвоен с учетом речевого этикета, принятого в социуме.

Языковая личность существует в пространстве культуры, отраженной в языке, в формах общественного сознания на разных уровнях (бытовом, научном и др.), в поведенческих стереотипах и нормах, в предметах материальной культуры и т.д. Определяющая роль в культуре принадлежит ценностям нации, которые являются концептами смыслов.

Культурные ценности представляют собой систему, в которой можно выделить универсальные и индивидуальные, доминантные и дополнительные смыслы. Они находят отражение в языке, точнее, в значениях слов и синтаксических единиц, во фразеологизмах, в паремиологическом фонде и в прецедентных текстах. Например, во всех культурах осуждаются такие человеческие пороки, как жадность, трусость, неуважение к старшим, лень и др., но в каждой культуре эти пороки имеют свои отличия в выражении этих смыслов. Для каждой отдельной культуры можно разработать параметры, которые будут своеобразными ее координатами. Такие параметры будут считаться исходными ценностными признаками данной культуры.

Таким образом, языковая личность – это социальное явление, но в ней есть и индивидуальный аспект. Индивидуальное формируется через внутреннее отношение к языку, через становление личностных языковых смыслов; при этом не следует забывать, что языковая личность оказывает влияние на становление языковых традиций. Каждая такая личность формируется на основе присвоения конкретным человеком всего языкового богатства, созданного предшественниками. Язык конкретной личности состоит в большей степени из общего и в меньшей из индивидуальных языковых особенностей.

Основным средством формирования языковой личности является социализация индивида, которая предполагает три аспекта:

1) процесс включения человека в определенные социальные отношения, в результате которого языковая личность оказывается своего рода реализацией культурно-исторического знания всего общества;

2) активная речемыслительная деятельность по нормам и эталонам, заданным той или иной этноязыковой культурой;

3) процесс усвоения законов социальной психологии народа. Особая роль дл становления языковой личности принадлежит второму и третьему аспектам, так как процесс присвоения той или иной национальной культуры и формирование социальной психологии возможны только посредством естественного языка.

Наряду с терминами концепт и языковая картина мира, термин языковая личность является базовой категорией лингвокультурологии, отражающий ментальность и менталитет обобщенного носителя естественного языка и предоставляющий этой научной дисциплине исследовательский инструмент для воссоздания прототипического образа «человека говорящего».

Литература

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Филологические науки – 2001. №1. – С. 71-79.
2. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.,1976. – С. 213.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. Филология. 4-е изд. – М., 2010. – С.187.
4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1998. – С. 612.
5. Нерознак В.П. Лингвистическая персоналогия: к определению статуса дисциплины// Язык. Поэтика. Перевод. – М., 1996. – С.39-47.
6. Карасик В.И. Оценочная мотивировка, статус лица и словарная личность.// Филология. – Краснодар, 1994. – С.121-134.
7. Словарь лингвистических терминов. Под ред. Т.В. Матвеевой. – М., 2010. – С. 781.

A.K. Bekmuratova,teacher, JASU
shumanalie2013@mail.ru

Concept of the language personality of anthropocentric linguistics

In article the essence of concept of the language personality reveals.

Key words: *linguistic anthropocentrism, psycholinguistics, mentalingvistika, theory of the language personality, language and personality, govoryay personality, slushayuy personality, addressee, sender.*

УДК: 370.371.036

Бекмуратова А.К., преподаватель, ЖАГУ

«Лошадиные» табу и приметы как формулы этнического прогноза

Макала айрым гиппологиялык паремиялардын кереметтүү касиеттерин сыпаттого арналат.

Ачкыч сөздөр: *гиппология, гиппологиялык лексика, табу, белгилер, паремия, паремиялык учкул сөздөр, этникалык көз караш, менталитет, этникалык прогноз.*

Статья посвящена описанию сакральных свойств некоторых гиппологических паремий.

Ключевые слова: *гиппология, гиппологическая лексика, табу, приметы, паремия, паремийные изречения, этническое мировоззрение, менталитет, этнический прогноз.*

Народные приметы, представляющие собой неотъемлемое звено национальной культуры, до сих пор остаются одним из наименее изученных в лингвистике фольклорных микрожанров. Связанные с представлениями человека об окружающем, приметы несут в себе познавательный потенциал, имеют большую этнографическую, языкотворческую и художественную ценность.

«Гиппологических» примет в русской и кыргызской лингвокультурах очень много. Например, всем известны магические свойства лошадиной подковы, которые отражены в приметах под заголовком «Подкова»: 1. Лошадиная подкова приносит счастье. – *Ат такасы бакыт алып келет. Найти подкову – к счастью. – Така табуу – бактыга.* 2. Подкова, подвешанная над дверью, приносит счастье. – *Каалга/эшик үстүнө илинген така ырыскы алып келет.* 3.Подкова, прибитая к порогу открытой стороной наружу, защищает дом от колдовства, от воров. – *Босогого ачык жагын сыртка каратып кагылган така үйдү карасанатайлардан, уруурулардан сактайт.* 4.Подкова снится – к счастью, к удаче. – *Така түш көрсөң – бактыга, ийгиликке* и т.д.

Эти приметы являются межкультурными. Их знают и им верят представители различных этносов. Поэтому нередко можно замечать подковы, прибитые к дверям квартир, домов-особняков, торговых заведений, ресторанов и т.д., принадлежащих представителям различных этнокультур.

У киргизов существует поверье: *Если отгоняешь лошадь плетью, то останешься пешим*[2. т. 1, с. 55]. – *Атты камчы менен айдасаң, жөө каласың*. Это поверье – запрет. В нем содержится табу на отгон животного плетью. Приведем приметы со словами *конь/лошадь/жылкы/ат*, группируя вокруг некоторых когнитем.

А. Конь предвещает счастье и везение

1. Лошади фыркают в дороге – к радостной встрече. – *Эгер ат жолдо бышкырса, сүйүнүчтүү жолугуу болот.* 2. Гуляя с любимым встретить белую лошадь – к счастью. – *Сүйгөнүң менен ак боз ат жылкыны жолуктурсаң, бактылуу болосун.* 3. Кони ржут – к добру. – *Жылкы кишенесе – жакшылык болот.* 4. Конь снится – к большому труду. – *Ат түшкө көрсөң – чоң эмгек күтүп турат*. 5. Скакать на коне во сне – к встрече с интересным, влиятельным и благородным человеком. *Түшүңдө ат минип жүрсөң, кызыктуу, таасирлүү жана нарктуу адам менен жолугушасың*. 6. Если увидишь во сне коня, достигнешь жизненной силы, если корову или верблюда, успеха не будет. – *Эгер түшүңдө жылкы көрсөң бактылуу жашоого жетишесиң, эгер уй же төө көрсөң, ийгилик болбойт.* 7. Если конь зевает потягиваясь – к добру. – *Ат керилип улутунса, жакшылык болот.*

Б. Лошадь предвещает несчастье и неблагополучие

1. Конь воина обнюхивает – убитым быть. – *Түшүңдө жоокерди ат жыттаса, тирүү калбайт* и др. (См.: Т.Г.Никитина и др. Большая книга примет. – М., 2010. – 184). 2. Если вас во сне лягнула подкованная лошадь – к болезни близкого человека. – *Түшүңдө сени такалуу ат тепсе, жакын адамың ооруйт.* 3. Если лошадь ест корм, закрыв глаза – скоро умрет. *Эгер ат көзүн жумуп, жем жеп жатса – жакында өлөт.* 4. Если лошади сильно кричат и шумят – к землетрясению. – *Жылкылар ызы-чуу болуп, тополоң салса, жер силкинет.* 5. Если конь двигает ушами и роет копытом землю – к беде, если напоить коня через удилы – к тяготам. – *Эгер ат кулагын кыймылдатып жер чапчыса, кырсык болот, ооздук менен сугарсаң, оорчулук болот*.

В. Конь предсказывает погоду и успех.

1. Лошади ложатся на снег – к теплу. – *Жылкы карга жатса жылуу болот.*2. Лошадь зимой бьет задней ногой – к снегу. – *Эгер жылкы карды арткы буту менен чапчыса, кар жаайт.*3. Лошадь трясет головой и закидывает ее кверху – к дождю, ненастью.– *Жылкы башын чайкап, жогору силксе жаан-чачын болот.* 4. Лошадь храпит – к ненастью. – *Жылкы кошкурса, жаан-чачын болот.*5. Если перед скачкой конь зевает или ведет себя игриво, то повезет. – *Ат чабыш алдында ат эсинеп ойноктосо, жеңет (утукка ээ*

*болот).*6. Если лошадь качает головой и тянет шею к ветру, то погода испортится. – *Ат башын чулгап, мойнун шамалга сунса, аба-ырайы бузулат.*

1. Г. В определенных случаях лошадь может заболеть или попасть в беду. Нельзя на лошади перевозить кошку – лошадь может заболеть. – *Атта мышыкты алып жүрүүгө болбойт – ат ооруп калышы мумкун.* 2. Не следует возить на лошади собаку – иначе лошадь сильно изопреет. – *Атта ит алып жүрүүгө болбойт – ат катуу тердеп кетет.*3. Если во время разговора с кобылой укажешь на ее недостатки, то она заболеет или даст мало молока. – *Бээ менен сүйлөшкөндө кемчилдигин айтсаң ал ооруп калат же сүтү тартылып кетет.* 4. Если лошадь окунется головой в воду и ей в уши попадет вода, то она утонет из-за этого. – *Эгер ат сууга чөмүлүп кулагына суу кирсе, ал ошондон чөгүп кетет.* 5. Если конь фыркает и тянет воздух, то это означает, что он пугается чего-то. – *Эгер ат бышкырып ичине аба тартса, ал бир нерседен коркуп жатат.*6. Если зимой лошадь на пути фыркает, предстоит трудный путь. – *Эгер ат кышкы жолдо бышкырса, жол оор болот.*

Д. Внешность характеризует коня

1. Плохой конь покрыт густой гривой. – *Жаман атты жал басат.* 2. Если завиток волос у коня выше глаз, то конь везучий, если – ниже уровня глаз, то он невезучий. – *Эгер аттын көкүлү көзүнөн ойдө болсо, ал ак жолтой болот, көзүн басып турса, ал кара жолтой болот.*3. Если у саврасой лошади хвост и грива черные, то она считается священной (Аккула Манаса и Дулдул Азрета Али были саврасыми) – *Эгер кула түс жылкынын куйрук-жалы кара болсо, ал ыйык делинет.*4. Если все четыре копыта как бы завернуты слегка вовнутрь, то считается, что конь везучий, если же они смотрят наружу, то конь считается невезучим. Удача и неудача связываются с направлением копыт коня. – *Эгер төрт туягы ичин карай имерилип турса ат ак жолтой болот, сыртты карай имерилсе, кара жолтой болот.*

Приведенные выше примеры содержат в себе лингвистический, этнокультурный, ментально-когнитивный и мифолого-логический аспекты. В некоторых случаях в одном и том же примере мы обнаруживаем и мифологический, и магический, и этноментальный, и языковой смыслы, в ряде примеров – только языковой и этноментальное содержание. Нет ни одного примера, который бы выражал только определенную информацию, сообщение. Каждое из приведенных предложений имеет комплексное этноментально-языковое значение.

Отметим некоторые языковые особенности вышеприведенных паремий. Табу, связанные с конями и коневодством, имеют предикаты-отрицания. В кыргызских примерах отрицание занимает интерпозицию или постпозицию в морфемной структуре глагола, а в русских – препозицию. В табу мы обнаружили отрицания: *не садись – минбе, не разрезают – кеспейт, не дают – бербейт*. Глагол в русском языке имеет форму 3-го лица мн.числа или форму повелительного наклонения, ед. числа, в кыргызских примерах – форму 3-го лица ед.числа изъявительного наклонения и форму повелительного наклонения ед.числа. Примеры оформляются по общему типу и строятся по модели «если+действие или поведение лошади+результат», где первая часть содержит условное значение, а вторая – результат. Этой русской модели соответствует кыргызская схема «эгер+жылкынын аракети же жүрүм-туруму +натыйжа».

Союз *эгер/если* является факультативным в обоих языках. Примета может выражаться без него. Например, русский язык допускает *(Если) лошади фыркают в дороге – к радостной встрече*, где употребление союза не является обязательным, его можно спокойно вычесть. Точно так же кыргызская фраза *(Эгер) аттар жолдо бышкырышса, сүйүнүчтүү жолугушуу болот,* в которой употребление союза факультативно.

Русские паремии-приметы имеют одну существенную конструктивную особенность. В них первая часть – полное предложение, вторая – неполное эллиптическое

предложение. Вторая часть формулируется только с помощью дополнения с предлогом *к*. Место эллипсиса восполняется знаком тире. Результат по-кыргызки передается полным предложением, поэтому мы имеем соответствия: А)К счастью – *бактылуу болосуң*, к добру – *жакшылык болот,* к везению – *жол болот* и т.д.; Б) К болезни близкого человека – *жакын адамың ооруп калат,* к землетрясению – *жер титиреп, силкинет,* к беде – *кырсык болот*, к тяготам – *оорчулуктар болот,* к невезению – *жол болбойт* и др.*; В)* К теплу – *жылуу болот,* к снегу – *каар жаайт,* к дождю – *жамгыр жаайт,* к ненастью – *жаан-чачын болот* и т.д.

Правда, встречаются случаи, когда результат прогноза передается в двух языках идентичными двусоставными полными предложениями: (у кобылы произойдет выкидыш – *бээ бала салып коет,* лошадь может заболеть – *ат ооруп калышы мумкүн,* лошадь изопреет – *ат тердеп кетет,* она заболеет или даст мало молока – *ал ооруп калат же сүтү тартылып кетет* и др.); односоставными безличными или бессубъектными предложениями (убитым быть – *тирүү калбайт/өлүп калат,* скоро умрет – *жакында өлөт,* не приживется здесь – *бул жерге көнбөйт* и т.д.).

Таким образом, можно сделать выводы, что «лошадиные» табу и приметы – неотъемлемое звено национальной культуры русского и кыргызского народов, составная часть менталитета нации, особый микрожанр со своей уникальной эстетикой, требующей многоаспектного освещения. Они имеют не только когнитивно-лингвокультурное, но и языковое своеобразие,

Литература

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. Том 2. И-О. – М., 1981. – С.155-156.
2. Жапанов А.А. Кыргыз элинин макал-ылакаптары. Кыргызские народные пословицы и поговорки. – Б.: Турар. 2011. I том, –С.296., II том, – С.278.
3. Т.Г.Никитина и др. Большая книга примет. – М., 2010. – С.184.
4. Орозобекова Ж.К. Культ коня в художественном составе эпоса «Манас» [Текст] / Орозобекова Ж.К. : Автореф. дис…. канд.филол. наук. – Б., 1994. – С. 23.
5. Токтобай А.У. Культ коня у казахов [Текст] / Токтобай А.У. Алматы, 2004. – С. 138.

A.K.Bekmuratova, teacher, JASU
shumanalie2013@mail.ru

Horse" taboos and signs as formulas of the ethnic forecast

Article of a posvyaen to the description of sacral properties of some gippologicheskikh of paremias.

Key words: *gippologiya, gippologichesky lexicon, taboo, signs, paremia, paremiyny sayings, ethnic outlook, mentality, ethnic forecast.*

УДК: 398.22

Г.Т. Жамгырчиева, филол.и.к., доцент, ОшМУ

“Манас” эпосунун архаикалык поэтикасы

Макалада кыргыз эпосундагы салттуу архаикалык поэтика каралды.
Ачкыч сөздөр: *архаика, поэтика, көркөм сөз каражаттары, фольклор, эпос.*

В статье рассматривается традиционно-архаическая поэтика кыргызского эпоса.
Ключевые слова: *архаика, поэтика, художественные средства, фольклор, эпос.*

Алмустактан бери карай келе жаткан элдик көркөм туундуларда эстетикалык багытта эволюциялык өсүп-өнүгүү болуп келгендиги белгилүү. Оозеки жашап, массалык

чыгармачылыктын көрүнүшү болгон фольклордо анын ичинде эпос жанрында башаттык деңгээлде архаикалык поэтика сакталып калган. Көп кылымдык өнүгүү процессинде эпостордун поэтикалык деңгээли элдин көркөм табитинин өсүшү менен, улам жаңы табылгалар менен толукталып да жүрүп олтурган.

Адабият жана миф өз ара таасир этип, бири-бирине өтүп турат. Миф адабиятта пайдаланылат. Ошондой эле мифтерди көркөм өнөр, ритуалдар, элдик жөрөлгөлөр, элдик майрамдар, диний мистерияларда (шамандардын ритуалдарында), акыркы кылымдарда мифологиянын илимий концепциясы, эстетикалык жана мифологиялык окууларжана фольклористика аркылуу таанып-билебиз. Адабият менен мифтердин өз ара таасири айрыкча бул экөөнүн ортосунда өткөөл кызмат аткарган фольклордо ачык көрүнөт. Элдик оозеки чыгармачылык аң-сезимдик деңгээлде мифке жакын, бирок көркөм өнөр катары адабиятка ооп турат. Мындай көрүнүш адабият менен мифтин өз ара алакасына чоң таасирин тийгизет [1. 58].

Д.С. Лихачевдун “Байыркы орус адабиятынын поэтикасы” деген эмгегинде орус адабиятынын көөнө мезгилиндеги поэтикалык чагылдыруунун системасын ачуу көңүл чордонунда тутулуп, адабияттын поэтикасы мында бир бүтүндүктө каралары жана андагы адабий жанрлардын мүнөздөмөсү, алардын өз ара таасирлери, көркөм жалпылоолордун поэтикасы, адабий каражаттардын поэтикасы, көркөм мезгил жана мейкиндиктин поэтикасы каралары белгиленет [2]. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында поэтикалык форма менен бир катарда эле мифтик башаттарды алып жүргөн кара сөз түрүндөгү жанрлардын, жөө жомоктордун эпикалык чыгармачылыкта өз орду бар. Адабиятчы А.Акматалиев белгилегендей: “Манастын” мазмунуна сиңирилип чогултулган чексиз маалыматтардан турган казына, байлыкты – эстелик мурасты кыргыздар өздөрүнүн жашоо шартынын өзгөчө мүнөзүнө ылайыктап кайда жүрсө кошо ала жүргөндөй кылып кыштарын убакыт-мезгилге моюбай турган түбөлүктүү жандуу тилден турган сөз берметтеринен курап, таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн көркөм элестер менен кооздоп, эсте оңой сакталууну камсыз кылуу үчүн ыргакка ээ, уйкаштык менен камсыз кылынган ыр түрүнө келтирип жыйнагандыктан ал байлык кан салыгы түрүндөгү кыймылсыз жата берүүчү өлүү дүйнө болбой, дайыма керекке жарап, пайдасы тийип, улам байып, кеңейип олтуруучу жандуу, активдүү, кыймылдагы кенч болгон” [3, 5]. “Манастын” ыр түзүлүшүндөгү байыркылык ырдын муун өлчөмү, уйкаштыгы, строфалык курулушу ж.б. традициялык формалардан даана байкалат. Буга карап “Манастагы” көркөмдүлүк белгилери байыркы эле калыбында калды дешке болбойт. Турмуш менен коомдун өзгөрүү процессине жараша эпиканын поэтикасы, көркөм ыкмалары өзгөрүүгө дуушар болду.

Эпикалык чыгармалардын көркөм сөз каражаттарынын ичинен троптун жөнөкөй түрлөрү салыштыруу жана эпитет кеңири колдонулаары маалым. Көркөм сөз каражаты катары бөрүнүн аты каармандардын ысымдарынын ордуна колдонулган учурлар эпосто көп кездешет: “баатыр Манас сурасаң, көк жал дөбөт бөрү эле”, “Кырааныңа Манас көкжалга”, “Белгилүү көкжал шеримсиң”, “Көсөө куйрук көкбөрү, көкжал эрдин жөкөрү” деген салыштыруу, эпитеттер Манаска, Алмабетке, Чубакка, Сыргакка, Семетейге карата да кеңири колдонулат” [3. 421].

“Манас” эпосунда сүрөттөлгөн көрүнүштүн, нерселердин окшоштугуна карай колдонулуучу метафоралар кездешет. Каармандардын турдүүчө кулк-мүнөзү, маанайы “алгыр бүркүт өңдөнүп”, “караргандан-түнөрүп”, жалындап күйгөн өрт болуп”, “чечекейи чеч болуп, чеч кап менен бир болуп” ж.б. сыяктанган толгон метафоралар аркылуу көрсөтүлөт. Метафоралык сүрөттөмөлөр канчалык жыш жана маанилүүлүүнө карабастан, эпосто гипербола, эпитет, салыштыруу сыяктуу кеңири орун алган эмес [4. 112].

Адабиятчы Л. Үкүбаева өзүнүн эмгегинде эпостун көркөмдүк системасы тууралуу замандын залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун баамдоолорун белгилеп кеткен: “Ч. Айтматовдун “Манас” эпосунун поэтикасы тууралуу да айткан жалаң “Манас” изилдөөчүлөр үчүн гана эмес, дегеле окурмандар үчүн эң баалуу пикирлери, эстетикалык

концепциялары бар. Эпостогу ар бир сүрөттөөнүн өзүнчө көркөмдүк системасы, максаты бар экендигин баамдап, жазуучу элдин көркөм фантазиясына таң калат жана баа берет” [5. 111].

Эпостун XIX кылымда Ч.Ч. Валиханов аты белгиленбеген манасчыдан жаздырып алган “Көкөтөйдүн ашы” үзүндүсүндө Манас баатыр:

“Кабагы бийик, өңү саз,
Эңгечер бойлуу эр Манас.
Каны бир кара, бети көк,
Боору чаар, сырты көк,
Мына жалы көк ала, сарыгер эле.
Баатыр Манас сурасаң
Көкжал дөбөт бөрү эле”, – деп сыпатталат[6. 13]. Мындагы “каны кара, бети көк”, “жалы көк ала”, “көкжал бөрү” деген сыпаттоолор өтө көөнө болуп адамзаттын алгачкы көркөм ой жүгүртүүсүнөн кабар берет, байыркы баатырлардын колдоочусу көк бөрү болуп, аны тотем катары тутунганы ачык көрүнүп турат. Адам өзүн жаратылыштан обочолонтуп бөлүп карабаган эзелки доордо анын түсү табияттагы башка нерселердин, өсүмдүктөрдүн, асмандын көлдүн түсүнө окшош болушу кадыресе түшүнүк болгондугу сезилет. Дегеле көк түс кыргыздарда ыйыктыктын, бийиктиктин символу болгондугу анын асман ээси Теңирдин атына да кошулуп Көк Теңир деп айтылганынан, туунун түсүнүн да көк болуусунан ж.б. байкоого мүмкүн.

Ушул сыяктуу эле алсак, манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусунда “кара чаар кабылан капталында чамынып, чолок көк жал арстан жара тартчу немедей бөйрөгүндө камынып” сыяктуу туруктуу архаикалык поэтика дайыма колдонулган. Бул таризде окумуштуулар Р.З.Кыдырбаева, М.Борбугуловдордун эпостун көөнө поэтикасы эзелки дүйнөтаанымдын үлгүлөрүн көрсөтүп турары тууралуу пикирлерине толук кошулуу максатка ылайыктуу [7; 25]. Өзгөчө сүрдүү көрсөтүлүп сүрөттөлгөн жаныбарлардан турган колдоочулар логикалык жактан бөлүнүп калбай, Манастын образы менен кошулуп, өзүнчө бир бүтүндүккө айланды. Бул органикалык бүтүндүк Манастын образын күчөтүп сүрөттөө функциясына ээ болду. Эпостун табияты үчүн мындай сыпаттоо салттуу көрүнүш, бул анын табиятына байланыштуу болуп, поэтикасын байытып турат. Манастын портрети бул контекстте эң бир байыркы ыкмалар менен сүрөттөлгөндүгү ачыктан-ачык көрүнүүдө: боору чыбыр, сырты көк, каны кара, бети көк, көк жал дөбөт бөрү эди… Бул жерде байыркы тотем “көк жал дөбөт” деген түшүнүк кийинки көкө теңирчилик деген диний түшүнүк менен бири-бирине сиңишип кетип, кийин эпостун текстинде көркөм каражатка өтүп кеткенин байкоого болот, бирок Ч.Валиханов жазып алган текстте байыркы тотемдин изи даана байкалып турат [7]. Эпостогу мындай маанилик, мазмундук каражаттар анын көркөм формасы менен шайкеш келип, айкалышкан кооз гармонияны түзгөнү тексттен көрүнөт. Ал эми буудандардын, тулпарлардын, канаттуу аттардын эпикалык сыпатталышы эпосто айрыкча көркөм берилген, ат жандуу кыргыз баласы учун жылкынын сынын сүрөттөө өзгөчө табит менен жүзөгө ашырылат. Мезгилдин өтүшү менен эпостордогу мифтик элементтер акырындап солгундап, тулпарларын сыпатталышында да “реалдашуу” орун ала баштайт:

Кабыргасы как кула,
Каса тулпар Аккула.
Өркөчү бийик өр кула,
Өзү айткандан зор кула [8. 142].
Секиргени бүргөдөй,
Семиргени сүмбөдөй [9. 14].
Туягы чапкан чарадай,
Жүрөгү жаткан баладай [10. 16], же Аккуланы сыпаттоодо бардык манасчылардагы салттуу орток айтым:

Чаткаягы Чаткалдай,
Жүрүп кетсе чатына
Жүктүү төө баткандай ж.б.

В.М. Жирмунский: “В героическом эпосе с ослаблением архаических элементов сказочной фантастики, первоначальное отождествление коня и птицы обычно рационализируется превращаясь в поэтическое сравнение”, – деп белгилегендей, эпостун ушул сыяктуу саптарында, көркөм троптун жөнөкөй түрлөрү болгон салыштыруу, гиперболаларда, татаал түрлөру болгон метафоралык айтымдарда байыркы дүйнөнүн мифологиялык таанымын чагылдырган архаикалык сюжеттердин кийинки кыскарган көрүнүштөрү улам “жылт” дей түшкөнү байкалат[11. 237].

Манасчылардын уламалуу муундары эне тилибиздеги негизги көөнө туюмдарды билдирген Ай, Күн, Жер, тоо, таш, суу, тал, терек сыяктуу сөздөрдөн салыштыруулар жасашат. Эпитеттер болсо адам, айбанат, тулпарлар, баатырлардын курал-жарактарына карата байыртан келе жаткан туруктуу айтымдар менен салттуу колдонулат. Көркөм сөз каражаттарынан троптун татаал түрү болгон гипербола эпостун поэтикасындагы байыркы башкы каражат болуп саналат. Гиперболалар каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрүндө, тулпар, буудан аттарды сыпаттоодо, кейипкерлердин укмуштуу эрдик иш-аракеттерин баяндоодо, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөдө кеңири пайдаланылат. Маселен, “жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар”, “бетинен беш байпактык түк чыгып”, “чаткаягы Чаткалдай, жүрүп кетсе чатына, жүктүү төө баткандай”,“муштай-муштай кара таш, таноосуна кирип-чыгып калды дейт”, “чырпыктары чынардай, чымчыктары улардай” ж.б.

Бул жерде белгилеп кете турган нерсе Кыргыз жергесине XIX кылымда үй-бүлөсү менен келип кеткен атактуу сүрөтчү Н. Рерихтин байкоосу боюнча Алтай жергеси менен Ала-Тоодо кырда турган атчан киши алп болуп көрүнүүчү фокустук чагылуу бар экендиги белгиленет. Буга байланыштуу жерибиздин өзүндө да физикалык өзгөчө кубулуш бар го деген ой келет.

Байыркы индиялыктардын эпосторун изилдеген эмгегинде окумуштуу С.А. Невелова эпостогу эпитеттин ролу туурасында алардын туруктуулугу конкреттүү кейипкерге же предметке карата жыш колдонулуусуна байланыштуу, анын семантикалык өзгөчөлүгү өзү билдирген белгинин туруктуу мүнөзүндө болуп эсептелет, ошентип туруктуу эпитет эки аспектиде, колдонулушу жана мазмуну бонча аныкталарын эскертет. [12. 20] . “Манас” эпосунда Манас баатырдын жеке өзүн сыпаттоого байланыштуу отуз эки туруктуу эпитеттин колдонулгандыгы изилдөөчү А. Сыдыков тарабынан белгиленген [13]. Ал эми баатырдын курал-жарактары, “асмандан түшкөн алты курчтун” сыпатталышында архаикалык поэтизациялоо арбын кездешет:

Асмандан түшкөн алты курч,
Кылычтын кынай мыктуусу.
Манас алган зулпукор,
Ажыбайдын ач албарс,
Бакай алган ач болот,
Чубак алган жойкума,
Алмамбет алган ак албарс,
Сыргак алган нар кескен
Алты болот курч ошол [14. 231].

Мындагы курч куралдардын асмандан түшкөн деп аталыщында да, алардын аталыштарынын тилибизде архаизмге айланып качан эле колдонуудан чыгып кетишинен да байыркылык мүнөзү көрүнүп турат. Бул куралдардын көктөн түшкөн метеориттердин сыныгынан төкөр уста Бөлөкбай жана анын уулдары тарабынан жасалгандыгы тууралуу кызыктуу илимий гипотезаны окумуштуу Р.Сарыпбеков сунуштаган [15. 120-126]. Мындан, албетте, курч куралдардын таш доорунан тарта келе жаткан, айрыкча,

жоокерчилик замандардагы турмуштук зарылчылыгы өзгөчө. Алардын көктөн түшүүсү мейли металл түрүндө болобу, мейли даяр курал түрүндө болобу байыркы адамдын, бул жерде эпос айтуучунун, баатырга татыктуу курал тууралуу мифтик көз карашын чагылдыруусунда деген ойдобуз.

Кыргыз эпосунун алыскы жана жакынкы тектеш, кандаш элдер менен түбүнөн кеде жаткан поэтикалык жалпылыгы, типологиялык окшоштугу алардын салттуу формулалык стилинен өзгөчө ачык байкалат. Маселен, көөнөлүгү менен белгилүү болгон якут (саха) олонхосу «Нүргүн боотурдагы» портреттик, атрибутивдик, мезгил-маалды билдирүүчү жана башка ушул сыяктуу архаикалык туруктуу айтымдар «Манас» эпосундагы ошол эле маанидеги айтымдар менен толук дал келет. Мында Нүргүн баатыр менен Манас баатырдын ар түрдүү психикалык абалдары, аракеттери, алсак, ачуусу келиши, шамдагайлыгы төмөндөгүдөй калыпта дээрлик бирдей сыпатталат. «Манаста»: «Айта-буйта дегиче, ачып көздү жумгуча» [14. 218] десе, «Нүргүн боотурда» болсо «чыпчылыйах бэтэрээ өттүнэ [16. 76] », башкача айтканда, «көз ирмегенге чейин» деп берилет. Ал эми портреттик мүнөздөмөгө токтолсок, Манастын ачуулангандагы туруктуу сүрөттөлүшү: «Сандыргалуу Манастын сакалы саадак кабындай, Муруту Букар шабындай, Каарданып караса, Көзүндөгү ызгаары, Көөрүктүү оттун жалындай» деп берилсе[8. 179], Нүргүндүн ачууланганы «көзү оттонду, тили сырдуу болду, кирпиги тикчийип, чачы сербейди…», – деп айтылат[16. 195]. Мындай байыркы эпоско мүнөздүү ыкмалардын каралып жаткан элдерде бирдей кездешүүсү алардын ата-бабаларындагы бир өзөктү билдирип турат. Канчалаган кылымдар өтсө да аларды эпос айтуучулар салттуу сактап бизге жеткиришти. Троптун татаал түрлөрүнүн бири болгон метафоралык айтымдар да “Манас” эпосунда орун алган. Аларга маселен “көзүнөн жалын шыркырап”, “тула бою ок болуп”, “жолборс жүрөк, таш билек”, “артымда калган туягым” ж.б. келтирүүгө болот. Алсак, Алмамбет баатыр Көкчөдөн таарынып чыгып Манаска келип кошулганда, анын тегин сурагандарга: “Жолдо калган бир жанмын, чылбырын үзгөн тулпармын”, – дейт. Мындагы “чылбырын үзгөн тулпар” деген айтым мекенден айрылуу деген чоң кайгылуу маанини камтып турат. Ушул саптардын өзүндө эле Алмамбеттин оор тагдырына байланышкан чон окуя, мазмун, ностальгия сыйдырылган.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун жаралышы, калыптанышы жана өнүгүшү көптөгөн кылымдарды, доорлорду камтыганы тал шсыз, каралып жаткан кыргыз эпосторунун, анын ири алдында “Манас” эпосунун поэтикасы өнүгүүнүн узак жолдорун басып өтүп биздин күндөргө жетип келди. Анын алгачкы мифтик түспөлүндөгү архаикалык белгилер эпостун калыптануу, өнүгүү эволюциясынын кийинки этаптарында өтмө маанидеги көркөм сөз каражаттары менен толукталып жүрүп олтурган, бирок, ошол эле мезгилде эпос өз тулкусундагы көөнө катмарларда баштапкы мифтик дүйнөтаанымдын белгилерин сактап калган. Эпостордогу архаикалык поэтиканын бүтүндүгү, образдуулугу, даанышман тереңдиги азыркы адамды таң калтырат, андагы символдордун табышмактуу тили болуп, аны мифтик ой-жүгүртүү мейкиндигинде чыгармачыл изденген адам пайдалангандыгы бабалардан бизге мурасталган калган кунсуз кымбат элдик оозеки чыгармаларыбыздан, “Манас” баштаган эпосторубуздан көрүнөт. Негизинен биз карап жаткан архаикалык эпостордун тили жалпы элдик тилден түзүлгөн, азыркы күнүмдүк колдонулуучу тилге да, диалектилерге да, жазма адабий тилге да окшобогон эпостордун өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Бул өзгөчөлүк аталган эпостордун элдин улут болуп калыптанганга чейинки алгачкы уруулук доордо калыптануусуна байланыштуу деген пикирдебиз. Андагы эпос айтуучулар тарабынан калыпка түшүрүлгөн даяр айтымдардын арбын учурашы эпостордун көп кылымдык көркөм сөз өнөрканасында электен өткөндүгүнөн кабар берип турат. “Манас” эпосунун архаикалык поэтикасындагы көркөм сөз каражаттары, стилистикалык каражаттар эпостун тутумунда арбын кездешет жана эпостун көркөмдүгүн арттырууда өз салымын кошуп турат. Эпостун поэтикасы анын узак доорлордо мифтен башат алып классикалык

эпопеянын деңгээлине чейинки өнүгүүсүндөгү көркөм формасы спецификалуу салттуулукта калыптанган, андагы архаикалуу бедгилер туруктуу сакталып калган.

Адабияттар

1. Ибраимов К.Б. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы Адам – Табият концепциясы. – Ф.; Илим, 1991.
2. Лихачев Д.С. Поэтикадревнерусской литературы. – Л., 1971.
3. Акматалиев А.А. Тандалган чыгармалаынын жыйнагы, т.2. – Б.:Шам, 1998.
4. Жайнакова А. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү. – Ф.: Илим, 1984.
5. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. – Б.: Турар, 2012.
6. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Тыныбек. “Семетей баатырдан” бир бөлүм. Эпос. (түзгөн Р. Сарыпбеков). – Б.: “Ала-Тоо” басмасы, 1994.
7. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. – Б.: Бийиктик, 2009.
8. Манас. Эпос. С. Орозбак уулунун варианты: IIIкитеп. – Ф.: Кыргызстан, 1981.
9. Манас. М. Акбаевдин айтуусунда. КРУИАнын кол жаз. фонду, инв.№387 – 176.
10. Манас.Ч. Садыковдун айтуусунда.КРУИАнын кол жаз. фонду, инв.№380 – 169.
11. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.:Наука, 1974.
12. Невелова С.А . Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса – М.: Наука, 1979.
13. Сыдыков А. Героические мотивы в эпосе “Манас”. – Ф.: 1982.
14. Манас. Эпос. С. Каралаевдин варианты, II китеп. – Ф.: Кыргызстан 1989.
15. Сарыпбеков Р. “Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Ф.: Илим, 1987.
16. Нюргун Боотур Стремительный. – Якутск, 1947.

G.T. Zhamgyrchieva, docent, OshSU
gulina65@inbox.ru

The poetic poetry of the epos “Manas”

The article touches upon the poetic poetry of the epos “Manas”
Key words: *archaic, poetic, artistic facilities, folklore, epos.*

УДК: 398.22

Г.Т. Жамгырчиева, филол.и.к., доцент, ОшМУ

Кыргыз эпосторундагы эненин архаикалык образынын берилиши

Макалада кыргыз эпосторундагы эненин архаикалык образы дүйнөлүк фольклордун материалдарынын планында салыштырмалуу каралды.
Ачкыч сөзөр: *архаика, эне культу, дүйнөлүк фольклор, эпос.*

В статье рассматривается архаический образ матери в кыпгызском эпосе в сравнительном плане с материалами мирового фольклора.
Ключевые слова: *архаика, мировой фольклор, образ матери, эпос.*

Кыргыз эпосторунда эненин культтук образы байыркы доорлордо эле калыптангандыгы белгилүү. Элге кереги тийүүчү баатырдын жарык дүйнөгө келишинде, өсүп-жетилишинде, аны ар кандай кырсыктардан коргоп калууда энесинин орду

теңдешсиз. Кыргыз фольклорунда эне-кудай Умай эненин образы теткеш түрк-моңгол элдеранини элдик оозеки чыгармаларындагыдай эле жаш балдарды колдоочу эне сыпатында учурайт.

“Манас” эпосунда баатыр баланы энеси Чыйырды төрөп жаткандагы Умай эненин жардам берүүсү, анын кош бойлуу аялдардын, жаш балдардын колдоочусу экендиги жөнүндөгү аңыз да эпосто өз ордун тапкан:

Толготконмындай ким болгон,
Тарткандардынбаарысы
Талыкшып колу тимболгон.
Умайэнебериште
Урду келипбаланы,
Урганыначыдабай
Үжүттүкөздөйбарганы [1. 47].

«Манас» эпосунун өтө байыркы катмарларын өзүндө сактап калгандыгы менен айырмаланган түштүк варианттарында баатыр болуучу баланын энесинин курсагында сүйлөшү да орун алган. Ташов Акундун жана Акбаев Матисактын варианттарында Манас энесинин курсагында жатып сүйлөйт:

Өлөңдүү жерге туубагын
Өлөңсүз эрлер болбоюн.
Коктулуу жерге туубагын,
Кожоңсуз эрлер болбоюн.
Жылга ылдый жылдыргын,
Жылуу шамал жүргүзгүн.
Табылгы кармап туба көр,
Табылгыдай нурлуу эрлер болоюн.
Ыргай кармап туба көр,
Ыргайдай катык эрлер болоюн.
Жер түбүндө жекенде,
Жекенде кармап туба көр.
Чапса кылыч, ок өтпөс,
Катык эрлер болоюн! [2. 12].

Ушул эле мотив фольклорист В.Я. Пропптун Африка урууларынын жомокторун изилдөөсүндө да кездешкендиги кызыктуу көрүнүш:Случилось женщина забеременала. Случилось, однажды, заговорил ребенок в утробе. Сказал он: «Скорей рожай меня, скот моего отца уничтожают люди...» ребенок вышел из утробы, выйдя он встал. Сказала его мать: «Поди,сюда, дай я перережу (пуповину)». Сказал ребенок: Нет, не надо, не перерезай у меня, я сам взрослый – муж совета» [3. 239].

Биринчикелтирилгенмисалдагы Манастынтөрөлөөлекжатыпэнесинекайрылыпкурса ктансүйлөшүанынкайсыжердетуулуп, кандайадамболупчыгарынанкабатырлануусумаанисиндеболсо, экинчимисалдагыбаланынкурсактансүйлөшүатасынынмалынынбөлүнүпжаткандыгынанка батырлануу, аннысактапкалуугашашылуумаанисиндеболуп, баланынадаттантыш тез өсүүсүмененбиргеберилипжатат. Көрүнүптургандайбаланынкурсактансүйлөшүдүйнөлүкфольклордокездешүүчү, эзелкиэлдиктүшүнүктөргөнегизделгенмотивдерденболупсаналууменен, болочокбаатырдынкелечектегиаткаруучуфункциясынан, төрөлүшмаксатынан, тагдырынанкабарбериптурат.

Архаикалык-мифологиялыккыргызэпосторундагысюжеттикбашталышындаборбордуккаармандынукмуштуутөрөлүшүбашкыролдуойнойт. Каармандын укмуштуу төрөлүшү сыйкырдуу жомоктордун, уламыштардын айрым типтерине мүнөздүү. Каарман энесинин сыйкырдуу

алманы жегендигинен, сууну ичкендигинен ж.б. себептерден төрөлөт. Бул мотив эң байыркы тотемисттик ишенимдер жана партеногенез жөнүндөгү элестөөлөргө (түшүнүктөргө) байланышкан [4]. Ошолэлеучурдаата-энесининбири пери же нурболгондугубелгиленет.

“Манас” эпосунун түштүк варианттарынын ичинен Акбаев Матисакта Манас менен Калдыргач атүгүл эгиз болуп, бир мезгилде төрөлөт. Жусуп Мамайда бул башкачараак планда берилет. Чыйырды мында биринчи Калдыргач аттуу кыз төрөйт, экинчи жолу кош бойлуу болуп Манас төрөлөт. Баатырдын кыз бир туугандуу болушу «Манастан» башка да кыргыздын кенже эпосторунда кездешет, «Эр Табылдыдагы» башкы каармандын карындашынын аты да Карлыгач, ал агасынын сырдаш-муңдашы, жакын жардамчысы, жан күйөр адамы болуп берилет. Казак элинин «Алпамыс» эпосундагы Алпамыс карындашы Карлыгаш менен эгиз төрөлөт, анын баатыр катары калыптанышында Карлыгаш маанилүү роль ойнойт. Якут олонхолорундагы башкы каармандын, «жердеги биринчи адамдын» да кыз бир тууганы болушу, анын баатырдын колукту издеп үйлөнүүсүндөгү, душман менен күрөштө жеңишке жетишүүсүндөгү же уурдалып кетип, аны издөө менен башкы баатырдын ар түрдүү окуяларга туш болушундагы ролун эске салсак, ошондой эле бурят улигерлеринде, шор, алтай эпосторунда да бул сюжеттик элементтин өтө туруктуу жолугушу менен салыштырып көрсөк «Манас» эпосунун түштүк варианттарынын жана Жусуп Мамайдын вариантынын каралып жаткан фольклордук архаикалык катмарды сактап калгандыгын далилдеп турат.

Мындан мурунку айтылган ойлордо да көрүнүп тургандай, өзүнүн көп кылымдык өмүрүнө жараша баатырдык-архаикалык да, тарыхый эпикалык да сапаттарды өзүндө ала жүргөн “Манас” эпосу баатырын өлүп кайра тирилиши деген байыркы сюжеттик мотивден куру эмес. Анын түштүк варианттарында Манас баатыр үч жолу өлүп тирилет. Баатырдын төрөлүшү, ага ат коюу, баатырдык үйлөнүү, үч жолу өлүп кайра тирилүүсү – булардын баары эпостун түштүк варианттарын башка элдердин эпикалык мурастарында кеңири кездешкен мотивдер менен жакындаштырып турат.Айтуучу Султанов Бөрүбайдын вариантында Манас “көзүндө көөрү, тилинде мөөрү бар” аял Накылайдын тилин албай, натыйжада анын каргышы боюнча Дөштүктүн (Төштүк – Ж.Г.) огунан өлөт, Манасты энеси Куурсун Таластагы Ак-Мазарга алып барып тирилтет. Бул якут олонхолорундагы баатыр душмандан мерт тапканда анын сөөгүн энеси жыйнап, темир бешикке салып терметип жатып кайра тирилтип алган мотивге өтө үндөшөт. Ал эми Досу Ташматовдун вариантында Манас жогоруда эскертилгендей үч жолу өлүп кайра тирилет, биринчисинде Көкчөдөн өлөт, экинчисинде Ороздун баласы Токтобай мергенчи атып өлтүрөт, үчүнчүсүндө болсо Кара дөөдөн өлөт. Бирок ар бир жолу кайрадан тирилет. Баатырды энесинин тирилтиши якут олонхолорундагы эненин душман тарабынан мерт тапкан баласын тирилтүүсүнө окшош. Якут олонхосунда эне баатырдын сөөгүн терип чогултуп темир бешикке салып, бешик ырын ырдап терметип олтуруп тирилтип алат. Ал эми “Семетей” бөлүмүндөгү кайып болуп кетип эсин жоготкон Семетейди элге кайтарууда, эсине келтирүүдө энеси Каныкейдин ак сүтү даба болгондугу айтылат.

Эпикалык поэзияда каармандын төрөлүшү кыргыз элинде жана башка түрк-монгол элдеринде окшош мотивдерде берилет. Фольклорист Р.З. Кыдырбаева белгилегендей: “Эпостун оозеки жашоосу анын вариативдүүлүгүн аныктайт, андагы байыркы катмарлануулар мифологиялык башаттарга барып такалат. Кыргыз эпосунун калыптануусунун алгачкы этабы табуисттик дүйнө кабылдоо менен тыгыз байланышта. Сыйкырдуу касиеттер ыйгарылган буюмдарга табынуу – жаныбарлардын сөөгүнө, асманга, отко, ак түскө, айрым алганда ак сүткө, - фетишизмдин ачык көрүнүшү” [5,73]. Эпостордо адамзаттык энелерден тышкарызооморфтук эненин образдары да кездешет. Маселен, “Кожожаш” эпосундагы кайберендердин энеси Суречки өз тукумунун сакталышына, аманчылыкта болушуна кам көрөт. Ал эми өсүмдүктөр дүйнөсүнөн алатурган болсок, “Манастагы” Байтерек, “Эр Төштүктөгү” Чуктерек образ эне дарактын

кейипкери катары чыгат. Алар кадимки эне сыяктуу боорунда, бутактарында түрдүү жан-жаныбарларды түнөтүп, уя салдырып багат. Мындай ыйык дарактын образы алтай, хакас, якут ж.б. элдердин эпосторунда бирдей учурайт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эпосундагы эненин культтук образы эне кудай Умайдан тартып адам кейипкерлерге чейинки, атап айтканда, Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк энелер сыяктуу типтүү образдардын деңгээлинде салттуу калыптанган десек болот.

Адабияттар

1. Манас. С. Орозбак уулунун варианты. I китеп. – Ф.: Кызгызстан, 1978.
2. Манас. М. Акбаевдин айтуусунда.. Инв. №387. – С. 176.
3. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. – М., 1978.
4. Ибраимов К. Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө. – Ф., 1992.
5. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. – Б.: Бийиктик, 2009.

G.T. Zhamgyrchieva, docent, OshSU
gulina65@inbox.ru

Mothers archaic character in the Kyrgyz epos “Manas”

The article touches upon Mothers archaic character in the Kyrgyz epos“Manas”.
Key words:*archaic, world, folklore, image of mother, epos.*

УДК: 415.411:43:482:494.3

Жээнбекова Г.Т., доцент, ОшГУ

Роль суффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в кыргызском речевом этикете

Бул макала кыргыз тилиндеги сөз этикетинде суффикстер менен колдонулган сөздөрдүн эмоционалдык жана психологиялык түшүнүктөрүнүнактуалдуулугу жана өзгөчөлүктөрү айырмаланып эффективдүү мисалдар менен берилген.

Ачкыч сөздөр: *эркелеткенди жана урматтаганды көрсөтүүчү суффикстер, эмоционалдык жана психологиялык өздөштүрүү, тилдин экспрессивдүү элементтери, тилдин эмоционалдык функциясы, улуттук сүйлөшүү этикети, кыргызча эмоционалдык колдонуучу сөздөр, евфемизм.*

В данной статье анализированы слова с уменьшительно-ласкательными суффиксами, эмоционально-окрашенными выражениями в кыргызском речевом этикете. Особенности речевого эффекта, их выразительное представление и эмоционально-психологическое восприятие.

Ключевые слова: *уменьшительно-ласкательные суффиксы, эмоционально-психологическое восприятие, национальный речевой этикет, эмоциональная функция языка, экспрессивные элементы языка, эмоциональная лексика кыргызского языка, эвфемизм.*

Еще в начале XIX в. В. Гумбольдт отметил, что язык как деятельность человека пронизан чувствами. В настоящее время лингвистика вновь обратилась к учению, призывающему изучать язык в тесной связи с человеком. При таком подходе к языку явления, служащие выражению и вызыванию личностно обусловленных реакций и отношений, а также речевые эффекты, создаваемые с этой целью, приобретают особую актуальность. Проблема речевого этикета в языкознании имеет непосредственное

отношение к таким антропометрическим явлениям как чувства-переживания, образно-ассоциативное воображение, эмоционально-психическое восприятие. Задачей данной статьи является выявление и классификация наиболее употребляемых уменьшительно-ласкательных и хвалебных суффиксов в речевом этикете. В своей классификации С. Влахов и С. Флорин выделяют еще одну группу обращений, которую они называют эмоционально – окрашенные обращения. В эту группу они включают уменьшительные и увеличительные формы существительных нарицательных в одном языке. В качестве примера приводятся русские существительные бабушка, бабуся, бабусенька, бабуля, бабуленька, баба, бабка, которые используются для обращения. Как отмечают авторы, эти слова особенно трудны для передачи с одного языка на другой «из-за тонкости нюансировки, которую не всегда можно уловить и, кроме того, бедности, а в иной раз соответствующих средств выражения в языке перевода» [1, 311].

Считается, что без основных навыков этикета не может быть культуры поведения человека. Поэтому умение владеть этикетом имеет первостепенное значение, и осваивать его нужно в живом непрерывном общении, совершаемом вокруг нас и с нашим участием. Для человека очень важна эмоциональная функция языка, так как она помогает ему выразить свои чувства, внутренний мир, свои ощущения, впечатления и т.п.» Эмоционально-экспрессивные элементы языка передают эмоциональное состояние говорящего или его отношение к предмету речи (собственно экспрессивные средства языка), либо характеризуют самого говорящего с языковой точки зрения», – пишет Н.А. Ипполитова [2,87].

Отличительной особенностью кыргызского языка является его своеобразная лексика. Кроме того, в кыргызском языке употребляются эвфемизмы, что тождественно речевому этикету. Эвфемизм (греч. eu – хорошо, phemi – говорю) – слово или выражение, употребляемое взамен другого, которое по каким-либо причинам неудобно или нежелательно произносить по причине его грубости, оскорбительности, невежливости и т.д. Например, «оор бойлуу» – ждет ребенка вместо «жуктуу» – беременна.

Кыргызский язык богат эмоционально и экспрессивно окрашенными словами. Они очень выразительны и выражают определенное оценочное значение. Эти слова придают различные уменьшительно-ласкательные или увеличительно-уничижительные значения. Живая реальная обстановка определяет наш выбор слов-обращений.

Эмоциональная окраска слов «айтып коюңузчу» – скажите, пожалуйста, «айта аласызбы» – не скажете ли вы, «сураныч» или «райым этиниз» – будьте любезны – ясна каждому из нас. В нашем языке имеются много слов-обращений, которые часто мы употребляем при общении и беседе на улице, в общественных местах, и круг этих слов-обращений очень широк. Народной речью передаются через них чувства ласки, душевности, подчеркнутой вежливости, доброжелательности, добросердечия. С помощью словесных формул этикета мы выражаем свое отношение при встрече или расставании, когда кого-либо благодарим или приносим свои извинения в различных жизненных ситуациях. «Жакшы сөз – дилдин рахаты» («Слова, что хороши – услада для души») – гласит народная мудрость.

Эмоциональная лексика кыргызского языка, связанная с речевым этикетом, весьма разнообразна в семантическом и структурном плане. Выявление языковой природы эмоциональных единиц, установление и описание общих и отличительных признаков эмотивных и экспрессивных слов имеют немаловажное практическое значение.

Форма вежливого обращения является частью речевого этикета. Общественная значимость подобных обращений общеизвестна. Поэтому мы уделяем особое внимание форме вежливого обращения. Она говорит не только о культуре поведения, но и о воспитании языкового сознания. Как дорого любому из нас, независимо от возраста и положения, простое пожелание, доброе слово. Как важна улыбка вдобавок к обычному «амансызбы! эсенсизби!». Мы ежедневно пользуемся словами «саламатсызбы»

(здравствуйте), «рахмат» (спасибо), «арзыбайт» (пожалуйста), «кечиресиз» (извините), чтобы делать общение вежливым и доброжелательным.

Для нас должно быть важным, чтобы мы имели привычку вежливо, учтиво здороваться, добавлять к обычным словам такие необходимые слова: «сураныч», «кош келиниз», «рахмат», «райым этиниз», «садаган кетейин», «айланайын» и другие, которые звучат всегда ласково, тепло, и на душе станет радостно, весело; чтобы каждый из нас возвел подобную элементарную доброжелательность в норму ежедневного поведения. Ведь когда на душе радостно, празднично, то любая самая трудная работа не в тягость.

У каждого народа формулы обращения имеют свои специфические особенности. Англичане употребляют слова: мистер, сэр, мастер, мисс, миссис; французы – мсье, мосье, мадам, мадемуазель; чехи – пан, пани; немцы – герр, фрау, фрейлейн. А имя и отчество человека в русском языке употребляются как форма вежливого обращения. В современном кыргызском языке форма вежливого обращения сложна и разнообразна. Формулы обращения связаны с характером отношений между людьми, определением взаимного положения говорящих – полового, возрастного, социального.

Одна из форм вежливого обращения связана с термином родства. Неповторимые особенности родственных названий обусловлены не только специфическим отличием лексики кыргызского языка, но особенностью традиции народа, основанной на почитании старших по возрасту людей.

Термины родства	Форма вежливого обращения
баба (прадед)	бабай
чон ата (дедушка)	атаке
чон эне (бабушка)	энеке
ата (отец)	атаке
эне (мать)	апаке
ага (брат)	байке
эже (сестра)	эжеке
ини (младший брат)	иним, иничек
келин (сноха)	келинчек
жене (сноха)	жеңеке
синди(сестра)	синдим
қарындаш (сестра)	карындашым
бала (ребенок)	балам, балакай
кыз (дочь)	кызым, кызыке
уул (сын)	уулум

Традиционные вежливые обращения старших по возрасту к младшим тоже часто строились на ласковом указании возраста и потенциального родства. Употребляются в частности следующие номинации родства с суффиксами -м, (-ым, -им), -ум, -чек, -кай: синди – синди+м – форма вежливого обращения женщины к девушке или женщине; ини – ини+м или ини+чек – форма вежливого обращения к младшему брату; бала – бала+м – дитя мое, бала+кай – малыш – к маленькому ребенку; карындаш или карындаш+ым – форма вежливого обращения мужчины к девушке, младшей по возрасту; кыз – кызым – дочь моя (доченька), уулум, атын ким? – сынок, как тебя зовут?

Слова «балам», «айланайын», «чырагым» тоже являются формой такого же обращения. Суффикс – чек, присоединяясь только к двум словам, также придает им вежливо-ласкательный оттенок: ини+чек; келин – жена младшего брата; келин+чек – форма вежливого обращения.

Своеобразием также является и то, что к знакомым и близким обращаются по имени с родовым термином: Канат ага, Айгул эже, Нурлан иничек, Райхан апа, Жамиля эже и т. д.

В речи взрослых людей встречаются и другие формы вежливого обращения, кроме терминов родства. Взрослые люди в быту, обращаясь не только к старшим, но и иногда к своим сверстникам и молодым по возрасту, пользуются еще другой формой вежливого обращения. Она образуется прибавлением к первому слогу аффикса -ке (-ыке): Абыл – Абыке, Сара – Саке, Бакыт – Баке, Есен – Есеке, Абдулла – Абыке, Майдан – Маке. Сайдулла – Саке.

В древности слово «аксакал» означало предводителя рода, самого авторитетного человека. Испокон веков у кыргызов это слово символизировало мудрость. В современном языке слово «аксакал» многозначно. Оно означает не только мужчину преклонного возраста, умудренного большим жизненным опытом. «Аксакал» – еще форма вежливого обращения к пожилым мужчинам, а также к руководящему человеку мужского пола. «Бийкеч» – форма вежливого обращения к девушке; «бийке» – форма вежливого обращения к молодой женщине. «Байбиче» – форма вежливого обращения мужчин пожилого возраста к пожилой женщине.

Старшие по возрасту при обращении к младшим употребляют следующие формы ласкательно-вежливых обращений: «чырак», «бала», которые чаще в притяжательной форме: чыраг-ым, бала-м. Но наиболее часто употребительной формой ласкательного обращения является слово «айланайын». Это часто употребительная форма вежливого, почтительного, учтивого, ласкового, нежного обращения старшего по возрасту к младшим. Вот некоторые примеры в употреблении слова «айланайын»: «рахмат, айланайын» – вежливая, ласковая, учтивая форма благодарности, «отурагой, айланайын» – вежливое, учтивое приглашение сесть, «саат канча болду, айланайын?» – учтивое обращение с вопросом о времени, «алыпбере салчы, айланайын» – подай, пожалуйста – вежливая просьба, «макул, айланайын» – вежливая выражение согласия, «кечир, айланайын» – вежливое извинение, «козунон айланайын» – ах, моя ненаглядная (мой родненький), «атын ким, айланайын?» – в ласковой форме спрашивают как его зовут, «сак бол, айланайын» – ласковая форма прощания, «койчу, айналайын» – перестаньте, (да ну) пожалуйста, «керек емес, айланайын» – пожалуйста, не надо – вежливое выражение изумления, недовольства.

Ласковое обращение «садаган кетейин» идентично слову «айланайын». Но оно чаще употребляется, когда благодарят, просят, умоляют: «рахмат, садаган кетейин», «садаган кетейин, жардам берип койчу» – помоги, пожалуйста (родненький).

Следующие обращения в отличии от русского в английском языке как и в кыргызском языке употребляются только по отношению к родственникам:

Бабушка! Чон эне! Эне!	Grandmother, gramdma!
Дедушка! Чон ата! Ата!	Grandfather, grandpa!

Обращение (в русском, английском и кыргызском языках) пожилых людей к незнакомым молодым людям (просторечные, ласковые):[3,7]

Дочка! Кызым!	Dear! Dearie! Luv (love)!Ducky Miss!
Сынок! Балам!	Son! Sonny! Boy!

Форма вежливого обращения к публике: «калайык» – народ, публика (от слова калк – народ): урматтуу калайык – форма вежливого обращения к собравшимся, большой группе людей; урматтуу коноктор (меймандар) – уважаемые гости; аярлуу азаматтар – дорогие граждане; кадырлуу кесиптештер – уважаемые коллеги. Жолдоштор – товарищи, кымбаттуу досторубуз – дорогие наши друзья, жигитим – молодой человек. Некоторые термины родства тоже употребляются как форма вежливого обращения к публике: агайын туугандар – родственники; сородич, родня; кайынжурт – родственники по мужу или жене.

Эти обращения чаще употребляются в сочетании со словами кымбаттуу или урматтуу: урматтуу агайын туугандар, урматтуу кайынжурт. Для выражения международной вежливости в дипломатических документах используется так называемая этикетная, комплиментарная лексика: таксыр, мертебелуу (ваше превосходительство), мырза (господин).

Обращение женщины к родственникам мужа характеризовалось тем, что ей нельзя было вслух произносить их имена: оно табуировалось (тергөө). Вместо имени говорили ырчы бала (парень-певец), арабакеч ата (дедушка-извозчик), жакшы ага (хороший старший брат), еркем (голубка моя) и т. д. В настоящее время все большее распространение получает обращение в форме Назира айым, Бактыгуль айым, Урмат мырза, Асан мырза, Гулсун бийкеч (барышня), Асият биби(барыня).

Кыргызы выработали целую систему обращений к близким людям, отличающихся доброжелательностью, эмоциональностью: жаным (душа моя), боорум (брат мой), кымбатым (дорогой мой), алтыным (золотце мое), көгүчкөнүм (голубка моя). Форма ласкательных обращений в кыргызском языке неотделима от вежливых обращений, а также многообразна. Эти формы дополняют друг друга. Традиционные народные обращения строились всегда на ласковом указании потенциального родственника, а также согласно возрасту.

Одна из форм ласкательного обращения в кыргызском языке образуется присоединением к основе слов со значением родственных отношений аффиксов -еке, -тай. При этом она чаще употребляется в притяжательной форме: ата – отец (атаке, атакем, атакебай, атакебайым – мой дорогой отец) – ласкательного обращения к отцу или дедушке. Это слово имеет несколько синонимических рядов.

атаке-атакебай –атакем-атакебайым

Примечательно, что каждая из этих слов форм имеет свои неповторимые оттенки. Такая форма образуется также и от других номинаций родства.

Термины родства Форма ласкательных обращений с (-тай -еке+м -бай+ым)

Ата – атам, атакебайым, атаке, атакем

Эже – эжетай, эжетайым, эжекем, эжеке

Аке – акетай, акетайым,акем

Эне – энекем, энекебай, энеке

Апа – апатайым,апам, апаке, апакебай

Келин – келинтай, келинтайым, келинчек, келинчегим

Жезде – жездетай, жездекем, жездеке

Балдыз – балдызым, балдызжан, балдыке

Литература: Такую форму ласкательных обращений, как жаным (душа моя), жарыгым (светик мой), көгүчкөнүм (голубушка) можно толковать по-русски тем или иным способом. В кыргызском языке бытуют также некоторые специфические формы ласкательных обращений к младшим по возрасту. Взрослые в семье по отношению к своим детям и другим близким, более молодым родственникам, употребляют ласкательную форму, связанную с названиями детенышей некоторых домашних животных, птиц, а также других названий. При этом к этим словом прибавляется аффикс -м, (-им, -ум, -м); козу+м, бото+м, ботогөз+үм, кулун+ум, балапан+ым, күн+үм, ай+ым, карегим, чырак (чырагым), жарыгым, жаркыным, бопом, бопожаным, бопотайым, наристем, жаным.

А в русской традиции нечасто обращаются к близким по возрасту родственникам, именами собственными с уменьшительно-ласкательными суффиксами. Как-то: братик, сестренка, братишка, сестричка и т.д. Такие формы, как правило, употребляются в косвенной речи. В разговорной речи используются уменьшительно – ласкательные суффиксы с именами собственными: Кирюшка, Машенька, Пашенька. В отличии, например, от обращений к старшим родственникам. Здесь все наоборот. Такие слова как

мамочка, дедуля, сынок, употребляются, как правило, в прямой речи, а не в косвенной. Обращение по именам не принято к старшим по возрасту родственникам. Существует несколько точек зрения о том, стоит ли переводить или же транскрибировать просторечия, диалекты, жаргоны и ломаную речь. Например, А.В. Федоров отмечает, что «...Непереводимые особенности действительно есть. Это не специфические для одного языка элементы, которым нет прямого формального соответствия в другом и которые, тем не менее, могут быть переданы, компенсированы, с помощью определенных грамматических или лексических средств, способных воспроизвести их роль в системе контекста. Действительно, непереводимыми являются лишь те отдельные элементы языка подлинника, которые представляют отклонения от общей нормы языка, ощутимые по отношению именно к этому языку, т.е. в основном диалектизмы и те слова социальных жаргонов, которые имеют ярко выраженную окраску» [4, с. 123]. Я.И. Рецкер считает, что к нарушениям литературной нормы следует относить просторечия, диалекты и жаргоны. [5, с.92]. С.П. Флорин и С.И Влахов полагают, что действительно, диалект, просторечия, жаргон подчиняются своим нормам; с другой стороны, определенная последовательность, если не норма, обнаруживается в ломаной речи иностранца и детском языке, и в других явлениях. Поэтому если исходить из понятия о нормах литературного языка, то наиболее удобным можно все же считать термин «отклонения от литературной нормы, объединяющий все случаи искажения литературного языка и речи...» Замечания Я.И. Рецкера об отличии между «периферийными словами языка» и «намеренным и ненамеренным коверканием разговорной речи»... наводит на мысль о двух типах отклонений, которые условно назвали коллективными и индивидуальными» [5, с.209].

Практически любое слово оценочно». Вся оценочная лексика в самом общем виде подразделяется на эмоционально-оценочную, в которой оценочный компонент отражает эмоциональные и родственные им характеристики, внутренне присущие человеку как индивидууму биологическому, социальному, и зафиксированные в его сознании на основе деятельного опыта и идеологически оценочную лексику, оценочный компонент которой отражает идеологическое, мировоззренческое, морально-нравственные, социальные, культурные и т.п. отношения между людьми (индивидуумами, групповыми коллективами) и количественно значительными общностями» – утверждает А.Л. Голованевский [6, 79-80].

Литература

1. Влахов С.И, Флорин С.П. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986. –С. 416.
2. Ипполитова Н.А. Русский язык и культура речи в вопросах и ответах.Учебник для вузов. – М.:Проспект,2006. – С. 344.
3. Н.И. Формановской и С.В. Шевцова "Речевой этикет. Русско-английские соответствия: Справочник". – М.: Высш. шк., 1990. – С.7.
4. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Изд. 4-е, переработанное и дополненное. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 303.
5. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода. – М.: Международные отношения, 1974. – С. 216.
6. Голованевский А.Л. Оценочность и ее отражение в политическом и лексикографическом дискурсах (на материале русского языка).// Филологические науки. 2002, №3. – С. 79-80.

G.T. Zheenbekova., docent,OshSU
g_jeenbekova@mail.ru

Word analysis with diminutive suffixes in Kyrgyz speech etiquette

The given article analyses the words with diminutive suffixes of emotionally colored expressions in Kyrgyz speech etiquette. The peculiarity of speech effects and their vividly-associative imagination and emotionally-psychological perception.

Key words: *diminutive suffixes, emotionally-psychological perception, national speech etiquette, emotional function of the language, language expressive elements, Kyrgyz emotional lexis, euphemism.*

УДК: 2:412.8=482

Ибрагимова Р.Н., преподаватель, ОшГУ,
Жалалова Д.Т., преподаватель, ОшГЮИ

Функционирование послелогов в составе синтетических единиц языка

Кызматчы сөздөргө көптөгөн окумуштуулар өздөрүнүн изилдөөлөрүндө кайрылышкан. Бирок кызматчы сөздөр маселеси азыркы тил илиминде дагы деле актуалдуу жана талаш маселелердин бири болуп калууда.

Ачкыч сөздөр: *бөлүкчө, жандооч, байламта, лингвистика,туркология.*

К проблеме служебных слов обращались в своих исследованиях многие ученые. Несмотря на наличие многочисленных работ, проблема служебных частей речи остается одной из актуальных и даже спорных в современном языкознании.

Ключевые слова: *частица, предлоги, союз, лингвистика, языкознание, туркология.*

Проблема служебных частей речи в языках различной типологии привлекала и продолжает привлекать внимание лингвистов. Как известно, служебные слова могут быть выделены в особый класс, которые условно могут быть названы морфологизованными. Однако степень их морфологизованности различна, то есть в каждом отдельном типе языка можно выделить неодинаковые классы слов, обладающих определенными грамматическими свойствами. Так, если в отношении русского языка и некоторых других можно с уверенностью говорить, что они обладают развитой и вполне сложившейся грамматической системой морфологических форм, то по отношению к агглютинативным языкам, к которым относится киргизский, такой ясности, на наш взгляд, пока еще нет. Что говорит о несомненной актуальности данной проблемы как для тюркологии, так и лингвистики в целом. И речь здесь должна идти не только о служебных частях речи, но и обо всей грамматической системе киргизского языка.

Служебные части речи обычно не входят в сферу пристального внимания языковедов, поскольку основное внимание обращается преимущественно на знаменательные части речи. Они рассматриваются как необходимые, но все, же скорее как факультативные средства языка, что отразилось и в самом их наименовании – служебные или вспомогательные. При этом остается целый ряд вопросов, связанный не только с проблемой функционирования служебных частей речи в языке, но и самим их происхождением, особенностями проявления их морфологических и синтаксических функций в языках различного типологического строя.

И уже к середине XX века недостаточная определенность терминов “часть речи”, “служебная часть речи” привела к пониманию того, что научно-исследовательская парадигма, сложившаяся в европейской науке, отнюдь не универсальна. Не универсальна в том смысле, что не в состоянии охватить все многообразие языковых явлений, хотя при этом может выявить наиболее существенные стороны изучаемого явления.

Многие лингвисты считают, что при анализе служебных частей речи ведущую роль играет синтаксический критерий, который дает возможность выявить не только их категориальные или функциональные свойства в составе предложения, но и коммуникативные свойства в составе целостного высказывания – текста. Здесь, в частности, можно отметить, что для организации текста как целостной структуры служебные части речи играют очень важную роль. Они структурируют не только фрагменты действительности, описываемые теми или иными знаменательными частями речи, но и обеспечивают связь частей текста между собой.

И здесь необходимо остановиться на вопросе о происхождении частей речи, в том числе служебных частей речи.

Происхождение частей речи вообще и служебных частей речи, в частности, представляет собой сложную и интересную проблему для лингвистики, которая продолжает привлекать внимание языковедов и в настоящее время. Хотя следует признать, что исследования лингвистов в этом направлении ограничивались преимущественно знаменательными классами слов. И поскольку сама лингвистика зародилась в первую очередь как историческая наука, то принцип развития, эволюции всегда играл в ней одну из ведущих ролей. Несмотря на то что в XX столетии преобладал синхронический подход к описанию явлений и свойств языка, контенсивно-типологические и сравнительно-исторические исследования эволюции языка всегда занимали одно из важнейших мест в лингвистических исследованиях.

Можно утверждать, что служебные части речи в тюркских языках явление относительно позднее, и процесс этот с разной степенью интенсивности продолжается и в настоящее время. Этапы их появления и вхождения в грамматический строй тюркских языков, естественно, различны.

Например, послелоги характерны именно для грамматического строя. И само их появление в тюркских языках следует относить к периоду перехода тюркских языков от древнего изолирующего состояния к агглютинативному. Когда, наряду со становлением именного и глагольного словоизменения (склонения и спряжения), появился и особый класс слов для выражения смысловых и грамматических отношений между компонентами высказывания: пространственных, временных, причинных, целевых и т.п.

К проблеме служебных слов обращались в своих исследованиях многие ученые, пытаясь определить их отличительные признаки, отношение к знаменательным частям речи и разных разрядов служебных слов между собой. Несмотря на наличие многочисленных работ, проблема служебных частей речи остается одной из актуальных и даже спорных в современном языкознании. В русской лингвистической науке огромный вклад в развитие теории частей речи внес академик В.В. Виноградов. Развивая идеи А.А. Шахматова и Л.В. Щербы, он создал свою оригинальную концепцию частей речи, в наиболее полной мере отразившуюся в его трудах по грамматике.

В последние годы в исследованиях тюркологов все отчетливее проявляется тенденция отнесения к служебным частям речи послелогов, союзов и частиц. Образование послелогов происходило в течение достаточно длительного периода времени. Известный ученый – тюрколог А.М. Щербак пишет, что «Образование послелогов происходит и в настоящее время и, очевидно, будет происходить и дальше, но пик его интенсивности относится к недавнему прошлому»[5. с. 61].

По своей семантике и синтаксическим характеристикам служебные слова чрезвычайно разнообразны и в силу этого принимают участие в формировании разных аспектов предложения.Одни служебные слова как бы «отвечают» только за синтаксис. К ним относятся так называемые «связочные» слова, а именно послелоги и союзы, первые из которых выражают грамматические функции сплочения знаменательных слов в единое предложение, выражения межфразовой связи. Однако не следует полагать, что, обладая только служебными функциями, эти словоформы не имеют какого-либо содержания. Они

не просто связывают члены предложения или целые предложения, но и тем самым обозначают характер отношений между ними. Послелоги, в отличие от союзов, выражают (вместе с падежными формами существительных) отношения между неоднородными членами в предложении или между частями сложного предложения. В то время как частицы выражают, как и вводные конструкции, отношение говорящего к содержанию высказывания.

В русской грамматике, а также в исследованиях по тюркским языкам, существуют различные мнения о составе частей речи в целом и служебных частей речи, в частности, и используются различные подходы к их выделению: лексико-семантический, морфологический и синтаксический. Тем не менее, в отдельных языках при классификации преобладает один из них. Так, например, в тюркском языкознании, в том числе и в киргизском, преимущество отдавалось семантическому принципу, а остальным отводилась роль второстепенных.

Между тем части речи в тюркских языках содержат одновременно лексико-семантические и грамматические значения, а потому и должны рассматриваться как лексико-грамматические категории.

Лексико-семантический, морфологический и синтаксический подходы позволяют выделить в системе служебных частей речи киргизского языка послелоги, союзы и частицы.

Впервые послелоги стали объектом изучения в исследованиях А.Троянского, А.Казем-Бека, М. Иванова, в которых заложены основы современных взглядов на проблему послелогов в тюркологии. Дальнейшее развитие она получила в основных работах современных исследователей-тюркологов В.А. Гордлевского, Н.К. Дмитриева, А.Н. Кононова, Н.А. Баскакова, Ф.Р. Зейналова, Г. Алпарова. В.Н. Хангильдина, М.З. Закиева, а также А.А. Юлдашева, Б.С. Саяргалиева, Г.Г. Саитбатталова, М.В. Зайнуллина, Н.Х. Максютовой, Н.Х. Ишбулатова, З.Б. Мулюковой и других.

Большинство исследователей ставят знак равенства между предлогами и послелогами, указывая лишь на то, что предлог находится в препозиции по отношению к имени, а послелог – в постпозиции.

Число глаголов, употребляющихся в служебной роли по сравнению с именами и наречиями, незначительно.

Первоначальное значение глагола при этом меняется, хотя лексическое значение глагола играет решающую роль при переходе его в послелоги. Это связано с тем, что не все глаголы способны стать послелогами, а только такие, которые по своему лексическому значению более подходят для выражения отношения между словами. По утверждению Е.Т. Черкасовой, в послелоги «могут перейти только деепричастные и причастные формы, которые характеризуются меньшей степенью глагольных признаков и обозначают второстепенное, добавочное действие, сопровождающее главное»[4].

Кроме собственно послелогов, выделяется и другие группы послелогов и послеложных слов – отыменных, от наречных, отглагольных (в зависимости от принадлежности той части речи, от которой они образованы). Эти слова, более поздние по своему возникновению, появились в результате необходимости удовлетворить все растущие потребности языка в более точных средствах выражения отношений и объединяются под общим названием производных послелогов.

Академик В.В. Виноградов в известной книге «Русский язык. Грамматическое учение о слове» приводит мнение профессора А.Белича о том, что «нет идеальной системы с однообразными, резкими и глубокими гранями между разными типами слов. Грамматические факты двигаются и переходят в другую, нередко разными сторонами своими примыкая к разным категориям» [3].

В частях речи происходят глубокие процессы постепенного отмирания старого качества и накопления нового, в результате чего становится возможным переход слова из

одной части речи в другую. Многие послелоги представляют собой застывшие отглагольные и именные формы, возникшие в результате грамматикализации знаменательных слов, изоляции и функционального переосмысления их отдельных словоформ.

Выражая предметность, являясь средством опредмечивания разнообразных понятий, имя существительное находится в сложном взаимодействии со всеми другими классами слов. Именно поэтому самую многочисленную группу производных послелогов и послеложных слов составляют новообразования, генетически восходящие к этим знаменательным словам.

Процесс перехода имен существительных в разряд послелогов в настоящее время очень активен и протекает, по мнению лингвистов, следующим образом. По мере развития в слове новых отвлеченных значений имя существительное приобретает возможность сочетаться все с большим количеством имен абстрактного характера. В одном из своих отвлеченных значений слово в определенной грамматической форме застывает и начинает выполнять в речи другие синтаксические функции – связывать между собой слова и выражать отношения между ними. Процесс этот сопровождается изменением лексического значения имени и грамматическими изменениями в слове. Имена существительные в косвенных падежах «утрачивают свое конкретное лексическое значение» и начинают выполнять функции служебных слов. «Служебная роль таких существительных в языке усиливается пропорционально утере ими предметного значения»

Как считает Ю.Д. Апресян, «Нынешняя эпоха развития лингвистики – это, бесспорно, эпоха семантики, центральное положение которой в кругу лингвистических дисциплин непосредственно вытекает из того факта, что человеческий язык своей основной функции есть средство общения, средство кодирования и декодирования определенной информации», а «развитая семантика», полагает автор, «складывается из описания не только грамматических, но и лексических значений» [1].

Литература

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974. – С. 3.
2. Бондаренко В.С. Предлоги в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1961. – С. 57.
3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972. – С. 43.
4. Черкасова Е.Т. Переход полнозначных слов в предлоги. – М.: Наука, 1967. – С. 214-217.
5. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). – Ленинград: Наука, 1987. – С. 61.

D.T.Jalalova, teacher, R.N.Ibragimova, teacher, OshSU
d.zhalalova@mail.ru

Functioning of postposition in the structure of synthetical unity of language

The article deals with the particles as one of the actual and contrustive issues of the parts of speech.

Key words: *particle, prepositions, conjunctions.*

УДК: 003.332.5=943.41 (516)

С. Идирисов, изденүүчү,
УИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту

Кызыл-Суу кыргыздарынын жазуу тилинин графикасы

Макалада азыркы учурдагы Кытайда жашаган кыргыздардын араб арибинин негизиндеги кыргыз тилинин графикасы иликтөөгө алынып, чагатай жазуусунан өзгөчөлөнгөн жактары көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: *графика, чагатай тили, алфавит, араб, кирилл, тил, тарых, адабият, илим, токтом, транскрипция.*

В статье исследуется графика письменного языка кыргызов, проживающих на территории Китая, основанная на арабской письменности, выявляются его отличия от чагатайской письменности.

Ключевые слова: *графика, чагатайский язык, алфавит, арабский язык, кириллица, история, литература, наука, постановление, транскрипция.*

Кызыл-Суулук кыргыздардын жазуу графикасынын тарыхы

Тыбыштык жазууда, тагыраак айтканда, тилдеги фонемаларды жазууда алфавит, графика жана орфография түшүнүктөрүн аныктоо зарыл. Анткени булардын ар биринин мазмунун так түшүнбөй туруп, тигил же бул тилдин жазуу системасын изилдөө мүмкүн эмес.

Тил илиминде алфавитке – жазуу системасында колдонулган жана белгилүү бир тартип боюнча жайгаштырылган тамгалардын топтому деген аныктама берилген. Ал эми графика – тигил же бул тилдеги тамгалар менен алардын айкалыштарынын ошол тилдеги тыбыштар менен алардын айкалыштарына болгон катышын жөнгө салуучу эрежелердин топтому. Башкача айтканда, графикадан алфавиттеги кайсы тамга аркылуу тилдеги кайсы тыбыш (фонема) белгилене тургандыгын аныктоочу эрежелердин жыйындысын түшүнүүгө болот. Графиканын эрежелери тилдин тыбыштык системасынын тарыхый жактан өнүгүшүнө карай өзгөрүп турат. Ошондуктан бул эрежелерди эки башка өңүттөн кароого болот. Биринчиден, бул эрежелерди тилдеги тыбыштардын жазууда кайсы тамгалар менен белгилениши жагынан каралышы мүмкүн. Экинчиден, графиканын эрежелери жазуудагы тамгалардын же алардын айкалыштарынын окулушу жактан каралышы мүмкүн. Анткени жазуудагы бир тамга окулганда бир эмес, бир нече тыбышты билдириши да ыктымал [1].

1954-жылы Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областы түзүлүп, ошол эле жылы кыргыз жазуусунун долбоору даярдалган. Араб арибинин негизиндеги кыргыз жазуусунун орфографиялык өзгөчөлүктөрүн бекитүү үчүн “Кызыл-Суу областтык кыргыз тил жазуусун изилдөө комитети” түзүлгөн. Ошол эле жылдын 15-июль күнү область башчысы Мамбетасан Токталы жана орунбасары Шужи Амантурлар атайын жыйналыш өткөрүшүп, жаңыдан түзүлгөн кыргыз жазуу долбоорун талкууга алышкан. Жыйналышта Хужин Хуа, Абдыкадыр Токторов сыяктуу тилчи илимпоздор тарабынан бир тамга бир тыбышты туюндурушу керек деген пикирди ортого салуу менен, чагатай тилинен өзгөчөлөнгөн, жөнөкөй кыргыз жазуусун түзүүнү сунушташкан. Анткени ага чейин тектеш түрк элдери менен катар кыргыздар да колдонуп келген араб алфавитинин негизинде түзүлгөн чагатай жазуусунда бир эле тамга бир канча тыбышты билдире берген. Бул жагдай чагатай тилин окууну өтө кыйындаткан. Автономиялык область 1955-жылы араб тамгасы негизинде түзүлгөн бул долбоорду бекитишкенде айрым окумуштуулардын жогоруда белгиленген пикирин эске алынган. Бул жазуу жумуштарына көптөгөн ыңгайлуу шарттарды түзүү жагы каралган. Натыйжада 1955-жылы кызыл-суулук кыргыздардын улуттук адабий

тилинин 30 тамгадан турган араб графикасынын негизиндеги жазуусу жана жазуу эрежеси түзүлөт [2].

1956-жылы “Алиппе” түзүлүп, Шинжаң эл басмасынан жарык көргөн [3]. 1957-жылы Кызыл-Суу автономиялык областтык эл өкмөтү кыргыз жазуусун кирилл альфавитинин негизиндеги жазууга өзгөртүү жөнүндө атайын токтом кабыл алган. Аталган жазуу 1958-жылга чейин колдонулуп, араб алфавитинин негизинде түзүлгөн жазуу 1959-жылдан баштап, басма беттеринде, окуу-агартуу иштеринде кайрадан колдонулбай калган. Арадан жыйырма жыл өткөн соң, 1979-жылы араб графикасындагы кыргыз жазуусу Шинжаң уйгур автономиялык райондук комитетинин №203 токтому менен кайрадан калыбына келтирилген. 1980-жылдан баштап, кыргыз жазуусу кыргыздар көбүрөөк отурукташкан жерлерде негизинен колдонула баштайт да, кыргыз тилинин жазуусу изилдөө жандана баштайт. Дал ушул жылы кыргыз жазуусунун эрежеси оңдолуп, толукталган [4]. Бул эреже 1983-жылы [5] жана 1988-жылдары [6] кайрадан толукталып түзүлгөн. Кыргыз тил грамматикасына жана тил адабиятына байланыштуу окуу куралдары кыргыз окумуштуулары тарабынан түзүлөт.

Кызыл-суулук кыргыздардын араб арибиндеги алфавити

№	Жеке формасы	Сөз аягында	Сөз ортосунда	Сөз башында	Окулушу	Танскрипциясы	Кириллче танскрипциясы
1.	ا	ـا	ـا	ا	а	a	а
2.	ب	ـب	ـبـ	بـ	бы	b	б
3.	گ	ـگ	ـگـ	گـ	гы	g	г
4.	د	ـد	—	—	ды	d	д
5.	ج	ـج	ـجـ	جـ	жы	c	ж
6.	ز	ـز	ـز	ز	зы	z	з
7.	ئ	ـئ	ـئـ	ئـ	и	i	и
8.	ي	ـي	ـيـ	يـ	йы	y	й
9.	ك	ـك	ـكـ	كـ	кы	k	к
10.	ل	ـل	ـلـ	لـ	лы	l	л
11.	م	ـم	ـمـ	مـ	мы	m	м
12.	ن	ـن	ـنـ	نـ	ны	n	н
13.	ڭ	ـڭ	ـڭـ	ڭـ	ңы	ñ	ң
14.	و	ـو	ـو	و	о	o	о
15.	و	ـو	ـو	و	ө	ö	ө
16.	پ	ـپ	ـپـ	پـ	пы	p	п
17.	ر	ـر	ـر	ر	ры	r	р
18.	س	ـس	ـسـ	سـ	сы	s	с
19.	ت	ـت	ـتـ	تـ	ты	t	т
20.	ۇ	ـۇ	ـۇ	ۇ	у	u, û	у
21.	ۈ	ـۈ	ـۈ	ۈ	ү	ü, û	ү

22.	چ	چ	چ	چ	чы	ç	ч
23.	ش	ش	شـ	شـ	шы	ş	ш
24.	ى	ى	ـر	ر	ы	ı	ы
25.	ه	ه	ھ	ھ	э	e	э, е
26.	ق	ق	قـ	قـ	кы	ḳ	к
27.	ع	ع	عـ	عـ	гы	ġ	г
28.	ۋ	ۋ	ۋ	ۋ	вы	v, w	в
29.	ف	ف	فـ	فـ	фы	f	ф
30.	ح	ح	حـ	حـ	хы	ḥ	х

Кызыл-суулук кыргыздардын жазуусунун негизги өзгөчөлүктөрү

1. Кызыл-Суу кыргыздарынын алфавити 36 тыбыш жана 30 тамга менен белгиленет.
2. Ал эми жазуу тилиндеги 14 үндүү тыбыш жазууда 8 тамга менен белгиленет.
3. Жазуу тилиндеги 6 созулма үндүү өз алдынча фонемалык касиетке ээ, бирок жазууда өзү менен окшош мүнөздөгү кыска үндүүнүн тамгасын жанаша жазуу аркылуу белгиленет.
4. Кызыл-Суу кыргыздарынын жазуу тилиндеги тамгалар үндүүлөр айтылышы менен аталат, үнсүздөрдүн аягына “ы” кошулуп окулат.
5. Араб алфавитиндеги кыргыз графикасынын эң негизги өзгөчөлүгү ар бир тамганын сөз башында, ортосунда, аягында өзгөрүлүп жазылышы болуп эсептелет. (Мисалы: *Кызыл-суулук кыргыздардын жазуусунун араб арибиндеги алфавитине караңыз*).
6. Араб алфавитинде баш тамга болбогондуктан сүйлөм башындагы жана энчилүү аттар кичине тамга менен жазыла берет.
7. Кирилл алфавитинин негизинде түзүлгөн графикадагы бир тыбышты билдирген, бирок, жазууда эки түрдүү тамга менен белгиленген сөз башындагы э жана сөз ортосундагы *е* тамгалары кытайлык кыргыздардын графикасында бир эле тамга менен белгиленген. Мисалы: جھ – *эже*.
8. Кирилл алфавитинин негизинде түзүлгөн кыргыз жазуусунда эки тыбыш бир эле тамга менен белгиленет. Булардын негизгилери йоттошкон *ё, ю, я* тамгалар. Булар кытайлык кыргыздардын жазуусунда жок. Йоттошкон тамгалардын курамындагы тыбыштар өз-өзүнчө тамгалар менен белгиленет. Мисалы: сал. к.к.ж.т. سياقتۇۋ (*сыйақтуу*), قويون (*қойон*), ۋيۇم (*уйум*) – а.к.ад.т. *сыяктуу, коён, уюм* ж. б.
9. Кирилл алфавитиндеги *щ, ц* үнсүз тыбыштары жана ъ ажыратуу, *ь* ичкертүү белгилери жок. Кызыл-суулук кыргыздардын тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөр формасы, айтылышы өзгөрүүгө учураган. Мисалы: сал. к.к.ж.т. سوبه كتيپ (*собектип*) – а.к.ад.т. *субъектив*, к.к.ж.т. وقتابىر (*октабыр*) – а.к.ад.т. *октябрь*, к.к.ж.т. ره داكسيا (*редаксийа*) – а.к.ад.т. *редакция* ж. б.
10. Кыргыз тилинде негизинен каткалаң *қ, ғ* жана жумшак *к, г* тыбыштары бар. Булар кирилл алфавитиндеги кыргыз жазуусунда бир эле тамга менен белгиленип келет. Бирок, кытайлык кыргыздардын графикасында каткалаң *қ, ғ* тыбыштары ع ,ق тамгалары менен, жумшак *к* жана *г* тыбыштары گ ,ك тамгалары менен белгиленген. Булар өзүнөн кийинки келген үндүү тыбыштарга карай өзгөрөт. Башкача айтканда, жоон үндүүлөр келгенде каткалаң *қ, ғ* тыбыштары келет. Мисалы: к.к.ж.т. قىرعىز (*қырғыз*) – а.к.ад.т. ***кыргыз***. Ал эми ичке үндүүлөрдүн алдында жумшак *к, г* тыбыштары колдонулат. Мисалы: к.к.ж.т. كيىز (***кийиз***) – а.к.ад.т. ***кийиз***, к.к.ж.т. گۇل (гүл) – а.к.ад.т. гүл. Бирок, кытайлык кыргыздардын адабий тилинде бул эреже кыргызча сөздөр үчүн гана колдонулат. Башка тилдерден кирген сөздөрдө бул эреже кабылданбайт. Көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдө бул абалды

кеңири жолуктурууга болот. Мисалы, сал. к.к.ж.т., كومونيستيك (***комунистик***) – а.к.ад.т. *коммунисттик*, к.к.ж.т. ره داكسيۋا (*реда**к**сийа*) – а.к.ад.т. *редакция*, к.к.ж.т. گراممماتيكا (*ғыраммати**к**а*) – а.к.ад.т. *грамматика*.

11. Жазууда А). “ئ” (и) тыбышы үндүү ە (э), ۆ (ө), ۇ (ү) тыбыштары жана үнсүз ك (к), گ (г) тыбыштары менен сөз ичинде бирге келсе, ئ (и) тыбышынын кыбачы түшүрүлүп жазылат. Мисалы: ەكئنچىنى (*эк**и**нч**и**н**и***), بئلگى (*б**и**лг**и***). Б.) “ئ” (и) тамгасы сөз ичинде бир нече жолу келип муун түзсө, биринчи муундагы “ئ” (и) тамгасынын кыбачы сакталып, кийинки муундардагы “ئ” (и) тыбыштарынын кыбачысы коюлбайт. Мисалы: ئىمىرىلىپ چىمىرىلىپ (***и**м**и**рил**и**п-ч**и**м**и**рил**и**п***), ئىلىمىي (***и**л**и**м**и**й***). Кытайлык кыргыздар бул өзгөчөлүктү “ئ” (и) тамгасынын кыбачысын үнөмдөп колдонуу эрежеси деп аташат.

12. “ح” (х) тамгасы башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдө колдонулат. Ошол эле кезде *“ха-ха, ах, түх, бах”* деген сырдык сөздөрдө да колдонулат.

13. “ۋ” (в) тамгасы башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдө колдонулат. Ошол эле кезде кээ бир тууранды сөздөрдө келет. Мисалы: *“Ав-ав” деген иттин үнү угулду. Сайра, ов-ов, – деп музоосун чакырды.*

14. “ف” (ф) тамгасы башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдө колдонулат.

15. “ع” (ғ) тыбышы кыргыз тилинин төл сөздөрүндө “гана, гой, го” деген үкчөлөрдш сөз башында келет, ал эми башка сөздөрдүн сөз башында колдонулбайт. Айтылышы “ع” (ғ) менен башталган сөздөрдүн бардыгы жазууда “ق” (қ) менен жазылат. Мисалы: *гол* эмес *кол*, *газ* эмес *каз*, *гой* эмес *кой*. Ал эми башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөрдө сөз башында “ع” (ғ) келе берет.

16. “پ” (п), “ر” (р) тыбыштары төл сөздөрдүн сөз башында келбейт. Мисалы: *пышты* эмес *бышты*, *палта* эмес *балта*, *рас* эмес *ырас*.

Адабияттар

1. Орузбаева Б., Турсунов А., Сыдыков Ж., Акматалиев А., Мусаев С., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2010. 81-82 б.
2. Кызыл тилинин жазуу имлалары жөнүндө.Шинжаң уйгур автономиялык райондук Улуттар тил-жазуу кызматы комитети. – Үрүмчү. 1955.
3. Алиппе. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1956.
4. Кыргыз жазуу эрежеси. Шинжаң уйгур автономиялык райондук Улуттар тил-жазуу кызматы комитети. – Үрүмчү. 1980.
5. Кыргыз жазуусунун алиппеси жана кыргыз адабий тилинин жазуу эрежеси. Шинжаң уйгур автономиялык райондук Улуттар тил-жазуу кызматы комитети. – Үрүмчү. 1983.
6. Макелек Өмүрбай.Кыргыз жазуусунун эмла эрежеси жана эмла сөздүгү. – Артыш, 1989.

S. Idirisov, researcher, Institute of language and literature of the National Academy of Sciences of the KR

Written language graphics of Kyzyl-Suu kyrgyz people

The paper investigates the schedule of written language of Kyrgyz people living in China which based on the Arabic script and identifies its differences from Chaghatay writing.

Keywords:*graphics, Chagatai language, alphabet, Arabic, Cyrillic, history, literature, science, regulation, transcription.*

УДК: 81.367.4:512.154

Т.Ж. Исакова, окутуучу, ОшМУ

Сөз менен сөз айкаштарындагы көп жана өтмө маанилүүлүк жөнүндө

Макалада сөз жана сөз айкаштарындагы көп жана өтмө маанилүүлүктүн кыргыз тили илиминдеги изилдениши жалпылаштырылып, айтылбай калган айрым маселелери боюнча автордун пикирлери берилди.

Ачкычсөздөр: *маани, полисемия, омоним, өтмөмаани, номинативдикмаани, кошмаани, стилдикыкмасөз, тилилимиж.б.*

В статье дается мнении автора о некоторых вопросов в словах и словосочетаниях о многозначности слов и слов с переносными значениями в исследовании кыргызского языка.

Ключевые слова: *значение, полисемия, омоним, переносное значение, номинативное значение, многозчность,стилистический метод,слово,языковая наука и.т.д.*

Сөздөрдөгү жана сөз айкаштарындагы көп маанилүүлүк, же алардагы жаңы түшүнүктөрдүн туюнтулушу түбөлүк жүрүп туруучу, лексикалык курамдын өсүшүн шарттоочу процесстерден болуп саналат. Мындай тилдик көрүнүшкө далил катары кийинки учурларда эле туюнтуу маанилерин, колдонулуу алкагын кеңейткен “мүчө”, “уңгу”, “ийрим”, “борбор”, “көшөгө” деген өңдүү сөздөрдү көрсөтүүгө болот. Сөздөрдүн бул жол менен жасалган көп маанилүүлүгү тил илиминде “полисемия” деп аталат. “Полисемантизм-бир эле сөздүн өз ара байланышы бар бир канча маанилерди туюндурушу, ар кайсыл маанилердин негизги мааниден улам пайда болушу дегендикти түшүндүрөт” [2]. Мындай негизде келип чыккан көп маанилүү сөздөрдү тыбыштык курулушу жагынан гана бирдей болгон омоним сөздөр менен чаташтырууга болбойт. Көп маанилүүлүк, же полисемия маанилик жалпылыктын негизинде пайда болот. Бул жагынан караганда, туунду жана өтмө маанилер полисемиянын пайда болушунун негизги шарты болсо, омонимдердин пайда болушунда булар эч кандай рол ойнобойт. “Омонимдер жалпысынан генетикалык жактан ар түркүн болсо, көп маанилүү сөздөр тарыхый-генетикалык жактан бир түркүн болот” [1]. Жаңы маниге ээ болгон сөздөр алгачкы маанилерин кошо сактоо менен көп маанилүүлүктү пайда кылат. Андай сөздөрдүн жаңы жана алгачкы маанилеринин бирге жашашы ошол сөздөрдүн номинативинин туруктуулугуна жараша болот. Айрым учурда номинатив шартка жараша архаикалык мүнөзгө ээ болуп, пассивдүү лексиканын катарына өтсө, кийинки мааниси, тескерисинче, активдешип, семантикалык өзөк катары кызмат өтөйт. Маселен, “ай”, “күн” деген сөздөрдүн планеталардын аталышын туюнткан алгачкы маанилери менен убакытты, мезгилдик түшүнүктү билдирген кийинки маанилери катар колдонулуп келе жатса, “кыйыр” деген сөз алгачкы “чети”, “акыры”деген маанисинен алыстап,”кыйыр тууган”, “кыйыр толуктооч” деген кийинки маанилеринде кеңири колдонулат. Ошондой эле алгачкы маанилеринен четтеп, жаңы түшүнүктө колдонулуп кеткен сөздөрдүн өзүнчө түрү катары чакчыл этиштердин редукцияланышынан (маанисин өзгөртүүсүнөн) пайда болгон “көздөй”, “карай”, “жана”, “сала”, “баса” деген өңдүү кызматчы жана сырдык сөздөрдү да кароого болот.

Академик Б.Ө. Орузбаева “Словообразование в киргизском языке” деген эмгегинде айрым түрк тилдериндеги изилдөөчүлөрдүн бир сөздүн экинчи сөз түркүмүнө өтүп колдонулушун да сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасында пайда болгон сөздөр катары карай тургандыгын эскертет жана бир сөздүн экинчи сөз түркүмүнө эки башка өзгөчөлүктө өтө тургандыгын белгилеп, бул пикирди кубаттайт. Ал айрым сөздөрдүн экинчи сөз түркүмүнө өтүшүнүн 1-өзгөчөлүгүнө экинчи сөз түркүмү катарында биротоло калыпташып кеткен, алгачкы абалы ал сөздүн этимологиясы аркылуу гана белгилүү болгон, Маселен, 1) “көк”.-сын атооч, 2) “асман”-зат атооч деген өңдүү

сөздөрдү, кээ бир тактооч (башта) жана кызматчы сөздөрдү (жана, карай) киргизет. Ал эми 2-өзгөчөлүгү катары сөздөрдүн сүйлөм тутумундагы убактылуу өзгөрүүлөрүн (субстантивация, адективация кубулуштарын) белгилейт. Бул өзгөчөлүктөрдүн биринчиси боюнча жаңы маениге же башка сөз түркүмдөрүнө өткөн сөздөрдү сөз жасоонун лексика-семантикалык ыгы аркылуу жасалган, же көп маанилүү сөздөр деп кароого болот.

Сөздөрдөгү көп маанилүүлүк төмөнкүдөй жолдор аркылуу: метафоралык (гүл:1) кооз, жыттуу өсүмдүк, 2) сапат-жигиттин гүлү); метонимиялык (күн:1) планета, 2) мезгил, убакыт); синекдохалык 1) көз: жандуулардын көрүү органы, 2) адам-көзү жокто сөз кылба) пайда болот.

Көп маанилүүлүк жана омонимия маселелеринин окшош, айырмалуу жактарын төмөнкү мисалдар аркылуу да көрүүгө болот: Ач": 1) "ачка" маанисинде-сын атооч, 2) "Эшикти ач" маанисиндеги этиш. Бул берген маанилеринде аталган сөздөр-тыбыштык курулушу боюнча гана окшошуп калган омоним сөздөр. Бирок 1-сын атоочтук маанисинен (Ач бала ток бала менен ойнобойт) "Ач бел, ач талаа", "ач көз", "ач күсөн", "ач албарс" деген маанилери келип чыккан. Ал эми экинчи, же этиштик маанисинен (Айша терезени ачты) "Американы ачуу", "чогулушту ачуу", "сыр ачуу", "көңүл ачуу", "көзүн ачуу" деген маанилери жасалган. Анткен менен "ач" сөзүнүн сын атоочтук мааниси (М: Ач карышкыр) этиш сөз түркүмүнө өтүп да колдонулат (М: Каныбектин карды ачты). Мындай учурду тыбыштык жактан гана окшошуп калган омоним сөздөр катары кароого болбойт.

Муун: Алгачкы мааниси-адамдардын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн бүгүлүүгө ыңгайлашып, бириккен жерлери. Бул маанинин жалпы жакындыгына ылайык улам жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу менен төмөнкү маанилери келип чыккан:

Айрым өсүмдүктөрдүн сөңгөгүнүн өз ара туташкан жерлери: **Мууну** болот жалбыздын,

Муңу болот жалгыздын. (Токтогул)

"Каруу", "күч кубат" деген мааниде колдонулат. М: Кароосу да жакшы болбогондуктан Каныбекке оңой менен **муун** кирбей койду.(К.Ж.).

Жаш өзгөчөлүк боюнча жакындыкты туюнтат. М: Мындай иште жаш **муундар** менен орто **муундар** күч берет. (Оозеки кептен).

Тилдик термин. М: Речтеги бир же бир нече тыбыштык комплексттен турган мындай бөлүкчөсү **муун** деп аталат. (Э.А.)

"Көңүл", "маанай" деген мааниде колдонулат. М: Аны көргөн энесинин **мууну** бошоп кетти. (А.Ж.)

Бул өңдүү бир сөздүн бир нече маанини туюнтуп, өз ара катыштагы ар башка түшүнүктөрдү, нерселерди билдирип колдонулушу сүйлөмдүн жалпы мазмунуна ылайык айкындалат да, баштапкы же кийинки маанисинде колдонулгандыгы өз алдынча айтылганда эмес, сүйлөм ичинде келгенде айкын болот. Мындай бир сөздөгү көп маанилүүлүк адам аң-сезиминин, ойду, маалыматты бере билүү, же кабылдай алуу жөндөмүнүн өркүндөөсүнүн натыйжасында келип чыккандыгы байкалат. Анткени сөз жана сөз айкаштарындагы көп маанилүүлүк менен өтмө маанилүүлүктү жаратуу, аны кабылдоо адам аң-сезиминин жетиштүү деңгээлдеги кенендигин талап кылат. Ошондо гана тилчи илипоздор атайын ажыратып көрсөткөн метофоралык, метонимиялык, синекдохалык ыктар аркылуу тийиштүү сөздөрдө камтылган көп жана өтмө маанилер келип чыгат. Маселен, жогорку мисалдардын биринчисиндеги маанилик өзгөчөлүктөр метонимиялык ык менен келип чыкса, экинчисинин кийинки маанилери, негизинен, метафоралык жол аркылуу жасалган. Анткен менен көп маанилүүлүктүн пайда болуу ыктарын салыштырмалуу, шарттуу түрдө гана кароого туура келет. Маселен, жогорку 2-мисалдагы түпкү номинативдик мааниден кийинки пайда болгон 1-маанисинин гана метафоралык ык аркылуу жасалгандыгы айкын сезилип турса, 2-3-4-5-маанилери жалпы логикалык ички катыштын, же метонимиялык ыкманын белгилерин камтыйт.

Кептеги айрым сөз жана сөз айкаштарынын, фразеологизмдердин өтмө маанилерди туюнтуп колдонулушунда адамдар ортосундагы пикир алышуунун жеткиликтүү деңгээлде ишке ашышы үчүн адамдагы көңүл буруу, кабылдоо, ой жоруу тыянак чыгаруу мүмкүнчүлүктөрүнүн талап кылгандыгы көрүнөт. Ушул негизден келип кыргыз элинде “Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы”, “Түркөйдү түртмөйүнчө билбейт”, “Кылыч этти кесет, сөз сөөккө жетет” деген өндүү учкул сөздөр келип чыккандыр. Бул өндүү көрүнүштөрдүн тил илиминин психология, логика, философия, педагогика илимдери менен болгон ажырагыс байланышын да ачык байкоого болот.

Кыргыз тилиндеги түз жана өтмө маанилүү сөздөрдүн илимий аныктамаларын тилдик бул проблемага кайрылып жүргөн окмуштуулардын бири профессор Эсенкул Абдылдаев төмөнкүдөй негизде түшүндүрөт: “Сыңар маанилүү сөздөр тике (түз) мааниде гана колдонулат. Мисалы, *Жамгыр, кар, кыштак, курулуш, торгой, тиричилик* сыяктуу сөздөрдү алып көрсөк, булардын ар биринин өз өзүнө таандык бирден гана мааниси бар. Ал эми көп маанилүү сөздөр, адатта, тике мааниге да, өтмө мааниге да ээ болушу мүмкүн. Сөздүн өтмө мааниси анын тике мааниси менен тыгыз байланыштуу, анткени ал андан тышкары өз алдынча жарала албайт. Сөздүн тике мааниге же өтмө мааниге ээ болуп колдонулушу анын эмне жөнүндө, эмнеге карата айтылып жаткандыгына жараша болот. Башкача айтканда, бул контекст аркылуу гана даана билинет [1].

Ал эми бул айтылган түшүндүрмөлөр менен жалпысынан шайкеш келип, бирок айрым жактарынан дал келбеген көз карашты С. Өмүралиеванын жогруда белгиленген эмгегиндеги төмөнкү пикирлеринен кезиктиребиз: “Сөздүн өтмө мааниси көркөм чыгармаларда атайын стилдик ыкма катары пайда болуп, бир жагынан чыгарманын образдуулугун, көркөмдүүлүгүн камсыз кылса, экинчи жагынан кандайдыр бир деңгээлде сөздүк составдын маанилик жылышына таасир этет. Образдуу маани номинативдин кайсыл бир көзгө урунттуу жагына (символикалык, же элестүү, же функционалдык) шайкеш келүү менен айтуучу же жазуучу каалаган көркөм каражатты пайда кылат: Надя мекен үчүн, адилеттик үчүн кылычтын мизин да басат. (А. Стамов)...

Сагынтып түшүмдөсүң, өңүмдөсүң,
Жакамда, топчумдасың, жеңимдесиң,
Жүлүндө, жүрөгүмдүн теңиндесиң. (Т. Кожомбердиев).

Ошентип, сөздү өтмө мааниде колдонуу менен адам сезимин козгогон образдуулук, экспрессивдүүлүк пайда болот, алардын семантикалык алкагы кеңейип, стилдик ар түрдүү фигуралар келип чыгат [2]. Мындай пикирлердин жана келтирилген мисалдардын негизинде “өтмө маани” деген тилдик терминдин өтө кеңири түшүнүк экендигин аңдоого болот. Маселен, жогоруда С. Өмүралиева тарабынан алынган мисалдардагы “өтмө маанилүү” деп каралган сөз жана сөз айкалыштарында өтмө маанилүүлүк түшүнүгү да камтылган менен, аларда күчөтүү маанилери басымдуулук кылып турат. Мындан, жана башка фактылык материалдардын (алар жогорку жактарда айтылды) негизинде “өтмө маани” деген тилдик түшүнүк (экинчи кезекте адабияттык) өз ичине кош маани, көмүскө маани, каймана (тамсилдик) маани, күчөтүү мааниси, салыштыруу мааниси сыяктуу маанилик өзгөчөлүктөрдү да камтып турары көрүнөт. Алардын чегин ажыратуу, карым-катыштарын көрсөтүп, классификациялоо иштери тилчи илимпоздордун алдында турган милдеттерден болуп калууда.

Ошентип, кыргыз тилиндеги айрым сөз жана сөз айкаштарында, фразеологизмдердин бардык түрлөрүндө (фразеологиялык айкалыш, ширешме, биримдик) көп жана өтмө маанилүүлүктүн камтылышы жөнүндөгү, алардын курамындагы башка маанилердин да чектеринин ажыратылышы жөнүндөгү маселелердин толук айкындала электиги байкалат.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1998.
2. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. – Фрунзе, 1990.

3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1996.
4. Мамытов Ж.Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1999.
5. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана Фразеология. – Бишкек, 1998.
6. Орузбаева Б.Ө. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964.

T.J. Isakova, teacher, OshSU
Jumabaeva.taalaykan83@bk.ru

Researching the meanings of the words in Kyrgyz linguistics

This article deals with the opinions of the author about some questionsof words, expressions, polysemantic words and words with figurative meaning in researching of Kyrgyz language

Key words: *meaning, polysemy, figurative meaning, nominative meaning, stylistic method, omonyms, word, linguistice.t.c*

УДК:81.367:512.154

Т.Ж. Исакова, окутуучу, ОшМУ

Сөз маанилеринин кыргыз тили илиминде изилдениши

Макалада көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн кыргыз тили илиминде изилдениш абалы жалпылаштырылып, айрым жеке пикирлер айтылат.

Ачкыч сөздөр: *маани, полисемия, омоним, өтмө маани, номинативдик маани, кош маани, стилдик ыкма ж.б.*

В статье рассматривается некоторые вопросы исследования в кыргызском языкознании многозначных слов и слов с переносным значением.

Ключевые слова: *значение, полисемия, омоним, переносное значение, номинативное значение, многозчность,стилистический метод.*

Лингвистика илим катары калыптана баштаган мезгилдерден тартып эле анын лексикология, семасиология бөлүмдөрүндө сөздүн карым-катнаш жасоодогу ролу, маанилик типтери, колдонулуу бөтөнчөлүктөрү жөнүндө түрдүүчө илимий пикирлер айтылып келе жатат. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилик түрлөрүн, кепте колдонулуу өзгөчөлүктөрүн Ж. Мамытов, Э. Абдулдаев, С. Өмүралиева, А. Жалилов өңдүү окумуштуулар далилдүү материалдардын негизинде изилдешип, аныктамаларды беришкен. Аталган илимпоздордун ичинен сөз маанилерин Ж. Мамытов бир топ кеңири планда карап, сөздүн номинативдик мааниси, конкреттүү жана абстрактуу маанилер, грамматикалык маани жөнүндө да маалымат берген [4]. Ал эми С. Өмүралиева фразеологиялык тутумдаш маани, сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси тууралу өзүнчө сөз кылган [2]. Сөзгө жана башка тилдик каражаттарга мүнөздүү болгон мындай маанилик бөтөнчөлүктөрдү толук жана ар тараптуу салыштырып кароо бул тилдик татаал түшүнүктүн чектерин ажыратууну, мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн тактоону жеңилдетет жана жеткиликтүү деңгээлде өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт.

Тилдеги маанилик өзгөчөлүктөрдүн өтө татаал түшүнүк экендиги талашсыз. Бул маселе боюнча белгилүү тилчи илимпоз Э. Абдулдаев төмөнкү пикирин билдирет: “Сөздүн эмне экендигине так аныктама берүү лексикологиянын алиге чейин толук чечилип бүтө элек татаал маселелеринин бири десек болот. Мындайча алып караганда, жөнөкөй сыяктанып сезилгени менен, “Сөз деп эмнени айтабыз?” деген суроого азырынча толук жыйынтыкталып бүткөн так жооп табыла элек. Бул маселеге кайрылган авторлордун ар биринин ою ар башка чыгып, бир пикирге келише албай жаткандыгы

көптөгөн илимий эмгектерде, окуу китептеринде ж.б. такай айтылып жүргөндүгү белгилүү. Бирок сөздүн аныктамасына катышы болгон авторлордун ар бири сөздү тилдин эң негизги (башкы) бирдиги деп эсептешет. Демек, сөздүн талаш туудурбаган жана толук колдоого ээ болгон негизги белгилеринин бири деп мына ушуну эсеп кылсак болот" [1].

Биз бул макалабызда жогоруда аттары аталган окумуштуулардын сөз маанилерине карата айтылган пикирлерин жалпылаштырып, Ж. Мамытовдун аталган эмгегине таянуу аркылуу сөз маанилеринин түрлөрүнө кыскача түшүндүрмө берүү менен сөздөрдөгү көп маанилүүлүк маселесине кененирээк токтолобуз.

Кыргыз тилинин башка көпчүлүк тилдерден болгон бир бөтөнчөлүгү катары сөз жана сөз айкаштарынын кеп тутумунда көп жана өтмө маанилерде арбын колдонулгандыгын белгилөөгө болот. Сөз менен сөз айкаштарынын мындай маанилик өзгөчөлүктөрдө байыртадан эле жыш колдонулуп келгендиги элдик оозеки чыгармалардын бардык түрлөрүнөн, макал, ылакаптардан, учкул сөздөрдөн айкын көрүнөт. Андай маанилердин татаалдыгы жана функциялык алкагынын кенендиги кыргыз тилинде сүйлөй алган ар кайсыл эле адамга түшүнүктүү боло бербей, сөзгө баа берүүнү, аны аздектөөнү, улуттук психологияны кабылдоону, тилдик сезимталдыкты талап кылгындыгы менен түшүндүрүлөт. Тил илимин изилдөөнүн жана үйрөтүүнүн башкы талабы болуп, сөз жана сөз айкаштарынын маанилик өзгөчөлүктөрүнүн типтерин түшүнө, аңдай билүүгө жетиштүү эсептелинет. Ал эми бир жана түз мааниде колдонулган сөздөрдүн туюнтмаларын, кызматын үйрөнүү жана изилдөө тил илиминин алгачкы баскычы катары гана каралат. Андыктан "мааниге" маани берүү, басым жасоо тил илимин үйрөнүүдө, толук кандуу пикир алышууга жетишүүдө башкы маселе болуп кала берет. Сөз жана сөз айкаштарындагы, кээде сүйлөмдүк структурадагы түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдүн камтылышын, же аталган тилдик бирдиктердин кеп тутумунда ар кыл маанилик өзгөчөлүктөрдө колдонуларын кыргыз тилин бөтөн улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүүдө да эстен чыгарууга болбойт.

Сөздөрдөгү көп маанилүүлүк менен өтмө маанилүүлүк түшүнүктөрдү азыркы учурда бири-биринен айырмаланган маанилер катары каралса да, жалпы алганда, өтмө маанилүүлүк да көп маанилүүлүктүн жалпы курамына кирет, же андан бөлүнүп чыккан. Алар өз ара жакындыкты түзүп, кайсыл бир өзгөчөлүктөрү боюнча өз ара катышып турушат. Ошондой эле сөздүн өтмө мааниси анын тике мааниси менен да катышта. Бул боюнча профессор Э. Абдулдаев "... көп маанилүү сөздөр адатта тике мааниге да, өтмө мааниге да ээ болушу мүмкүн. Сөздүн өтмө мааниси анын тике мааниси менен тыгыз байланыштуу, анткени ал андан тышкары өз алдынча жарала албайт" деп белгилейт [1].

Ошентип, көп маанилүү сөздөрдүн айрымдары түз маанисинде да, өтмө маанисинде да колдонулса, айрымда түз маанисинде гана колдонулат. Башкача айтканда, көп маанилүү сөздөрдүн бардыгы сөзсүз түрдө өтмө мааниде колдонулат деп түшүнүүгө болбойт. Ал эми өтмө мааниде берилген сөздөр көп маанилүү сөздөрдөн да, бир маанилүү сөздөрдөн да болушу мүмкүн. Маселен, "Тумшук" деген көп маанилүү сөздүн: 1) "Малдын тумшугу", 2) "Челюскин тумушугу" деген эки мааниси тең түз мааниде колдонулса, "суук" деген көп маанилүү сөздүн: 1) "суук шамал жүрдү", "суук түшүп калды", 2) "суук кабар", "суук сөз", деген учурлардагы 1-маанилери түз, 2-маанилери-өтмө маанилер. Эгерде бул сөздөрдүн өз ара айкашкан "суук тумшук" деп берилишин алсак, мындагы эки сөз алдыларынча да, биргеликте да өтмө маанилерди туюнтушат. Ал эми "арстан", "жолборс", "бүркүт", "аюу", "түлкү" деген өңдүү бир маанилүү сөздөр оозеки жана көркөм кепте эркелетүү, какшыктоо, кемсинтүү, мактоо сыяктуу кошумча маанилердин кайсыл бирин камтуу менен өтмө мааниде кеңири колдонула берет.

Тил илиминде "маани" терминининин негизги орунда турары, башкача айтканда, тил, бул – маани экендиги сөз жана сөз айкаштарынын кеп тутумунда колдонулушундагы бөтөнчөлүктөрдөн айкын көрүнөт.

Сөздүн маанилик өзгөчөлүктөрүнүн түрлөрү жөнүндө маалымат берүүдөн мурда кыргыз тилиндеги (элиндеги) “сөз” деген түшүнүктүн (тилдик терминдин) кеңири алкакта, башкача айтканда, “сүйлөм”, “кеп”, “пикир” деген маанилерде да колдонуларын эске алгандыгыбыз артыкбаштык кылбайт. Бул өзгөчөлүктөн караганда, “сөз маанилери” деген түшүнүктү кеңири планда карап, С. Өмүралиева белгилегендей, “фразеологиялык тутумдаш маани”, “сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси” деген тилдик түшүнүктөрдү да эске алууга туура келет. Ошондой эле көп маанилүүлүк жана омонимия маселелеринин таасиринде келип чыккан “кош маанилүүлүк” түшүнүгүн ажыратып кароо зарылдыгы бар. Маселен, “жүздөшүү” деген сөз-көп маанилүү эмес, кош маанилүү сөз, анткени аны “учурашуу”, “көрүшүү” деген мааниде да, “жүз граммдан арак ичүү” деген мааниде да түшүнүүгө болот. Мындай сөздөрдүн кайсыл маанисинде айтылып жаткандыгы сүйлөмгө же контекстке ылайык аныкталгандыктан, мындай кош маанилүү сөздөрдү контексттик маанидеги сөздөрдүн бир түрү катары кароого туура келет. Бирок С. Өмүралиева “сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси” деп караган тилдик маселе бул айтылган түшүнүккө толук дал келбейт. Анда келтирилген мисалдар катары өтмө маанилүү сөздөр менен фразеологизмдер алынган [2]. Биздин оюбузча, сөздөрдөгү “көп маанилүүлүк”, “өтмө маанилүүлүк”, “кош маанилүүлүк” түшүнүктөрүнүн баары – контекстке ылайык аныкталуучу маселелер. Балким, “сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси, деген түшүнүктү өтмө жана көп маанилүүлүктөн, фразеологиялык бирдиктердин айрым учурларынан ажыратып карай турган сөздүк маанилер кепте кезигиши мүмкүн, бирок С. Өмүралиеванын келтирилген мисалдары өтмө маанилүү сөздөр менен фразеологизмдер болуп калган [2]. Маселен, “арстан”, “аюу”, “карышкыр”, “түлкү” деген сөздөр-айрым бир авторлор тарабынан гана эмес, бүт кыргыз эли, ал эле эмес, башка элдер тарабынан да түз мааниде да, өтмө мааниде да кеңири колдонулуп жүргөн сөздөр. Ал эми “Көңүлүм кирдеп, чөгүп жүрөм” – контексттке байланышса да, байланышпаса да, “маанайы бузулуу” деген маанини туюнткан фразеологизмдерден уюшулган сүйлөм. Ошондой эле “Жүзүң аппак пилланын жибегиндей Паризат”, “Албууттанат кызыл кайрат,жаштар жанган чагылган” деген ыр саптарындагы “пилланын жибегиндей”, “жанган чагылган” деген салыштыруу маанилерин контексттик маани деп кароо максатка ылайык келбейт.

Сөздөрдүн маанилик түрлөрү кыргыз тил илиминде жалпысынан төмөнкүдөй негизде классификацияланып жүрөт:

1. Сөздүн лексикалык мааниси сөзгө тийиштүү болгон маанилик өзгөчөлүктөрдүн негизгиси катары келип, башка маанилердин баары анын негизинде, же ага байланыштуу келип чыгат. Башкача айтканда, сөздөрдүн номинативдик мааниси, грамматикалык маани (жалпы категориялык мааниси), конкреттүү жана абстрактуу маани деген түшүнүктөр лексикалык мааниден кийин, анын негизинде келип чыккан маанилик түшүнүктөр болуп саналат. Лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр морфологиялык жактан каралганда, маани берүүчү сөз түркүмдөрү болуп саналат. Мына ушундан эле лексикалык маанинин сөздөгү негизги маани экендигин көрүүгө болот. Бул маанинин орчундуу өзгөчөлүктөрүнүн бири катары андай маанидеги сөздөрдүн кайсыл бир суроого жооп болуп түшө алышы, заттык, кыймыл-аракеттик, түшүнүктөрдүн кайсыл бирин туюнта алышы эсептелинет.
2. Конкреттүү жана абстрактуу маанилер да лексикалык мааниге байланыштуу, же анын негизинде келип чыгат. Сөз маанисинин бул түрүнө филология илимдеринин доктору, профессор Жумаш Мамытов “Азыркы кыргыз тили Фонетика жана лексикология” деген китебинде төмөнкүдөй негиздеги жеткиликтүү аныктамаларды берет: “Сезүү органдары (угуу, көрүү, даам билүү, жыт билүү жана туюу органдары) аркылуу кабыл алууга мүмкүн боло турган конкреттүү нерселерди, түшүнүктөрдү атаган сөздөр конкреттүү маанилүү сөздөр дейбиз. Мисалы: жыгач, айнек, жылдыз, кант, сүт, суук, ысык, таттуу, ачуу, катуу, жумшак ж.б. Бирок бардык эле көрүнүштөрдү, белгилерди көз менен көрүп, тери менен туюуга мүмкүн эмес. Алар адамдардын акылында

жалпыланып гана түшүнүлөт. Мындай түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр абстрактуу маанилүү сөздөр деп аталат. Мисалы: ой, кыял,билим, ниет, тилек, жакшылык, жамандык, акылдуулук, наадандык, адамгерчилик, жөндөмдүүлүк ж.б.” [4].

3. Сөздүн грамматикалык мааниси “жалпы категориялык маани жана жеке грамматикалык маани” делип эки түргө ажыратылып каралып жүрөт. Мындагы “жалпы категориялык маани” деген түрү лексикалык маани менен байланышта каралып, маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн тубаса, туунду негиздик абалдарында камтылат да, сырдык жана тууранды сөздөр категорияларын да өз ичине камтыйт. Жөнөкөйлөштүрүп, башкача багыттан айтканда, сөздө лексикалык маниге ээ болгон канча уңгу жана канча сөз жасоочу мүчө катышса, ал сөз ошончо жалпы категориялык маанини камтыган сөз катары каралат, же уңгудан тышкары сөздөгү ар бир сөз жасоочу мүчө лексикалык маанини өзгөртүү менен бирге эле жалпы категориялык маанинин да санын арттырат. Ал эми жеке грамматикалык маани катары сөзгө лексикалык же жалпы категориялык маанилерге кошумча маани киргизүүчүлүк, же синтаксистик байланыштарды ишке ашыруучулук функцияларды аткарган кызматчы сөз түркүмдөрү менен көмөкчү морфемалар же форма жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр туюнткан маанилер каралат. Алар өз алдынча ич ара “синтаксистик маани” жана “синтаксистик эмес маани” делип ажыратылат.

4. Сөздүн номинативдик маанисин Ж. Мамытов жогоруда аталган эмгегинде төмөнкүдөй негизде: “Сөздүн чындыктагы затка, көрүнүшкө, кыймыл-аракетке, белгиге, сапатка тике багытталган негизги, тике мааниси номинативдик маани деп аталат. Маселен, “бет” деген сөздүн адамдын башынын алдыңкы жагы, “ак” деген сөздүн “кардын, сүттүн өңүндөй түс” деген маанилери номинативдик маани болот. “Бет”, “ак” деген сөздөрдү контексттен тышкары жеке өзүн айтсак, ири алдыда эле жогоруда биз келтирген маанилерди түшүнөбүз. Ошондуктан бул маанилер адепки уютку маанилер болуп эсептелет” деп көрсөтөт [4].

Номинативдик маани лексикалык маанинин курамына кирип, сөздүн баштапкы, түпкү мааниси катары келет. Сөздөгү атоочулук, туюнтуучулук бул алгачкы маани экинчи бир сөз же сөз айкашы менен болгон семантика-грамматикалык катыштарына, өзү катышып келген сүйлөмдүн жалпы мазмунуна ылайык кийинки маанилеринин биринде (көп маанилүү сөз болсо), же өтмө маанисинде колдонулушу мүмкүн. Ал эми сөздөрдүн туунду же көп маанилүүлүгү, түз жана өтмө маанилүүлүгү жөнүндө өзүнчө сөз кылууга туура келет.

Ошентип, сөз жана сөз айкаштарында камтылган мындай маанилик өзгөчөлүктөр өз алдыларынча семантикалык функция аткаруу менен бирге, алар өз ара гармониялуу карым-катышта болуп, ойду, же маалыматты жеткиликтүү берүүдө негизги тилдик бирдиктер катары кызмат өтөшөт.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1998.
2. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. – Фрунзе, 1990.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек,1996.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1999.
5. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана Фразеология. – Бишкек, 1998.
6. Орузбаева Б.Ө. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964.

T.J. Isakova, OshSU
Jumabaeva.taalaykan83@bk.ru

About polysemantic and figurative meaning of words and expressions

This article deals with some questions of discovery in Kyrgyz linguistics, polysemantic words and words with figurative meanings.

Key words: *meaning, polysemy, figurative meaning, nominative meaning, stylistic method, omonymse t.c.*

УДК: 415.617. 21 = 20

Калыгулова С.Ш.,доцент,
Сагындыкова Р.Ж., старший преподаватель, ОшГУ

Функционально-грамматическое разбиение английских придаточных обстоятельственных предложений и их кыргызских соответствий в разрезе семантики

Бул макалада багыныңкы сүйлөмдүн классификациясын анализдөөгө аракет кылынды.

Ачкыч сөздөр*: багыныңкы сүйлөм, өлчөм орун, багыт багыныңкы сүйлөмдөр, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, функционалдык-грамматикалык талаа, функционалдык-семантикалык талаа.*

В данной статье сделана попытка классифицировать придаточные предложения, которые представляют собой самую многочисленную группу среди сложноподчиненных предложений, подразделяясь на многие разновидности.

Ключевые слова*: обстоятельственные придаточные предложения, сложносочиненные и сложноподчиненные предложения, функционально-грамматическое поле, функционально-семантическое поле, обстоятельственные придаточные предложения меры, места и направления, лексико-семантические средства выражения.*

Английские сложные предложения (Compoundand Complex Sentences) подразделяются на два больших типа: сложносочиненное предложение (The Compound Sentence), непосредственные составные части которого соединяются посредством сочинения (Coordination), и сложноподчиненное предложение (The Complex Sentence), непосредственные составные части которого соединяются посредством подчинения (Subordination).

В свою очередь, сложноподчиненные предложения английского языка, в зависимости от соотнесенности придаточного с каким-либо членом главного предложения, могут быть подразделены на сложноподчиненные предложения: с придаточным подлежащего (Subject Clauses), с придаточным сказуемого (Predicative Clauses), с придаточным дополнительным (Object Clauses), с придаточным определительным (Attributive Clauses), и с придаточным обстоятельственным (Adverbial Clauses).

Анализируемые нами английские сложноподчиненные предложения с придаточным обстоятельственным представляют собой самую многочисленную группу среди сложноподчиненных предложений, подразделяясь на многие свои разновидности. В научной литературе по теоретической грамматике английского языка, посвященной сложным предложениям, осуществлена классификация сложноподчиненных с придаточным обстоятельственным, исходя из предпосылок, условий и характера обстоятельственного соотнесения с главным предложением. При этом амплитуда такой классификации представляется небольшой: от 7 до 9-10 видов сложноподчиненных предложений с придаточным обстоятельственным: времени, места, цели, причины,условия и другие [3.с.278-279], [4.с.14-16], [6. с. 350].

В данном исследовании выбираем в качестве основополагающей ту классификацию английских придаточных обстоятельственных, которая относится к “золотой середине” и насчитывает восемь их разновидностей:

1) Английские придаточные обстоятельственные места (Adverbial Clausesof Place), например:
(1) *Tom made his way towards the public square of the village,* ***where*** *two "military" companies of boys had met for battle* [17.34].
– Том направился к главной площади городка, ***где*** *две "армии" мальчишек встречались для сражений.*
2) Английские придаточные обстоятельственные предложения времени (Adverbial Clausesof Time), например:
(2) ***When*** *Keave came to himself, he was aware it was the night when the band played at the hotel* [16.150**]**.
– ***Когда*** *Кеаве понемногу пришел в себя, была уже ночь, и в гостинице играл оркестр.*
3) Английские придаточные обстоятельственные предложения образа действия и сравнения (Adverbial Clauses of Mannerand Comparison), например:
(3) *I am conscious of a dreadful inclination that stole upon me,* ***as*** *it thundered and lightened, to grapple with this man, or demon, and plunge him over the side* [11.10].
– Отчетливо помню, что ***под*** *раскаты грома и сверканье молний во мне росло страшное желание схватиться с этим человеком, или демоном, и выбросить его зо борт.*
4) Английские придаточные обстоятельственные предложения причины (Adverbial Clauses of Cause), например:
(4) *Deeply flattered, John bowed from the hips* ***as*** *he had been taught at dancing school in Hades*[12.52].
– Крайне польщенный, Джон отвесил глубокий поклон, ***как*** *его научили в Геенне, в танцклассе.*
5) Английские придаточные обстоятельственные предложения цели (Adverbial Clauses of Purpose), например:
(5) *The interpreter speaks slowly* ***so that*** *his listeners may understand him* [14.77].
– Переводчик говорит медленно, ***чтобы*** *его слушатели понимали его.*
6) Английские придаточные обстоятельственные предложения следствия (Adverbial Clauses of Result), например:
(6) *Looking at the Halloween mask* ***that*** *I call my face when I'm shaving seemed to give Fergus pleasure…* [13.134].
– Фергюсу доставляло удовольствие смотреть, ***как*** *я брею уродливую карнавальную маску, которую называю лицом.*
7) Английские придаточные обстоятельственные уступительные предложения (Adverbial Clauses of Concession), например:
(7) *And he remembered* ***that although*** *the pump was not far away, Jim never got back with a bucket of water under an hour*[17.22].
– Ему припомнилось, ***что, несмотря*** *на довольно близкое расположение колонки, Джим обычно возвращался не раньше чем через час.*
8) Английские придаточные обстоятельственные условные предложения (Adverbial Clauses of Condition), например:
(8) *"And* ***if*** *you have any doubts which of us it was, it is but justice and mercy that you should give the prisoner the benefit of your doubts; and to find your verdict*" [15.372].
– Но имейте в виду, ***если*** *вы найдете подсудимого невиновным, тогда господину прокурору не останется ничего иного, как привлечь к суду за это преступление всех нас.*

Принимая такую классификацию английских придаточных обстоятельственных, мы исходили из семантического критерия – она полностью соответствует тем реальным подчинительным отношениям, которые возникают в сложноподчиненном предложении

между главным предложением (The Principal Clause) и придаточным обстоятельственным (Adverbial Clauses) в результате обозначения реальных связей, существующих между двумя внеязыковыми сущностями [4.119-121].

Изучение классификации сложноподчиненных предложений с придаточными обстоятельственными в кыргызском языке выявляет два несколько отличных друг от друга мнения. Одно мнение высказывают филологи-методисты авторы нормативной грамматики кыргызского языка, которые выделяют всего шесть разновидностей придаточных обстоятельственных: “В современном киргизском языке различаются следующие виды придаточных предложений: себеп – причины, максат – цели, сын-сыпат – образа действия, мезгил – времени, карама-каршы – уступительные и шарттуу– условные” [2. 216].

Другое мнение более распространено в синтаксической теории современного кыргызского языка, оно выделяет девять-десять разновидностей придаточных обстоятельственных в кыргызском языке, добавляя к вышеназванным придаточные обстоятельственные: места – орун, сравнительное – салыштырма, меры –өлчөм и способы – амал [5. 332].

Окончательное наше мнение по вопросу классификации сложноподчиненных предложений с придаточными обстоятельственными сложится только к концу нашего сопоставительного исследования, когда мы изучим функционально-грамматическую сторону всех видов придаточных обстоятельственных в их сопоставлении с исходными английскими придаточными обстоятельственными – и этот вопрос станет частной задачей нашего сопоставительного исследования.

А пока, на данном этапе нашего исследования, в рабочем порядке определим первоначальные функциональные соответствия в кыргызском языке для исходных лингвистических английских единиц придаточных обстоятельственных, приводя при этом некоторые примеры.

1) Кыргызские придаточные обстоятельтсвенные предложения места (Орун багыныңкы сүйлөм), например:
   (9) ***Баратып*** *карагайлуу* ***капчыгайдан,***
   Ырдагам, Ак марал деп, сүйгөнүмдү [9. 51].
   – ***Проезжая*** *по еловому* ***ущелью,***
   Пел я песнь о своей любимой и сравнивал ее с важенкой .
2) Кыргызские придаточные обстоятельтсвенные предложения времени (Мезгил багыныңкы сүйлөм), например:
   (10) *Биз жайлоодон* ***түшкөндө,***
   Чабылып барлык жашыл кыр [8. 330].
   – ***Когда*** *мы спустились с жайлоо*
   то зеленые склоны были все скошены
3) Кыргызские придаточные обстоятельтсвенные предложения образа действия и сравнения (Сыпат жана салыштырма багыныңкы сүйлөм), например:
   (11) *Түш ченде солдат ошол жерди мылтыктын найзасы менен сайгылап көргөн болуп, жыт алган болуп искеп көрүп, анан тарсылдата эки жолу көккө мылтык атты да, эл дуулдап келгенде ошол жерди каздырды* [7. 259].
   – В обед солдат потыкал это место штыком, обнюхал вокруг,два раза выстрелил в воздух, и только того, как народ зашумел, разрешил копать это место.
4) Кыргызские придаточные обстоятельтсвенные предложения причины (Себеп багыныңкы сүйлөм), например:
   (12) Буюм-теримди алып кетейин деген ой менен досумдун үйүнө кайрылып келүүгө аргасыз болдум [10. 95].
   – Я был вынужден зайти к другу, чтобы забрать свои пожитки..

5) Кыргызские придаточные обстоятельственные предложения цели (Максат багыныңкы сүйлөм), например:
(13) *“Мен терең билим алуу максаты менен, ар дайым мугалимден консультация алып турамын”*[10. 124].
- *“Для получения глубоких знаний, я постоянно консультируюсь у преподавателя”.*
6) Кыргызские придаточные обстоятельтсвенные предложения следствия (Натыйжа багыныңкы сүйлөм), например:
(14) *Ой басып эң укмуштуу айран болдум,*
Келген жан Тянь-Шанда тоолу жактан [9. 97].
Я, пришедший с горного Тянь-Шаня,
был очень поражен увиденным.
7) Кыргызские придаточные обстоятельтсвенные уступительные предложения (Карама-каршы багыныңкы сүйлөм), например:
(15) *“Ушул жетимдердин кешигине кол салгандан көрө, өзүбүздүн кунаажынды союп алсаң болбойт беле*!” [1. 187].
– *“Чем запускать руку в добро этих сироток, лучше бы ты зарезал нашу телку!”*
8) Кыргызские придаточные обстоятельственные условные предложения (Шарттуу багыныңкы сүйлөм), например:
(16) *Эгерде аппак халат, аппак тончон*
Дүнкүйтүп түндүгүнөн көрчү болсоң,
Муңкайган музыканды ичтен кайрып
Бийлеп кал муз үстүндө, бийчи болсоң [8. 596].
Если зайдешь с высоких нижни дверей
в белом халате и в белых одеждах,
мысленно повторяя печальную музыку,
станцуй на льду, если ты танцор.

Отметим еще раз, что приведенная выше классификация кыргызских придаточных обстоятельтсвенных является рабочей, окончательно вопрос о такой классификации прояснится только после масштабного сравнительного анализа сопоставляемых кыргызских придаточных обстоятельтсвенных с исходными английскими придаточными обстоятельственными.

Литература

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 1-том. Повесттер, аңгемелер./ Түз. А. Акматалиев. – Бишкек: Бииктик, 2008. – 380б.
2. Ахматов Т.К., Давлетов С.А., Жапаров Ш.Ж, Захарова О.В. Киргизский язык. Учебник для русских групп вузов Кирг.ССР. – Фрунзе: Мектеп, – С. 1975.-30.
3. Беляева М.А. Грамматика английского языка- изд.второе- Учеб.пос.для студ. – М: Высшая школа, 1977. – С. 333.
4. Вальваков Р.В. Сложноподчиненные предложения с придаточными обстоятельственными предложениями английского и русского языков в функционально-семантическом аспекте: Автореф. дис. канд.фил.наук.2011. – С.19.
5. Жапаров А. Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков.Учебн.для вузов. – Бишкек: б.у.п., 2007. – С. 408.
6. Жигалдо В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л., Современный английский язык. Теоретический курс грамматики: Учебник. – М: Изд-во лит-ры на иностр.языках, 1956. – С. 350.
7. Касым-Бек Т.Тарыхый роман. – Бишкек: Шам,2000. – С. 400.
8. Осмонов А. Тандалган чыгармалар. – Бишкек: Салам, 2014. – С. 596.
9. Токомбаев А.(Балка). Тандалмалар. – Бишкек: КЭ Башкы ред.,1995. – 224б.

10. Усубалиев Б. Түн: Повесттер. – Бишкек: Авразия, 2009. – 412 б.
11. Dickens Ch. The ghost of Art. – M: Эксмо,2013. – С. 4-25.
12. Fitsgerald F.S. The Curious of Art of Benjamin Button// ФицджеральдФ.С. Фантазиивекаужаса(наангл.ирусск.яз). – M:Эксмо.2011. – С. 195.
13. O.Henry. Best American Short Stories. – M: Эксмо, 2013. – P. 124-163.
14. Segal E. Love Story. New York: Holt, – P.1996-168.
15. SimmsW.G.Американская романтическая проза. – M: радуга, 1984. – С.134-381.
16. Stevenson R.L. The bottle of Jam. – M: Эксмо, 2013. – С.104-184.
17. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer. – M: Изд-во-«Эксмо»; 2012. – С. 288.

S.Sh. Kalygulova, docent,
R.J. Sagyndykova, senior instructor,OshSU
rahat_sagyndykova@mail.ru

Functional and grammatical division of English Subordinate clauses and their semantic equivalents in Kyrgyz language

The article deals with the classification of subordinate clauses, which present the group of compound sentences categorized into types.

Key words:*subordinate clauses, subordinate clauses of measure, place and direction, compound and complex sentences, functional grammar area, functional semantic area, lexical and semantic means of expression.*

УДК: 300.372:413.231

Кидиралиева Н.М., аспирантка, ОшГУ

Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма

Бул макалада билингвизмдин (эки тилдүүлүктүн) келип чыгышы, изилдениши, билингвизмдин пайда болушунун, колдонулушунун мыйзам ченемдүүлүгү жана мүмкүнчүлүктөрү тууралуу айтылат. Ошондой эле улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун билингвизмди өз чыгармачылыгында пайдаланышы жөнүндө сөз болот.

Ачкыч сөздөр: *билингвизм, тил, лингвистика, адабият, коом.*

В этом материале говорится об истории билингвизма (двуязычия), об его изучении, о закономерности его появления и использования, о его возможностях. Кроме того речь пойдет о том, как использовал билингвизм в своих произведениях великий писатель Чингиз Айтматов.

Ключевые слова: *билингвизм, язык, лингвистика, литература, общество.*

Введение

Творчество кыргызского писателя Чингиза Айтматова по праву занимает видное место не только в современной кыргызской литературе, но и во всемирной литературе. Об этом говорит тот факт, что его произведения сегодня переведены на более сорока пяти языков мира, так что круг читателя айтматовских произведений очень широк.

Родился Чингиз Айтматов в долине Талас, в селе Шекер 12 декабря 1928 года. С десяти лет-труд на колхозных полях, в четырнадцать – должность секретаря сельсовета (в это время шла война). Потом работал агентом райфо, учеником в тракторной бригаде на уборке хлеба. Такова айтматовская школа жизни».

Начало литературной деятельности относится к 1952 году, когда он еще был студентом Кыргызского государственного сельскохозяйтсвенного института имени К.И. Скрябина. По окончании института работал зоотехником, писал заметки, статьи,

очерки. Настоящий успех ему приносит книга «Повести гор и степей», куда вошли «Джамиля». «Тополек мой в красной косынке», «Первый учитель». За эту книгу, которая вышла из печати в 1963 году, Ч.Айтматов удостоен Ленинской премии.

В 1968 году ему присвоено звание народного писателя Кыргызской ССР. В 1971 году писателю в связи с 50-летием присвоено звание Героя Социалистического труда. А роман «Буранный полустанок» («И дольше века длится день») удостоен в 1983году Государственной премии СССР.

Большая популярность произведения Айтматова связана с широтой поставленных в них проблем, выходящих за пределы узконациональной значимости. Почти во всех произведениях изображается национальная среда, но при этом ставятся проблемы общечеловеческой значимости.

Говоря о художественной особенности произведения писателя, прежде всего, обязательно нужно обратить внимание на то, что Айтматов – писатель-билингвист.

«Довольно трудно объяснить человеку другой национальности красоту и ладность своего языка, – пишет Ч.Айтматов, – Подчас эти явления – глубокая любовь к родному языку, наслаждение поэзией родного языка – просто необъяснимы, они находятся в области интуитивных восприятий. Но в жизни нет ничего незыблемого. Процессы исторического и культурного развития нынешнего столетия привели народы к таким общениям, что население многих развивающихся стран стало владеть двумя языками – своим родным и одним из европейских языков» [1].

Писательский билингвизм – явление не новое, у него есть свое прошлое, своя «история». История писательского творчества и билингвизма прямо связана с историей общего билингвизма, что необходимо учитывать. Исследование показало, что билингвизм, имея место при всех общественных формациях, через которое прошло человечество. Правильное же решение проблем билингвизма, наряду с национальной и языковой проблемой, возможным стало только при социализме. Это такое решение, при котором параллельно путем взаимодействия и взаимообогащения свободно будут развиваться два языка – родной и неродной.

Одним из важных вопросов является вопрос о том, в какой мере можно владеть неродным языком, то есть, может ли билингв (индивид) владеть вторым языком в совершенстве?

До недавнего времени считали, что владеть в совершенстве неродным языком невозможно, а если такое явление и наблюдается, то встречается оно редко. По мнению некоторых ученых второй язык усваивается после родного, поэтому он обычно играет не основную, а подчиненную роль. Иногда же новый язык замещает и вытесняет родной (в иноязычной обстановке). Поэтому сравнительно редко встречаются настоящие полиглоты, с одинаковой легкостью говорящие и думающие на любом из известных языков.

Такую же мысль утверждал Ю.Д. Дешериев: «Степень совершенства владения вторым языком может быть различной. Во всяком случае, абсолютно одинаковое знание языков наблюдается очень редко» [2.74].

Вопреки таким убеждениям, жизнь доказывает другое – овладеть неродным языком вполне возможно. Но одно дело просто овладеть языком в совершенстве, совершенно другое – создать на нем художественное произведение. Поэтому нужно ставить знак разграничения между индивидом, владеющим неродным языком как своим, и индивидом, владеющим неродным языком и создающим на нем художественные произведения. Здесь нужно не просто владение языком, но его творческое постижение. Важно разграничение общего билингвизма от писательского билингвизма. Их отличие состоит в том, что общий билингвизм – явление закономерное, необходимое, а писательский билингвизм – творческая возможность отдельного индивида.

Творчество Ч. Айтматова доказывает, что именно знание обоих языков – кыргызского и русского способствует созданию высокохудожественных произведений «айтматовского» типа, отличающихся национальным колоритом и постановкой общечеловеческих проблем.

I. Проблемы билингвизма

«Исследованием билингвизма как комплексной научной проблемой занимаются многие дисциплины, в том числе нелингвистические (психология, социология, педагогика, философия, этнография). Каждая наука рассматривает его, исходя из собственных задач. Для теоретического и практического решения задач, связанных с проблемами билингвизма с учетом социальной природы и его внутренних законов функционирования и развития.

Приступая к рассмотрению проблем билингвизма, нужно отметить, что спорным является толкование самого термина «билингвизм», что связано с разными аспектами его изучения. Так, М.П. Алексеев пишет, что в лингвистике при изучении проблем билингвизма «остается еще очень много неясностей: спорной и противоречивой остается даже относящаяся к этой области терминология. Термин «билингвизм нередко не совпадает или обозначает неоднородные явления: то их понимают как явление приблизительно одинакового владения двумя (или несколькими) языками, то они употребляются для обозначения наличия двух (или более) языков на какой-нибудь одной территории [3, 7]. Уже здесь представлено два подхода: 1) от индивида (одинаковый уровень владения двумя языками) и 2) от коллектива (наличие на одной территории двух языков).

Ю.Д.Дешериева при определении билингвизма соединяет индивидуальный и коллективный подход. По его определению – это «знание одним лицом или целой народностью кроме своего языка еще одного языка, обычно называемого вторым языком». При этом, по мнению Ю. Дешериева «Степень совершенства вторым языком может быть различной» [2. 330]. В.А. Аврорин считает необходимым различать два типа билингвизма: полный и частичный. Трактовка билингвизма только как полного билингвизма характерна и для американских исследователей, у которых сам термин «билингвизм» подразумевает такое владение двумя языками, когда трудно определить, какой из двух языков исконно родной для билингва [9]. Такое же определение у Ж. Марузо [4. 124].

Таким образом, билингвизм определяется, с одной стороны, то как « знание в совершенстве как исконного родного, так и второго языка», то как «пользование двумя языками как полноценными», то как более или менее одинаковое владение двумя языками», как «умение в том или ином объеме пользоваться вторым языком в определенных сферах общения». Все эти определения билингвизма с известных позиций правомерны и ориентированы на индивида-носителя билингвизма.

Примером определения с ориентации на коллектив может быть определение социолингвистического плана, предложенное А.Д.Швейцером: «сосуществование двух языков в рамках одного и того же речевого коллектива, использующего эти языки в соответствующих коммуникативных сферах в зависимости от социальной ситуации и других параметров коммуникативного акта» [5. 26].

С позиции разных направлений изучения билингвизма написано немало научных трудов. Но, как отмечают ученые, еще предстоит дальнейшее активное изучение билингвизма во всех аспектах его проявления. Еще не все проблемы и задачи, связанные с билингвизмом, решены М.П.Алексеев писал: «Задача, ныне стоящая перед языковедами, состоит в уяснении особенностей двуязычия или многоязычия, которое позволило бы установить общие или частные исторические закономерности явлений, а также обнаружить некие общие тенденции во всем многообразии»[3. 10]. В изучении и обсуждении этих проблем все чаще принимают участие этнографы и психологи,

историки и филологи разных специальностей, но в основном эти проблемы изучаются преимущественно лингвистами. «Наиболее широко представленными в нашей науке являются собственно лингвистический и психологический аспекты», – отмечает А.П. Юдахин [6. 222].

Важным оказывается вопрос об историческом проявлении билингвизма.. Двуязычиеявляется органической частью общественной функции языка и с историко-лингвистической точки зрения его следует рассматривать в прямой связи с историей общества. «Если, абстрагироваться от бесконечного разнообразия проявления двуязычия, зависящего от конкретно-исторических условий и учитывать наиболее общие его особенности, то можно наметить следующие этапы в истории двуязычия:

1. двуязычие первобытном обществе;
2. двуязычие в эпоху рабовладельческой формации;
3. двуязычие в феодальный период;
4. двуязычие в эпоху капитализма;
5. двуязычие в социалистическом обществе;
6. двуязычие в современное время.

Двуязычие в первобытном обществе имело временный характер. В этот период люди жили племенами и составляли особого рода коллективы. Между коллективами нередко происходили столкновения, служившие основой разного рода языковых контактов. Попадая в среду чужого коллектива, представители другого племени вынуждены были переходить на язык нового племени. Но свой родной язык они не могли быстро забыть. Так возникало двуязычие.

Ученые предполагают, что билингвизм существовал уже в глубокой древности и уже тогда имел разные формы. В этнографии известны, например, культовые, профессиональные, женские языки, так называемых«первобытных» племен, не совпадающие с общеупотребительными языками и непонятные для «непосвященных». Наиболее характерной чертой «первичного билингвизма» является его временный характер. В период рабовладельческого общества рушится родоплеменной строй, возникают древние народности, языки народностей. Многие рабовладельческие государства в этническом отношении становятся пестрыми, включают в себя разноязычные племена и народностей. Государственному аппарату приходится искать выход, чтобы в какой-то мере преодолеть разноязычность хотя бы в сфере административных нужд. Следовательно, двуязычие в рабовладельческую эпоху было несомненным фактом, при этом характерно превосходство языка господ над языком рабов и побежденных, бесперспективность языка рабов в условиях рабовладельческого государства.

В феодальном обществе в билингвизме проявляется нечто новое. Это связано с распространением новых религий и вместе с ними распространение письма письменных языков. Христианство, мусульманство, буддизм, иудейство и соответствующие церковные языки и этноязыковые границы. Среди христиан особую роль стала играть латынь. В мусульманских странах велика была роль арабского языка. Но билингвизм этого периода имеет ограниченный характер. Двуязычными становятся довольно узкие слои населения (духовенство, представители господствующих классов, ученые, писатели).

В эпоху капитализма двуязычие в значительной степени изменяется. С зарождением и развитием капитализма возникают нации и национальные языки. Функции национальных языков в значительной степени расширяются, что приводит к решительному сокращению сферы действия культовых языков. Возрастает двуязычие на основе культурных влияний. Эти культурные влияния соответствовали стремлению национальной буржуазии постоянно расширять рамки экономических отношений, устанавливать хозяйственные связи. Впервые назревает потребность в международных языках. На первый план выдвигаются литературные языки передовых стран

капиталистической Европы – сначала французский, затем английский и немецкий. Употребление этих языков наряду с родными национальными языками создает новый тип двуязычия, характерный для этого периода. Однако это новое двуязычие оставалось ограниченным в социальном и культурном отношении- владение указанными языками стало достоянием господствующих классов и узких слоев интеллигенции, основная же масса населения в местах распространения указанных языков оставалось однозначной. Второй тип двуязычия возникает в многонациональных государствах (России, Австро-Венгрии, Оттоманской Турции и т.д.). В качестве второго языка выдвигается язык господствующей нации, который обычно насильно навязывается побежденным нациям и народностям с таким расчетом, чтобы загнать другие языки в подполье и в конечном счете совсем вытеснить их. Третий тип двуязычия появляется с возникновением обширных колониальных империй в Азии, Африке, Австралии и на островах. Колониальное угнетение и нередко массовое уничтожение населения завоеванных стран приводило к вытеснению многих языков. Вместе с тем возникало и двуязычие – владение языком коренного населения и языком колонизаторов.

При социализме создаются принципиально новые условия для развития двуязычия. В Советском Союзе обеспечено полное равноправие языков, которое «сочетало в себе две взаимосвязанных стороны: 1). Самые широкие права и возможности развивать свою национальную культуру, свой родной язык; 2). Такие же права и возможности приобщаться к достижениям мировой культуры, что предполагает усвоение одного из мировых языков.

Таким образом, прослеживая общий процесс развития билингвизма, видим, что его порождала сама жизнь, условия развития человеческого общества. Причем с развитием и усложнением общественных отношений усложняются и типы билингвизма и особенности его проявлений.

Каково положение билингвизма сейчас и как решаются проблемы билингвизма в существующих ныне странах? Во многих странах ныне имеет место двуязычие, даже многоязычие. В многонациональных странах изучаются языки-посредники, языки межнационального общения. А в странах, где живут в большинстве представители одной нации, как Польша или Япония, или Корейские государства изучаются родной язык, а иностранные языки изучаются для усовершенствования образования.

В Кыргызской Республике существует как государственный, так и официальный язык-русский. Кроме того обучаются языки узбекской, таджикской национальности, как национальных меньшинств. Тем самым в нашей стране существует не только билингвизм, но и монолингвизм (знание 2-х или более языков).

Отражение национального характера в произведения Чингиза Айтматова посредством билингвизма.

Одним из крупных писателей-билингвистов современности, творчество которого органически связано «сочетанием знаний обоих языков», по праву является Чингиз Айтматов. «Я пишу книги на кыргызском и русском языках. Если книга написана сначала на кыргызском языке, я ее переведу на русский, и наоборот. При этом я получаю глубочайшее удовлетворение от этой двусторонней работы. Это чрезвычайно интересная внутренняя работа писателя, ведущая по-моему, к совершенствованию стиля, к обогащению образности языка» – так определял свое отношение к двуязычию сам Айтматов [1].

Писать на русском языке, стать русскоязычным писателем можно, но не обязательно. Быть русскоязычным писателем, т.е. писателем-билингвистом – это творческая воля каждого, проявление большой творческой возможности. Этим и отличается писательский билингвизм от общего билингвизма. Если общий билингвизм историческая реальность и обязательно необходимость, неизбежность в человеческом существовании, то писательский билингвизм, а точнее писательский билингвизм в

современной советской литературе в отдельности, в условиях социализма – это именно творческая воля и творческая возможность, а не необходимость. В этом и заключается специфика писательского билингвизма в современной советской литературе.

Важным является то положение, что писательский билингвизм в современной советской литературе не единичен, а имеет в определенной мере массовый характер. И каждый писатель-билингвист, творя художественное произведение на родном языке (на русском), создает свой неповторимый стиль, составляет свой пистельско-билингвистический почерк. Поэтому один из проблем в изучении писательского мастерства в современной советской литературе составляет именно творчество писателя-билингвиста, как художника. Обратимся к творчеству Чингиза Айтматова как писателя билингва, рассмотрим своеобразие взаимовлияния языков и особенности художественных произведений писателя, на использовании в русском тексте национальных элементов.

К русскому языку как языку художественного творчества Айтматов перешел не сразу, его ранние рассказы и повести были написаны на кыргызском языке. «Постичь не только смысл и значение, точнейшие нюансы фразеологических выражений, но и ритм, музыку другого языка так, чтобы создать на нем произведения, принадлежащие этому другому языку и в то же время сохраняющие все свое национальное своеобразие – задача чрезвычайной трудности и доступна большому таланту» [7. 141]. Как это осуществимо в творческих возможностях писателя? Своеобразие индивидуального стиля, как особая совокупность определенных методов, а также приемов, характерных для данного художника, играет решающую роль в достижении высокой художественности, образности и выразительности. Художественность образов – показатель художественного мастерства писателя. Анализируя своеобразие и особенность индивидуального стиля, необходимо будет установить всю совокупность приемов, с помощью которых художник достигает особой выразительности своего произведения. Следовательно, «неповторимый национальный характер айтматовских произведений в таком случае выражается в сюжете и композиции, в художественном мышлении и языке, в художественном строе его произведений» [7].

В моем исследовании произведений, как уже указывалось, речь будет идти о языке, а именно о роли тюркизмов в создании художественных творений писателя.

Хронологическая протяженность появления исследуемых произведений Чингиза Айтматова – это протяженность самой послеоктябрьской жизни киргизского народа, Почти во всех произведена изображены жизнь сельских людей, т.е. во всех произведениях, выбранных для рассмотрения, дана картина жизни аила. Но эта картина предстает в разных временных срезах:

1. «Первый учитель» – время утверждения завоеваний Октябрьской революции, т.е. двадцатые годы.
2. «Лицом к лицу» – время Великой Отечественной войны-сороковые годы.
3. «Белый пароход» – семидесятые годы.
4. «Буранный полустанок»(«И дольше века длится день» – конец семидесятых.
5. «Плаха» – восьмидесятые годы.

Соответственно времени изменилась и картина аила. И эти изменения не могли сказаться в лексике, через которых отразились национальные черты произведения Айтматова. Выбор лексики зависит от предмета, о котором должен говорить автор художественного произведения. Это отразилось и на обращении Айтматова в своих произведениях к тюркизмам.

Большой интерес представляет то, как пользуется билингв тюркизмами, как средством выражения национального характера. Нужно обратить внимание на наличие тюркизмов в каждом отдельном произведений. Необходимо выявить причину их присутствия, показать,что заставляет Айтматова прибегнуть к использованию национальной лексики. Всегда ли имеет место использование тюркизмов в его

писательской работе. Очень важно выявить совокупность приемов и способов включения тюркизмов в произведении, характерных для творчества Айтматова, как русскоязычного писателя.

Заключение

Прежде всего нужно подчеркнуть, что Айтматов как писатель-билингвист достиг высшего уровня в развитии творческой возможности, тем самым доказал неограниченность возможностей билингвистов в овладении неродным языком. Но, конечно, не всякий билингв (индивид), владеющий языком как своим, способен создать художественное произведение. Писатель-билингвист наделен талантом творить и создавать художественные произведения на другом языке. Поэтому важно отделить понятие «билингв» от понятия «писатель-билингвист». Л.И. Ровнякова в своей работе «Билингвизм в литературе отмечает: «Явление билингвизма имеет немало разновидностей. Одной из них является творчество на «чужом языке» [8].

Таким образом, писательский билингвизм выступает как одна из разновидностей общего билингвизма. Кроме того, писательский билингвизм является результатом эволюции общего билингвизма. Когда речь заходит о писателе-билингвисте, мы должны обратить внимание на особенности и специфику его творчества. Главная особенность творчества Айтматова-это сохранение национального своеобразия в произведениях (тип мышления, образ жизни, природа ит.д.). В творчестве писателя соприкасаются две традиции – кыргызская и русская, у каждой из которых свое прошлое, своя история. Мастерство писателя именно в этом, что он творчески сумел сочетать знания двух языков и культур.

Таким образом, свободное владение двумя языками предполагает свободное владение результатами двух культур. Это проявилось в творчестве Чингиза Айтматова. В этом глубокое отличие его произведений от переводных текстов с кыргызского на русский, осуществленный не писателем. Преимущество Айтматова как художника, владеющего двумя языками, следовательно, двумя культурами, в том, что он в передаче тюркизмов в художественном тексте свободен. Деятельность переводчика же ограничена, она зависима от текста, который подлежит переводу. Писатель-билингвист как «знаток» двух культур, двух национальных традиций, обычно интуитивно чувствует различия между системами. Ему виднее, какой из вариантов сохранить - родной или неродной. Тем самым, выбор лексики подчинен стремлению писателя-билингвиста довести до сознания читателя все национальное своеобразие, познакомить читателя с национальной культурой, национальными традициями именно через художественный текст. Переводчик, работая над текстом, из-за отсутствия подходящего соответствия сохраняет тюркизмы как механические сигналы и вставки.

А.Д. Ибраев отмечает: «Человек с его внутренним миром, строем чувств и мыслей, с его общественным бытием является предметом исследования национальных русскоязычных писателей». При этом, по мнению А.Д. Ибраева, «психология человека не есть самоцель ни Ч. Айтматова, ни Т. Булатова, ни С. Санбаева, но – средство для раскрытия явлений общественной жизни. Их интересует в большей степени – социально-психологический конфликт. Даже при чтении произведений, где они демонстративно занимаются анализом изолированных процессов психологии, каким – то образом в нашем сознании возникает картина истории. И все это создается национальными писателями на русском языке. Не всегда, конечно, все удается. Автор мыслит, чувствует иначе: другие жизненные краски, изобразительные средства, даже, лексика порой иная. Нополучается очень интересный сплав» (С. Ибраев, 145).

Интересный сплав и есть результат творческого сочетания знаний и богатств двух языков, двух культур, двух традиций.

Поэтому в отличие от переводного художественного текста, в произведениях Ч.Айтматова тюркизмы органически входят в ткань художественного текста. Могут быть

использованы русские слова, но образы характерны восточной поэзии, восточной культуре и традиции. Созданию такого представления во многом способствуют отдельные тюркские лексемы, включенные в текст. Они не перегружают текст, не создают затруднения при его восприятии, но помогают воспринять художественный текст в единство национального и общечеловеческого.

Литература

1. Айтматов Ч. Я открыл свою землю. Литературный Кыргызстан: 1978, №6.
2. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодейтсвия языков в советском обществе. – М. 1969.
3. М.П. АлексеевМногоязычие и литературный процесс//Многоязычие и литературный процесс. – Л., 1981.
4. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1972.
5. Швейцер А.Д. Социолингвистические основы теории перевода. Вопросы языкознания. – М., 1985, №5.
6. Юдахин А.П. Билингвизм и проблемы связи языка и мышления. Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М. 1981.
7. Ибраев А.Д. Айтматов как русскоязычный писатель. Современный литературный процесс и творчество Ч. Айтматова. – Фрунзе,1985.
8. Ровнякова Л.И. Билингвизм в литературе. Классическое наследие и современность. – Л., 1981.
9. Муратова З.Г., Понятие блингвизма и некоторые вопросы обучения иностранному языку./Лингводидоктические исследования. – М.: Издательсто МГУ., 1987. – С. 169.

N.M. Kidiralieva, graduate student, OshSU
nurgul_kidiralieva@mail.ru

The reflection of the national character in the works of Chingiz Aitmatov through bilingualism

This material is about the history of bilingualism, its study, regularity of its appearance, and use of its opportunity. Besides, the material includes how the great writer Ch. Aitmatov used it in his works.

Key words: *bilingualism, language, linguistics, literature, society.*

УДК:81.366.549

Ф.Н. Курамаева, Кавказ университети, Түркия

Азербайжан тилиндеги жөндөмөлөр жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн колдонулуш өзгөчөлүгү

Жөндөмө категориясы – бул (зат атооч, сын атооч, ат атоочтордун жана субстантивдешкен сөздөрдүн) жөндөлүүчү сөздөргө тематикалык мүчөлөрдүн (суффикстердин) уңгу сөзгө кошулуусу менен сөздү өзгөрүүгө алып келүү аркылуу сүйлөм ичиндеги грамматикалык байланыштарды пайда кылуучу категория. Азербайжан тилиндеги жөндөмдүк категорияда 6 жөндөмдүк мүчө (суффикстер) пайдаланылыт. Азербайжан лингвистикасында зат атоочтордун жөндөмү алардын грамматикалык формасына карата эки типке бөлүнөт. Илик жөндөмөсү объектин кайсыл бир объектке тиешелүүлүгүн, ал эми табыш жөндөмү объектин аракетинин чектелгенин көрсөтүп турат.

Ачкыч сөздөр*: азербайжан тили, жөндөмө, категория, ат атоочтор.*

Категория падежа это категория, которая позволяет имена (существительные, прилагательные, местоимения, субстантивированные слова) изменения с помощью тематических суффиксов добавления к основе, что обеспечивает грамматическую связь слов в пределах фразы. Есть 6 падежные суффиксы, которые используются в падежной категории на азербайджанском языке. В азербайджанской лингвистике падеж существительных делятся на два типа в соответствии с его грамматическими формами. Родительный падеж показывает, что объект принадлежит к объекту, но винительный падеж показывает объект, ограниченный действием.

Ключевые слова: *азербайжанский язык, падеж, категория, местоимении.*

Жалпы түрк тилдерине мүнөздүү болгон жөндөмө системасын Н.К. Дмитриев мындайча белгилейт: “Түрк тилдери башка группадагы тилдерден айырмаланып бирдиктүү жөндөлүшкө ээ, б.а. түрк тилдеринде орус тилиндеги 1, 2 жана 3-жөндөлүш, же болбосо немис тилиндеги күчтүү, орто же аралаш жөндөлүш жок, орток колдонулган бир типтүү жөндөлүшкө ээ” [1, 153б.]. Азербайжан тилинде жөндөмө категориясы негизинен, зат атоочко гана тиешелүү болуп, сын, сан, атоочтор сыяктуу субстантивдешкен сөздөр зат атоочтогу жөндөлүү системасына баш ийет.

Азыркы азербайжан тилинин жөндөмө категориясынын формалдык жана маанилик жактан такталышы да бүгүнкү азербайжан тил илиминин жетишкендиги болуп саналат. Анткени, жүргүзүлгөн изилдөөлөргө, басылып чыккан илимий жана практикалык китептерге караганда жөндөмөлөрдүн саны жана семантикасы жагынан ар түрдүүлүк байкалган. 1924-жана 1944-жылдары аралыгында жарык көргөн мектеп окуу куралдарында тогуз [2, 14-17 б.], беш, атооч жөндөмөсү атайын алынбаса дагы, өз алдынча түшүндүрмө берилген [3, 87-88 б.], жети [4, 46-50 б.], алты [5, 49-57 б.], беш [6, 153 б.], алты [7, 153 б.] өндүү классификациялар берилген. Бирок бул сандык жана маанилик айырмачылык азербайжан тилиндеги бир жөндөмөнүн азайып же көбөйүп кетүүсүнөн эмес, ошол учурдагы түркологиялык адабияттардын таасиринен улам деп белгилөөгө болот. Шеркли аттуу изилдөөчү бул маселени 1925-жылы өзүнүн морфология, синтаксис жана архаизмдерге арналган макаласында мындай дейт: “Зат атоочтордун жөндөмөлөрүн 4, 5, 6, а түгүл 7 формада көрсөткөндөр бар”. Ал эми Насиб Асимдин пикири боюнча 4, Мехеммед Рүфет-5. Батыш окумуштууларынын айтымына караганда 6, профессор Казембек боюнча 7 жөндөмөнүн [8, 18 б]. Казембек 7-жөндөмө катары чакыруу (зевательный) жөндөмөсүн кошкон, анын эмгегинен кийин 1899-жылы Н. Нериманов дагы жети жөндөмөнүн бар экендигин белгилейт, бирок ал жетинчи жөндөмө катары биргелештик (творительный) жөндөмөсүн берген [9, 29 б.]. Бекир Чобанзаде 1929-жылы бул карама каршылыктарга мындайча пикирин билдирген: “Айрымдары бул жөндөмөлөрдө ‘*relativus*’ аты менен (мисалы Дени) *–ca, -cə*мүчөлөрү аркылуу туюнтулган дагы бир жөндөмө, айрымдары *mefulun məə* “....” аталышы аркылуу – *la, -lə*мүчөлөрү аркылуу же себеп маанисин туюндурган *–çün, -çun* мүчөлөрү (түрк морфемасы), айрымдары болсо салыштырма маанисин туюндурган *–day, -dəy, -tək,* kibi сыяктуу мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган негиздерди (Казан татар морфологиясы) камтыса дагы, буларды жогоруда белгилеген беш жөндөмө менен маанилик жактан да, функционалдык жактан да салыштырууга мүмкүн эмес. Эгерде мындай абалдарды да тааный турган болсок, анда жөндөмөнүн саны 10-15ке чейин чыгышы мүмкүн” [3, 88 б.]

Заттардын жөндөлүшү байыркы тарыхый процесс, андыктан дайым өнүгүү жолунда болгон, дайыма толук тактоо мүмкүн болгон эмес [10, 72 б.], б.а. жөндөмө системасыннын курамы боюнча талаш-тартыштын орун алышы мыйзамченемдүү, бирок негизги грамматикалык жана мейкиндик жактан ойго ырааттуулукту туюндуруп, айтыла турган ойдун өзөгүн түзгөн жөндөмөлөр фонетикалык жактан айрым формалдык өзгөрүүгө учурагандыгында карабастан өз маанисин сактап келе жаткандыгына колдо

болгон тарыхый жазма эмтеликтери жана тилдин азыркы өнүгүү доорундагы тил бирдиктери далил болуп бере алат.

Азербайжан тилинин азыркы жөндөмө системасына карасак, XIV кылымдардагы жазма эстеликтерде формалык жактан калыптанып калган дыгын айтууга болот [11, 229 б.], кийинчереек гана грамматикалык маанилери жактан олуттуу тактоолор болгону менен мурунку система ошондо эле турукташып калган.

Азербайжан тил илиминде жөндөмөлөр грамматикалык жана мейкиндик (qrammatik ve məkani)же грамматикалык жана мейкиндик – грамматикалык (qrammatik ve məkani- qrammatik) болуп эки түрдө иликтенет. *Adlıq hal* (Атооч), *Yiyəlik* (Илик) жана *Təsirlik*(Табыш) жөндөмөлөрү мейкиндик жөндөмөлөргө кирсе, *Yönlük*(Барыш), *Yerlik*(Жатыш) жана *Çıkıslıq* (Чыгыш) жөндөмөлөрү грамматикалык жөндөмөлөрдү түзөт. Түрк тилдеринин жөндөмөлөр системасын грамматикалык жана мейкиндик деп бөлүштүрүү эң алгач Н.К. Дмитриев тарабынан жүргүзүлгөндүгү маалым [1, 153б.]. Окумуштуу морфологиялык жөндөмөлөрдүн жоктугун белгилесе, Г.Ф. Благова түрк тилдеринде бири-биринен морфологиялык көрсөткүчтөр аркылуу айырмаланып турган жөндөлүштүн морфологиялык типтеринин бар экендиги тууралуу пикирин төмөнкү классификация менен кенири дадилдеген: 1. Зат атоочтук парадигма. 2. Ат атоочтук парадигма. 3. Таандык- атоочтук парадигма [12. 80-81б.]. Муну менен катар огуз группасындагы түрк тилдеринде морфологиялык тип менен чогуу фонетикалык типти да айырмалай билүү зарыл. Бул жагдай түрк тилдеринде синтетикалык жана аналитикалык жөндөмө типтеринин болушу жөнүндөгү пикирди да аныктоого жол ачат. Топторго бөлүштүрүү процессинде грамматикалык жактан обьектти билдирген табыш жөндөмөсүн эске алуу менен ар бир жөндөмөнүн өз алдынчалуулугун да белгилөө талапка ылайык. Андыктан классификацияларды толук тандуу негиздөөдө шарттуулукту эске алынышы керек деген ойдобуз.

Азербайжан тилиндеги жөндөмө парадигмасы морфологиялык көрсөткүчү боюнча огуз группасы б.а. азербайжан, гагауз, түркмөн жана түрк тилдери менен жакын.

Азербайжан тилинде жөндөмө (hal) жана жөндөлүш (hallanma) дүйнө тилдери, анын ичинде түрк тилдери сыяктуу эле зат атоочтун сөз өзгөртүүчү категорияларынын бири болуп саналат. Муну менен бирге сын (sifət), сан (say), ат (əvezlik)атоочтор жана тактоочтор (zərf) да жөндөлөт. Бул жагдай жөндөмө категориясынын жалпы атоочтук мүнөзгө ээ экендигин көрсөтүү менен бирге, субстантивдешүү менен байланыштуу, бирок ат атоочтордун жөндөлүшү менен субстантивдешүүнүн ортосунда маанилик айырмачылык бар экендигин унутпоо зарыл. Кыймыл атоочтордун (məsdər) –maq/-məq-тен кийин да жөндөмө мүчөлөрү уланат. Азыркы азербайжан тилинин жөндөмөлөрдүн ирети төмөнкүчө:

1. *Adlıq hal* (Атооч,)
2. *Yiyəlikhal* (Илик)
3. *Yönlükhal* (Барыш)
4. *Təsirlikhal* (Табыш)
5. *Yerlikhal* (Жатыш)
6. *Çıkıslıqhal* (Чыгыш)

Жөндөмөлөрдүн ирети жагынан алып караганда кыргыз тили менен жалпылыкты сактайт, Г. Казымовдун пикири боюнча жогоруда белгиленген ирет 1934-жылы орус тилиндеги жөндөмөлөрдөн калькалоо жолу менен алынган. Буга чейин жөндөмөлөрдүн аталышы жана ирети төмөнкүчө болгон:

1. *Mucerrəd (nominativus)* – Атооч – формалдык көрсөткүчү жок.
2. *Muzafun (genitivus)* – Илик, *-ьn,-in, -un, -nьn, -nin/jin, -yn,*
3. *Məf”ulun bih (accusativus)* – Табыш, *-i, -u, -jь/-nь, -ji, -y*
4. *Məf”ulun ilejh (dativus)* – Барыш, *-a, -ə, - ja, -jə*
5. *Məf”ulun fih (locativus)* – Жатыш, *-ta, -də, - da*

6. *Məf”ulun ənh (exessivus)* – Чыгыш,*-tan, -dən, -dan*[3, 92б.]

Азербайжан тилиндеги **атооч жөндөмөсү (*Adlıq hal)***атайын тыбыштык түзүлүшү жана жазууда белгиленген формалдык көрсөткүчү болбогон жөндөмө, нөлдүк калыпта, бирок калган жөндөмөлөргө негиз болуп берген форма. Анткен менен айрым Советтик тил илимине тиешелүү эмгектерде атооч жөндөмөсү башка жөндөмөлөрүн баштапкы формасы катары каралуу менен бирге аларга карама каршы коюлган морфологиялык парадигманын элементи позициясында да иликтенген [13, 34 б.] Бул көрүнүш айрым азербайжан тили боюнча изилдөөчүлөрү тарабынан негизсиз деп табылган. Алсак, Меммедали Кыпчак өз эмгегинде мындай дейт: “Мындай пикирге кошулуу мүмкүн эмес, анткени кандайдыр бир лексикалык элементти сүйлөм ичинде карабастан, өз алдынча алып караш керек, ошондо атооч жөндөмөсү так аныкталат” [14, 50 б.]. Формалдык көрсөткүчкө ээ болбогондугу анын формасыз экендигин тастыктабайт. А.М. Щербак бул грамматикалык маселени иликтөөдө атооч жөндөмөсү үчүн түрдүү терминдерди сунуштаган: главный – негизги, основной –негизги, начальный–баштапкы, неоформленный – шөкөттөлбөгөн, indefinitus – белгисиз, nominativus–номинатив [15, 29 б.]. Атооч жөндөмөсүнүн кеңири семантикалык негиз болуп бере алгандыгына улам Азербайжан тил илиминде да бул жөндөмөнү атоо Грамматика китептеринин алгачкы нускалары жарыяланган мезгилинде көп түрдүүлүккө ээ. Бул иш-аракеттер советтик мезгилде жарык көргөн окуу китептеринде байкалат. И. Хасанов жана А. Шериф тарабынан түзүлгөн окуу китебинде жөндөмөлөр иреттеме мүнөзүндө “биринчи-баштапкы”, “экинчи” жана “үчүнчү” жөндөмө” түрүндө берилген. Азыркы азербайжан тил илиминде атооч жондөмөсүн билдирген *Adlıq hal*термини такталган жана бардык изилдөөлөрдө бирдиктүү түрдө кенири колдонулат.

Атооч жөндөмөсүнүн кептеги грамматикалык ролу калган жөндөмөлөргө салыштырмалуу абдан кеңири болуп саналат [11, 236 б.]. Субьект катары зат, затташкан атоочтор, кыймыл атоочтор жөндөлөт. Алар негизинен төмөнкү формада болушу мумкүн: 1. унгу түрүндө: *Budaq-бутак, saç-чач,ağıl-акыл; 2.*Туунду атооч*: məktəb-**li-** окуу-**чу,** vətən-**daş-** мекен-деш, ağıl-**lı** - акыл **–дуу;** 3.* Татаал сөз*: abavü əcdad-ата-эне, oğul –uşaq-бала чака, vətən məllət-эл-журт; 4.* Көптүк мүчөлүү атоочтор: *da**llar**-бутак-**тар,** saç**lar**-чач-**тар,** hanum**lar**-айым**дар;** 5.*Жак таандык мүчөлүү атоочтор*: Budaq **-ım,-ın,-ı,-ımız,-ınız-ı** - Тал **–ым, -ың, -ы, -ыбыз, -ыңыз, (дар)ы;***

Атооч жөндөмөсүнүн синтаксистик функциясы боюнча да бирдиктүү сунуш жок, бирок зат жана ат атоочтор, затташкан сөз түркүмдөрү атооч жөндөмөсүндө турган абалында сүйлөмдүн бардык мүчөсүнүн милдетин аткара алат*:Ээлик; **Quş** apardı, **qarğa** yedi denimi. Баяндоочтук;:Gülür **topraq**, gülür **insan.** Бышыктооч**;** Sağ qulağindan iri **demir** halqa asılmışdı. **O,** deyesen aparıb!*

Илик жөндөмөсү (*Yiyəlikhal*) –таандык, тиешелүүлүк жана ээлик маанисин туюндурат [10. 75 б.], грамматикалык жөндөмө позициясында, башка жөндөмө мүчөлөрүнө айырмаланып таандык категориясы менен тыгыз байланышта болуп -ın, -in, -un, -ün” [11, 246 б.] мүчөлөр аркылуу заттар ортосунда ишке ашат.

Азербайжан тилинде үнсүз тыбыштар менен аяктаган заттык маанидеги сөздөрдөн кийин *-ın, -in, -un, -ün;* үндүүлөрдөн кийин *-(n)ın, -(n)in, -(n)un, -(n)ün* мүчөлөрү уланат.

Маанилик жактан төмөнкүчө: 1*)* Кандайдыр бир заттын башка бир затка тиешелүү экендигин билдирет: *Qoyun**un** azar**ı**b*aşımızı bərk qatıb (Койдун кутурганы башыбызды абдан айлантты).*2).*Тууганчылык маанин туюндурууда*;Rüstəm bəy**in** ana**sı**n*ın tərəfinə və gülə-gülə deyir (Рустам Бектин энесинин жанында күлүп айтат). 3). Кандайдыр бир заттын же кишинин иштеген ордун корсөтөт; *Rusiya İslamları**nı*** Türkiyə dövlətinə tərəf çəkib, *ittihadi-müslim**in** cəmiyyət**i**n*ə iştirak edəsiniz (Орусиядагы мусулмандар***ды*** Түркия тарапка тартып Иттихади-Муслим жамаатына кошуларсыз). 4). Кандайдыр бир заттын кайсы бир заттын бөлүгү экендигин билдирет: *Ana**nın** ureği, Qapının kolu, Bağ**ın** meyvə**sı** (Эненин жүрөгү, Эшиктин сабы, Бактын мөмөсү); 5).*Заттын эмнеден жасалгандыгын, келип

чыгышын билдирет: *Goyun (eksiz) əti (Койдун эти);6). Заттын кайсы мезгилге же кайсы жакка таандык экендигин туюнддурат;Bakı**nın** küçeler**i**ndə gənclər bayram keçirir(Бакунун көчөлөрүндө жаштар майрам өткөрүүдө).* 7). Кандайдыр бир өзгөчөлүктүн кимге же эмнеге тиешелүү экендигин билдирет. *Torpa**ğın** sırrını əli torpaqda olandan soruş (Топурактын сырын жердин ээсинен сура)*. 8*).* Маанини күчөтүү максатында колдонулат: *Gözellər**in** gözəli(Сулуулардын сулуусу).*

Жогорудагы мисалдарда берилгендей Азербайжан тилиндеги илик жөндөмөсү маанилик жактан башка түрк тилдери менен жалпылыкты сактайт. Огуз тилинин тобуна кирген түрк тилинен айрым айырмасы бар, алсак, Кыргыз, азербайжан тилдеринде илик жөндөмөсү аркылуу туюнтулган маани, Түрк тилинде чыгыш жөндөмө аркылуу берилет. *Мисалы; Кырг.;Алмалардын бирөө чирик/ Азер.; Almalar**ın** bir**i** çürük/*Түрк;***Elmalar-dan biri** çürük.*

Азербайжан тилинде да Илик жөндөмөсү мүчөсүз колдонулушу мүмкүн: *Azerbaycan Edebiyyatı, Qaf Dağı, Baki şəhəri.*

Табыш *(Təsirlikhal*) заттын бул жөндөмөсү обьект жөндөмөсү болуп эсептелет. Калган жөндөмөлөргө мындай аныктама берилбейт. Атооч, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү дагы обьектти туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ, бирок обьектти туюндуруу алардын түздөн-түз функциясына кирбейт, ал эми табыш жөндөмөсү өз алдынча турганда обьектти туюндурат [11, 248 б.]. Табыш жөндөмөсүндөгү заттар же татаал сөздөр кыймыл аракет тике багытталган нерсени жана обьектти билдирет [10, 84 б.].

Азербайжан тилиндени Табыш жөндөмөсүнүн формалдык көрсөткүчү төмөнкүчө: – *ı, -i, -u, -ü*. Огуз түрк тилдери тобуна кирген тилдер сыяктуу эле создүн акыркы муунунун ачык же жабык болгондугунан көз каранды болуп, үнсүз тыбыштар менен аяктаган заттык маанидеги сөздөрдөн кийин *ı, -i, -u, -ü,* үндүүлөрдөн кийин-*(n)ı, -(n)i, -(n)u, -(n)ü* мүчөлөрү уланат.Муну менен катар табыш жөндөмөсүн Г. Казымов эки түргө бөлүп карайт: материалдык жактан туюндурулган табыш жөндөмөсү (müəyyənlik) жанаматериалдык жактан туюндурулбаган (нөлдүк форма) табыш жөндөмөсү (Qeyri müəyyenlik); [10, 85-86 б.]. Бул формалар затка ı, -i, -u, -ü, мүчөлөрүнүн уланылып айтылышы, жазылышы же тескерисинче түшүп калуусу менен байланыштуу: *Ay çoban Kərəm, nə dondurursan o **qonağ-ı** soyuğun-ayazın altında, gətir içəri, bir **çay** içək (Эй чабан Керем, эмне тоңдуруп турасың тиги конок**ту** сууктун-аяздын астында, алып кел ичкери, **чай** ичели).* Бул мисалда табыш жөндөмөсүнүн эки түрүнө тең мисал орун алган: ***qonağ-ı, çay.***Негизинен, азербайжан тилинде табыш жөндөмөсү төмөнкү грамматикалык маанилерди билдирет: 1). Ээнин таасири астында калган сөз катары; *Ana **uşağı** gucağına aldı.(Эне бала**ны** кучагына алды. 2)*Кыймыл аракет кандайдыр бир заттын бөлүгүнө багытталат: *Aksakal bığlarını tumarladı.(*карыя сакалын сылады*) 3).* Табыш жөндөмөсү орун билдирген сөздөргө да уланат: *Yarım saat var ki Gubanı keçdik.(Куба**ны** өткөнүбүзгө жарым саат болду/ Кубадан өткөнүбүзгө жарым саат болду),* бул мисалдан Огуз жана де кыпчак тилдеринде Илик жана Табыш жөндөмөлөрү Чыгыш жөндөмөсү менен туюндурулганын же тескерисинче болгонун белгилөөгө болот. 4). Мезгилдик маанидеги зат болушу ыктымал: *Kışı Bakıda keçirdik (Кышты Бакуда өткөрдүк). 5)*Сан-өлчөм маанисинде:*Böyük bir torbanı daşimaqda çetinlik çekdi.(Чоң баштык**ты** көтөргөндө абдан кыйналды.*Жалпысынан алганда, азербайжан тилинде III. жак таандык мүчөлөрдөн кийин: *Gəlin-**i-n–i** çağırdı*мисалында көрүлгөндөй –n тыбышы бириктирүүчү катары колдонулат да, табыш жндөмөсү мүчөсү уланат, оозеки айтылышта да жазууда да тушүп калуусу байкалбайт. Кыргыз тилинде бул маанинин түзулүшү төмөнкүчө берилет: *Келин-**и-н*** чакырды

Маанини күчөтүү иретиндеги грамматикалык түзүлүштөрдө биринчи компонентте табыш жөндөмөсүнүн түшүп айтылышы кыргыз жана азербайжан тилине мүнөздүү экени байкалат: кырг.: *Үй жайды таштоо, Бала чаканы ойлонуу;* азер.:*Ev –eşiğimi qoydum,*

*Yorgan- döşeğ-**i** almak.* Аталган көрүнүш түрк тилинде байкалбайт: ***Evi barkı** düşünmek, **Tası tarağı** toplamak;* мисалдары сыяктуу.

Азербайжан тили илиминде мейкиндик жөндөмөлөрү боюнча иликтөөлөргө назар салып караганда, алардын формалык жактары теориялык жана практикалык жактан негизделгенине күбө болобуз, муну менен катар Огуз тилдери группасынын ичинде салыштырма өнүттө изилдөөлөр жүргүзүлгөндүгүн белгилөөгө болот. Анткен менен, аталган типтеги жөндөмөлөрдөгү -n тыбышынын орду фонетикалык, жөндөмөлөрдүн грамматикалык маанилери синтаксистик алкакта б.а. алардын сүйлөм мүчөлөрү катары көбүрөөк изилденгендигин академиялык басылмалардан, т.а. фонетика жана морфология боюнча эмгектерден байкоого болот.

Адабияттар

1. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1969, – С.607.
2. Türkçə sərf hərv.: Baqь, 1924. – S. 14-17.
3. Çobanzada B., Agazada F. Turq Grameri. Baqь,:Azərneşr, 1929.– S. 87-88.
4. Qrammatika. Birinci hissə. Baqь, 1936. – 46-50 б.
5. Dəmirçizadə Ə., Quliyev D. Azerbaycan dilinin qrammatikası. Birinci hissə. Bakı, 1938.– 49-57 б.
6. Cəferov S., Abbasov Ə., Quliyev D. Azerbaycan dilinin qrammatikası. Birinci hissə. Bakı, 1939. – Б. 50-51.
7. Cəferov S., Abbasov Ə., Quliyev D. Azerbaycan dilinin qrammatikası. Birinci hissə. Bakı, 1939. – 50-51 б.
8. Şərqli. Sərf, nehv və ıer meseleleri//Maarif işçisi. – Baqь, 1925. № 12.18
9. Нариманов Н. Самоучитель татарского языка для русских.– Баку,1899. – S.29.
10. Kazımov Q. Müasır Azerbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2014. – 72-96 б.
11. Seyidov Y. Azerbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı. 2006, – S.229.
12. Грамматика русского языка. Т.1. – М., 1960. – С.118.
13. Меммедали Кыпчак. Категория падежа в тюркских языках. – Баку, 1994. – С.50.
14. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских яхыков. Имя. – Л., 1977. – С.177.
15. Şərif A. Qrammatika. Baqь, 1936. – S.46.
16. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении: Юго-Восточный регион. – Москва, Наука, 1982. – С. 300.

F.N. Kuramaeva, Caucasus university, Turkey
fnkuramaeva@gmail.com

Thepecularities of case and their usage and place in Azerbaijan language

The category of case is the category that enables names (nouns, adjectives, pronouns, substantivised words) change with the help of case suffixes adding to the stem that provides grammatical connection of words within the sentence. There are 6 case suffixes which are used in the category of case in Azerbaijan language. In the Azerbaijani linguistics the case of nouns are divided into two types according to its grammatical and spatial forms. Genitive case shows that the object belongs to the object, but the accusative case shows the object bounded by the action.

Key words: *azerbaijan language, case, category, pronoun.*

УДК: 494.3:894.341:371.302

Ж.Ж. Максутова, окутуучу, ОшМУ

“Ата-эне” концептинин паремияларда берилиши

Макалада концепт терминине түшүндүрмө берилип, паремиялардагы “ата-эне” концептинин когнитема түрүндө берилиши каралат.

Ачкыч сөздөр: *ата, эне, концепт, концептосфера, когнитивдик лингвистика, паремия, лингвомаданият, когнитема.*

В статье раскрывается понятие когнитема и рассматриваются когнитемы концепта «родители» в паремиях.

Ключевые слова: *отец, мать(родительница), концепт, когнитивная лингвистика, паремия, лингвокультура, когнитема.*

Лингвистика дүйнөнүн бардык булуң-бурчунда өтө тез өнүгүп бара жаткан илимдердин катарына кирет. Ушунун өзү бул илимдин максат-милдеттерин, изилдөө ыкмасынын өзгөчөлүгүн ж.б. тактап алууну шарттайт.

Когнитивдик лингвистиканын негизги категориясы – концепт. Бул илимдин изилдөө ыкмасы ар түрдүү болгондуктан, концепт ар түрдүү жол менен каралат. Алсак, орус окумуштуусу Е.Ю. Балашованын пикири боюнча, когнитивдик лингвистикада концептти изилдөөнүн лингвокогнитивдик жана лингвомаданий ыкмасы колдонулат [1: 10]. Лингвомаданий ыкманын негизинде улуттук түшүнүк алкагы (концептосфера) маданияттан аң-сезимди карай изилденет, б.а., маданият аркылуу улуттук аң-сезимдин өзгөчөлүгү аныкталат. Ал эми лингвокогнитивдик ыкмадачындыкка байланыштуу маалымат билиминин негизин менталдык маалымат түзүп, концепт жалпы коомчулуктун түшүнүк алкагынын өзгөчөлүгүн аныктаган бирдик катары каралат.

Концепт – ой жүгүртүүчү, байкоо жүгүртүүчү мүнөзгө ээ болгон категория жана анын бул өзгөчөлүгүн изилдөө ишинде кеңири мейкиндикти жаратты. Концепт категориясы бүгүнкү күндө философторду, психологдорду, логиктерди, маданият таануучуларды өзүнө тартып, ошону менен ал илимдерге мүнөздүү изилдөө ыкмаларын өзүнө сиңирип алды.

Россияда концепт термини алгач С.А. Аскольдов-Алексеев тарабынан 1928-жылы колдонулган. Окумуштуу концептти көптөгөн жандуу жана жансыз нерсенин, кыймыл-аракеттин ойго таандык функциясынын ой жүгүртүүгө болгон катышынан пайда болгон ой түзүлүшү катары аныктаган [8: 22]. Бүгүнкү күндө көптөгөн окумуштуулар «концепт» терминин изилдөөгө алышса да, так аныктамага ээ боло элек. Алсак, окумуштуу В.И. Карасик концептке: «Дүйнө канчалык көп кырдуу болсо, концепт да ошончолук көп кырдуу» [4: 39]; «концепт – бул адамдын акыл-эсинде манилүү маалымат катары баамдалган тажрыйбанын үзүндүсү, эсте сакталган менталдык маалымат»; «адамдын баласы өз жашоо турмушунда башынан өткөргөн кандайдыр бир маалыматтын фрагменти» [4: 3], – деген аныктамаларды берген. Аталган окумуштуунун оюн кубаттоого болот, анткени аңдап-туюу процессин (когницияны) изилдөөгө алганда, кандай гана түшүнүк болбосун, аны аң-сезимде туюлуу, тилде чагылуу өзгөчөлүгүн анализдей берүүгө болот.

Окумуштуу А. Соломоник: «Коцепт – бул күндөлүк турмуштун базасында иштелип чыккан абстракттуу илимий түшүнүк» [8: 78] – деген. Биз бул окумуштуунун да пикирине кошула албайбыз, себеби концепт «абстрактуу илимий түшүнүк» эмес, ал кандайдыр бир турмуштук фрагментти чагылдырган идея болушу ыктымал.

Окумуштуу В.В. Колесов концептке: «сөздүн мазмундук формасындагы образ, түшүнүк, символ түрүндөгү маанинин маңызы» [9: 19-20] – деген так аныктаманы берген.

Мындан сырткары казак окумуштуулары да концептология багытында (С.Е. Исабеков, З.К. Ахмеджанова, Э.Д. Сулейманова, К.М. Абишева ж.б.) бир топ окумуштуулар изилдөө иштерин жүргүзүп, концепт маселесин кеңири карап чыгышкан.

Биздин оюбузча, концепт, биринчиден, мазмунуна бизди курчап турган дүйнөгө байланыштуу жалпы маалыматты камтыган бирдик болсо, экинчиден, улуттук маданиятта сакталуучу, топтолуучу, муундан-муунга өтүүчү, өздөштүрүлүүчү касиетке ээ болгон менталдык бирдик.

Ал эми “ата-эне” концептин түзгөн эки түшүнүктү айрым-айрым изилдөөгө алууга болот. Булар бир тутумдагы кош түшүнүктөр.

“Ата” концепти менен “эне” концепти биригип бир сфераны түзө алат. Көпчүлүк накыл сөздөрдө бул концептер бири-бирине байланышсыз берилет. М.Ибрагимов түзгөн «Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү 10551» аттуу жыйнакта бул сөздөр катышкан 167 паремия бар. Булардын 37-синде “эне” концепти өзүнчө, 125-инде “ата” концепти, 56-сында “ата-эне” жана “ата” менен “эне” контрасттык концептери учурайт [10: 125].

Ата жана *эне* сөздөрү макалдарда негизинен денотативдик же баштапкы маанилерде кездешет. Алар жалпы «үй-бүлө» семантикалык алкагына кирет да, муну *ата, эне, чоң ата, чоң эне, таята, тайэне, небере, чебере, кыбыра, байке, таяке, аке, ага, тага, жеңе, тайэже, жезде, кайын ата, кайын эне, кайни, кайын сиңди, кайнага, кайнеже, балдыз, жээн, бөлө, келин, күйөө бала, өгөй эне, өгөй ата, өгөй бала, өгөй кыз, өгөй келин, уул, кыз, ага, ини, эже сиңди. карындаш* ж.б. ушул сыяктуу компоненттер түзөт.

Биз талдоого алган “ата-эне” концептосфера – үчилтик. Ал теңдешсиз үч концепттен турат. Бул үчилтикти төмөндөгүдөй схема менен туюнтууга болот [10: 126]:

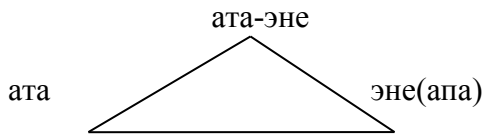

Түрк тилдеринин көбүндө бул үч бурчтук ушундай катышта келет. Ал эми индоевропа тилдеринин дээрлик баарында түрк тилдериндегидей уңгулаштык байкалбайт. Орус тилин ала турган болсок, буга үч сөз өзүнчө катышат.

Кыргыз тилиндеги *ата, эне, ата-эне* деген үч сөздүн маани-маңызын пайда кылган концепттер көптөгөн накыл сөздөрдүн темасын да, мазмунун да түзөт. *«Ата болуш – ардак, эне болуш - сыймык»* макалында жалпылоочу «балалуу» концепти кошо туюнтулат. Бул паремияда баалоо бар. Адамдын тукум улантуу касиетинин ардактуулугу, сыймыктуулугу басым менен аталат. Кайсы бир макалдарда ата, эненин кадыр-баркынын балдарына тийгизген таасири, алардын келечегине, турмуштагы ордуна өбөк-жөлөк болушу катталат. Ата даңкы, эне баркы – балага дем. Баланын чыйрак, намыскөй, активдүү болушуна атанын аброю, эненин наркы чоң мааниге ээ. Ушул когнитема макалдын ички мазмунун жаратып турат.

Ал эми *Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы* учкул сөзүндө уул атанын үлгүсү менен, кыз эне үлгүсү менен өсөрү, калыптанышы белгиленет. Бул когнитеманын экинчи бөлүгүн башка формадагы элдик тажрыйба да ырастайт: *Энесин көрүп кызын ал.* Бул императив концепти мурунку макалдагы экинчи пикирдин негиздүүлүгүн тастыктап турат

Кээ бир паремияларда атаны уул, энени кыз жолдоору айтылат. Атанын кесиби уулга, эненин иши кызга өтөрү белгиленет: *Ата көргөн ок бычат, эне көргөн тон бычат; Ата көргөн ок жонор, эне көргөн тон бычар.*Булар бир макалдын эле эки трансформасы. Бул жерде “ата”, “эне” концепттеринин мазмуну алардын контексттиндеги концепттер менен айгиненет. *Көргөн* сөзүнүн мааниси – биринчи сүйлөмдө «уул», экинчи сүйлөмдө «кыз» маанисин туюнтат. *Уул ата өнөрүн улантат* когнитемасында «уучулук кылат, мергенчиликти тандайт, устачылык кылат…» концепттер кызмат кылат. Ошондой эле бул жерде *«эне өнөрүн кыз улантат»* деген когнитеманын варианттары катары «басмачылык кылат, тигүүчүлүктү тандайт, жууркан тигет, төшөк кабыйт…» концепттер бар.

Мындай адистешүү көргөн-билгенден, кызыгуудан, ыклас коюдан, үйрөнгөндөн пайда болот. Ата кесиби уулга, аял иши кызга өтөт. Бул үй-бүлөлүк традиция, кызматтын мурас катары атадан уулга, энеден кызга өтүшү.

Ата-эне менен балдардын мамилеси ар түрдүү болот. Алардын ортосунда өз араурмат-сый, өз ара түшүнүүчүлүк, бирин-бири колдоочулук болушу да, болбошу да мүмкүн. Буга бир мисал келтирсек: *Атам, энем бар болсун, оозу-мурду жок болсун*[5: 71]. Бул жерде таандык *–м* мүчөсү сүйлөмдү сүйлөөчүгө ыйгарбайт. Макалдын менталдык семантикасындагы *ата-эне, бар-жок, ооз-мурун* концептосфералары өз ара жалгашып, *атам бар болсун, энем бар болсун, оозу жок болсун, мурду жок болсун* сыяктуу конкреттүү пропозицияларды жаратып турат. Макалдык мазмундун орчундуу жүгү *ооз-мурду* татаал сөзүнө түшүп турат. Экөө тең баштын бет бөлүгүндөгү эки органдын аты: *ооз* – «азык кабыл алчу, сүйлөөнү уюштуруучу көңдөй», *мурун* – «дем алууну жана чыгарууну аткарчу кош тешиктүү орган». Макалда бул көңдөй органдардын болуш-болбостугу тууралуу айтылбайт. Алардын кызматы, функциясына байланыштуу сөз кетип жатат, бул функциялардын адресат-адресантка пайда-зыяны жөнүндө кеп болуп жатат. Муну далилдеш үчүн макал-императивди колдонууга мүмкүн типтүү кырдаалдарга көңүл бөлөлү:

1. Энеси кызын тымызын көзөмөлдөйт. Кыз бойго жеткен. Бойдок балдар чакырып, кечкурун ышкырып белги берет. Энеси наалыйт, бала-чаканы да кубалайт. Кызына кайта-кайта кеп-насаат айта берет. Көп учурда ачуу сөздөр чыгып кетет. Кейиген коңшу кемпир ушул макалды келтирет.
2. Кемпирдин жалгыз уулу бар. Ал эч жерде иштебейт. Бойго жеткен. Үйлөнүүгө шарты жок. Тели-теңтуштары менен тапканын ичип алат. Анысы аз келгенсип апасынын пенсиясынан алып чылым чегетүйдө күндө жаңжал. Ал гана эмес, кемпир баласын каргап-шиледи, ак сүтүнө да койду, бирок бала оңолбоду. Аксакалдарга да кайрылды. Тыянак жок. Бир досунун көзүнчө баласына айланып-үйрүлүп да көрдү, каргап-шилеп да көрдү. Натыйжа жок. Баласы ошол досу менен жалгыз калганда ушул макалды айтты. Досу далысын куушуруп койду.
3. Ата-энеси пенсия алат, оокатка тың, мал-жаны дурус эле. Бирок алар балдарына учуру-учуру менен салык салып турушат. Азык-оокат, кийим-кече алып беришин талап кылат. Үй ишине, тиричилигине алардан жардам күтүшөт. Кээде балдары ачык эле андан баш тартышат. Шылтоолору көп. Абышка бир күнү ачуусу келип макалды атайт.

Мындай кырдаалдардын тизмесин дагы көбөйтсө болот. Ушул эле жерде көрүнүп турат. Макалдын концептуалдык маниге эң бай бөлүгү катары *оозу-мурду* сөзүн алууга болот. Анын мазмунун «кеп-кеңеш, талап, мажбурлоо, зекүү, каргыш, сөгүш; тамак-аш, азык-оокат, кийим-кече, акча…» сыяктуу концепттер түзөт. *Ооз, мурун* сөздөрү кошулуп бир сөздү түзүп, макалда колдонуп, көп «түстүү» коннотацияны жарата алат. Макалдын жалпы маанисин «Ата-эне болсун, талап-суранычы болбосун» когнитемасын белгилөөгө болот.

Эми *ата-эне* кош сөзүнө кайрылалы. Бул, албетте, туунду сөз. Ал *ата* жана *эне* сөздөрүнүн туташып ширелишинен пайда болгон. Бирок бул сөздө баштапкы эки уңгу даана көрүнүп, жиктелип, алардын маанилери толук бойдон бир жумуру семантикага өтүп

кетпеген. Кош сөздүн лексикалык маанисинде мотив-жүйөө ачык эле байкалып турат. Бирок *ата, эне* лексемаларына караганда кош сөздө туташ мазмун берилет.

Ата-энеңди сыйласаң, өз баландан жакшылык көрөсүң; Ата-энеңди сыйласаң өз баландан оопа көрөсүң; Ата-энесине акаарат кылганды эл таш бараң кылат; Ата-энесине акаарат кылганды шарият көтөрбөйт ж.б. когнитемалар учурайт.

Изилдөөгө алгын маселеге ылайык бир нече жыйынтыктоочу пикирлерди айтууга болот.

1. Концепт – ойдогу жана тексттеги эң кичинекей, минималдуу көлөмдөгү мазмун. Мындай мазмун ойтуюмдун түйүндөрүн, кичине элестерин, маани-маңыздарын, ойдун баштапкы түйүлдүктөрүн чагылдырат. Концептердин биригүүсү, топтолушу ар кыл даражадагы концептосфераларды уюштурат.
2. Паремиялар элдин дүйнө сүрөтүндө ири концептосфераларды жаратышат. Мындай концептосфералар тематикалык, семантикалык, менталдык-ойтуюмдук, жүрүм-турумдук ж.б. убакыт, мейкиндиктин чегинде уюшулат.
3. Паремиялардын түзүмүндө бир эле концепт ар түрдүү концептосфералардын алкагына кирип кетет. Мисалы, “үй-бүлө” концептосферасындагы биз сөз кылган “ата-эне” концептинен сырткары “жеңе”концептин алып көрөлү. *Бакылдаган текени суу кечкенде көрөбүз, шакылдаган жеңени үй чечкенде көрөбүз* паремиясында ал теке-жеңе биримдигин түзүп башка концепттин символу катары кызмат кылып турат. Макалдын когнитемасы – «кыйынсыган кишини жооптуу иш кылдырып текшерүүгө болот». Демек, мында “жеңе” концептине “мактанган жигит”, “койкойгон кыз”, “кыйынсынган келин”, ”шуулдаган шофер, “көп сүйлөгөн аял”, “менменсинген эркек” ж.б. ой башаттары биригип өз жагдайына ылайык мазмунга ээ болушат. Бул ой башаттары, пикир түйүлдүктөрү макалдын курамында инварианттык «кыйынсынган киши» когнитемасына баш кошушат.

Когнитема макалдын бир бөлүгүндө же бүт турпатында берилиши мүмкүн. Аны түзгөн концепттер эки, үч же андан көп концептосфералардын курамына кире алат.

Адабияттар

1. Балашова Е.Ю. Концепты «любовь» и «ненавесть» в русском и американском языковых сознаних: Автореферат дис. –Саратов, 2004.
2. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. –Ф., 1962.
3. Зулпукаров К.З. Кыргыз паремияларынын түрлөрү, түзүлүшү жана педагогикалык максатта колдонулушу // Эл агартуу. 2002.
4. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996.
5. Кыргыз макал-лакап жана учкул сөздөрү. Түзгөн М.Ибрагимов. –Карабалта, 2005.
6. Ибрагимов С. Лингвокультрология – тилдик маданият таануу. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. – Б., 2004.
7. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика//Попова З.Д., Стернин И.А. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2010.
8. Саломоник А. Семиотика и лингвистика. – М.: «Молодая гвардия», 1995.
9. Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПБГУ. 1992.
10. Эргешова С.Б. Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну. –Б., 2002.

J.J. Maksutova, teacher, OshSU
zhazgulu@list.ru

The concept of "parents" in proverbs

The article deals with the concept and discusses kognitema kognitemy concept "parents" in proverbs.

Key words: *father, mother (parent), concept, cognitive linguistics, proverbs, lingvokulturah, kognitema.*

УДК: 494.3:894.341:371.302

Максутова Ж.Ж., окутуучу, ОшМУ

Паремияларда “ата-эне” концептин уюштурган когнитемалар

Макалада “ата-эне” концептин камтыган паремиялардагы когнитемалар талданат.

Ачкыч сөздөр: *концепт, когнитивдик лингвистика, когнитема, адресант, адресат, паремия, инварианттык маани, менталдык.*

В статье рассматриваются пословичные когнитемы, включающие в себя концепт “родители”.

Ключевые слова: *концепт, когнитивная лингвистика, когнитемы, адресант, адресат, паремия, инвариантные значение, ментальность.*

Концепт категориясын изилдөөгө заманбап лингвистикада орчундуу көңүл бөлүнүп жатат.

“Концепт” терминине бир тараптуу, бир жактуу так аныктама берүү кыйын. Концепт – ой туюмдун бөлүгү, элементи. Ал адамдын аң-сезиминде, ой туюмунда жашап, түшүнүктөрдү атап көрсөтөт.

Маселен, айрым диалектилик өзгөчөлүктөрдөн улам Баткен говорунда айтылган “ава” сөзүнөн “ата” концептин түшүнүүгө болот. Дагы бир мисал катары, “чоң ата” жана “чоң эне” балдарынын балдарын (неберелерин) багып, өз уулу, кызы катары тарбиялашат, аларды “ата”, “эне” (апа) деп атаганы менен, “чоң ата”, “чоң эне” концепттери ой-сезиминде жашайт. Ошол эле балдар, өз ата-энесин “жеңе, аке” деп атаган учурлар кездешет, бирок алардын ой-туюмунда “ата”, “апа” концепттери чагылат.

“Когнитивдик лингвистика жана когнитивдик психология боюнча адистер адамдын эстутумунда жана аң-сезиминде ар кыл байланыштагы, көлөмдөгү сөз айкаштары, фразеологизмдер, афоризмдер, макалдар, аяндар, каргыштар, цитаталар ж.б. колдонууга даяр турганын, булар өзүнчө коммуникативдик үзүндүлөрдү, фрагменттерди түзөрүн, алар кептешүү, жандашуу, кошулуу принциптеринин негизинде жашаарын белгилешет. Алардын өз ара тутумдашышы, жалганышы кеп аракетинин жана пикир алышуунун негизин түзөт” – деп белгилейт окумуштуу Б.М. Гаспаров [2: 248].

Айтылган ой мындай концепттердин, маанилердин, когнитемалардын, үзүндүлөрдүн, даяр цитаталардын өз ара жалганышынан пайда болот. Демек, когнитема жалпылоочу маани катары ар бир адамдын эстутумунда жашайт, өз ара тутумдашып, айкашып пикирди жаратат. Когнитема түшүнүгү паремиянын жалпы маанисине же маанинин бир бөлүгүнө, инварианттык мазмунга, же анын бөлүгүнө дал келет.

Биз изилдөөгө алып, мүнөздөп жаткан “ата”, “эне” концепттерин түзгөн паремиялардын катарына кирген каргыштардагы когнитемаларды талдоого алсак, каргыштарда пикир берилбейт. Анда кеп жүрүп жаткан субъектте тигил же бул сапаттын бардыгы же жоктугу билинбейт. Эгерде, *Ата каргышы – атылган ок* десек, мында логикалык субъект менен предикат бар. Субъект – *ата каргышы*, предикат – *атылган ок*. Предикат субъекттин сапатын билгизип турат. Ал эми *Атаңын (атаңдын) оозун урайын* деп сөксөк, фразада субъект, предикат берилбеген. Мында адресат менен адресанттын өз ара мамилелерин туюнтуп, колдонулушуна ылайык шартта пайдаланылган. Бул паремиянын когнитемасы колдонулган сөздөрдүн маанисине өтө алыстан байланышат. Мында *ата,* анын *оозу, оозду уруу* жөнүндө айтылбайт. Фразанын мазмуну өз мотивациясынан оолактап кеткен. Адресант адресатты ыза кылуу, анын эмоциясында негативдүү жагдай пайда кылуу максатын койгон. Мына ушул эле сөгүү паремиясы ар жагдайда пайдаланылышы да мүмкүн. Аны айтуу интонациясы да ар кыл болууга тийиш.

Эгер, *Атаңын оозун урайы-ы-ын! Канча жыл, канча кылым! Кайда жүрөсүң адамды сагынтып?* деген контекстте биз карап жаткан фраза күтүлбөгөн жолугушууну, узак убакыттан бери көрүшпөгөн эки теңтуштун сезимталы озунуп билгизген сүйүнүч эмоциясын берип жатат. Ал эми *Атаңдын оозун урайындын эчкиси! Дагы теректерди кажыдыңбы? Мына сага, мына!* деген контекстте эмотив (эмоционалдуу мамиле, сезим) бар. Эчки адресанттыкы эле, ал өзүн-өзү сөгүп жатат. Ошол эле учурда адресанттын эстутумунда *теректи тосуп коюш керек эле* деген сыяктуу концепттер жатат.

Бул паремиянын колдонулуу жагдайлары өтө көп. Бардык учурда ал типтүү формула катары кепке кирет, бардык учурда мазмунунда зекүү, мокотуу, басынтуу, эркелетүү, тийишүү ж.б. сезимдин түрлөрү берилет. Жогорудагы паремияга окшош эле, *Атаңдын башы, Атаңдын чокусу* сыяктуу фразаларды да мисал келтирүүгө болот. Бул паремиянын когнитемасынын колдонулган сөздүн мазмунуна байланышы бир топ алыс. Кептин мазмуну *ата, анын башы* же *анын чокусу* когнитемасы жөнүндө эмес, жогоруда белгилеп өткөн ар түрдүү жагдай, эмоциялык абалды туюнтууга болот. Айрым учурда *Атаңдын башы, Атаңдын чокусу* паремиясын адресант (ата) да колдонушу мүмкүн.

Накыл сөздөрдө да “ата”, “эне” кызматына байланыштуу сөздөр бар. *Атаң карыса - кул кылба, энең карыса – күң кылба.* Бул паремияда кескин буйруу когнитемасы берилген. Кызматты атоочу кул жана күң концепттери азыркы мезгилде актуалдуу эмес, учурда *“кул урунуу”, “күң жумшоо”* концепттери этностук ойтуюмда жок. Өткөн мезгилдерде кул кызматы эркектерге, күң кызматы аялдарга мүнөздүү болсо, бүгүнкү жашоодо бул чектөө даана байкалбайт. Ошондуктан накыл сөздүн инварианттык мааниси катары *“улгайган ата-энени кызматкер кылып алба”*, дагы бир инварианттык мааниси *“улгайган ата-энеңе кызмат (жумуш) кылдырба”* деген тыюуну атоого болот. Муну когнитема деп атоого мүмкүн. Бул маани эки вариантка ажыратылат: биринчиси – *“улгайган атаңды кызматкер (кул) кылып алба”*; экинчиси – *“улгайган энеңди кызматкер (күң) кылып алба”.*

Ал эми кийинки макалда кездешкен когнитемалар аркылуу бир топ концепт түшүнүгүн чагылдырууга болот. Алсак, ата-эне баланы тарбиялайт, чектен чыгарбайт, элдик эрежелерди сактоого, эл менен болууга мажбурлайт. Баланын аракети ата-эненин сөзү, айбаты, кадыры менен багытталат. Ата-эненин көзү өтүп кеткен болсо, баланын жүрүш-турушу, тагдыры өзгөрүлүп кетиши ыктымал. Ошондуктан макалдарда *“ата-эне өлсө, бала көбөт”* деген когнитема учурайт. Бул жалпы маани конкреттүү концепттерге ажыратылып, макал “*атасы өлгөн уул көбөт, энеси өлгөн кыз көбөт”* болуп жүрөт. Бул макалдын артында көптөгөн концепттер жатат: *“уулду ата көзөмөлдөөчү”, “уулга ата баш-көз болчу”, “кызды эне тескөөчү”, “кызды энеси тарбиялоочу”* ж.б. Мында айрыкча *көбөт* этишинин мааниси макалдагы мазмунду уюштуруучу касиетке ээ. Муну *“бой көтөрүп кетти”, “дердейип калды”, “чалкалап калды”* ж.б.у.с. маанилеш концепттер кырдаалга ылайык билдирет.

Паремиялардын кичи жанрларынын катарына кирген табышмактардын спецификасы макалдардан кескин айырмалангандыгы алардын семантика-структурасынын бөтөнчөлүгүнө байланыштуу, андыктан андагы каймана ойдун туюндурулушуна таптакыр башкача өңүттөн мамиле жасоого туура келет. “Табышмак” деген терминдин өзү эле айтып тургандай, коюлган маселени чечүү проблемасы биринчи планга чыгарылып, аны дароо табуу тапшырмасы коюлуп, жооп күтүлөт.Табышмак суроо мүнөзүндө айтылып, адресанттын (жандырмак айтуучунун) акылында анын жообу концепт түрүндө чагылып турат.

Табышмактардын семантикалык структурасы жандырмакка байланыштуу аныкталууга тийиш, себеби табышмак менен жандырмактын ажырагыс бүтүн биримдиги когнитеманы шарттайт. Когнитеманын түзүлүшү эки бөлүктөн турат да, биринчи бөлүгү ачыкка чыгарылган каймана ойго ээ, бирок ачыкка чыгарылганы менен, ошол эле учурда чүмбөттөлүп жаап-жашырылып турат. Ал эми экинчи бөлүгү биринчи бөлүктүн реалдуу

жүзү, ачыкка чыгарылбаган белгисиздик, ачыкка чыгарууга тийиш болгон белгилүүлүк. Маселен, *Атасы – бүкүрү кожо, Энеси – шапелек айым* (чайнек, пияла) [1: 179] табышмагын түзгөн *атасы бүкүрү, бүкүрү кожо* когнитемасы аркылуу каймана ой берилип, мында *атасы бүкүрү, бүкүрү,* демек, *ийилип турат* жана ошол эле мезгилде ал *кожо* (негизги фигура) концепттери чагылуу менен, табышмактын экинчи бөлүгү (*Энеси шапелек айым)* адресаттын жандырмагына, ал чагылдырган концепттерди ачыкка чыгарууга багыт берет. *Энеси, ал шапелек, шапелек айым* когнитемалары аркылуу, ошол эле мезгилде адресанттын *ата* (үй-бүлө башкаруучу), *эне* (үй-бүлөнүн куту, кызматын аткаруучу) сөздөрүнө салыштыруусу аркылуу бир бүтүндүк экендиги айгиненет. Ал эми *Желини сүттүү куу инген* [1:114] табышмагынын *желини сүттүү, сүттүү куу инген* когнитемалары өтө алыстан байланышат. Жогорудагы табышмакта “ата”, “эне” концепттери түздөн-түз катышуу аркылуу табышмактын жообу аныкталса, биз сөз кылган табышмактын мазмунунан жандырмагын (эне) табууга болот. Табышмактын мазмунунда жандуу зат жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, кандай гана болбосун, табуучуну аргасыздан жандык тууралуу ойго түртүшү да ыктымал. Бир катар жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган табышмактын мазмунунда адам тууралуу купуя сыр жатат.

Үй-бүлө концептосферасын түзгөн “ата”, “эне”, “бала” концепттерин да табышмактардан кездештирүүгө болот. *Атасынын кулагын баласы чукулайт* (кулпу, ачкыч), *Энеси үйдө калат, Баласы айыл кыдырат* (кулпу, ачкыч) [1:152] сыяктуу табышмактарда *атасы, анын кулагы, баласы, баласы анын кулагын чукулайт, энеси үйдө калып, баласы айылдайт* когнитемалары аркылуу табышмактын жандырмагын табуу менен бирге, адамдын эстутумунда чагылган концепттер бир бүтүндүккө келип, когнитема аркылуу табышмактын жообун табууга багыт берет.

Жыйынтыктап айтканда, паремиялардын негизги өзөгүн түзгөн когнитемалар аркылуу адамдын аң-сезиминде концепттер чагылуу менен бирге тематикалык, семантикалык, менталдык-ойтуюмдук, жүрүм-турумдук ж.б. талаалардын чегинде уюшулат.

Паремиялардын инварианттык мааниси анын ар бир бөлүгүндө да, эки бөлүгүндө да жайгашкан. Паремиялардын ар бир бөлүгү жалпы когнитеманы камтып турат. Аны түзгөн концепттер эки, үч же андан көп концептосфералардын курамына кире алат.

Адабияттар

1. “Эл адабияты” сериясы. Табышмактар. – Б., 2002. – 318 б.
2. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М., 1996. – С. 352.
3. Закиров С. Кыргыз элинин макал жана лакаптары. – Ф: Мектеп, 1972. – 126 б.
4. Зулпукаров К. Кыргыз паремияларынын түрлөрү, түзүлүшү жана педагогикалык максатта колдонулушу// Эл агартуу. 2002. №3-4. – С. 53-58 б.
5. Кыргыз макал-лакап жана учкул сөздөрү. Түзгөн: М.Ибрагимов. – Кара-Балта, 2005. – 500 б.
6. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. – М.: Флинта: Наука, 2009. – С. 176.
7. Эргешова С. Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну. – Б., 2002. – 152б.

J.J. Maksutova, teacher, OshSU
zhazgulu@list.ru

In paremy consists of “parents” cognitemies of concept

This article deals with preverbalcognitemy, which includes the concept of "parents".

Key words:*concept, cognitive linguistics, cognitems, addresant, addresat, paremy, invariant meaning, mental.*

УДК: 82/821.0

Машиева Р.К., магистр, ОшГУ

Формула приветствия в русском и кыргызском языках

Макалада саламдашуу, куттуктоо түшүнүгүнүн мазмуну аныкталат жана кыргыз, орус тилдериндеги саламдашуунун түрлөрү сыпатталат.

Ачкыч сөздөр: *саламдашуу,жолугушуу, этикет, адресат, адеп-ахлах, мамиле, урматтоо.*

В статье раскрывается сущность приветствия, анализируются и сравниваются различные формы приветствия в русском и кыргызском языках.

Ключевые слова: *приветствие, встреча, этикет, адресат, нравственность, отношение, уважение.*

Приветствие – один из самых важных знаков речевого этикета. С его помощью устанавливается контакт общающихся, определяются отношения между людьми. Поэтому не владеть формулами приветствия – это значит быть всем чужим, не уметь общаться.

С приветствия начинается общение, поэтому приветственные формулы – обязательный раздел двуязычных разговорников, которые издаются для туристов, спортсменов и всех, кто отправляется в чужие страны. Именно с формул приветствия нередко начинают изучение и описание языка. В 1696г. в Оксфорде вышла русская грамматика, составленная побывавшим в России Генрихом Вильгельмом Лудольфом [1]. Она должна была познакомить Западную Европу с языком Московской Руси. Грамматика была очень краткой, но в ней прилагались образцы текстов, и первый, же приведённый в грамматике диалог был диалогом приветствия, а в специальном приложении можно было познакомиться с утренними, дневными и вечерними приветствиями.

Замечательный знаток русской речи Владимир Иванович Даль привёл в своём сборнике много пословиц и поговорок, немало приветственных формул, которые были приняты в России в прошлом [2]. Здороваясь с заканчивающими жатву, говорили: «*С двумя полями сжатыми, с третьим засеянным!*». Молотильщикам так желали успешной работы: «*По сто на день, по тысяче на неделю!*». «*Свеженько тебе!*» – здоровались с девушкой, черпающей воду. «*Хлеб да соль!*» или «*Чай да сахар!*» – говорили едящим или пьющим.

Вежливый человек должен был не просто ответить на приветствие, но использовать в ответе специальную для каждого случая этикетную формулу. Когда женщине, занятой дойкой, говорили «*Море под коровой*!», у неё наготове уже был ответ: «*Река молока*!» Рыболова приветствовали: «*Улов на рыбу!*» «*Наварка на ушицу*!» – отвечал он. Женщине, которая месит хлеб, желали: «*Спорынья в квашню*!» (Спорынья – это удача.) «*Сто рублей в мошну!*» – был её ответ.

До сих пор в отдельных русских деревнях на «*Здравствуйте!*» отвечают «*Спасибо!*», а в ответ на приветствие «*Добрый день*!» также желают хорошей погоды, вёдра.

Со временем приветствия, конечно, меняются. Ещё в XVIII в. формулы «*Здравия тебе желаю*!», «*Желаю здравия*!» мог произносить любой человек, входя в дом или встречая знакомого [3]. Лишь позже они закрепились в военной среде, сделались уставной формой. Когда-то «*Здравствуй!»* говорили не только при свидании с другим, но и если кто-нибудь чихал, то есть в тех случаях, в которых сейчас говорят «*Будь здоров*!» или «*Будьте здоровы*!». Читая в былинах такие выражения, как «*Ай ты гой еси, Илья Муромец*!» или «*Исполать тебе, добрый молодец*!», мы понимаем, что «*гой*», «*исполать*» – это старинные приветствия, но сами давно уже их не употребляем.

Кыргызская формула приветствия также имеет свою историю и ему уделяется большое воспитательное значение. Приветствие на сегодняшний день считается наследием, который через века сохранил в себе нравственную чистоту.

В кыргызском, как и в русском языке, существуют разнообразные формулы приветствия, употребление которых зависит от: 1) возраста адресата и говорящего; 2) дистанции между партнерами: чужой, знакомый, друг, родственник; 3) социальной иерархии партнеров; 4) ситуации общения (бытовая либо официальная); 5) пола адресата иговорящего[4].

Для кыргызской общности характерно уважительное, почтительное отношение к старшим. Детей с раннего возраста приучают не перечить, уступать место, быть услужливыми по отношению к родителям и посторонним людям преклонного возраста. Такое отношение не могло не найти отражение в языке: так, формула приветствия «*Саламатсыңбы*» («Здравствуй!»), употребляемая по отношению к младшим либо родственникам, имеет следующие варианты: «*Саламатсыңарбы!*» (по отношению к нескольким представителям той же возрастной группы), «*Саламатсызбы*!» (по отношению к людям старшего возраста) и «*Саламатсыздарбы!*» (по отношению к нескольким представителям старшего возраста). Анализируя данные формулы речевого этикета, можно заметить, что языковым элементом вежливости в них является суффикс «Сиз», присутствующий во всех вежливых обращениях ко второму лицу, соответствующих русскому «Вы» [5].

Выбор формулы приветствия зависит и от того, знакомы или нет участники коммуникативной ситуации. Если они незнакомы, то выбор приветствия зависит, в основном, от возраста адресата: к ровеснику или старшему обращаются с приветствием «Ассалому валейкум!» (к мужчине), либо «Саламатсызбы!», а к младшему либо «Саламатсыңбы!» либо «Салам!». Если же участники коммуникативной ситуации знакомы, то все зависит от степени знакомства: друзья часто приветствуют друг друга словами «Салам!», «Саламатсыңбы!», «Саламатсыңарбы!», также приветствуют и близких по возрасту родственников и знакомых.

Использование формул приветствия зависит также и от ситуации, в которой они употребляются: бытовой или официальной. Официальные приветствия, как правило, лишены эмоциональной окраски и являются чисто ритуальным элементом общения. Говорят «Саламатсыздарбы*, айымдар менен мырзалар*!» («Здравствуйте, дамы и господа!»). Эти формы приветствия, как правило, не применяются в бытовой обстановке, а если и используются, то лишь в шутливой форме [6].

Выбор формулы приветствия зависит еще и от пола приветствующих друг друга людей. В кыргызском языке существуют формулы приветствия, употребляемые только мужчинами: «*Ассаламу алейкум*!», на что приветствуемый мужчина отвечает: «*Увалейкумассалам*!».Интересно в кыргызских формулах приветствия и то, что многие из них являются в то же время и вопросом о здоровье адресата. Так, приветствия «*Амансызбы*?» («Здравствуйте! Вы здоровы?»), «*Аман-эсенсиңби*?» («Здравствуй! Ты здоров?»), «*Эсенсиздерби*?» («Здравствуйте! Как дела?»), «*Сак-саламатсыздарбы*?» («Здравствуйте! Как поживаете?») имеют в своей основе такие слова, как *аман* (здоровый, благополучный, невредимый), *эсен* (благополучный), *сак* (здоровый) [7]. Кроме здоровья самого адресата в кыргызской лингвокультурной общности принято справляться также и о здоровье его родственников, близких ему людей, при этом вежливым ответом на такое приветствие будет неизменное «*Жакшы, рахмат*.» («Хорошо, спасибо»).

В кыргызском языке существуют также такие формулы приветствия, как «*Кайырлуу таң»* (Доброе утро), «*Кайырлуу күн*» (Добрый день) и «*Кайырлуу кеч*» (Добрый вечер). Их употребление подчеркивает уважительное отношение к адресату, такие приветствия можно услышать на работе между коллегами, так может поздороваться начальник с подчиненным, причем подчиненный ответит так же.

В ситуации обращения подчеркивание статусной и возрастной дистанции между партнерами является необходимым. Для кыргызской лингвокультуры очень характерны формы обращения типа *жердеш, агайын, қарындаш, апа, энеке* (земляк, браток, сестренка, мамаша, бабушка и т.д.), причем употребляются они как по отношению к знакомому адресату, так и по отношению к незнакомому. В целом для формул обращения к незнакомому адресату в кыргызском языке характерна собирательность, объединение адресатов в группу (*Айымдар менен мырзалар*! Дамы и господа!, *Урматтуу жолоочулар!* Уважаемые пассажиры!, *Кымбаттуу достор!* Дорогие друзья! и.др.), что отражает коллективный, семейственный уклад жизни [8].

Литература

1. Гольдин В.Е. Речь и этикет. – М., 1983. – С. 114.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Том IV. – М., 1994. – С. 755.
3. Формановская Н.И. Вы сказали: "Здравствуйте!" (Речевой этикет в нашем общении). – М., 1982. – С. 104.
4. Жаманкулова А., «Фабула» («Кыргыз гезиттер айылы»), 07. 09.2012-ж.
5. А.П. Садохин. Введение в межкультурную коммуникацию. – Москва, Изд-во Омега-Л, 2009. – С. 87.
6. О.А. Леонтович. Введение в межкультурную коммуникацию. Учебное пособие для вузов. М.: Академия, 2007. – С. 265.
7. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – С. 302.
8. Кадырбекова П.К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации. Монография. Бишкек, 2012. – С. 323.

R.K. Mashieva, Magistr of faculty of russian philology, OshSU
shumanalie2013@mail.ru

A formula of greeting is in russian and kyrgiz languages

Essence of greeting opens up in the article, the different forms of greeting are analyzed and compared in russian and kyrgiz languages

Keywords: *greeting, meeting, etiquette, addressee, morality, relation, respect.*

УДК: 413:494.3

Мурадымова Е.Н., к.филол.н.,
Н.М. Мурадымов, к.филол.н., доцент, ОшГУ

Академик К.К. Юдахин – хранитель духовногонаследия народа (к 125-летию выдающегося лексиколога, тюрколога, академика, 50-летию издания КРС)

Макалада атактуу тилчи, академик К.К. Юдахиндин мурасын ЖОЖдордо окуп-үйрөнүүнүн түрдүү жолдору сунушталат.

Ачкыч сөздөр: *жыйночу, изилдөө, басып чыгаруу, мурас, сөздүк, лексикология, сактоочу.*

В статье предлагаются различные пути изучения в ВУЗе наследия выдающегося лингвиста, академика К.К.Юдахина.

Ключевые слова: *собиратель, изучение, издание, наследие, словарь, лексикология, хранитель.*

Учащаяся молодежь проявляют большой интерес к изучению жизни и наследия известных людей Кыргызстана. В первых рядах мы традиционно называем имя выдающегося лексиколога, тюрколога, академика Константина Константиновича Юдахина (1890-1975), уникальное наследие которого стало частью национальной культуры. Кыргызско-русский словарь К.К. Юдахина, по утверждению авторов энциклопедии – это «фундаментальный труд», свидетельство «большого успеха лексикографической науки» [8, с. 375]. Учащаяся молодежь наслышана об авторе уникального словаря, но желает знать больше о сложном пути работы над ним.

Как показывает опыт, **беседы, дни памяти** о выдающемся русском ученом-филологе с интересом воспринимаются в учащейся среде. В связи с приближающейся памятной датой 125-летия автора попялрного Русско-кыргызского словаря (РКС), Кыргызско-русского словаря (КРС), 50-летия издания в Москве КРС (1965) в вузах и школах республики, без сомнения, пройдут юбилейные вечера, научные чтения о великом ученом-подвижнике. В своей практической работе мы стремимся напомнить студентам важные вехи его биографии, главные черты, присущие К.К. Юдахину – преданность любимому делу, научную одержимость, страсть к сохранению духовной культуры народа.

После окончания восточного факультета САГУ по специальности «турецкая и иранская филология» Юдахин К.К. преподавал в вузах Ленинграда, Москвы. Еще в пору работы в различных школах он стал изучать тюркские языки. В 1944 году К.К.Юдахин был приглашен правительством Киргизской ССР для решения важных научных и образовательных проектов.Начиная с этого времени, языковед все силы отдает собиранию и изучению языка кыргызского народа. Он участвовал в работе по созданию алфавитов и письменности для народов Центральноазиатского региона. Еще до приезда им в Киргизию лексикологом был собран значительный материал для будущего словаря. 1940, 1944, 1959, 1965 – вот вехи кропотливой работы ученого-лексиколога. Это месяцы, годы утомительного и радостного труда: встречи с носителями языка, записи, обработка материала, редактирование, подготовка словарей к изданию. Рассказы об этом вызывают живой интерес молодежи.

В 30-50-е годы в Кыргызстане шел процесс формирования науки, образовательной системы. Ученому оказывалась поддержка в его трудной работе, но было немало и всевозможных препятствий, трудноразрешимых вопросов. Затрудняли работу лексиколога жесткий контроль со стороны органов, исчезновение многих коллег в результате репрессий (Е. Поливанов, К.Тыныстанов, Б. Солтоноев и др.). Юдахин с ними был связан крепкими научными узами, решая многочисленные проблемы просвещения народов Востока, вопросы сбора лексического материала. Один только пример. Сейчас опубликованы письма К.К. Юдахина к Аалы Токомбаеву, в которых лингвист говорит о трудностях работы собирателя, убедительно просит оказать содействие в получении средств для командировок, бумаги для издания словаря. Ученому пошли навстречу. Как известно, книга КРС вышла в 1940, а РКС – в 1944 году. К автору словарей пришло признание, лингвиста радовали письма от простых носителей языка, учителей, писателей. «Сокровищница киргизского языка», – так называлась статья И.А.Батманова о КРС на страницах «Советской Киргизии» (1940, 25 окт.). И.А.Батманов одобрительно писал и о русско-киргизском словаре лексиколога (Советская Киргизия, 1945, 19 января).

К.К.Юдахин был избран член-корреспондентом АН Узбекской ССР (1952), академиком АН Киргизской ССР (1954), почетным членом Международного общества Урало-алтаистики. Высокие звания «Заслуженного деятеля науки Киргизской ССР» (1940), лауреата Государственной премии СССР (1965) только стимулировали желание ученого «вернуть народу его языковое богатство» [5, 206].

В *рассказе* об ученом подчеркиваем, что знания опытного языковеда были нужны в разных сферах. К.К.Юдахин работает заведующим сектором киргизского языка в ИЯЛИ

КирФАНа СССР, возглавляет работу по созданию словарей в Академии наук республики. Свою основную задачу – работу над Словарем ученый-лексиколог не забывал и в пору, когда работал профессором кафедры узбекского языка Ферганского пединститута (1952-54), старшим научным сотрудником сектора словарей и терминологии Института языка и литературы АН Киргизской ССР (1955-56), профессором киргизского языка Киргизского государственного университета (1957-75).

По заданию студенты собирают материалы об основных вехах жизни и деятельности ученого-тюрколога. Из книги воспоминаний З.Бектенова они узнают и о биографии *брата* ученого – Петра Константиновича Юдахина (1883-1929), многие годы работавшего директором Киргизского педтехникума (Киринпроса). И П.К. Юдахин очень много сделал для подготовки научно-педагогических кадров республики. З. Бектенов отмечает необычайную доброжелательность, отзывчивость своего педагога, поражавшего слушателей и учителей техникума необычным тактом, вниманием к нуждам студентов. Многим фрунзенцам запомнился день похорон известного русского учителя. Все были охвачены искренним горем. По словам З.Бектенова, более шестидесяти выдающихся ученых, творческих работников, педагогов республики называют себя питомцами П.К. Юдахина.

Материалы из КЛЭ (Краткая литературная энциклопедия, 1978, т. 9), КСЭ (Кыргыз Совет Энциклопедиясы, 1980, т.6), энциклопедии «Кыргызстан» (2001), статей известных ученых с интересом изучаются студентами. Их внимание обращаем на библиографические указатели Бейшекеева Н.Н. «Кыргыз тили» (1961, 1985), «Советские тюркологи» (М.: 1970), памятку «К.К. Юдахин» (Фрунзе, 1967). Работа с этими указателями особенно полезна будущим специалистам. Студенты участвуют в сборе сведений о научно-исследовательской деятельности ученого, о его публикациях по популяризации русского языка, по изучению лексикологии, диалектологии кыргызского языка.

В «Антологии педагогической мысли Киргизской ССР» (М.: 1988) имя и труды К.К. Юдахина нашли достойное отражение. Обращаем внимание молодых на работы ученого «О новом киргизском алфавите» (1940), «Из ляйлякских материалов» (1948), «О киргизском термине «акын» (1953), «Классификация киргизских диалектов» (1955), «Итоги и задачи изучения киргизских диалектов» (1956), «Пусть живут книги» /о развитии лексикологии в Киргизской ССР/ Ала-Тоо, 1966, №5) и др. Подчеркиваем значение работы Юдахина «Развитие лингвистики в Кыргызстане» (1946), в которой подводились итоги деятельности ученых, намечались перспективы новых исследований. Проявляя в своей работе огромные усилия по завершению плана издания словаря, К.К.Юдахин умел подметить и поддержать научные успехи коллег: это видно по рецензиям на их труды. Например, интересен отзыв «Ценная книга» в Трудах ИЯЛиИ КирФАН АН СССР о работе «Памятники древнетюркской письменности» тюрколога С.Е. Малова (1952).

Студенты выявляют редкие материалы по истории собирания, создания и публикации словарей К.К. Юдахина. В народе ходили легенды о необычном «орусе Жудакине», который любой выход в аил, в народ использовал для записей понравившихся выражений, слов, пословиц, поговорок. Эта была тяжелейшая кропотливая работа, когда по замечанию лингвиста Ж. Р. Тойчуевой, можно было угодить под маховик репрессивной машины 30-50-х годов [4, с. 37-38]. Известно, что и К.К. Юдахина назвали «кыргызским националистом», обвиняли в связях с К.Тыныстановым, с «врагами народа». Об этом в республике написано мало. По архивным материалам исследователь Ж.Р. Тойчуева приводит ряд примеров гонений на ученого-лексиколога [4]. Немало легенд, рассказов существует и об этой стороне биографии Юдахина.

Поучительна история выхода словарей Юдахина, озвученная в докладах студентов. КРС (М.: 1940) содержал 25 тысяч слов. В 1944 году был издан РКС, в котором было 40 тысяч слов. В составлении РКС (1940) помимо видных ученых К.К. Юдахина, Х. Карасаева, Дж. Шукурова, участвовали Б. Орузбаева, Р. Шамурзина, З.Эшмамбетов, С. Кангельдиев, Ю. Яншансин, Г.Бакинова, Б. Байсеркеев, С.Чолоков. Юные поисковики убеждаются, что такой труд создается общими усилиями. Всю огромную работу по контролю за качеством словников, комментариев, образцов текстов осуществлял К.К. Юдахин.

Выход КРС (1965) стал значительным событием в жизни кыргызского общества. Проф. Салахитдинова Н.К. пишет, что Словарь был признан одним из лучших лексикографических работ по языку народов содружества, став «ценным вкладом не только в киргизское, но и в тюркское языкознание»[3, с. 291]. В советской печати, периодике Кыргызстана появились десятки публикаций о труде ученых республики (И.А. Батманов, Л.В. Батманова, А.К. Боровков, С.Е. Малов, С.И. Ожегов, С.Л. Свердлин, А.М. Щербак и др.). А.А. Юлдашев в статье «Новые академические полные тюркско-русские словари» (Вопросы языкознания, 1967, № 5) особо отмечал труд К.К. Юдахина и его помощников. Академик Б.М. Юнусалиев в статьях «Незабываемый труд» (Советтик Кыргызстан, 16-У1- 1965), «Труд всей жизни» (Советская Киргизия, 15-У1-1965) давал высокую оценку работе лингвиста-тюрколога. «Энциклопедия киргизской народной жизни» – так называлась статья М.Юсуповой, опубликованная в «Советской Киргизии» [7].

В статье «Его труд вспоминает народ» (Ала-Тоо, 1978, № 10) известного языковеда Дж. Мукамбаева (он себя причислял к *ученикам* русского ученого) отмечен титанический труд лексикографа по выпуску словаря. Интересны отзывы профессоров В.В. Решетова (1964), К.К. Сартбаева (1970) и других ученых, представленные в сборнике «Тюркологические исследования» (Фрунзе, 1970).

Поучительна беседа о сложностях подобного лексикологического труда, в котором имелись спорные моменты, недостатки. Автор и издательство неизменно обращались к читателям с просьбой высказывать замечания. Студент КГСХИ Ч.Айтматов в рецензиях «О русско-кыргызском словаре» в газете «Ленинчил жаш» за 1951 год [1], «О терминологии киргизского языка» в «Советской Киргизии» в 1952 годуприводил примеры неудачных переводов ряда слов, терминов в школьных учебниках, словарях, в том числе и в РКС (1944)[1].

Особый акцент делаем на фактах живой памяти о выдающемся научном подвиге ученого. Многое для сохранения памяти о нем сделали последователи и коллеги ученого – И.А. Батманов, Б.М. Юнусалиев, Х. Карасаев, Х.Б. Бугазов, А.И. Васильев, А. Джапаров, Т.К. Акматов, Г.С. Зенков, Ф.А. Краснов, Б.О. Орузбаева, К.К. Сартбаев, А.О. Осмонкулов, Дж. Мукамбаев, В.Д. Скирдов, А. Орусбаев, Л. Шейман и др. Например, в юбилейной статье ученых лингвистов К.К. Сартбаева, А.О. Осмонкулова, В.Д. Скирдова «Памяти К.К. Юдахина» (РЯЛКШ, 1975, №2) отмечается огромный вклад тюрколога-лексиколога в развитие кыргызской науки, образования, в разработку глоссариев.

Стимулировали интерес к наследию ученого издание КРС в двух книгах (Фрунзе, Главная редакция КСЭ, 1985), проведение Научных чтений памяти академиков И.А. Батманова, К.К. Юдахина, Б.М. Юнусалиева. Чтения прошли в Ошском государственном пединституте (19-20 сентября 1985 года). А.О. Орусбаев, Н.К. Салахитдинова в информации «Посвящается памяти выдающихся лингвистов» (РЯЛКШ, 1986, №3) отмечали актуальность, теоретическую и практическую значимость многих докладов о наследии И.А. Батманова, К.К. Юдахина, Б.М. Юнусалиева.

В феврале 2003 года по инициативе Министерства образования и культуры КР, руководства КНУ им. Жусупа Баласагына в Бишкеке успешно прошла солидная научная конференция, посвященная памяти академика Б.М. Юнусалиева. По воспоминаниям

академика Б.О. Орузбаевой участники конференции возложили цветы к памятникам Б.М. Юнусалиева. К.К. Юдахина, на секциях активно обсуждались назревшие проблемы лингвистики, филологии Кыргызстана [2, с. 221].

По инициативе общества «Кыргыз эли» и ИЯЛ НАН КР был переиздан РКС (Бишкек, 2000). Это стало возможным благодаря помощи многих общественных деятелей, ученых, писателей (М. Ааматов, М. Ашыркулов, Н. Абдразаков, Ч. Жакыпова, Э. Карабаев, Н. Касиев, С. Суслова, Д. Садырбаев и др.), оказавшим содействие в издании словаря. В обращении к читателям говорилось: «Перед вами уникальная книга XX века – «Русско-кыргызский словарь», созданный великим тюркологом, академиком Юдахиным К.К.». Действительно, этот словарь уже в 60-е годы был библиографической редкостью, став подлинным учебником кыргызского и русского языков для миллионов (РКС, 2000). Преподаватели, ведущие занятия по кыргызской литературе, особенно в русскоязычной аудитории, не могут обойтись без этого словаря. «Многое из лексики – не только эпосы, но и художественной литературы – молодежи представляется архаикой, требующей объяснения…», – писал К.К. Юдахин [5, с. 208].

Богатое лингвистическое наследие К.К. Юдахина весьма востребовано и сегодня. Событием стало издание «Пословиц и поговорок кыргызского народа. Из собрания К.К.Юдахина» (Бишкек, Илим, 1997, сост. Д. Давлетбакова, авторы статьи Т.К. Ахматов, М.А. Рудов). Новинка получила хорошие отзывы: это видно по заметке проф. А.О.Орусбаева «Труд, достойный памяти великого лексикографа» (РЯЛШК, 1998, №1). Весьма содержательны публикации языковеда Ж.Р. Тойчуевой «Подвиг длиною в жизнь» (2001), «Об ичкиликской группе кыргызских диалектов» /по архивным материалам К.К.Юдахина/ (2001), «Презентация терминов (на материале РКС академика К.К.Юдахина» (2007), «Словарь – не книга для сплошного чтения…» (о способах перевода в КРС академика К.К. Юдахина» (2007). Представляют интерес статья лингвиста А.Ш. Сагыналиева «Заимствованная киргизская апелятивная лексика в русском языке», написанная на материале КРС К.К. Юдахина» (2012), кандидатская диссертация «Ограниченная лексика в Кыргызско-русском словаре» К.К. Юдахина /1965/ Мавляна Шакирова (2013).

В свое время по материалам диссертационного исследования Е.Н. Мурадымовой была опубликована статья «Вклад К.К. Юдахина в развитие отечественной лексикографии» (2001), в которой дан анализ лексики родства в словарях ученого. Тогда были изучены термины родства, выяснено, что в словаре Юдахина представлены 263 наименования ТР прямого, бокового, косвенного значения родственности. Все эти термины, рассмотренные с позиций этнолингвокультурологии, говорили о специфике менталитета народа, семейно-родственных отношений. Мы делали вывод, что труд ученого это бесценный источник для изучения языка, истории, культуры народа.

Словарь К.К. Юдахина – выдающийся труд в лексикографии XX века, а сам лингвист был подлинным и рачительным хранителем духовного наследия народа, создавший бессмертный памятник его культуре. Яркая личность ученого-лингвиста, посвятившего свою жизнь языку, культуре кыргызского народа, открывает большие возможности в гражданском и патриотическом воспитании подрастающего поколения, будущих учителей.

Литература

1. Айтматов Ч. О русско-киргизском словаре // Ленничил жаш, 1951, 11 ноябрь. – Его же: О терминологии киргизского языка // Советская Киргизия, 1952, 24 января.
2. Орузбаева Б.О. Илимге саякат. – Б.: 2010. Орузбаева Б., Жеенбаев Ж. Он кыргызов учил кыргызскому /о тюркологе К.К. Юдахине/ Советская Киргизия, 2001, 7 августа.

3. Салахитдинова Н.К. Юдахин Константин Константинович // Салахитдинова Н.К. Общее языкознание. Учебник для вузов. – Ош, 2010. – С. 289-291.
4. Тойчуева Ж.Р. Подвиг, длиною в жизнь / памяти академика К.К. Юдахина/ В кн.: Вклад ученых юга Кыргызстана в развитие современной науки. Доклады и сообщ. международ. научн. конференции 17. X1. 2000 г. – Ош, 2001. – С.36-40.
5. Юдахин К.К.Биография; Из «Предисловия» к Киргизско-рускому словарю»// Антология педагогической мысли Киргизской ССР, – М.:1988. – С. 199-206; 208-209.
6. Юнусалиев Б.М. Труд всей жизни // Советская Киргизия, 1965, 15 июня.
7. Юлдашев А.А. Новые академические полные тюркско-русские словари // Вопросы языкознания, 1967. №5. – С.117-125.
8. Юсупова М. Энциклопедия киргизской народной жизни // Советская Киргизия, 1967, 6 октября.
9. К.К. Юдахин. Кыргызстан. Энциклопедия. – Бишкек, 2001. – С. 375.

E.N. Muradymova, docent, N.M. Muradymova, docent, OshSU

Academician K. Yudahkin is a guardian of the spiritualheritage of the nation (for 125 th anniversar of outstanding lexicologyst, тurkologyst, Academician for 50yearanniversary publication of Kyrghyz-RussianDictionars)

The article offers a variety of ways to explore the heritage of outstanding academic linguist KonstantinYudarhin of Kyrgyzstan.

Key words: *collector, study, edition, heritage, lexicon, lexicology, guardian.*

УДК: 413.163=943.41=20

Нарматова Г.К., преподаватель, ОшГСУ

Влияние англицизмов на развитие лексики кыргызского языка

Бул эмгектин максаты болуп акыркы он жыл ичиндеги англис тилинен кыргыз тилине кирип калган сөздөрдүн себептерин аныктап, тийгизген таасирин билип, пайдалуу жана зыян жактарын кароо болуп эсептелет.

Ачкыч сөздөр: с*пикер, референдум, импичмент, мондат, ваучер, дефолт.*

Целью данной работы является исследование заимствований англицизмов в кыргызском языке последних десятилетий, выяснение причины их появления в различных сферах деятельности людей и определение степени угрозы и пользы, наносимой нашей речи посредством вливания английских слов.

Ключевые слова: с*пикер, референдум, импичмент, мондат, ваучер, дефолт.*

В настоящее время для истории лингвистики характерен период активизации интереса к кыргызско-английским языковым контактам, и тому есть веские причины. “Латынью XX века” по праву называют английский: около 3/4 всех заимствований в кыргызском языке конца XX века приходится на англо-американизмы[4]. Интерес к данным заимствованиям последних десяти-пятнадцати лет особенный. Поэтому для настоящей работы характерен культурологический подход к обозначенной в заглавии проблеме. Новизна данного исследования заключается в самой интерпретации темы, отсюда ее актуальность, которая определяется значимостью английского языка в жизни кыргызского общества. Предметом работы является исследование заимствований англицизмов в современном кыргызском языке последних десятилетий. В качестве

объекта исследования послужили лексические единицы английского происхождения и их производные. Отсюда, целью работы является анализ специфики функционирования англицизмов в речи кыргызскоязычного населения. Общая цель определила конкретные исследовательские задачи:

- Определить причины заимствований английских элементов в кыргызском языке;
- Проанализировать теоретические материалы, связанные с заимствованиями;
- Рассмотреть способы образования англицизмов;
- Классифицировать наиболее употребляемые англицизмы по сферам общения;
- Выявить использование иноязычной лексики в местной печати и в обыденной речи молодых людей.

Заимствование новых слов – процесс, обусловленный наличием определенных причин, чаще всего – экстралингвистических. Язык начинает часто сталкиваться с предметами и явлениями реальной действительности, которые необходимо называть и описывать, а необходимого слова либо нет, либо оно по каким-либо причинам неудобно для частого использования. Динамика общественно-политической ситуации в последнее десятилетие XX века (распад Советского Союза, изменение государственного строя, преобладающие формы производственных отношений и т.д.) стала причиной возникновения многих новых и актуализации ранее неактуальных для русского языкового сознания общественно-политических реалий[3]. Для обозначения большей части из них были заимствованы слова из других языков. Основным социальным фактором, определяющим на настоящий момент развитие и изменения в кыргызском языке, является современное общество – этото общество, в котором реально осуществлены принципы политической свободы. Исчезла жесткая регламентация жизни членов общества со стороны государства, административно-командной системы. Мышление и политическая деятельность человека раскрепощены, существуют возможности для самостоятельной и независимой общественной и политической деятельности всех членов общества. Все слои общества получили возможность активно проявить себя в политических организациях, в рыночных отношениях, люди проявляют активность в общественной жизни. Это проявляется в активизации политического дискурса, развитии полемических форм диалога, плюрализации коммуникативного поведения людей, возрастании роли публичной и вообще устной речи, существенных изменениях в языке публицистики и многом другом. Активное заимствование новой и расширение сферы употребления ранее заимствованной иноязычной лексики происходит и в менее специализированных областях человеческой деятельности: достаточно напомнить такие широко используемые сейчас слова, как имидж, презентация, номинация, спонсор, видео, шоу (и их производные: видеоклип, видеотехника, видеокассета, видеосалон; шоу-бизнес, ток-шоу, шоумен), триллер, хит, дискотека, диск-жокей и множество других. Ощущаемый многими больший социальный престиж иноязычного слова по сравнению с исконным, иногда вызывает явление, которое может быть названо модными тенденциями, ставящие данное слово на преобладающее место[4]. Чаще всего новые иноязычные слова можно встретить в прессе и в других средствах массовой информации, например, на телевидении, в передачах, посвященных экономической или политической жизни, моде, музыке, кино, спорту. В устной публичной речи, например, в радио – и теле – интервью на бытовые темы, в выступлениях на заседаниях парламента употребление иноязычных слов-неологизмов часто сопровождается оговорками типа: так называемый монетаризм, как теперь принято выражаться, электорат и т.п., поскольку, ориентируясь на массового слушателя, говорящий ощущает связь с ним более непосредственно и остро, нежели автор газетной или журнальной статьи. Некоторые из заимствований употребляются не только в прямых своих значениях, но и переносно, метафорически: ***телевизионный марафон, реанимация кыргызской экономики, ангажированная пресса, политический бомонд, рейтинг –***

вранья и т.п., и это явление также характерно для языка средств массовой информации. Обиходная речь не испытывает сколько-нибудь заметного наплыва иноязычных слов, и это понятно: будучи по большей части словами книжными или специальными, заимствования и употребляются главным образом в жанрах книжной речи, в текстах публицистического, научного и технического характера. Наблюдаются и социальные различия в отношении к иноязычным словам, особенно новым: люди старшего поколения в среднем менее терпимы к чужой лексике, чем молодежь; с повышением уровня образования освоение заимствований происходит легче; представители технических профессий меньше останавливают свое внимание на том, какое слово они видят в тексте или слышат, – русское или иноязычное, чем представители профессий гуманитарных. Это в среднем, в целом, но возможно и более сложное отношение к иноязычным словам. Молодёжь и люди передового времени не могут оставаться в тени своего времени, которое привносит в язык всё новые и новые заимствования. Государство развивается, ведет деловые отношения с другими государствами, народами, которые также привносят свои изменения в лексикологический аспект языка. Так, например, сейчас часто мы слышим такие слова, как спикер, референдум, мандат, импичмент, прайвеси и др. Спикер, -а; м. [англ. speaker]. 1. В Англии: председатель палаты общин. / В парламентах некоторых стран: председатель нижней палаты парламента. 2. Спорт. Лицо, объявляющее зрителям решение судей на соревнованиях по боксу.

Референдум, -а; м. (от лат. referendum – то, что должно быть сообщено). Всенародный опрос, голосование для решения особо важного государственного вопроса. Импичмент, -а; м. (англ. Impeachment) [1]. Книжн. Процедура привлечения к суду парламента высших должностных лиц государства с целью лишения их полномочий. Мандат, -а; м. (от лат. mandatum – поручение) [1]. Документ, удостоверяющий какие-л. полномочия предъявителя; удостоверение. Депутатский мандат, Получить мандат, Предъявить мандат, Мандат правительства – Политическое поручение, задание. Получить мандат на переговоры. Получить мандат на проведение миротворческой миссии. Мандатный, -ая, -ое. М-ая комиссия (комиссия, создаваемая на съездах, конференциях, конгрессах, в парламентах и т.п. для проверки полномочий делегатов, депутатов и т.п.). Н: … Жогорку Кенештин мандаты учун ат салышууга белсенип жаткан саясий партиялардын иш аракеттери активдешип баратканын байкоо кыйын эмес. (Ош шамы, №46 (1258), 21-ноябрь 2014)**.** Среди этих слов есть слова, являющиеся достаточно старыми заимствованиями, но актуализированные в последнее десятилетие XX века и приобретшие новые значения или оттенки значений.

Психологические и эстетические функции заимствованной общественно-политической лексики среди языков-источников новых заимствованных слов сегодня первое место держит английский язык. Это объясняется огромной ролью англоговорящих стран (прежде всего США) в современной мировой общественной и политической жизни, активной культурной экспансией США, а также внедрением в Кыргызстане демократии, парламентаризма, и рыночной экономики, т.е. реалий, в области которых наибольший опыт имеется именно у англоговорящих стран, а, следовательно, именно английский язык является законодателем соответствующих специальных терминологий. Распространение Интернета, технологии, созданной в США, также способствует заимствованию именно английских слов. На сегодняшний день знание английского языка явление довольно таки распространенное. Как уже упоминалось выше, большинство англоговорящих – это люди передового времени. И часто в своей речи они употребляют английские слова, которые, ассимилируясь, пополняют «копилку» заимствованных слов [2]. Это одна из основных причин заимствования, влияющих на процесс. Большой поток выезжающих из страны, долго живущих в англоязычных странах и возвращающихся обратно является причиной частого переключения на английский язык, так называемое «переключение кода» («code – switching»). Например, «Он меня спрашивает: May I help you?» Приходится отвечать: «Just

looking around» (из речи двух эмигрантов)». В данном случае говорящий не просто использует американизмы в речи, он переходит с одного языка на другой. Влияние эмиграции на процесс заимствования не в столь высокой степени, как широкое значение английского языка, существенно важно для процесса заимствования. Также уровень употребления иноязычных слов в речи человека говорит о его образованности, познаниях, социальном положении и, в частности, возрасте. Иноязычное слово звучит эстетически приятно, придает беседе деловой тон. Употребление заимствованных общественно-политических слов говорит об уровне политической активности говорящего[4].Такие слова, например, как ваучер, дефолт, инвестиция, инаугурация, холдинг, эмиссия и др. Ваучер, -а; м.(англ. woucher – расписка, поручительство) [1]. Ценная бумага, дающая право на долю собственности посредством её обмена на акции приватизируемого предприятия; приватизационный чек [2]. Письменное свидетельство, гарантия оплаты товаров и услуг. Туристический в. (документ, удостоверяющий оплату услуг, предоставляемых туристическим бюро). Ваучерный, -ая, -ое. В. аукцион. ***Впиаривая согражданам приватизацию, они обещали, что ваучер будет стоить две «Волги» ["Эксперт", 13 дек. 2004].***

Дефолт [де и дэ], -а; м. (англ. default – невыполнение обязательств)[1]. Экономическое неисполнение договора; невыполнение обязательства, неуплата долга. Финансовая несостоятельность[2]. Отказ (банка, правительства) выплатить по каким-либо причинам свои внешние или внутренние долги или проценты по ним. Инвестиция, -и; [1]. Экономическое инвестирование. обычно мн.: инвестиции, -ций. Долгосрочные вложения капитала в какую-л. отрасль экономики. Инвестиционный, -ая, -ое. И. банк. И-ая компания. Негизги капиталга инвестициялардын колому … млн.сом. (Ош шамы, №44 (1256), 07.11.2014).

Инаугурация, -и; ж. [от лат. inaugurare – посвящать в...] 1. В Древнем Риме: торжественный акт введения какого-либо лица в должность. 2. Торжественная процедура вступления в должность главы государства. Инаугурационный, -ая, -ое. И-ая речь.

Проанализировав данные слова, можно сделать вывод, что все общественно-политические заимствования напрямую связаны с общественно-политическим развитием страны, общественной деятельностью человека, обогащением культуры и пр.

Лингвистические функции заимствованной общественно-политической лексики. Одной из характерных черт кыргызского языка 2000-х годов является процесс активизации заимствованной лексики: расширение сферы использования специальной иноязычной терминологии, относящейся к экономике, финансам, коммерческой деятельности и некоторым другим областям и появление большого числа заимствований – неологизмов, тоже принадлежащих преимущественно к специальным областям. Место ударения в заимствованных словах не всегда зависит от языка-источника [3]. Заимствованные слова объединяются в кыргызском языке в группы по сходству их конечных элементов, при этом этимология слов обычно имеет второстепенное значение. Колебание ударения в заимствованных словах неизбежно, оно свидетельствует о том, что заимствованные слова вступают во взаимодействие с кыргызской лексикой и постепенно ассимилируются ею, становясь из внесистемного явления явлением системным. Новые заимствования, относящиеся к XXI веку, как правило, следуют ударению языка-источника, потому что в большинстве случаев время для возникновения в них колебаний еще не настало. Этому должен предшествовать определенный период, в течение которого слова должны "прижиться" в языке, стать известными большинству представителей языкового коллектива и "найти" себе аналогию среди слов, входящих в систему лексики данного языка. Особенностью лексики, заимствованной в наблюдаемый период, является ее массовость, новизна, однородность по отношению к языку-источнику: подавляющее большинство слов заимствуется из английского языка, как было упомянуто. Сфера распространения заимствованных слов достаточно специфична. Прежде всего, это

"профессиональные языки" специалистов той или иной области (вычислительная техника, финансовая и коммерческая деятельность, спорт), но также и области политики, искусства, моды, музыки, танцев и др. [3].

Таким образом, основной принцип акцентуации новых заимствований: следование ударению языка-источника, в данном случае – английского языка. Преобладающее большинство слов не обнаруживает колебаний в ударении. Данный период заимствования почти не испытывают колебаний в ударении, что свидетельствовало бы об их подчинении закономерностям, сложившимся в кыргызском языке. Колебание ударения в слове маркетинг не выходит за рамки тех закономерностей, которые свойственны словам на – инг в самом английском. Ударение односложных (в том числе заимствованных) имен существительных на протяжении длительного периода определялось действием ряда факторов: морфологического, семантического, морфонологического. Значительную роль при этом играл и фактор прагматический – степень освоенности слова. По отношению к данному периоду отмечается тенденция к тривиальному ударению (т.е. неподвижному ударению на основе слова при его склонении) у большинства односложных слов. Значительная часть таких слов – термины, книжная лексика: байт, грант, файл и др. Очень невелико число слов, которые обнаруживали бы в современных условиях тенденцию к закреплению нетривиального ударения, т. е. ударения на флексии во всех склоняемых формах или только формах множественного числа[4].

Заимствованная лексика условно может быть разделена на три группы:

1. Устойчивые заимствования, подчинившиеся системе языка, несущие номинативную, понятийно – дифференцирующую функцию; Место заимствования слова в активном или пассивном словаре заимствующего языка детерминируются функцией самого заимствования. Такие, например, как: президент, лидер, министр, парламент и др.
Министр, -а; м. [франц. ministre] 1. Член правительства, возглавляющий министерство (1 зн.). М. иностранных дел. М. обороны. Быть на приёме у министра. Совет (кабинет) министров (правительство). Премьер-министр (глава правительства). Министр без портфеля (член правительства, не являющийся главой какого-л. ведомства, но выполняющий особые поручения). Президент, -а; м. (от лат. praesidens (praesidentis) - сидящий впереди; стоящий во главе; председательствующий]. 1. Выбранный на определённый срок глава государства с республиканской формой правления. Президент Франции. Президент Кыргызтана. Указ президента. Президента (см.). Президентский, -ая, -ое. П-ие обязанности. П-ие выборы.Активная общественно-политическая лексика представляет собой осмысление чужого слова и приспособление его к своей лексико-грамматической системе;
2. Заимствования, уже подчинившиеся системе языка, но стилистически ещё ограниченные (преимущественно языком письменным); их функция колеблется между номинативной и функцией «ярлыка» – характеристики;
3. Заимствования временные, непрочные, ещё недостаточно ассимилированные языком (их сопровождает толкование – описание). Тем самым функция номинации и функция «ярлыка» – характеристики переплетаются. Необходимые заимствования надо отличать от ненужных или модных слов, засоряющих язык, подменяющих его природное богатство. Но даже и необходимыми заимствованиями следует правильно пользоваться, хорошо понимая их смысл и зная условия их употребления.

Активная общественно-политическая лексика: изменения в жизни общества (политически, экономические, социальные, культурные) отражаются в языке, и прежде всего – в его словарном составе. Появление нового в жизни общества приводит к появлению новых слов, в результате чего происходит пополнение словарного состава языка. Одним из основных источник обновления развития активной лексики являются СМИ и публицистические периодические издания. Благодаря им пополняется и обогащается общественно-политическая лексика. Активность общественно-политической

лексики заключается также в ее носителях, так как социум развивает и продолжает сохранять ее. Активная лексика доступная и понятная каждому из нас, мы употребляем её в своей речи.

Пассивная общественно-политическая лексика: в языке наблюдается и обратный процесс – отмирание, исчезновение некоторых слов, что также является отражением изменений в жизни общества. Они относятся к словарю прошлой эпохи, но есть и такая категория общественно-политической лексики, которая употребляется, но без самого контекста трудно определить значение слов. Каждый период развития языка характеризуется определенным соотношением активного и пассивного словарного запаса, так как то, что было актуально для одной эпохи, может утратить актуальность в дальнейшем, вследствие чего слова перестают быть активными и переходят в пассивный состав языка. С развитием общественно-политической жизни происходит и изменение состава лексики данной категории. Так, например, слова капиталист, социализм, анархия, тирания утратили необходимость употребляться в активной лексике. Прошло время социализма, капитализма и нет острой необходимости в подобной лексики. Конечно, нельзя говорить о том, что данные слова больше никем и нигде не употребляются, они существуют в нашей лексики, но уже не на доминирующих правах. Резко уменьшилась потребность в использовании подобных категорий лексики. Но следует также отметить, что существует такая категория заимствования, которая совсем утратила свои свойства. Например, марксист, пролетариат, прокламация и др. Марксист, -а; м. Последователь марксизма. Марксистка, -и; мн. род. -ток, дат. -ткам; ж. Пролетариат, -а; м. собир. Пролетарий.- син. Бедный[2].

На основании проведенного анализа, можно сделать следующий вывод: жизнь общества и развитие политики не стоит на месте, развивается с каждым днем все быстрее и быстрее. Соответственно, появляется потребность в заимствовании новой иноязычной лексики, а что-то утрачивает свои качества, следовательно, уходит в пассивный запас языка. Это естественный процесс в любом языке, и кыргызский язык не является исключением.

Проделав данную работу, можно сделать следующие выводы: заимствование иноязычной лексики – процесс, имеющий многовековую историю. Все заимствования в области общественно-политической лексики в последние годы делаются из языков, которые становятся актуальными для кыргызскоговорящего человека нашего общества в силу активных контактов кыргызского языка с соответствующими носителями языковой культуры. Иноязычные слова подвергались в процессе их освоения разного рода изменениям (фонетическим, морфологическим, семантическим), подчинялись законам развития кыргызского языка, его функционально-стилистическим нормам.

По итогам данной работы можно констатировать, что в последние годы, как, собственно, и ранее, заимствование общественно-политической лексики было обусловлено изменением общественно-политических условий, заимствованием или актуализацией общественно-политических реалий, для которых в кыргызском языке либо не было адекватных обозначений, либо существующие обозначения по тем или иным причинам (громоздкость, неудобно произносимость) не устраивали носителей языка. Проанализировав более углубленно источники заимствований можно сказать, что основным источником является английский язык, в меньшей мере – французский. Особенно хотелось бы отметить упомянутую в данной работе важность понимания контекста (т.е. – прежде всего – к какой именно сфере человеческой деятельности относится то или иное заимствованное слово) для адекватного истолкования семантики новых общественно-политических лексических заимствований. Как уже отмечалось, общественно-политический дискурс контактирует с самыми различными областями человеческой деятельности и использует в той или иной мере слова самых разных слоев лексики. Новые же заимствования, не освоенные еще вполне языковым сознанием и не

включенные в словари кыргызского языка, но уже используемые в СМИ, могут потребовать от воспринимающего субъекта (читателя или исследователя) обращения к словарям языков-доноров. Исходное слово может оказаться многозначным, и читателю или исследователю полезно в этом случае понимать, о какой сфере человеческой деятельности, каком функциональном стиле и т.п. идет речь.

Литературы

1. Новый англо-русский словарь / Под ред. В.К. Мюллер.- 9-е изд. – М., 2002.
2. http://ru.wikipedia.org/wiki/Англицизм
3. Володарская Э.Ф. «Заимствование как универсальное явление»
4. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. – Владивосток, 1994.
5. Е.А. Окунцова, кыргызчага которгон Жусуп Ажы Султанов. «Айриспресс». 2014.
6. Ош шамы, №44 (1256), 07.11.2014).

G.K. Narmatova, teacher, OshSSU

The influence of the English language to the Kyrgyz language

The aim of this work is to research the borrowings from English to Kyrgyz languages during the last ten years.To attribute the reason of appearance, and the influence to the people` speech and to ascertain their use or useless for our speech.

Key words: *speaker, referendum, Impeachment, mandate, woucher, defolt.*

УДК: 894. 341. (0433)

М.Т. Нурмаматова, окутуучу, ОшМУ

Чыңгыз Айтматов кыргыз адабиятчыларынын изилдөөсүндө (1960-1980-жылдар)

Макалада Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын кыргыз адабиятчылары тарабынан изилденишиндеги айрым жалпылыктар жана карама-каршылыктар каралды.

Ачкыч сөздөр: *жазуучу, совет адабияты, адабий сын, социалисттик реализм, көркөм ойлоо, концептуалдуу, чыгармачылык эволюция.*

В данной статье рассмотрены некоторые все общие и противоположные стороны изучении творчества Ч. Айтматова среди кыргызских литературоведов.

Ключевые слова: *писатель, советская литература, литературная критика, социалистический реализм, художественное мышление, творческая эволюция.*

Бүткүл дүйнөгө белгилүү кыргыз жазуучусу Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жарым кылым бою кыргыз адабиятынын гана эмес, көп улуттуу совет адабиятынын жана дүйнөлүк адабияттын кайталангыс мурасы катары жашап келди. Жазуучунун чыгармалары бир нече тилге которулуп, бардык жерде кызыгуу менен окулуп, жазуучулардын, сынчылардын жана коомчулуктун назарын буруп, ар бир жаратылган чыгармасы эч кимди кайдыгер калтырбаган. Таланттуу кыргыз жазуучусунун чыгармачылыгы новатордук мүнөзү, мазмунунун жана формасынын жаңылыгы, күтүлбөгөндөй бурулуштары 1960-80-жылдардагы адабий процесстин көңүл борборунда болуп, адабиятчылар менен сынчылардын кеңири талкуусуна айланган.

Жазуучунун чыгармачылыгын талдоого алып изилдеген окумуштууларды совет бийлиги учурундагы жана кайра куруунун учурундагы изилдөөчүлөр деп карап иликтөөнү максат кылдык. Анткени, совет доорундагы орто мектептердин окуу китептеринде социалисттик реализм методунун чегинде каралып, чыгармалардын идеялык-тематикалык мазмуну бурмаланып берилген. Ал эми замандын кескин өзгөрүшү менен жазуучунун чыгармаларынын изилденишине бир топ өзгөчө көз карашта изилдеген пикирлер айтылып, кайрадан карап чыгуу иштери жүргүзүлгөндүгү белгилүү.

«Кыргыз адабиятында адабий сын жана адабият таануу боюнча изилдөө жумуштары согуштан кийинки жылдарда башталып, бирин-экин макала, рецензия жазылып, аларда 20-30-жылдардын материалдарын системалаштырып, белгилүү бир жыйынтыктоочу пикир айтуу аракеттери көрүлгөн», – деген адабиятчы А. Садыковдун сөзүнө караганда, адабият жана анын теориясын изилдеген илим жана сын Ч. Айтматовдун чыгармаларынын жарык көрүш алдында жаңы телчиге баштаган деген ойду ырастайт [9:23]. Ал кыргыз адабиятынын деңгээли Ч. Айтматовдун чыгармаларынын чегинде изилдене баштагандыгын белгилейт. Бул жөнүндө адабий сында биринчилерден болуп А. Салиев: «Кыргыз адабиятында Ч. Айтматовдун чыгармаларынын пайда болушу, албетте, кокусунан болгон жок. Бул баарыдан мурда кыргыз адабиятынын жетилгендигинин фактысы, олуттуу чыгармачылык тажрыйбаларды топтогондугу, бир тууган адабияттардын үй-бүлөсүндөгү өнүгүшүнүн натыйжасы, улуу орус адабиятынан үйрөнгөндүгү», –дейт [6:440]. Ошентип, улуу орус тилинде чыккан адабий журналдарда жазуучунун ар бир жаратылган чыгармаларына кызуу, полемикалуу көз караштар болуп турганы менен, кыргыз тилиндеги адабий журналдар андай көз караштагы материалдар аз берилип, жазуучунун чыгармачылыгындагы дүйнөлүк адабияттын сересинен караган учурлары кыргыз тилдүү окурмандарга жеткиликтүү болгон эмес деген ой пайда болот. Ошентсе да, Ч. Айтматовдун алгачкы чыгармалары жөнүндө адабиятчы-сынчылар жана коомчулук арасында түрдүү карама-каршы пикирлер жаралып, бир топ сын көз караштардан четте калбай, чоң талкууга айланып талдоого алынып, массалык маалымат каражаттарында жарыяланып турган. Анын адабий көркөм ишмердиги башталгандан кийин эле курч, кескин талаш-тартыштардын борборунда келген. (Айрым учурда кыргыз совет адабиятчылары тарабынан олдоксон, орой куугунтукка да дуушар болгон) Ошол кездин өкүлдөрүнө кайрылсак, алар төмөндөгүдөй көз карашта изилдешкен жана чыгармаларын чечмелешкен: окумуштуу Б. Керимжанова Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын социалисттик түзүлүш мезгилинде советтик адамдын аң-сезиминин канчалык бийик көтөрүлгөндүгүн, өз эркиндигин, укугун сезе билип, жеке кызыкчылыгын мамлекеттин, элдин кызыкчылыгы менен айкалыштыра алгандай жогорку граждандуулук, патриоттуулук, идеялуулук деңгээлге жеткендигин жазуучу көркөм ой жүгүртүүсүнөн өткөргөндүгүн айтса [9:345], «Бир кезде улуу «Манасты» жараткан элибиздин азыркы учурдагы көркөм ойлоосунун мурда болуп көрбөгөндөй жаңы бийиктигин биз Ч. Айтматовдун чыгармачылык турпатынан көрүп отурабыз», –деп белгилеген К. Артыкбаев [6:439]. Ал социалисттик реализм – реализмдин өнүккөн баскычы экендигин, бул адабият революциячыл кыймылдардын негизинде пайда боло баштап, өзүнө социалисттик идеяны пропагандалаган бирден бир жаңы адабияттын тарыхын түзгөндүгүн айтып келип, элдердин достугунун, интернационализм пафосунун калыптанып, андан ары өнүккөндүгүнүн көркөм фактыларын ачып берүү мүнөздүү экендигин белгилеп: «Адабий чыгарма социализм рухунда тарбиялоо милдети менен айкалышы абзел»,–деген совет бийлигинин жылдарында кыргыздын жаңыдан пайда болуп жаткан чыгармачыл интеллигенциясы турмушту социалисттик кайра куруу деген чакырыкты жандили менен жактап, жазуучунун чыгармачылыгын жалпы социалисттик реализм методунун негизинде кароого аракет кылышкан [6:440]. Бул окурмандардын ошол кездеги совет бийлигинин таасири менен кабылдоосуна негизделген.

Жогоруда биз сөз кылгандай, совет доорунда Айтматов жөнүндө жазылган эмгектерде (кээ бир авторлорду эске албаганда) көбүнчө жалпы, үстүрт маселелерге, идеялык-тематикалык белгилерге басым коюлган, жалпы лозунг үчүн айтылган ойлор ошол кездеги авторитеттүү деп эсептелген адабиятчы К. Артыкбаевдин жетекчилиги астында түзүлгөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхында» жазуучунун жаратып жаткан ийгилиги катары советтик түзүлүш, анын социалисттик идеяларынын ишке ашырылышы жана башка маселелерди чагылдыргандыгы айтылып, бирок социалисттик реализм методун, анын принциптерин бурмалаган же жете түшүнө албаган изилдөөчүлөрдүн калеминен супсак, үстүрт баяндалган. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын ушул таризде изилдеген окумуштуулардын эмгектери китеп дүкөндөрүнөн кеңири орун алып, жогорку окуу жайларында жана орто мектептердин окуу китептеринде берилип, ал эми жазуучунун чыгармачылыгындагы эң курч түрдө дискуссия чакырган проблемалардан болгон реалдуу турмушту көркөм сүрөттөөнүн улуттук негизи жөнүндөгү маселе, Айтматовдун устаттыгынын башкы сыры – көркөм ойлоонун ар тараптуулугунда жана көп катмардуулугунда экендиги, көркөм дүйнө көз карашынын системасы – элдик салтка таянгандыгы, батыш жана чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын тажрыйбасын ширелиштире билгендиги, миф чыгармачылыгынын адам цивилизациясы менен тыгыз карым-катнашта кароо, көркөм психологиялык анализ, көрүнүштөрдү, процесстерди нравалык-эстетикалык аспектиде кароо, адамды жаратылыш менен болгон мамилесинин айтматовдук концепциясы, символикалуулук, пейзаж, анын улуттук колоритин бөтөнчө поэтикалуу сүрөттөөсү, жалпы адамзаттык прогрессивдүү идеяны издөөсү ж.б. конкреттүү изилдөөгө багытталган эмгектерди таап окуу кыйынга турчу.

Ч. Айтматовдун чыгармаларына кайрылган адабиятчы-сынчылардын бир канча обзордук маанидеги эмгектери: Б. Ашимбаев «Ч. Айтматов» (1965), К. Асаналиев «Открытие человека современности. Заметки о творчесвто Ч. Айтматова» (1968), «Доор менен бирге», (1987), А. Акматалиев “Айтматов жана казак-кыргыз адабий байланышы” (1988), «Айтматовго таасирленүү» (1988), «Айтматовдун чыгармачылык жолу» (1988), «Ч. Айтматов. Жизнь и творчество» (1988), Л. Үкүбаева «Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү» (1984) ж.б. жарык көргөн. Бул авторлордун туруктуу далалаттарынын натыйжасы катары бара-бара адабият таануудагы жана адабий сындагы туруктуу агым пайда болгон. Булардын ичинен кыргыз адабиятында белгилүү адабиятчы Кеңешбек Асаналиевдин чыгармачылыгы өзгөчө орунду ээлейт. Анткени, Георгий Гачев, Лариса Лебедева, Владимир Лакшин, Виктор Левченко деген совет адабиятчылары менен бирге Кеңешбек Асаналиевдин да атактуу жазуучунун көркөм дүйнөсүнө арналган эмгектери жарык көрүп, дал ошол "айтматоведение" агымынын калыптанышына орчундуу салым кошкондугу талашсыз.

К. Асаналиев Ч. Айтматовдун социалисттик реализм методунун таасири менен жазылган чыгармалары («Бетме-беттен» тартып «Кыямат» романына чейин) жарык көргөн аралыктагы учурдун оңой жана кыйынга турган жактарын белгилеген. Анткени оңой жагы деп, жазуучунун атак-даңктын улам кийинки мунарасына чыгып отурганы болсо, кыйын жагы жазуучу бул аралыкты кантип басып өттү, байыркы мифологиялык желмогуздардан эмес, бет маңдайындагы желмогуздарды кантип «алдап», кантип жеңип өттү деген маселени айтууга болот. «Чын-чынына келгенде Ч.Айтматов жараткан адабий дүйнө, бул жалпы совет адабиятынын кыртышынан өнүп чыккан, бирок таптакыр башка, жаңы адабият эле», –деп белгилеген изилдөөчү [1:527].

Ал эми Ч. Айтматов адабий сындын философиялуу, концептуалдуу жана аналитикалык мүнөздө болушун баалайт: «Бийиктен караган талапчыл, сынчыл ой кашында турса, сен анын демин, катуу талабын, даанышман акылын ар дайым сезип турасың – буга кубануу гана керек», –дейт жазуучу [2:347]. Айтматов жаш кезинде чыгармаларын изилдеген же ага алгачкы сын-пикирлерин билдирген сынчылар деп К. Асаналиев, М. Борбугулов, К. Бобуловдордун атын атайт. Жазуучу замандаштарынын

көз карашында такшалуулардын, машыгуунун нечен ашуу-белестерин басып өттү. Атактуу сынчы К. Бобулов «Чыгармачылыктын жаңы тилкеси» деген адабий-сын макаласында күйүп-бышып «Жамийланы» ур-токмокко алгандарга каршы чыгып, өз үнүн басмадан берүүгө аракет кылган чактагы кыйынчылыктарын эстеп келип: «…Мунун баары артта калды, мунун баары тарых болуп калды. Бирок изи калбаган эч нерсе болбойт. Ошондо көптөп төө бастыга алышкан Айтматов бүгүн дүйнөгө белгилүү жазуучу болду. Айтматовдун таланттуу чыгармаларынын аркасында зор дүйнө кыргыз элинин көркөм байлыгын, дүйнөсүн, асманын, тоолорун, дарыялары менен талаа-түздөрүн, анын жандуу рухун ачып, тааныды, ал өзүнүн чыгаан таланты менен өз элин адамзатка жана адамзатты өз элине жакындатты. Бул залкар таланты, тунук акылы, кажыбас күч-жигери бар адамдардын гана колунан келет», –деп учурунда Айтматовду жактап, анын талантын таанып билгендигин эскерет [7:325]. Жаш адабиятчы ошол кезде «Правда» газетасынын атайын кабарчысы катары Москвада өткөн кыргыз искусствосунун декадасында болуп, кыргыз совет адабиятынын абалы талкууланган конференцияга катышып, Ч. Айтматовду жактап, «Жамийла» менен «Бетме-бетти» көкөлөтө мактаган орус жазуучуларынын, сынчыларынын сөздөрүн жана чет өлкөлүк окурмандардын кызыгууларын көзү менен көрүп, кулагы менен угуп келип, таасирленип, жазуучунун бул ийгилигин коштоп, кыргыз адабият сынында биринчи ирет Айтматовдун повестинин жакшы жактарын териштирип чыгууга умтулуп, «Жамийла» повестинин кыргызча варианты тууралуу «Советтик Кыргызстан» гезитине жарыялагандыгы макалада айтылат.

Жогоркудай көз караштар, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы, басып өткөн изи жана ишмердиги илимий, адабий изилдөөлөрдү жана тактоолорду талап кылат. Бизде жана чет мамлекеттерде Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндө илимий жактан изилдеп, кыргыз адабиятын жана көп улуттуу совет адабиятын өнүктүрүүдөгү анын чыгармачылык салымын ачып көрсөткөн доктордук, кандидаттык диссертациялар жакталган. Жазуучунун көркөм дүйнөсү ар кандай идеялык-эстетикалык багытта (көркөмдүк, мазмундук, философиялык, жанрдык, педагогикалык, чеберчилик, таасир берүүчүлүк жана алуучулук, тарыхый, адабий, ж.б.) жана ар башка планда иликтөөгө алган рецензиялардан тартып, миңдеген сын-макалалар (обзордук, портреттик, полемикалык, проблемалык) жүздөгөн монографиялар (биографиялык очерктер, диссертациялык эмгектер, эскерүүлөр, дил маектер) акырындап отуруп, айтматов таануу илиминин жаралып, калыптанып, өнүгүшүнө алып келди. «Улуу сүрөткердин чыгармачылыгы 20-кылымдын 60-жылдарынан бери активдүү изилденүүдө. Луи Арагон менен М. Ауэзовдун белгилүү макалаларында айтылган лиризм, психологизм, локанизм өңдүү белгилерден тарта, философиялуулук, фольклор менен мифтин, фантастиканын, жазуучунун чыгармачылыгындагы орду, поэтика, стиль ж.б. маселелер кыргыз жана союздук, ал тургай дүйнөлүк масштабда окумуштуу адистер тарабынан тереңдетилип ар тараптуу изилденген» [5:33].

Жазуучуну феномен катары карап, Ч. Айтматов таануу мектеби Кыргызстанда гана эмес дүйнөлүк адабиятта изилдөөгө алынгандыгын айтматов таануучулар белгилешет. Алгачкы чыгармаларын өзүнүн кургак баяндоодон алыс, жаңычыл жышаанды берген биринчи аңгемелерин жараткан болсо да, кийинки жазган «Бетме-бет» повестин «адабий дебютум» деп белгилейт. Коомдун кайсы гана мезгили болбосун, чыгармаларын улам алга умутулуп, бир канча сындан өтүп келе жаткан ар бир чыгармасы жаралганда бул анын башкача, мурда болуп көрбөгөндөй ийгилиги деп суктанып турган адабиятчылардын саны көбөйүп, барган сайын жазуучунун географиялык чөйрөсү кеңейип, орус тилинде жазылган үчүн башка тилдерге бат которулуп, дүйнөнү дүңгүрөтүп турушу көптөгөн адабиятчыларды, сынчыларды ар тараптуу изилдөөгө алууга, терең өздөштүрүп, үйрөнүүгө түрткү берген. Алар жазуучунун чыгармачыл жолундагы этаптуу мезгилдер жөнүндө ар түрдүү пикир айтышкан. Көпчүлүк кыргыз окумуштуулары Ч. Айтматовдун чыгармачылык эволюциясында үч мезгил бар деп эсептеген Г. Гачевдин оюна кошулуп,

биринчи мезгилге «Бетме-бет», «Жамийла», «Ботогөз», «Кызыл жоолук жалжалым», «Биринчи мугалим» повесттерин киргизген, экинчи мезгилге «Саманчынын жолу», «Гүлсарат» повесттерин кошот. үчүнчү мезгилге «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повесттерин, «Кылым карытар бир күн» романын киргизишет. Бөлүштүрүүдөн көрүнүп тургандай, бул совет мезгилиндеги чыгармаларын хронологиялык жактан гана эмес, өр талаша өйдөлөп бара жаткандыгына жана татаалдыгына да карагандай сезилет. (Бул жөнүндө кийнки макалада кенен токтолобуз).

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары дүйнөгө чагылгандай тез тараган сайын кыргыз адабиятынын да арышы алга жылды. Натыйжада, жоон топ адабиятчы, сынчыларды, романисттерди алып келип, алардын илимий эмгектери, монографиялары жарык көрүп, адабиятыбыз болуп көрбөгөндөй бийиктикке чыга алды. Белгилүү сынчы-адабиятчы К. Асаналиев: «Айтматовду изилдеген ар бир адабиятчынын өзүнчө жолу болууга тийиш», – дегендей, жазуучунун чыгармачылыгын изилдеген кыргыз окумуштуулары, Айтматов өзү атагандардан сырткары – К. Даутов, А. Эркебаев, А. Акматалиев, Л. Үкүбаева ж.б. айтматов таануучулардын катарын толукташты. Ошол кездеги прозаиктердин да арааны жүрүп, чыгармачылык менен алп урушкан жазуучулардын саны көбөйгөн [2:289].

Жыйынтыктап айтканда, аталган окумуштуулар Ч. Айтматовдун чыгармалары бүгүнкү күндүн жаңы адамдары жөнүндөгү түшүнүк менен жаңы нравалык принциптер менен шайкеш келген каармандардын жан дүйнөсүндөгү жана моралдык-нравалык мүнөзүндөгү касиеттерге турмуштун орчун проблемаларына ачыктан-ачык кайрылгандыгы, аларды көркөмдүктүн бийик чегинде чечкендиги менен бүткүл союздук масштабда окурмандардын жана сынчылардын көңүлүн өзүнө буруп, жаңы адамдын жаралышын, анын керт башынын калыптануусун чагылдырган оригиналдуу чыгармалардын катарында жогору баалангандыгын белгилешет. Бул совет доорундагы адабий иликтөөлөргө караганда бир топ чоң ийгиликтерге, ачык-айкындуулукка жетишүүгө шарт түзүп, айрым саясий кызыкчылыктар менен эсептешпеген макалалар, чыгармалар жарык көрүп, айтматов таануу илиминин эркин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизди. Ал эми ар бир адабиятчы-сынчынын жазуучу жөнүндөгү белдүү эмгектери өзүнчө изилдөөнү талап кылат.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. 1-том, 2008.
2. Акматалиев А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы: 1-том, – Б.: Шам, 1997.
3. Акматалиев А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы: 2-том, – Б.: Шам, 1998.
4. Акматалиев А. Чыңгыз Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008.
5. Алиева Ф. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы адам концепциясы. – Ош, 2004.
6. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф.: Мектеп, 1982.
7. Бобулов К. Тандалган чыгармалардын жыйнагы. 3-том, – Б.: Полиграф-ресурс, 2011.
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 3-том. – Б.: 2009.
9. Кыргыз совет адабияты. Орто мектептин 10-11-классы үчүн окуу китеби. – Ф.: Мектеп, 1980.

Nurmamatova M.T., teacher, OshSU
nurmamatova.meylikan@mail.ru

Chyngyz Aitmatov in the studies of Kyrgyz literary (1960-1980)

This article describes some of the common and opposite sides of the study of Aitmatovs creativity among Kyrgyz literary.

Keywords: *writer, Soviet literature, literary criticism, socialist realism, artistic thinking and creative evolution.*

УДК: 80.809.1

Т.М. Оморова, ОГПИ

Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасындагы эненин образы

Бул макалада Жусуп Турусбековдун «Энем» поэмасындагы эненин образы менен орустун улуу акыны С. Есениндин «Энеме кат» деген ырындагы эненин образындагы окшоштуктар, өзгөчөлүктөрү берилген.

Ачкыч сөздөр: *энем, образ, бала, фольклор, орус, акын.*

В этой статье рассматриваются сходства, и различия образов матери в поэме Жусупа Турусбекова «Мать» и великого русского поэта С.Есенина «Письмо к матери».

Ключевые слова: *мать, образ, мальчик, фольклор, русский, поет.*

Адамзаттын алмустактан келаткан жашоосунда аялзатынын, анын ичинде эненин орду, турмуштук вазипасы өзгөчө орунда турат. Эненин ыйыктыгына, улуулугуна маани берилип, адабияттын бардык жанрында эне мээримин даңазалаган чыгармалар бүгүнкү күнгө чейин жазылып келатат. Ар бир чыгарма авторлордун ой чабытынын бийиктигинен жаралып, өз мезгилиндеги турмуш жагдайын эненин образы менен чагылдырып отурду.

Жыйырманчы кылымдын отузунчу жылдары кыргыз жазма адабиятында мезгилдин талабына ылайык коомдук-саясий темалар басымдуулук кылып, «социалдык заказдарды» аткарган учур болгон. Ага карабай сезимтал ырлары аркылуу жаңылыкка умтулган, реалисттик көз карашы менен өз заманынын үнүн, боегун жазган дилгир акындар жаралды. Алардын бири – Жусуп Турусбеков. Ал 1922-жылы Түп районундагы Айыл чарба техникумуна тапшырып, казак, татар, орус адабияттары менен тааныша баштаган. 1928-1931-жылдары Твер шаарындагы советтик-партиялык мектепте окуп жүргөн кезинде бир топ орус акындарынын чыгармалары менен таанышып, өзүнүн акындык шыгын курчутуп В. Маяковский сыяктуу таланттуу акындардан таасирленген.

Ж. Турусбековдун кыргыз поэзиясынын формалык жана мазмундук өзгөрүүсүнө кошкон салымы жөнүндө акын Смар Шмеев: «Жусуптун ырларынын түзүлүшүнө көңүл бурсак, мында орус элинин таланттуу акындарынын, алардын ичинен Маяковскийдин таасири күчтүү. Маяковскийден үйрөнүү, андан үлгү алуу аркылуу гана кыргыз ырларынын түзүлүшү боюнча бир топ жаңылыктарды киргизүү мүмкүнчүлүгүнө жетишкен. Акындын кыргыз поэзиясына кошкон жаңылыктары жалаң гана мазмун жагынан эмес, түр жагынан да айкын көрүнөт. Башкача айтканда, Жусуп ыр түзүлүшүнө, ыр уйкаштыгына көп жаңылыктарды кошту, ал көркөмдүк жактан баалуу жаңылыктарды ачкан-новатор акын», – деп белгилейт [1].

Кыргыз жазма адабиятынын алгачкы мууну орус жазуучуларынын көркөм эстетикалык бийиктигинен, чыгармачылык бай тажрыйбасынан сабак алып, чеберчилигин өздөштүрүп, таасирленгенин билебиз [2]. Кайсы бир денгээлде орус адабиятын тууроо, кайталап калуу учурлары да кездешкен. Мындай дегенибиздин себеби бар, Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасындагы негизги идея орустун улуу акыны С. Есениндин «Энеме кат» деген ырынан алынгандай таасир калтырат. Сөзүбүз куру болбосун үчүн эки акындын энелери жөнүндөгү үндөшкөн куплеттерин мисалга келтирели:

Бар бекенсиң жаным энем кубатым?
Балаң да бар. Сагынычтан жаздым кат.
Жашай турчу үйдөн түтүн булатып,
Жана турсун иңирдеги шамчырак.

Кат жазышат: ойлоп мени шек санап,
Камыккандан жан болупсуң күйүкчөл.
Эртели-кеч турат дешет жол карап,
Эски күрпү, баягы эски кийимчен.

Билип турам, күүгүм кирип күн батса,
Бир гана элес көрүнөт ээ көзүңө.
Мас бирөөлөр кабактагы мушташта,
Матагансып фин бычагын төшүмө.

… Баягыдай мен боорукер бойдонмун,
Башты мыкчып кыялданам алыска.
үмүт жанып, эчен ирет ойлондум,
үстү жапыз үйүбүзгө барышка [3] (Которгон Э.Турсунов)

Ал эми Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасы минтип башталат:

Күткөндүрсүң, келдим, эне, аманбы?
Кучактачы, сүйчү беттен баланды!
Беш жыл бою тентип кеттим дайынсыз,
Сагындың го бир көрө албай карамды!

Сагынганда тентип кеткен баланды,
Жүзгө жооруп жүгүрттүң го санааңды?
Каттоочудан: «Кат жазсын!» – деп айттырып,
Кийинчерээк ала бердиң мазамды.

…Зөөкүр эле эмне болуп кетти деп,
Окуймун деп кандай жапа чекти деп.
Кабактарда арак ичип, мас болуп,
Жүрөбү деп ойлодуңбу тепки жеп?

С.Есениндин ырында айылдагы эски күрпүчөн эне баласына кат жазып каттагандардан жөнөтсө, Ж. Турусбековдун ырында эне баласынан кат күтөт. Болгон айырмачылык ошол. Тогуз куплеттен турган «Энеме катта» бала «Кайтып келем туулуп өскөн элетке, кайсы күнү ак кийгенде алма бак» дейт, андан ары энесине жүзөгө ашпай калган тилектерди, баштан өткөн армандарды эстетпөөсүн өтүнөт, сегиз жыл мурдагыдай чокунтпа, мен бой жетип жигит болдум, эч ким өткөн күнүнө кайрылбайт деп түшүндүрөт. үстү жапыз үйүбүзгө баргыча жол карап күтө бербегин, мен баягыдай эле боорукер бойдонмун, ойлоп сар-санаа болбо дейт.

Ал эми Ж. Турусбековдун каарманы окуймун деп беш жыл дайынсыз жоголуп кетип, өзгөргөнүн айтат:

Энекебай, кайратымдан жазбадым,
Мен мурунку, мен эмесмин башкамын.
Тентек жана таарынчаактык мүнөздөр,
Жаман экен ишен, эне, таштадым!

Акын «Энем» поэмасынын андан аркы бөлүгүн кыргыз айылынын жашоосун, өзү күбө болгон окуяларга бурат. 1928-жылы окуйм, билим алам деп Тверге барып, советтик-партиялык мектептен билим алган Жусуп, энесинин да өзгөрүшүн каалайт. Эки чыгармада тең энелердин образы окшош: уулун сагынып күткөн, каттагандардан даректеп жоктоп, бирөөлөрдөн кагуу жеп шагы сынбады бекен деп кайгы жейт. Болгон айырмачылык балдардын бири заман талабына ылайык жакшы жакка өзгөрүп, таарынчаактык, тентектик сапаттарын таштаса, бирөөсү энесинин берген тарбиясынан жанбай, азыр дагы «боорукер» бойдон калганынан айырмаланат.

Экөөсүндө тең улуттук өзгөчөлүктөр менен бирге ошол учурдун саясий көз караштары байкалып турат. Анткени, Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасы 1933-жылы жазылгандыктан, өлкөдөгү колхоздоштуруу саясатынан кыя өтө алган эмес. Поэманын экинчи бөлүгүндө лирикалык каармандын энеси ар кимдин жүнүн сабап, чийин кармап, суусун ташып, отун жагып жүргөнү, ошол мезгилде атасы Орунбайдын кысыр эмди жабагысын карышкырга жегизип коюп, катуу таяк жегени сүрөттөлөт. Жаңы заман таңы атып, Орунбайлар кулакка тартылып, жакшы турмуш башталганы айтылып аяктайт.

Сынчы Салижан Жигитов «Ырлар жана жылдар» аттуу китебиндеги «Жусуп Турусбековдун «Энем» поэмасынын тегерегинде» деген макаласында: «Чынында да накта турмуштук фактылардын салыштырмалуу бийик билимдин, оригиналдуу акындык ыктын негизинде жазылгандыктан гана ал поэма өзүнө тең чамалаш жаралган башка поэмалардан өз мезгилинин идеялык духун жана эмоциялык атмосферасын таасын чагылдыргандыгы менен аттын кашкасындай бөлүнүп турат. Анда 30-жылдардагы республикабыздагы коомдук турмуштун прозасы жана поэзиясы, жалындуу илеби жана күүсү, кыргыз жаштарынын жалпыланган образы жана романтикасынын дымагы бар. Акын бул поэмасында аны менен мезгилдеш айрым поэмаларга мүнөздүү карандай прозаизмге түшүп кетүүчүлүктөн, фабулалык санап чыгуучулуктан натуралисттик узун сүрөттөөлөрдөн, штампка айланган фольклордук көркөм ыкмалардан качып,сюжеттик коллизияларды чечүүнүн жана образ куруунун жаңы жолун тапкан,»– дейт [4].

Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасынан башка он куплеттен турган ушул аталыштагы дагы бир ыры бар. Бул ырды поэманын экинчи бөлүгү деп койсо болот. Ырдын сюжети лирикалык каармандын бала чагын сүрөттөө менен башталат. Багалегин өйдө түрүп, кечке суу кечип ойноп, энесинин сабоосун «ат» кылып минип кетип, атасынын камчысын кошо талаага жоготуп келгени баяндалат. Лирикалык каарманды ачуусу менен тилдеп, каргап, кайра сооротуп, колуна токоч берип, жашын аарчыган баягы тааныш түйшүкчүл «Эне».

Ырдын андан аркы куплетинде атасы минип жүргөн жалгыз байталын сатайын деп, старчындан коркуп сатпайт, эртеси үйүнө келген старчын менен энесинин конфликти берилет.

Энеке!
Ал дүйнө жексен болду,
Чырмалган эмгекчилер үздү торду.
Баш кошуп жаңы турмуш куруп жатат,
Эзилген ал күндөгү өңкөй шордуу.

Ал кезди быйыл бир күн көңүлгө алдым,
Чогулуп сени көмгөн жерге бардым.
Мүрзөңдүн тыягында кош айдаган,
Эрлерди көрдүм дагы сырга кандым [5].

Эки чыгарма тең кыргыз элинин жашоосу жакшы жакка өзгөрүп, теңдик заман орногону, эмгекчи элдин бактылуу турмушу менен аяктайт.

Ж. Турусбеков өз заманынын үнүн уга билген, тунук поэзия ээси. Анын чыгармачылыгындагы эне темасы өзгөчө бийиктикте турат. Акын кыргыз поэзиясында өзүнүн ысымын энесинин бейнесин ырдоо менен калтырып кетти.

Адабияттар

1. Ж.Турусбеков «Тандалган чыгармалар» түз. С. Шмеев. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1980.

2. Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы. Түз. А. Кыдыров, Д. Сулайманов. – Фрунзе «Мектеп», 1998-ж., 9-б.
3. Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы. Которгон Э. Турсунов. Түз.: А. Акматалиев, Н. Өмүрзакова, Ө. Шаршеналиев. – Бишкек: «Шам». 2004-ж.. 105-б. (488-б).
4. С. Жигитов. Ырлар жана жылдар. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1972. – С. 180.
5. Кыргыз адабиятынын антологиясы, X томдук жыйнак. Түз. В. Мусаева, Т. Асанакунов. – Бишкек, 2012. VIII том, 519-б.

Omorova T.M., OshPI

The mother's character in the poem of Jusup Turusbekov "Materi"

In this article dials wifh similorfy and diggetehces the ways of mother in poem Jusup Turusbekov and mother great Russian poet C.Esenina «Pismo k materi».

Key words: *mother, character, boy, folklore, Russian, poet, knowledge.*

УДК: 82.82-1 (575.2)

Т.М. Оморова, ОГПИ

1920-30-жылдардагы поэзия жана эне темасы

Бул макалада 1920-1930-жылдардагы кыргыз профессионал адабиятынын баштоочулары К. Тыныстанов, А. Токомбаев, Ж. Турусбековдордун поэзиясындагы «Эне» темасына арналган ырлары адабий талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: *лирика, поэзия, энем, поэма, мезгил, каарман.*

Встатья дан литературный анализ произведениям посвященным теме «Матери» в поэзии оснавателей кыргызской профессиональной литературы 1920-1930гг. К. Тыныстанова, А. Токомбаева, Ж. Турусбекова.

Ключевые слова: *лирика, поэзия, мать, поэма, время, герой.*

Кыргыз жазма адабиятыбыздын башаты XX кылымдын жыйырманчы жылдарына барып такалат. Оозеки поэзиябыз профессионалдык адабияттын талаптарын кабылдап, акындар поэзиясы кагаз бетине түшүрүлүп, жаңы мезгилдин барагы ачылган. Ал мезгил адабиятка жаңы кадам койгон С. Карачев, К. Тыныстановдордун ысымы менен тарыхта калды. 1920-жылдары адабиятка баш бакан акындардын дээрлик бардыгынын маанайы, ыр жазууга болгон аракети, көзкараштары жалпысынан окшош болгон. Себеби, алар бир коомдо жашап, ошол учурдагы кыргыз турмушунун өзгөрүүсүн өз көздөрү менен көрүшүп, ысык-суукту жон терилери менен сезишкен. Элдик поэзиянын мотиви менен жаңы заманды даңктап ырдашты.

«Эркин-Тоонун» чыгышы менен гана акынды көнөргө жалпы талпынгандардын, асыресе А. Токомбаев (1904), М. Токобаев (1905-1971), М. Элебаев (1905-1944), Ж. Жамгырчиев (1906-1944), Б. Кененсариев (1896-1964), өздөрүнүн чыгармачыл активдүүлүгү менен алдыга бөлүнүп чыккан. Алар 1925-1930-жылдары поэзия майданында абдан жандуу иштеп, басма сөз беттерине өз ырларын жарыялап турушкан. «Алардын калеминен чыккан поэтикалык чыгармалар сан жагынан гана салыштырмалуу арбын болбостон, сапат жагынан да башкалардыкынан белгилүү даражада айырмаланган» – дейт адабиятчы Салижан Жигитов [1].

Билим алууга, өнөр үйрөнүп жакшы жашоого үндөгөн Октябрь революциясы ырга салынып, Лениндин ысымы бүтүндөй адабияттагы орчундуу темага айланган. «Эркин-Тоо» гезитии директүү жаштардын ички көкүрөгүндөгү ой-кыялдарын поэзия,

драма, кара сөз аркылуу жазууга шыктандырды. Элдин социалдык абалы, турмуштук жетишпестиктер, өксүктөр лирика менен чагылдырылды. Жаш адабиятыбыздын алгачкы муунунун арасында поэтикалык ой айтууга дилгирленген, адам турмушун, көз көргөн дүйнөнү поэзиянын тили менен көркөмдөгөн акындар жаралды.

Акындык дарамети ар түрдүү кыргыз акындарынын арасында Касым Тыныстанов өзүнүн колориттүү кайталангыс таланты менен өзгөчөлөнөт. Анын жазган ырларынын тематикасы, поэзиясынын тили эамандаштарынын чыгармачылыгы сыяктуу эле элдик поэзиядан алыстай албаган. Бирок ага карабай адам менен табиятты ажырагыс бүтүндүк катары кабылдап, адам баласынын улуулугун, асылдыгын, эне темасын алгачкылардан болуп ырдады.

Касым Тыныстанов Ташкенттеги Казак-Кыргыз эл агартуу институтутун да окуп жүргөндө энесин сагынып, куса болуп «Ала-Тоо» деп ыр жазган (Бул ыр акындын кыргыз тилиндеги алгачкы ыры болуп, 1922-жылы жазылган).

«Ала-Тоо» ырында акындын эл-жерин сагынуу мотиви кеңири орун алган. Сагынуу – лирикалык «мендин» ой-толгоосу, сезимталдыгы, эркелөөсү, үмүт-тилеги. Ыр саптарында кылымдарды карыткан Ала-Тоо ак элечек кийген кең пейил, мээримдүү, боорукер эненин образына элестүү айланып, анын алыска кеткен баласына күткөн сар-санаасы, кооптонуусу, түйшөлүүсү терең ачылат [2] .

Кечиккен соң зарыгып,
«Унутту» деп таарынып.
Коргоол менен күн санап,
Жүргөндүрсүң камыгып.

Түндө жатып уктабай,
Күндүзүндө токтобой,
Жолоочудан жол сурап,
Кургандырсың, Ала-Тоо! [3]

Акын зирек сезим менен, алыстагы энесинин сүрөтүн тартып жатып, кандай элестетсе ошол элестерди жалпылаштырып, энеге тиешелүү мыкты сапаттарды калпып, ЭНЕ деген типтүү образды жаратканга жетишкен. «Ала-Тоо» ыры окурманды улам жаңы көрүнүшкө жетелеп, ар бир деталынан эненин өзгөчө портрети тартылып, кызыгууну арттырат. Ала-Тоо менен эненин картинасы паралелл чагылдырылып, көндүм сөздөр жаңыча тондо угулуп, ички ыргактуулук менен окурманды терең ойлонууга жетелейт.

Эрте-кеч дөңдө уулун күткөн эне «Булуттан жоолук оронуп, ак чачы музга боелуп» күтүп жатканы баяндалып, андан ары лирикалык каарман Ала-Тоого жооп иретинде, өзүнүн соо-саламат экенин билдирет. Эли-жерин унутпаганын, тестиер кезде ойногон жерлер, он алтыга чыкканда, жайлоого көчүп баратып, селкилерге көз ымдаган кездерин сагынганын айтат. Бала кездеги жылуу элестерге кайрылып, кыргыз айылындагы карапайым ыманы ысык энесине көтөрүнкү үнү менен, ишенимдүү убада берет:

Мен аманмын, барамын,
Мүнөзү бар балаңын.
Кашкайып чыкпай, караансыз
Колуңду кантип аламын?

Эң биринчи саламым –
Саган арнап жазганым,
Жакшы саатта күтүп ал,
Бул белегим, Ала-Тоо!

1916-жылы кыргыз элинин башынан өткөн кайгылуу үркүн кыргыз жазма адабиятында азыркыга чейин ырдалып, жазылып келаткан темалардын бири. Ал мезгилди өз көзү менен көргөн жаратмандардын чыгармалары бир топ реалдуу окуялар менен чагылдырылып, окурмандардын кызыгуусун артырып келет. Үрккөн элдин көргөн кордугу менен ачкалыктан өлгөнү, бөтөн эл, бөтөн жерде тарткан азап-тозогу чыгармаларда гана жашап келатат. Кыргыз эл акыны Аалы Токомбаевдин 1930-жылы жазылган «Эне» аттуу ыры ошол үркүндөгү каза болгон эненин, жетим калган шордуу жетимдердин тагдыры сүрөттөлөт. Бул ыр акындын эне жөнүндөгү алгачкы ырларынын бири болуп эсептелет. Андан сырткары «Энеме» (1930), «Достук, эне, махабат» (1937-1956-жылдар) аттуу ырлары үркүн темасына арналса, «Энеге», «Кош, энеке» деген ырларында согуш мезгилиндеги тылда иштеген энелер жөнүндө сөз болот. Акын өз чыгармачылыгында эне темасына көп кайрылган. Анткени, чыгармалар жыйнагынын үч томдугунда балдар үчүн жазылган «Энеке», «Эненин меңи», «Мекен-эне» деген ырлары жарыяланса, «Кыргыз поэзиясынын антологиясынын» экинчи томунда «Энеке» аттуу дагы бир эскерме ыры басылган.

1930-жылы жазылган «Эне» аттуу ырында үркүндө чиедей төрт жаш баласы менен Кытайга качып барып, кийгенге кийими, ичкенге тамагы жок калган кыйын мезгил баяндалат. Шордуу, мундуу, кургур эне арыктап, балдарыма тамак таап келейин деп таңдан кечке чейин кайыр сурап, кечке жуук бутун араң сүйрөп үйгө кайтат. Чырылдашкан жаш бөбөктөр энесинин келишин күтүп, ары-бери өткөндөрдү агатайлап жардам сурашат, «агатайлары» бөбөктөрдү башынан сылап гана тим болушат. Анткени, алар дагы ачкалыктан жабыркашып, болсо берет элем, сен эмес өзүм да ачмын деп мүргүп басышат. Кайран эне кечке жүрүп эч нерсе таппай келсе, жокчулукту түшүнбөгөн чүрпөлөр «нан-нан» дешип чурулдашат.

Курган эне эл кыдырат,
Андан өнбөйт эчтеме.
Өнбөсө да сендиректейт,
Токтобостон кечке эле.

Кечте кайтат балдарына,
Күндүк кылаар үнөм жок.
Эртең деле сенделет, чын,
Бирок – ушул, күмөн жок [4].

Салты, дини бөлөк элде безип жүргөнү аз келгенсип, ачкачылык бүтүндөй журтту мөгдүрөтөт. Акын жыйырма алты куплеттен турган ырында эненин балдарына болгон ыйык мээримин, тагдырдын башка салганына өкүнбөй тескерисинче эртеңинен үмүт эткен майтарылбаган бекем эркин ырга салат. Эне жаш бөбөктөрдү ачкалыктан куткарып, аман алып калуунун жолун издейт.

А. Токомбаевдин «Энеме» аттуу ыры жогорудагы «Энени» толуктаган вариант же болбосо уландысы деп койсо болот. Анткени, биринчи ырдагы эне кытайдан кайтып келатканда ачкалыктан каза болот. Мына ошол өлүм алдындагы эненин балдарына болгон чексиз сүйүүсү, шордуу балдар кантээр экен деген кыжалатчылыгы, энелик убайымы айтылат. Окуя Кытайдан келип, Кочкордо болгону ырдын тектинде даана көрсөтүлөт.

Ал кетип, айла бүтүп турган чакта,
Кочкордо, саясы жок бир топ бакта.
Мен – оңдо, иним – солдо, сен – ортодо,
Ийрилип, жардамы жок, жаттык ачка.

… «Апаке - апакелеп» бакырдым мен,
Тарткылап бөбөгүмдү чакырдым мен.
Кыймыл жок, апакемдин колдорунда,
Ченгелдеп топуракты сапырдым мен [5].

Акын үркүндө эл менен Кытай жерине барып, ачкачылыкты өз башынан өткөрүп, элдин кыйналганын, ачкалыктан канчалаган адамдардын каза болгонуна күбө болгондуктан, жогорудагы ырлары бир топ эмоционалдуу сезим менен жазганы байкалат. Энеге болгон ички күйүтү биринчи планга чыгып, жаштык оюн күлкүнүн ордуна ачарчылыктан запкы жеп, жашоо үчүн өжөрлөнүп күрөшөт. Акын өз башынан өткөргөн удургуган азаптуу күндөрүн басмырт үн менен баяндайт. Эне – бул адам баласынын жашоосундагы улуу дөөлөт экенин, ал дайым балдары үчүн жашаарын, дүйнөдө эне сүйүүсүнөн, эне мээриминен өткөн ыйык сезим жок экени ырдалат. Тирүүлүк менен өлүмдүн кармашы, «эне бала» ситуациясыжеке мүнөздөр аркылуу типтүү образдар жаралган. Үркүн жылдарындагы ачкарын, жөө-жалаңдаган жетим-жесирдин, кары-картаңдын кыйналган күнү, шор маңдай «кайран элдин» картинасы тартылат.

1930-жылдары кыргыз жергесинде колхоздоштуруу саясаты жүрүп тургандыктан, поэзияда эмгекке үндөгөн ырлар басымдуулук кылып турган. Мисалы, Ж. Бөкөнбаев «Эрик кызы», «Орокчулар», «Эжемдер пахта теришти», К. Маликов «Фабрика кызы», М. Токобаев «Комсомолка», Ж. Турусбеков «Эмгек кызы», «Кызыл жоолукчан» ж.б.у.с. ырлар жазылган. Ырлардагы негизги идея аялзатынын тең укуктуулугу, жаштык, эмгек, Октябрь революциясын даңктоо, билимге умтулуу болгон. Эмнегедир ошол жылдары эне темасына кайрылган ырлар аз жазылган. Мунун себеби, ал мезгилдебараалына келип турган акындардын көпчүлүгү жетим болуп, балдар үйүндө тарбияланышкандыгынан улам болсо керек деп эсептейбиз. **Бул жылдары, тагыраак айтканда А. Токомбаевдин 1930-жылы жазылган эки ырынан башка, 1933-жылы Жусуп Турусбековдун «Энем» поэмасы гана жарык көргөн***(тактап коюу керек).*

Ж. Турусбековдун бул поэмасы салттуу кыргыз поэзиясынын схемасын бузуп, күтүлбөгөндөй жаңы табылгаларды, автордук «менди», жеке адам тагдырын, анын личносттук бейнесин ачып берди. Буга чейин элдик мотивден арыла албаган кыргыз адабияты үчүн, анын ичинде поэма жанрында жаңылык болуп, индивидуалдуулук башкы орунга чыккан. Акын поэмада кат сабаты жоюлбаган, улгайган эне менен билимдүү, жаңы жашоодон кабардар уулдун ортосундагы психологиялык абалды, карама-каршы көз караштагы эне бала мамилесин чагылдырат.

Ай ушу сен, кейий берген энемсиң,
Бекер ойлоп, бекер кайгы жегенсиң.
Мен кетээрде беттен өөп кучактап:
«Кагылайын, кайраттуу жүр», дегенсиң.

Энекебай, кайратымдан жазбадым,
Мен мурунку, мен эмесмин башкамын.
Тентек жана таарынчактык мүнөздөр,
Жаман экен, ишен, эне таштадым [6].

Ж. Турусбековдун поэмасындагы баласын алыска окууга жиберип, кайра өзү убайым жегени ошол мезгилдеги билимге умтулган жаштардын баарынын башынан өтүп жаткан окуялар эле. Албетте, жаңы менен эски көз караштагы эне баланын бири – бирин түшүнбөстүгү белгилүү иш. Акындын айткан оюу бардык жаштардын көңүлүндө бышып жетилип турган, бирок кантип, качан айтылаары белгисиз болгон.

Бул поэманын жарык көрүшү менен канчалаган жаштар менин турмушум жазылыптыр деп, кубанды, бүтүндөй элдин оозуна алынып, жатка окула баштады.

Поэмада эне алыска билим издеп кеткен уулунан кабатырланып, тентек, орой эле бирөөлөрдөн тепки жеп, кабактарда жатпады бекен, көптүн алдында томсоруп калбадыбы деп энелик сезиминде аяйт. Уулу болсо энесинин жаңы заманды, жаңы жашоону түшүнүп жашоосун каалайт. Улгайган энесинин коштошоордо айткан «Кагылайын кайраттуу жүр» деген сөзүн унутпаганын, тентектик, таарынчактык мүнөздөрүн таштап, жакшы жакка өзгөргөнүн ишенимдүү сөздөр менен далилдейт. Поэманын аягы мезгилдин талабына ылайык, башкача айтканда жакшыларга кошулуп, билим алып, эмгекчил болгонун, колхоздогу шайыр жаштар менен бактылуу экени айтылат. Керек болсо энесин да өздөрүндөй шайыр кылып өзгөртүп алабыз деген ишенимдүү сөзү менен поэма жыйынтыкталат.

Ж. Турусбековдун бул «Энеме» поэмасы бир жагынан эрксизден К. Тыныстановдун «Ала-Тоосун» эске салат. Эки чыгармада тең кыргыз энеге тиешелүү болгон окшоштуктар, окурманга тааныш айыл жыты, эне жыты, ар күнү чыгып барып уулун күткөн тааныш дөң, чыйыр жолдор. К. Тыныстанов эненин образын Ала-Тоо аркылуу бергени, жакшы табылга болгон, анткени Ала-Тоо эненин образы менен дагы да улуу көрүнсө, Ала-Тоо аркылуу эненин дагы кең пейилдиги даңазаланып, нурлуу жүзү огобетер ажарланган.

Ал эми А. Токомбаевдин ырларында болсо элдин башына келген кайгылуу күн, андагы жашоо үчүн болгон күрөш сүрөттөлөт. Эптеп жашап калуунун амалын ойлогон татаал шартта дагы эне деген балдары үчүн жанын аябастыгы, өзүн курмандыкка чалып, балдарын сактап калууну ойлонот. Өлүм алдында жатса дагыбалдарын аяган энелик улуу сезим, теңдешсиз энелик мээрим ырдалат.

Жогорудагы үч автордун ырлары кыргыз жазма адабиятынын торолуу мезгилинде жазылган эне жөнүндөгү алгачкы саамалык. Булар эне жөнүндөгү ырлардын төл башчысы, кийинки жылдары башка акындар тарабынан жазылган шедеврлердин үлгүсү катары жашай берет.

Адабияттар

1. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. –Ф.: Илим. 1987. 53-б.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. – Б.: «Кыргыз полиграф комбинат» 2002. 47-б.
3. К. Тыныстанов «Капастан чыккан ырлар». – Б.: 2004-жыл, 34-б.
4. А. Токомбаев. Тандалган чыгармалар жыйнагынын III томдук жыйнагы. I том. –Ф.: «Кыргызстан» 1972. 169-б.
5. А. Токомбаев. Мунарым. – Б.: 2004. 129-б.
6. Кыргыз адабияты. 9-кл. Түз.: Б. Алымов. – Б.: «Билим компьютер» 2007. 139-б.

T.M. Omorova, OShPI

Poetry and the theme of a mother in 1920-1930 years

The article presents the analysis of literary works about “Mother” theme in the poetries of Kyrgyz professional literature's sounders K. Tynystanov, A. Tokombaev, J. Turusbekov wich were in 1920-1930 years.

Key words: *lyrics, poetry, mother, poem, period, hero.*

УДК: 370.371.036

Сабиралиева З.М., преподаватель, ОшГУ

Лингвистические аспекты концепта «юмор»

Макалада “Юмор” түшүнүгүнүн концептуалдык мазмуну аныкталат.

Ачкыч сөздөр: *концепт, концептосфера, лингво маданият, когнитивдик тил илими, паремия, паремия жанрлары, юмор, анекдот, велеризм.*

В статье раскрывается концептуальное содержание понятия “юмор”.

Кючевые слова: *концепт, концептосфера, лингвокультура, когнитивное языкознание, паремия, жанры паремий, юмор, анекдот, велеризм.*

Юмор соотносится с одной из самых сложных категорий эстетики – с категорией комического, которая охватывает большую группу разнородных явлений, разнообразных по форме и по содержанию.

Юмор вызывает столь большой интерес к себе благодаря своей включенности в контекст культуры. Удовольствие от юмора, под которым в наивном словоупотреблении имеется в виду «беззлобно-насмешливое отношение к чему-либо и изображение чего-нибудь в смешном, комическом виде» [1. с.792], имеет психологическую природу и при этом ускользает от психологических объяснений.

О юморе часто писали, как о средстве избавиться от целого ряда существенных, но порой обременительных человеческих проявлений; его понимали, как средство вырваться из-под гнета разума, видели в нем альтернативу состраданию, средство победить пиетет и страх, видели в нем антитезу стыда. По 3. Фрейду [2. с.119], остроумие помогает преодолеть преграды, сооруженные логикой и моралью. К числу вещей, от которых освобождает смех, относили конформизм, комплекс неполноценности, наивность, социальную запрограммированность, самомнение, серьезность, условности, преклонение перед авторитетами и благоговение перед смертью. Число «антитез» юмора, считает А. Г. Козинцев [3. с.31], можно было бы увеличить в десятки раз, но даже приведенный список опровергает расхожее мнение о юморе как средстве «автокоррекции» культуры, ибо большинство отвергаемых смехом явлений (прежде всего – разум и мораль) как раз и составляют каркас культуры.

Как отмечает А.Г. Козинцев, юмор и смех на первый взгляд образуют неразрывное единство: стимул – реакция. Однако эта связь далеко не так проста, ибо высказывания, отвечающие всем «научным» критериям юмора, сплошь и рядом не вызывают смеха. Если бы смех был действительно надежным мерилом переживаний, связанных с юмором, многие загадки юмора давно были бы разгаданы. Так что смех может трактоваться как нечто вторичное, «внешний и непостоянный отблеск» внутреннего переживания, а разгадку комического следует искать в нем самом, а не в его смеховом отражении, столь зыбком и ненадежном. В то же время, полагает А.Г. Козинцев, как бы ни относиться к смеху, ведь именно ради него все и затевается. Просто юмор, как явление искусства, представляется исследователям «более благородным и достойным внимания», чем «тривиальная физиологическая реакция – смех». Юмор присущ эстетически развитому уму, способному быстро, эмоционально-критически оценивать сущность явления, склонному к богатым и неожиданным сопоставлениям и ассоциациям[4. с.85].

И в филогенезе, и в онтогенезе смех появляется раньше юмора. По юмору необходим смех. Первичная функция комического искусства именно в том и состоит, чтобы смешить. «Юмор выступает как общественно-санкционированный смехопорождающий механизм, реализующийся через знаковые системы» [5. с.174].

Специфика концепта «юмор» в русской лингвокультуре обусловлена исторически. Известно, что русское православие, в отличие от западного христианства, считает смех грехом. Русские святые не могли шутить и смеяться (если только не были юродивыми, как Василий Блаженный). Смеются, по представлению православной церкви Дьявол и нечистая сила. С.С. Аверинцев [6. с.341] утверждает, что в Европе смех был укрощен, введен в систему и там смеяться было можно и даже нужно (поскольку смеялись даже святые), а вот у нас смех был стихиен и безоговорочно опасен. Русские по натуре склонны тянуться к Дьяволу – преступать, кощунствовать и смеяться, и православная церковь действует тут благотворно и охранительно.

В Исламе же смех не является запретным. Мусульманин не должен быть хмурым и резким. По мнению доктора Юсуфа Абдуллы Аль-Карадави: «Смех или радость – это инстинктивные чувства человека, и ислам, будучи религией, которая призывает человека к естественному феномену единобожия, должна не запрещать людям выражать эти естественные чувства, а, наоборот, приветствовать удовольствие.

Мусульманин должен развить в себе положительную и оптимистическую личность, а не мрачную и пессимистическую, видящую жизнь лишь в темных тонах» [7].

Впрочем, некую часть зла усматривают в смехе и первые теоретики смеха – Платон и Аристотель. В религиозной средневековой традиции «смехотворство» почти единодушно причисляется к разряду грехов. В Новое время против «бездумного» смеха предостерегали многие мыслители – Т. Гоббс, Ш. Монтескье.

Традиция Демокрита и Лукиана, Рабле и Вольтера, напротив, предлагает трактовку смеха как явления, открыто противостоящего злу. Два тезиса – «Смех противостоит злу» и «Смех содержит элемент зла» – составляют этический парадокс смеха [8. с.482].

В трудах Аристотеля содержатся и первые попытки разрешить это противоречие: Аристотель разделял комическое на смех (как отдых) и насмешку, а «пристойный смех» представлял как золотую середину, то есть добродетель или, по крайней мере, нечто, не противоречащее добродетели. По Аристотелю, смешное есть некая ошибка или безобразие, никому не приносящее страдание», а насмешка есть некая крайность, то есть – порок. Ср. также: Между осмеянием, которое дурно, и смехом я признаю большую разницу. Смех, точно так же, как и шутка, есть чистое удовольствие, и, следовательно, если только он не чрезмерен, сам по себе хорош (сам по себе есть благо)» [9. с.279]. Не стоит забывать и о том, что смех является терапевтическим средством. Он нужен человеку, чтобы выстоять, не отчаяться в этом мире. Чем опасно слишком серьезное отношение к вещам? Тем, что на ваших глазах могут оказаться серые очки. Сквозь них мир предстает безрадостным, бесперспективным, а потому безнадежным. В этих случаях смех жизненно необходим. О том, какое место занимает смех в жизни людей, рассуждает Панталоне – один из персонажей сказки Леонида Филатова «Любовь к трем апельсинам»:

Ну можно ли представить мир без шуток?!
Да он без шуток был бы просто жуток!..
Когда на сердце холод, страх и тьма,
Лишь юмор не дает сойти с ума!..
Судьба играет с нами в „чёт“ и „нечет“,
Уныние казнит, а юмор лечит.
Хвала шутам, что вовремя смогли
Нас удержать от яда и петли!..

В современных концепциях смеха подчеркивается, что объект смешного содержит определенную меру зла, которая не является критической и, следовательно, может быть преодолена. Зло содержится не в субъекте смеха, а в его объекте, и собственно сам смех указывает на возможность преодоления этого зла. «Смех отражает зло в своем зеркале и потому сам невольно делается чем-то на него похожим... Заключить же их этого, что смех

перестает быть собой и превращается в зло, значит просто не понять истинного смысла ни того, ни другого»[10. с.31].

Начав смеяться, человек уже не в силах противостоять «икоте разума» [10. с.214], ему остается лишь ждать, когда это прекратится. Энергия смеха приходит извне. Человек незаметно для себя изменяет точку зрения на мир, она делается двойственной. Он не может принять ни одного, ни другого – смех существует на стыке блага и зла, но ни к одному из них не принадлежит. Смех, сочетая в себе черты интеллектуального и чувственного начал, представляет собой нечто третье, существующее как раз на их стыке.

А. Бергсон, исследуя его таким образом, пришел к неожиданному выводу, что смех – это чувство противоречивое само по себе. Смех – это одновременно продукт равнодушия и спокойствия, а в то же время – сильнейшая эмоция, имеющая выраженное «общественное значение». Кроме того, смех – дитя интеллекта, но бессознателен и неосознаваем в своих истоках. Он родствен эстетике, но не умещается в ее границах. Чаще всего в литературных произведениях это несовпадение границ отдельно подчеркивается словами *вдруг, резко, неожиданно* и т.п.

Смех способен раскрыть тайну человека, показать его ум и душу, дает возможность раскрыть тайну лица. Ничто не открывает сути человека как его смех. Писатели часто используют как деталь описания улыбку героя или же описание его смеха. Например, у Гоголя в «Тарасе Бульба», когда Андрей впервые увидел свою любовь, то услышал «самый звонкий и гармоничный смех», заставивший его повернуться и увидеть уже ее красоту не только душевную, но и внешнюю.

Смех может открывать как положительные, так и отрицательные стороны в характере героя: «Этакий человек и смеется и готов смеяться, но вам почему-то с ним никогда не весело. Со смешливого он быстро переходит на важный вид, с важного на игривый или подмигивающий, но все это как-то раскидчиво и беспричинно…». Эти слова создают перед воображением читателя героя скорее отрицательного, чем положительного. Ведь что за положительный герой, не умеющий заразительно посмеяться!

Смех – это радость, свет. В любой эпохе и в любой культуре существует такая метафора, как «светлое будущее».

Значимость смеха для литературы, искусства и культуры трудно переоценить. На ранних этапах истории человечества смех наиболее ярко обнаруживал себя как массовый, был неотъемлемой частью праздничных ритуалов. Рабле назвал этот смех «карнавальным». Он охарактеризовал его как «всенародный» (создающий атмосферу всеобщего единения на почве жизнерадостного чувства), «универсальный» (направленный на мир в целом, в его вечном умирании и возрождении, на материально-телесную сторону) и «амбивалентный» (составляющий единство утвержденья неисчерпаемых сил народа и отрицания всего официального, всех запретов и иерархических установлений).

С течением времени возрастает культурно-художественное значение смеха, он становится неотъемлемым звеном повседневности. Кроме всего прочего, наиболее интересное проявление смеха в литературе – это ирония (насмешливый и отчуждающий характер). Именно иронический взгляд освобождает от догматической узости мышления. Для культуры большое значение приобретает романтическая ирония (Ф. Шлегель). По мысли этого философа, она возвышает человека над противоречиями бытия и над повседневностью

«Функция смеха – символизировать радость и бороться со злом, в смехе нет никакого зла... В конце концов даже то, что зло в ряде случаев может выразиться в смехе, менее опасно, чем ситуация, когда зло проявляется в конкретных деструктивных действиях», – отмечают А.В. Дмитриев и А.А. Сычев [8. с.591].

Как известно, существуют концепты со значительной национальной спецификой. Очевидно, концепт «юмор» может быть отнесен к этому ряду.

Например, анекдоты о русских, киргизах, узбеках, казахов и прочих являются очень яркими иллюстрациями того, что различия проходят ниже объяснимого и вербализуемого слоя понятий. В анекдоте представитель каждой нации должен принять решение в обстановке неопределенности, правда спародированной и комичной. На перечислении этих решений и фиксации их необъяснимых различий анекдот закачивается. Так как решения «естественны» для каждой нации, и контраст делает их смешными. Анекдот фиксирует различия в «естественном», но не может его объяснить. Попробуйте объяснить, в чем был юмор – не удастся. Мотивировка персонажей лежит вне понятий, обозначенных словами. Например,

Еврей идет в больницу, чтобы не болеть.
Русский идет в больницу, чтобы лечиться.
Киргиз идет в больницу умирать...

или:

Встретились трое и стали выяснять – кто кем хотел бы стать и почему?
Русский говорит: "Львом – царем зверей, чтобы править всеми"
Китаец говорит: "Тигром, чтобы быть быстрее и сильнее всех"
А киргиз отвечает: "Змеей, чтобы все делать лежа: ходить, кушать, пить..."

Все остальные попытки объяснить словами различия наций дают не больше результата, чем попытки объяснения анекдотов. У русских, например, принято давать в долг под честное слово – как это объяснить с точки зрения, например, производительных сил и производственных отношений?

В основе менталитета больших обществ лежат естественные, но неосознанные понятия, то есть метапонятия. Язык описания метапонятий – философия. На этом языке разговаривают религия, наука и искусство. Все остальные составляющие менталитета суть надстройки над этими тремя. Повседневная жизнь человека есть надстройка над этими надстройками.

Литература

1. Ожегов С.И., Шведова Ю. Толковый словарь русского языка. 2-е изд., – М., 1994.
2. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. СПб.; – М., 1997: – С.119-129.
3. Козинцев А.Г. Об истоках антиповедения, смеха и юмора (этюд о щекотке) // Смех: истоки и функции. СПБ: Наука, 2002. – С. 31.
4. Борев Ю. Эстетика. Изд-е 4. М.: Изд-во политической литературы, 1988. – С. 85-86.
5. Банников К.Л. Смех и юмор в экстремальных группах (на примере некоторых аспектов доминантных отношении в современной Российской Армии) // Смех: истоки и функции. СПб: Наука, 2002. – С. 174-186.
6. Аверинцев С.С. Бахтин и русское отношение к смеху // От мифа к литературе. – М., 1993. – С. 341-345.
7. "Ислам для всех" islam.com.ru.
8. Дмитриев А.В., Сычев А.А. Смех. Социофилософский анализ. – М.: Альфа-М, 2005. – С. 482-591.
9. Спиноза Б. Этика. СПб. 2001. – С. 279
10. Карасев Л.В. Философия смеха. – М., 1996. – С. 39, 214.

Z.M.Sabiralieva, teacher, OshSU
shumanalie2013@mail.ru

Linguistic aspects of concept "are a humour"

In the article conceptual maintenance of concept "opens up humour".
Key words:*concept, cjgninive linguistics, paremiae, genres of paremiaes, humour.*

УДК: 415.617. 21 = 20

Сагындыкова Р.Ж., старший преподаватель, ОшГУ

Английские придаточные обстоятельственные места и их функциональные соответствия в кыргызском языке

Бул макалада багыныңкы сүйлөмдүн классификациясын түрдүү көз караштагы аспектилер менен байланыштырууга аракет кылынды. Англис тилинин багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрүнүн кыргыз тилине дал келбөөсүнө толук лингвистикалык анализ берилди.

Ачкыч сөздөр: *багыныңкы сүйлөм, өлчөм орун, багыт багыныңкы сүйлөмдөр, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, функционалдык-грамматикалык талаа, функционалдык-семантикалык талаа.*

В данной статье сделана попытка систематизировать данные о классификации придаточных предложений с точки зрения различных аспектов лингвистики. Дается четкий лингвистический анализ англоязычного материала. Обстоятельственные придаточные предложения который полностью не совпадает с кыргызским.

Ключевые слова: *обстоятельственные придаточные предложения, сложносочиненные и сложноподчиненные предложения, функционально-грамматическое поле, функционально-семантическое поле, обстоятельственные придаточные предложения меры, места и направления, лексико-семантические средства выражения.*

Известно, что под обстоятельственными придаточными предложениями (Обст.ПП) в настоящей статье понимаются также зависимые от главного придаточные, которые “....по передаваемым ими отношениям в основном соответствуют обстоятельствам в простом предложении, хотя по степени связи с главным далеко не всякое предложение этой группы можно сопоставить с соответствующим членом простого предложения” [4. с. 323, 261, 329].

В нашей сопостовительной работе под Обст.ПП места понимается такое придаточное с обстоятельственным значением пространства, которое обозначает не только какое-либо определенное место, то есть действие, происходящее в определенном месте, но также и направление движения в сторону данного места или же из одного места. Мы не конкретизируем действие, происходящее в определенном месте и не отличаем его от действия в сторону определенного места или же из данного места, поскольку такая конкретизация не представляется значимой для нашего сравнительного исследования.

В английской же теоретической грамматике, однако, указывают на такую конкретизацию в связи с многозначностью подчинительного союза *where:* «В зависимости от значения сказуемого главного предложения *where* может обозначать место или направление действия» [4.с.150-151].

Аналогичное наблюдается и в кыргызской научной грамматике, где придаточные обстоятельственные места и направления объединяются в “придаточные предложения меры, места и направления – *Орун, багыт, өлчөм багыныңкы сүйлөм.* Придаточные меры, вступающие с главными в отношениях определить места или направления называются придаточными предложениями меры, места и направления [3. с. 191-192].

1. *Tom was brought to the place,* ***where the*** *Judge and the others were, and the great news spread over quickly*[12. 50].
   – *Тома подводят к месту,* ***где*** *сидят судья и другие гости, и новость облетает всю церковь.*
2. *Моторлуу бөлү****ктө*** *кызмат өтөп, шофер болуп жүргөм* [1.267].

Проходил службу в моторизованных частях, был шофером.

3. *Go* ***where*** *I will, the ghost of Art, eternally working the passions in hair, and expressing everything by beard, pursues me* [10. 24].

– ***Куда*** *бы я ни подался, Гений искусств, трактующий страсти через волосы и все выражающий посредством бороды, преследует меня повсюду.*

4. *Көп күн болду сен бул жактан кеткенге,*
Даңкка чыккан чоң Маскөөгө жеткенге [7. 39].

– *Прошло много дней как ты уехал отсюда*
И добрался уже до прославленной Москвы.

В английском Обст.ПП (1) и в кыргызском (2) обстоятельственные придаточные со значением пространства выражают семантику действия, происходящего в определенном месте, в очерченных границах. В английском же Обст.ПП (3) действие уже направлено к определенному месту, на что указывает семантика союза *where;* в то время как Обст.ПП (4) выражает направление действия из определенного места, на что указывает аффикс пространственного, или местно-грамматического исходного падежа – *тан.* Отметим, что целью нашего сопоставительного, функционально-грамматического исследования Обст.ПП с пространственным значением не является важным конкретизация таких придаточных на ПП со значением места и со значением направления движения в силу того, что здесь действует единая семантико-грамматическая категория места (пространства), которая связывает различные разноуровневые языковые средства, а именно семантические (грамматические) категории и различные лексико- семантические средства выражения (Л-Г СВ). “Особенность функциональной грамматики заключается в комплексном и интегрирующем подходе при котором за основу берутся семантические категории грамматики и семантические функции, объединяющие разноуровневые языковые средства” [9. с. 108-109].

Целью нашего сопоставительного исследования Обст. ПП английского и кыргызского языков представляется необходимым сопоставление и сравнение придаточных обстоятельственных, помещая их в некое функционально-грамматическое поле (ФГП), которое в теории функциональной грамматики подразделяется на две составляющие: центр поля и периферия поля. Такое функционально-грамматическое изучение Обст.ПП из обоих сравнительных языков, английского и кыргызского, позволяет выяснить основы того, как они репрезентируются в речи обоих языков. “ Понятие ФСП (в нашей интерпретации ФГП) необходимо для построения функциональной грамматики, но его нельзя признать достаточным. ФСП связано с парадигматическими отношениями в системе языка, однако анализ должен иметь выход в речи, где парадигматические отношения сочетаются с синтагматическими. Необходимо понятие, которое было бы связано с репрезентациями ФСП в речи в высказывании” [9.12].

К центру ФГП обычно относят языковые средства, во-первых, наиболее специализированные для выражения какого-либо грамматико- семантического значения, во-вторых, передающие его наиболее однозначно, и, в-третьих, систематически используемые. Все прочие языковые средства относятся к периферии ФГП. В нашей работе мы уточнили критерии отнесенности Обст.ПП как к центру ФГП, так и к периферии ФГП, при этом данные критерии являются одинаково релевантными как для аналитического германского английского языка, так и для агглютинативного тюркского кыргызского. Отнесенность Обст.ПП обоих языков к центру ФГП определяется четырьмя признаками:

1. Наличием в данных придаточных обстоятельственных общей грамматической категории обстоятельственного подчинения (ОГК Обст.подч.);
2. Наличием у них какой-либо дифференцирующей грамматической категории, в данном случае, категории места (ДГК места);

3. Наличием у них семантики автосемантичности;
4. Употребленными лексико-грамматическими средствами выражения с подчинительным значением. Приведем некоторые примеры на употребление английских и кыргызских Обст.ПП в функционально- грамматической позиции центра ФГП.
5. *Kismine knew a heavily wooded spot half- way up where they could lie concealed and yet will be able to observe the wild night in the valley- finally to make an escape, when it should be necessary, along and secret path laid in a rocky gully* [11.94].

– *Кисмина знала один лесистый выступ, где можно убраться и откуда все будет видно, а потом, когда понадобится, они уйдут потайной тропой выбитая в сванистом ущелье.*

6. *"But to have a beautiful house and garden on the Kond Coast, where I was born…"*

– *"Я хочу иметь красивый дом и сад на побережье Конд, где я родился..."*

7. *John walked out into the brisk sunshine of his living-room, where he found breakfast waiting for him andPersy, gorgeous in white kid knicker-bockers, smoking in a easy chair* [11.34].

– *И Джон вышел в солнечную гостиную, где он нашел приготовленный завтрак, и Перси в ослепительно белых лайковых бриджах курил, откинувшуюся в кресле.*

Все Обст. ПП в английских сложноподчиненных предложениях (СПП) (5), (6) и (7) проявляют указанные выше грамматико-семантические критерии. Во-первых, все они безникакого сомнения, выражают общую грамматическую категорию обстоятельственного подчинения(ОГК Обст.подч.), характеризуя главное предложение (ГП) путем указания на место (или направление) действия [4. 330]. Во-вторых, все они обозначают пространственно- поистинные границы действия, происходящего в ГП, и таким образом выражает дифференцирующую грамматическую категорию места (ДГК места) [2. 229]. В-третьих, все означенные английские Обст. ПП имеют автосемантичный характер, их предикативная линия является полнозначной во всех приведенных ПП: (5) *they+ couldlieconcealed;(6): I+ wasborn;* и (7): *he +found* …, в которых имеются полное субъектно-предикатные структуры. Автосемантичность английских Обст. ПП в примерах (5), (6)и (7) обуславливается тем фактором, что данные обстоятельственные придаточные " … по количеству и характеру своих членов могут совпадать с самостоятельным предложением и могли бы функционировать как самостоятельные..." [2.39]. И, в-четвертых, все вышеназванные английские Обст.ПП из примеров (5), (6), (7) соединяются с ГП посредством однозначно используемого союза *where* с ярко выраженным подчинительно-пространственным значением, которое придает ПП обстоятельственное значение, а также и характеристику элементарного предложения, т.е.такого предложения, которое являясь подчиненным главному, в соответствующей трансформации может стать полностью самостоятельным [2.184].*(8) Эрбейген уч букара жайды жайлай кара* ***алачыгын тигип тирилик кылса****, сумбула тушөрү менен баш калка кылып алган жапайы үнкүрдү түнөк кылат* [6.223].

- *Три несчастных бедняка все лето* ***обитали в поставленной палатке****, но как только пришел конец лета, то они перебрались в какую-то нору, сделав ее своим ночлегом и убежищем. (9) Убакыт ордунда турмакпы, өтө берди* [8.98].

- *Время не стоит на месте, оно проходит.*

(10) ***Кайдандыр*** *жылып чыга келген туман чуудаланып өтүп, дуу-дуу урган шамал кар тозоңунучурабаштады*[1.292].

- *Вдруг* ***откуда ни возьмись*** *выплыл длинный чередой туман, с шумом бьющий ветер начал вздымать мелкую снежную пыль.*

(11) Кечке жуук ***асман бети түнөрүп****, булуттар коюланып-уюлгуп,үнү угулбаган чагылган жаркылдап, жайкы талаадагы көпкө камынган жамгыр түн бироокумга барып жаады* [1.171].

- *Под ветер* ***небо з****атуманилось, облака и тучи сгустились, трескнули бесшумные молнии, долго собиравшееся в летней степи дожди в конце концов пошли ночью.*

Вышеприведенные кыргызские СПП с Обст.ПП (8),(9), (10) и (11) полностью соответствуют выдвинутым нами критериям принадлежности Обст.ПП к центру ФГП. Во-первых, все они проявляет ОГК Обст.подч., соотнося зависимое ПП с ГП в составе всего сложноподчиненного предложения. “Придаточные предложения в грамматическом и смысловом отношении зависят от главных предложений, так как сами по себе ... не выражают законченной мысли” [3.с.191-192]. Во-вторых, все данные придаточные обстоятельственные также проявляют дифференцирующую семантику, а именно, ДГК места, которая указывает на пространственную семантику, поясняющую действие в ГП [6]. В-третьих, все вышеприведенные кыргызские Обст.ПП показывают автосемантичность,которая выражается в наличии полнозначной предикативной линии: (8): үч букара+тирилик кылса; (9): убакыт+ ордунда турмакпы; (10): туман+ чыга келген; и (11): асман бети+түнөрүп. Наличие полнозначной предикативной линии, выразившееся в употреблении как подлежащего, так и сказуемого, способствует тому, что Обст.ПП становится полным и в структурно-грамматическом отношении, в этом случае элементарная структура Обст.ПП тяготеет к функции самостоятельного предложения [2.66]. И, в-четвертых, кыргызские Обст.ПП в приведенных выше примерах соединяются и становятся зависимыми от ГП в силу того, что в них употребляются не только аффиксы с подчинительным значением, но также и лексемы с пространственной семантикой: (8): *алачыгын тигип тирилик кылса;* (9): *ордунда турмакпы*; (10): *туман жылып чыга келген*; (11) *асман бети түнөрүп*, также пространственные лексемы усиливают пространственную зависимость Обст.ПП места от ГП в структуре СПП [5.с.190-191]. Нами выделено два лингвистических критерия, посредством которых можно устанавливать принадлежность Обст.ПП к языковому пространству периферии ФГП:

1. Наличие у них семантики синсемантичности;
2. Употребление лексико-грамматических средств выражения с неподчинительным значением.

Однако, как показал нам лингвистический анализ англоязычного материала Обст.ПП. означенные выше критерии полностью не соответсвуют Обст. ПП в английском языке.

Литература

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 1-том. Повесттер, аңгемелер./ Түз. А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 380б.
2. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И., Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М: Просвещение, 1969. – С. 184.
3. Жапар А. Синтаксический строй кыргызского языка. Учебник для вузов. – Бишкек: Мектеп, 1992, ч.II. – С. 352.
4. Жигалдо В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л., Современный английский язык. Теоретический курс грамматики: Учебник. – М: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1956. – С. 350.
5. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жог.окуу жайларынын студенттери үчүн./ – Бишкек: И. Арабаев атын. КМПУ, 2000.
6. Кушубеков К. Улуу того чыккан барбы: Роман, повесть жана аңгемелер. – Бишкек: Бийиктик, 2009. – С. – 512.
7. Осмонов А. Тандалган чыгармалар. – Бишкек: Салам, 2014. – С. 596.
8. Сариев Ж. Сагынып кетем тоолорду: Турмуштук баян, ангемелер, эсселер. – Бишкек: Турар, 2012. – С. 308.

9. Теория фукциональной грамматики: Введение. Актуальность.отв.ред. А.В. Бондарко. – Л.: Наука, 1987.
10. Dickens Ch. The ghost of Art. – M: Эксмо, 2013. – С. 4-25.
11. Fitsgerald F.S. The Curious of Art of Benjamin Button// Фицджеральд Ф.С. Фантазии века ужаса(на англ.и русск.яз). – М: Эксмо. 2011. – С. 195.
12. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer. – M: Изд-во. «Эксмо»; 2012. – С.288.

R.J. Sagyndykova, senior instructor, OshSU
rahat_sagyndykova@mail.ru

English Subordinate clauses of place and their functional equivalents in Kyrgyz language

The article deals with the classification of subordinate clauses in terms of different aspects of linguistics. A very clear analyses of sentences of Subordinate clause in both languages is given, which is different appartly.

Key words:*subordinate clauses, subordinate clauses of measure, place and direction, compound and complex sentences, functional grammar area, functional semantic area, lexical and semantic means of expression.*

УДК: 894.341-8-131

Б.Т. Темирова, ф.и.к., доцент, ОшМУ

Кыргызстандагы 1952-жылдагы «Манас» эпосуна арналган илимий конференциянын тарыхий мааниси

Макалада «Манас» эпосуна арналган конференциянын тарыхий мааниси талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: *“Манас” эпосу, варианттуулук, элдүүлүк, тарыхый, саясий идеология.*

В статье исследовано историческое значение конференции, посвященное эпосу «Манас» в 1952 г.

Ключевые слова: *эпос “Манас”, вариант, народность,история,политическая идеология.*

Совет доорунда согуштан кийинки жылдарда коммунисттик идеологиянын зулумчулук аракеттери кайрадан күчтөнүп, «Звезда», «Ленинград» журналдары тарыхий турмушту, байыркы мурастарды жана космополитизмди даңазалаган Зощенконун, Ахматованын чыгармаларын жарыялаган деп катуу сынга алынса, драм театрлардын репертуарлары жөнүндө токтомдо республикаларда фольклордук сюжеттерди колдонуу менен хандардын, бектердин тагдырын чагылдырып, өткөндү идеализациялоого өтүшкөн, улутчулдук күчөп кеткен деп кайрадан репрессиялоо, кугунтуктоо башталган. Тоталитардык мамлекеттин идеологиялык багытын аныктаган пленумдан кийин улуттук республикаларда улутчулдарды издөө, бетин ачуу компаниялары активдүү жүргүзүлө баштаган. Кыргызстанда бул саясий кампания 1947-жылы өткөрүлгөн партиялык жыйында Кыргызстан КП (б) БКнын катчысы К. Орозалиевдин «Кыргызстандагы тарых жана адабият таануу илимдерин өнүктүрүүнүн кезектеги милдеттери» деген баяндамасында «кыргыз элинин маданиятынын очерки», «кыргыз адабиятынын тарыхынын очерктери», «кыргыз элинин улуу мурасы», «Ормон хан заманындагы кыргыздар» сыяктуу эмгектер катуу сынга алынган.

В. Ждановдун докладынан кийин башталган идеологиялык «тазалоо» кампаниясы Кыргызстанда да партиялык бийлик тарабынан катуу жүргүзүлгөндүктөн, илимде А.Н. Бернштам, Б. Жамгырчинов, С. Абрамзон, М. Богданова, Т. Саманчин,

Ж. Шүкүровдордун эмгектери аесуз сынга алынып, идеялык жана саясий каталыктары үчүн олуттуу дооматтар коюлган. Ошол «тазалоо» толкунунан кийин Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектеновдордун башы баталгага коюлган.

Көрүнүп тургандай, Кыргызстан КП БК 1950-жылы 18-апрелде Молдо Кылычты реакциячыл акын деп токтом чыгарат, айтор «Замана» агымынын акындарынын чыгармалары жарык көрүүгө тыюу салынат. «Манас» эпосунун тегерегинде «кара туман» айлана баштаган. КПСС БКнын согуштан кийинки жылдары идеологиялык багыт боюнча кабыл алган белгилүү токтомдорунан кийин боордош элдердин «Жангар» (калмак), «Эдиге» (казак), «Алпамыш» (өзбек) сыяктуу эпостору зыяндуу, реакциячыл көөнө мурастар катары бааланган. Кыргызстанда П. Балтин, Ж. Самаганов, Г. Журовдор тарабынан «Манас» эпосуна да асылуулар башталган.

1952-жылы «Манаска» арналган конференциянын алдында эпостун тегерегинде «Кызыл Кыргызстан», «Советская Киргизия» газеталарында кеңири талкуу жүргүзүлөт. Натыйжада эпостун тегерегинде эки тенденция, карама-каршылыктуу көз караштар ачыкка чыккан,улуттун байыркы руху катарычындыкты жан күйгүзө айткандар, тескерисинче, жокко чыгаргандар болду. «Манас» эпосу – буржуазиялык-клерикалдык чыгарма, С. Орозбаков менен С. Каралаев динди даңазалаган реакциячылжомокчулар деген саясий жарлык тагылып, репрессиянын толкуну кайрадан күчтөнгөн. Мындай «Манаска» байланыштуу оор кырдаалдын түзүлүшү саясий идеологиянын коркунучтуу абалына, репрессиялык аң-сезимге дуушар болуп турган мезгилдин катаал бир учуруна байланыштуу болгон. Ошентип, басма сөз беттериндеги талкуу эч кандай роль ойногон эмес, маселе конференцияда чечилген. 1952-жылы 6-10-июндагы «Манас» эпосунун элдүүлүгүнө арналган эл аралык илимий конференцияда негизги баяндаманы профессор А.К. Боровков, профессор Л.И. Климович, жазуучу Ө. Жакишевдер жасаган. Калган окумуштуулар М.И. Богданова, А.А. Валитова, Б. Керимжанова, К. Давлеткелдиев, акын-жазуучулар А. Токомбаев, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков кошумча баяндамалар менен чыгышкан. Окумуштуу А.К. Боровков баяндамасында: «Кыргыздын «Манас» эпосунда эки линия, бири-бирине карама-каршы эки тенденция, эки группадан турган элдик жана феодалдык-клерикалдык редакциясы бар», «элдик вариантты элден издөө керек» деген илимий жактан негизделбеген жыйынтыкка келет. (Албетте, А.К. Боровков «Манас» эпосу менен үстүртөн гана таанышкан, болгону орусча таржымалданган «Великий поход» аттуу китепти окуса керек). Анткени алардын түпкү максатында борбордун буйрутмасы болгон эпосту жокко чыгаруу милдетин ийкемдүү аткаруу зарылдыгы турган. А.К. Боровковдун баяндамасынын терс мүнөзүн айкын баамдаган чыгаан илимпооз М. Ауэзов кыргыз эли үчүн эпос кандай маанаге ээ экендигин, көөнөрбөс улуу мурасты кандай жолдор менен болбосун сактап калууну терең түшүнүп, бүт күчүн жумшап мындайча айбаттуу сөзүн сүйлөп жатат: «Докладчынын ой жүгүртүүсүндө өңчөй терс жактар гана камтылып, элдик негизге жат материалдарга негизделген, эпостогу чыныгы элдик элементтер каралбай калган. Натыйжада ал «Манасты» изилдебей эле, жалаң эле ага жабыштырылган, чапталышкан нерселерди изилдеп калган» [2. 47].

Манастаануучу М. Ауэзов конференцияда катардагы адамдардай эле жарыш сөзгө чыкканы менен, илимий мазмундуу сөзү, бийик натурасы менен А.К. Боровков экөө эки жээкте турган. Конференцияда атайын саясий буйрутма менен жасаган илимий түспөлдөгү жасалма баяндамасында эпосту «элдик эмес» деген жыйынтыкка келген А.К. Боровковдун каршысында турган профессор М. Ауэзов конкреттүү түрдө эпосту кыскартылып бириктирилген вариантын сунуштап, аны максаттуу чечкенге жан үрөп аракеттенген.

Аалым М. Ауэзов конкреттүү түрдө коюлган концепциясын илимий аргументтер менен коргоп, чечүүнүн жолдорун көрсөтүп, акырында «Манас» эпосунун «бириктирилген вариантын» иштеп чыгуу идеясы аркылуу татаал саясий туңгуюктан алып чыкса, экинчи жактан эпостун келечегине да түздөн-түз тиешелүү проблеманы

койгон. Чындыгында, эрудициясы күчтүү окумуштуу М. Ауэзовдун «Манас» эпосунун тагдырынын оң чечилишине анын терең илимий мазмунга ширетилген сөзү чечүүчү мааниге ээ болуп, саясий оор кырдаалга карабай адабий мурасыбыз үчүн билимин, духун жумшаганы турмуш чындыгы, бул өз мезгили үчүн да келечек үчүн да чоң тарыхий эрдик жасаган. Жарыш сөзгө чыккан профессорлор М. Ауэзов, Б. Бернштам, Б. Юнусалиев жана «үч тамга» П. Балтин, Ж. Самаганов, Г. Нуров ж.б. сүйлөгөн сөздөрүнөн идеологиялык каршылашуу күчөп, «Манастын» тагдыры кыл учунда тургандыгын байкоого болот. Мына ушундай саясий курч кырдаалда эпосту жокко чыгарууга, элдүүлүгүнө шек келтирүүгө аракеттенген оппоненттерине каршы профессорлор Б. Юнусалиев, М. Ауэзов тарабынан татыктуу жооптор берилген. Дегеле «Манас» эпосуна «элдикпи же элдик эмеспи» деген маселенин коюлушу өзгөчө фольклористика илими үчүн туура эмес. Анткени эпос кылымдар бою калк арасында жаралары, калыптанары, ошол элдик генийлер тарабынан кийинки муунга жандуу түрдө өтүп, улам өркүндөп жүрүп олтурары шексиз. Бүтүн улуттук маданияттын, болгондо да оозеки формада жаралган эпосту экиге «элдик же элдик эмес» деп тең ортосунан жарып бөлүп көрсөтүп турушу-албетте, коркунучтуу көрүнүш. Пролетариаттын улуу жол башчысы В.И. Ленин: «Азыркы ар бир улутта эки улут бар… Ар бир улуттук маданиятта эки улуттук маданият бар. Пуришкевичтердин, Гучковдордун жана Струвелердин улуу орус маданияты бар, ошондой эле Чернышевский менен Плехановдун ысымдары менен мүнөздөлгөн улуу орус маданияты бар», – дейт [1. 47].

Советтик идеология жогоруда айтылган ар бир улуттагы эки маданият жөнүндөгү теориялык- методологиялык жобону саясий курал катары ийкемдүү колдонгон. Натыйжада башка казак, азербейжан, калмак элдеринин эпостору да “элдик эмес” деген саясий жарлыктан улам жокко чыгарылган. Өлкөдөн «улутчулдарды», «космополиттерди» таап, репрессиянын экинчи толкуну улантылып жаткан. Мына ушундай катаал бир учур советтик идеологиянын «Манас» эпосуна арналган конференцияга койгон өктөм талабы, саясий үстөмдүгү, башкы максаты катары кабылдоого туура келет. Кыл чайнашкан илимий талаш-тартыш, бири-бирине каршылашуу улам күчөп, «Манас» көкбөрүгө айланганы, тагдыры кылыч мизинде кылтылдап турганы айкын көрүнөт. Чындыгында эпостун элдүүлүгүн коргоп калууда Манас духтуу М. Ауэзов менен Б. Юнусалиевдердин атуулдук да, аалымдык да чоң эмгеги бар. Натыйжада А.К. Боровков, Л.И. Климович, П. Балтин, Нуров, Ж. Самагановдордун эпосту «элдик эмес» деген жыйынтыктарынан улам, залкар мансчылар С. Орозбаков, С. Каралаевдердин варианттарынан «буржуазиялык-клерикалдык», «панисламисттик», «пантүркисттик» керексиз идеалардан тазалоо, оңдоп чыгаруу шарты коюлат. Ал түгүл жарыкка чыккан китептерде манасчылардын варианттары жаңыланып, жасалма варианттар жаралган. Маселен, эпостогу кытай сөзү калмак сөзү менен алмаштырылып, ислам динине байланыштуу көп сөздөр алынып ташталган, манасчылар С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттары саясий идеологиянын катуу кысымчылыгына кабылган, көп жылдар бою унутта калган, арийне изилдөөчүлөрдү катаал тагдыр күтүп турган.

Мындай мезгилдин саясий каары туурасында даркан жазуучу Т. Сыдыкбеков: «Эпоско эч тиешелери жок Балтин, Боровков, Климович, Самагановдор бири жарыя, бири жабык түрдө, «феодалдык клерикалдык» эпос деп «Манаска» чабуул коюшту. Эпостун пайдасына ак сөздөрүн айтышкан М. Жирмунский, М. Богдановаларга анча даашпаса да, казактын улуу жазуучусу М. Ауэзовго, бир катар кыргыз акын, жазуучуларга «улутчулдуктун» көлөкөсү түштү. Ал эми тил-адабият жана тарых институтунун алдындагы «Манас» секторун тейлеген Ташым Байжиев менен Зияш Бектеновдорго улутчулдуктун кара тону көз көрүнө бүркөлдү» [3.90].

Кыргызстанда өткөн 1952-жылдагы «Манас» эпосуна арналган эл аралык илимий конференция СССРди сактап калу, анын кармагындагы көп улуттуу элди кыңк этирбей, баш көтөртпөй башкаруу, мезгилинен оозуп, башкача ойлонгон аттуулдар болсо

репрессиялап жазалоо менен идеология өз саясатын мыкаачылык менен ишке ашырып турганы белгилүү. Бул кандуу идеяны жүзөгө ашырууга улуттун тарыхынан, «Манас» эпосу баштаган көөнө мурастардан табылган «улутчулдук», «пантуркисттик», «панисламисттик», «космополиттик» сыяктуу каталардын табылышы, улуттун тамырын кыркууга жардамдашып, шылтоо болгонун, саясий куралга айланганы талашсыз чындык.

Кантсе да, кылым карыткан элибиздин улуу рухуна, кан-жанына, көөнө тагдырына айланган, жандуу өмүр сүргөн «Манас» эпосу сакталып, кийинчерээк М. Ауэзовдун көсөм идеясы ишке ашты. Академик Б.М. Юнусалиев жетектеген кыргыздын чыгаан маданий ишмерлери катышкан К. Маликов, Т. Сыдыкбеков, А. Токомбаев, К. Жантөшев, Ө. Жакишев, К. Асаналиев. А. Салиевдер «Манас» үчилтигинин кыскартылып бириктирилген вариантынын төрт томдугу 1958-1960-жылдары жарык көргөн. Эпостун кыскартылып, бириктирилген варианты болсо да жарыкка чыгышы кыргыз маданиятындагы тарыхий окуя болгон. Мындай катаал мезгил аралыгында залкар манасчылар С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттары өздөрүнөн жаздырып алынып, китеп формасында жашап калды.Манастаануу илими калыптанып, “Манас” үчилтиги ар тараптан окумуштуулар тараптан иликтөөлөр жүргүзүлүп келе жатат. Баса белгилөөчү жагдай, арадан элүү жыл өткөн соң, кайрадан аталган «бириктирилген вариант» 2014-жылы жарык көрдү. Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосу кыргыз эли менен тагдырлаш, мезгилдин саясий каардуу оош-кыйыш күндөрүн бирге кечирип, канчалаган чыгаан инсандардын башы баталгага коюлган саясий катаал бир учурду башынан өткөрүп, майтарылбастан тарыхый, рухий улуу көчүн улантып келе жатат.

Адабияттар

1. В.И.Ленин. О литературе и искусстве. – М:. 1986.
2. Мухтар Ауэзов жана Кыргызстан. (Түз.М.Тентимишев). – Б:. Турар, 2010.
3. Сыдыкбеков Т. Табылга. – Б:. Адабият, 1991.

B.T. Temirova, docent, OshSU
Baktygul.6565@mail.ru

The historical meaning of conference, dedicated to the epic "Manas" in 1952 in Kyrgyzstan

The article examines the historical meaning of the conference, dedicated to the epic "Manas" in 1952 in Kyrgyztan.

Key words: *epic Manas, variant, people, political idea, historical.*

УДК: 894.341-8-131

Б.Т. Темирова, ф.и.к., доцент, ОшМУ

Акын Ж. Садыковдун «Саякбай» поэмасындагы мүнөз түзүү чеберчилиги

Макалада акын Ж. Садыковдун «Саякбай» поэмасында манасчы С. Каралаевдин образын жаратуудагы чеберчилик маселеси изилденди.

Ачкыч сөздөр: *“Манас”, манасчылык өнөр, поэма, көркөм сөз каражаттары, көркөм тил.*

В статье исследуется проблема мастерства в создании образа манасчы С. Каралаева в поэме Ж. Садыкова «Саякбай».

Ключевые слова: *“Манас” манасчи, феномен, поэма, художественные средство, художественный язык.*

Көрүнүктүү акын, драматург, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын ээси Ж. Садыков «Манастын уулу Семетей», «Сейтек», «Айкөл Манас» классикалык чыгармалары аркылуу кыргыз сахнасында элдик эпостун жандуу жашап калышына опол тоодой эмгек сиңирди. Акын улуттук кенчти жаратуучу залкарлардын бири С. Каралаевдин адамдык, манасчылык тагдырына, мүнүшкердик өнөрүнө арнап «Саякбай» поэмасын жазган. Профессор Р. Кыдырбаева да ал жөнүндө: «Саякбай Каралаевдин ысымы менен ар бирибиздин эсибизге «Манас» эпосу түшөт. Саякбай менен «Манас» бүгүнкү күндө Кыргызстандын фольклордук искусствосунун көркөмдүк бийиктигинин өз алдынча өлчөмү болуп калды- деп белгилеген [2.45].

Поэманын жазылыш тарыхын акын мындайча эскерет: «1965-жылдары С. Эралиев, Б. Сарногоев, С. Жусуев, А. Токтомушев ж.б. акындар, Саякбай манасчы болуп Ысык-Көлдүн Сары-Камышынан баштап көлдү айланып, нараагы Тянь-Шань, Ат-Башыга чейин 15 күндөй жүрүп калдык, көлдүн тегерегиндеги айылдардын биринде элек. Элге акындар ыр окудук, адаттагыдай аяктантып Сакеме кезек берилди. Саякбай күпүлдөтүп «Манасын» айтып жатты, аңгыча нөшөрлөгөн жамгыр жаап жиберди. Манасчы жомогун токтоткон жок, былк этпей бардыгы «Манасты» жамгыр алдында угуп жатышты. Келгендин баары бүт бойдон манасчыга жан дили менен берилип калган эле» [1.156].

Ушул окуяга үндөш Ч. Айтматов да С. Каралаев тууралуу эскермесин жазган. Мындай эки доордун жүгүн аркалаган классиктердин болгондо да эки түрдүү көркөм дүйнөнүн бир чекитинен кездешүүсү, чындыгында, сейрек кездешүүчү тарыхый окуя, символикалык терең маниге ээ. Ж. Садыковдун чеберчилиги чейрек кылым мурда өткөн мезгилдин караанын жылдырып келип, талант таптаган уюткулуу калкыбыздын улуу мураска болгон аяр, зор сүймөнчүктүү мамилесин, турпаты кудум сөздөн жаралган манасчынын касиеттүү элесин көз алдыга жандуу кылып тартып койду.

Акындын поэмасы чакан төрт бөлүмдөн туруп, манасчы менен аралашып жүргөн күндөрдүн изин суутпастан С. Каралаев жөнүндөгү ойлорун, айтуучулук кереметин, таң каларлык эс-тутумун, адамзат маданиятындагы ордун чагылдыра алган. Поэмада манасчынынын татаал тагдыры, 1916-жылдагы улуттук трагедиянын капшабы, советтик армияга кызмат өтөгөн коогалуу жылдар, айтор, турмуштун далай сыноосунан өткөн узак жол баскан кудум Манас духтуу адамдын образы акын тарабынан логикалык ырааттуулукта психологиялык деталдар аркылуу жандуу сүрөттөлөт. Манасчынын өзгөчө кулк-мүнөзүнө, адамда сейрек кездешүүчү акылына, зор адамгерчилигине, карапайымдыгына сыймыктанган акын толкунануу менен оюн өрүп ырга салган. Чыгармачылык иш сапарында жүргөн сегиз акын көл аймагын түрө кыдырып жүргөндө, кайсы жерге барса, жыйналган эл клубга батпай, иш чара ачык асман алдында, табияттын койнунда өткөнү, адегенде акындар ырларын окуп, акырында манасчыга кезек келгенде, жамгыр нөшөрдөй сабалата төгүп, өзүнө чейинкилердин кемтигин толтуруп, мыктысын ашырып, «балкытып бүткөн бойду коргошундай, баарысын жыйынтыктап таштаган» залкар талант ээсинин «Манас» айтканына күбө болобуз:

Айтылды алп Манастын өлгөн чагы,
Айтылды атпай журттун көмгөн чагы,
Айтылды алты арамдын качып-бозуп,
Каныкей кандай күндү көргөн чагы [3.137].

С. Каралаев «Манастагы» эң трагедиялуу окуяны камтыган «Чоң казатты» жана «Семетейдеги», «Каныкейдин Тайторуну чапканын» кемелине келтирип айтчу экен. Эпостогу ушул трагедияны Саякбай айтып жатканда, угуучулардын назарын бүт бойдон окуяга оодарып, мазмунга жараша өзү кошо таасирленип, эпикалык каармандар менен тагдырлаш коюн-колтук алышып, бүтүндөй адамдын акыл-эсин, көңүл маанайын бийлеп алган күчү жалаң эле анын көркөмдүүлүгүндө, өчпөс идеясында эле эмес, жомокчунун көрөсөн психолог, оргуган эпик ырчылыгына байланыштуу экендиги көрүнөт.

Ж. Садыков поэмасында жандуу турмуштук кыймыл-аракеттер, психологиялык деталдар, чебер колдонгон сөз каражаттары аркылуу чоң манасчынын чыгармачылык тагдырын батырган. Саякбай Каралаевди «Семетейдеги» драмага толгон «Каныкейдин Тайторуну чапкан» окуяны өнөрдүн бийиктигине чыгып айтканын замандаштары эскерет. Бул өзгөчөлүк өзүнөн жазылып алынган эпостун тексттинен, документалдуу тасмада калган айтуучулук чеберчилигинен да көрүнүп турат.

Угалбай Каныкейдин муңдуу датын,
Далайлар көтөрө албайт жерден башын…
Мен көрдүм ошол чакта Саякбайдын
Көзүнөн салаа-салаа тамган жашын [3. 138].

Семетей мекенине кайтарда Каныкей баласынын келечегине төлгө тартып, Тайторуну чаптырат. Бул тим эле күлүктүн чабылышы эмес, эң ириде кыргыздын келечеги, түбөлүккө эңсеген өлбөс-өчпөс идеясы, үмүт-тилеги. Саякбай “Манас” айтканда, угуп олтурган эл каттуу таасирленет, бирде буркурап ыйласа, бирде кубанып, эмоциялык чыңалуу менен жандуу кабыл алышканы белгилүү.
Чыдабай Каныкейдин азабына,
Карылар жаш куюлтат сакалына,
Кемпирлер аккан жашын аарчый албай,
Балдарын корголотот чапанына… [3.138].

С. Каралаевдин угуучуларды магниттей өзүнө тартып, психологиялык өзгөчө абалга алып келиши, ириде алп манасчынын чыгармачылык аурасынын кандайдыр бир рухий күчкө ээ экендигин айгинелейт. Манасчы каармандын кыймыл-аракетин, кулк-мүнөзүн, ички психологиялык сезимин табият көрүнүштөрүнө жууруп, өткүр сөздүү ырлар менен сүрөттөөнүн өзү аны көркөм сөздүн улуу устаты даражасына көтөрөт.

Ал эми Саякбайдын окуянын мазмунуна жараша кыймыл-аракети, ар түрдүү жаңсоолору, үнүнүн музыкалык ыргактуулугу, симфониялык оркестр сыяктуу миң кубулуп, угуучуларды өзүнө багынта алган. Демек манасчы көп кырдуу өнөр ээси: төкмө акын, артист, композитор, режиссер, ушулардын баары Саякбай талантка таандык.

Поэмада Ж.Садыков болуп өткөн чыныгы турмуштун көз ирмемин жаза кетирбей кармай калып, Саякбай карыянын өнөрүнүн дагы бири кыры бүркүт таптаган мүнүшкерлигин көрсөткөн. Акын үч айдан бери көрбөгөн бүркүтү манасчыны таанып, башын ээсине жөлөгөнү, ал болсо кадимкидей кара чечекей баласын эркелеткендей көздөрүнөн өөп, буркурап ыйлаган психологиялык абалын чеберчиликте элестүү сүрөттөгөн:

Сакеме башын жөлөп..
Сакем болсо, кучактап
Сүйөп турду бир жак жаагын.
Салаалап жаш куюлуп ыйлап жатып,
Бүркүттү көздөн өбөт чопулдатып… [3.141-142].

Атактуу манасчы, мүнүшкер өмүрүнүн соңуна чейин көл кылаасында бүркүт багып, калаанын чөйрөсүнөн бук болгон черин улуу тоолордун койнунда кыраанына «Манасын» айтып жазчу экен. Манасчылардын көбү кыргыздын кылдат, улуу өнөрү саяпкерликти, мүнүшкерликти мыкты өздөштүргөнү белгилүү. С. Каралаев да жан-жаныбардын, түркүн куштардын тилин билген, табигат менен жуурулушуп жашаган дили таза, бүркүтчө тагдыр, мүнөз күткөн адам катары «Манаста» баатырдын Акшумкарын укмуштуудай сүрөттөп, мүнөздөмө берген. Ал канаттуу куштар дүйнөсү тууралуу «Бүркүттүн жомогу», «Бүркүтчүлөр жөнүндө аңгеме» (1952), «Канаттуу куштар» (1959) аттуу чыгармаларын да жазган. Окумуштуу А. Салиев: «Манастан» кийин Сакени өзгөчө толкуткан, өзгөчө бийлеген ошол бүркүт керемет жаныбар болгон. Бүркүттөрдүн түрлөрү,

жашаган жайлары, кулк-мүнөздөрү (баатырлыгы, эркелиги, туруктуулугу, мырзалыгы ж.б.) жөнүндө сүйлөгөндө тээ байыртан бери келаткан бүркүтчүлүк өнөрдүн насилин сезип тураар элек», – дейт[2.54].

Ж. Садыков поэмасынын соңку бөлүмүндө атактуу манасчынын өмүрү өр таяп калган кезин, улуу муун менен кичүү муун байланышын, манасчылык өнөрдүн келечеги жөнүндө терең сөзү окурманды ойлонтпой койбойт:

Карылык бутту тушап байлап алды,
Каякта ошол күндөр кайда калды?
Жасмышты өзгөртүүгө болбойт тура,
Өкүндүң, өкүнбөдүң айла барбы?.. [3. 142].

Кыргызда: «Колдо бар алтындын баркы жок» деген накыл сөз бар. Бүтүндөй бир улуттун тарыхы болгон «дүйнө жүзүндө бир гана Адам Саякбай» кереметөлбөс өнөрдүн ээси. Ал кудум «Манастай» ооматтуу да, татаал да тагдыр күтүп, бүт өмүрүн манасчылыкка арнады. Залкар инсандын «Манас» үчилтигинен башка дагы көкүрөгүндө канчалаган элдик кенчтеринин чети оюлбай кеткени өкүндүрөт.

Билсе да Сакем тоого баргандыгын,
Жан билбейт жүрөктөгү арман- муңун…
Мен гана ичтен жоруп койгон элем,
Мертинен бир аз тайып калгандыгын [3.143].

Совет доорунда саясий идеологиянын кандуу чеңгели муунтуп турганда, С. Каралаевге бир жагынан “Манас”үчилтигин жаздырып алууга, китеп түрүндө чыгарууга кам көрүлсө, экинчи жагынан, эркин талантын чектеп, ооздуруктап “Манас баатырды коммунист кыл, орустун баатыры менен достоштур” деген талап коюп кысмакка алышкан, айтор, мезгилдин оош-кыйыш кырдаалдары сөзсүз сезимтал инсанга терс таасирин тийгизген. Бирок ал кандай гана кылыч мизинде оодарылган заман болбосун кыргыздын улуу руху болгон, өзүнө тагдырлаш «Манаска» эч качан калп айта албаган, чейрек кылым ыйык өнөрдү аркалап, кесипке айландырып, эл үчүн ак кызмат өтөдү.

Тоо турат булуттарды бөктөрүп,
Күн турат мурдагыдай көктө күлүп.
Бир гана кең Ысык-Көл Сакем жоктоп
Калыптыр калыбынан бөксөрүлүп… [3.143].

Чындыгында, Манас, Сагымбай, Саякбай, Алыкул, Чынгыз булардын баары Ысык-Көл менен тагдырлаш, бири-бирин толуктап, кыргыз рухунун деңизине куюп турат. Саякбай манасчынын балалык чагы, өспүрүм кези, жигиттик курагы, кийин аксакалдык доору «аалам кареги» болгон көл жээгинде өтүптүр. Режиссер Болот Шамшиев тарткан документалдуу тасмада да Саякбай Каралаев касиеттүү көл жээгинде эргип “Манас” айтат. Манас духтуу алп адамдын бүгүн көзү жок. Доор алмашты, мезгил өзгөрдү, көл бөксөрүп бараткандай элибиздин руханий көрөңгөсү да тартылып баратканы чындык. Кыргызстан эгемен мамлекетке, демократиялык коомго ээ болгону менен, урпактар Манас, Сагымбай, Саякбай, Алыкул, Чынгызды ажыратып тааный албай, рух дөөлөтүбүз жакырланып, атуулдук сезимибиз мокоп, маңкуртчулуктун ширисин кийип тайыздап калганыбыз айгине.

Ж. Садыков поэмасын Саякбайдын улуу өнөрү аркылуу ушундай адамдар гана улуттун уюткусу катары дүйнөнүн түркүгүн кармап турат деген эстетикалык-философиялык жалпылоолор, метофоралык туюнтмалар, орошон идеялар менен жыйынтыктайт.

Адабияттар

1. Иманалиев К. Саякбай: Гений жөнүндө баллада (очерк-эссе), – Б:. Бийиктик плюс, 2014.

2. Муратова С. Саякбай. – Б:. Мукай, 2013.
3. Садыков Ж. Тандалмалар: Ырлар жана поэмалар. – Б:. Адабият, 1992.

B.T. Temirova, docent, OshSU
Baktygul.6565@mail.ru

Poet J.Sadykov's artistic character description of the Manaschy Saiakbai Karalaev

The article examines the problem of skill in creating the image manaschy S. Karalaev poem J. Sadykov "Sayakbai".

Key words: *Manaschy phenomen, singer, character, joke, artistic words.*

УДК: 894.341-8-131

Б.Т. Темирова, ф.и.к., доцент, ОшМУ

К. Тыныстановдун «Манастын күмбөзү» ыры жөнүндө

К. Тыныстановдун «Манастын күмбөзү» ыры манас темасындагы көркөм туунду катары иликтөөгө алынды.

Ачкыч сөздөр: *Манас, поэзия, акын, психология, көркөмдүүлүк, тарых.*

В статье тема манаса исследуется как художественная находка стихотвереницхК. Тыныстанов «Күмбөз Манаса».

Ключовые слова: *Манас,поэзии, поэт,психология,художественность, история.*

Таланттуу акын, драматург, котормочу, илимпоз, коомдук ишмер К. Тыныстанов кыргыз адабиятынын көч башында туруп, чыгармачылыгында да манас темасына биринчилерден болуп кайрылган. Аны 1925-жылы Москвада жарык көргөн тунгуч «Касым ырлар жыйнагына» кирген «Манастын күмбөзү» аттуу ыры далилдеп турат. Ырдын жазылыш тарыхына кандай мотивдер түрткү болгон деген собол туулат. Элдик адабияттын каймагы калпыла элек айыл жеринде өсүп жетилген, табиятынан зирек К. Тыныстанов көктөйүнөн «Манасты» көкүрөгүнө түйүп, жан-дүйнөсүнө сиңирген, мезгил өткөн сайын улам аң-сезиминде өнүккөн түрдө жандуу жашап келген. Замандаштары анын кадимкидей "Манас" айтканын, төкмөчүлүк чоң таланты бар экендигин эскерип жазышкан. Ошондуктан акын «Манастын күмбөзү»аттуу ырын жазып жатканда, эпостогу калк энеси Каныкейдин баатырдын көзү өткөндө күмбөз салганы тууралуу күчтүү окуядан да таасир алган чыгар. Кылымдардан бери Таластагы «Манастын күмбөзү» элибиздин зыярат кылган жерине айланып калгандыктан, ал ыйык күмбөздү өз көзү менен көрүп жазганы ырдын мазмунунан ачык байкалат.

К. Тыныстанов 20-жылдардын башында казак-кыргыз агартуу институтунда билим алуу менен бирге Түркстан АССРинин илим комиссиясынын кыргыз бөлүмүндө катчы болуп эмгектенген. Ошол мезгилде ал Бартольддун «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894» аттуу илимий эмгеги 1903-жылы «Туркестанские ведомости» журналынын 98-санына жарыяланган. Алибий деген псевдоним менен жарык көргөн автордун Манастын күмбөзүн сүрөттөгөн «Таластын бийигинде» жана П. Фалевдин «Кара кыргыз жомогу кандайча курулат» аттуу «Наука и жизнь» журналынын 1922-жылдын №1 санына жарыяланган макалалары менен да таанышты болсо керек. Мына ушундай турмуштук, адабий, илимий таасирлер акындын терең тарыхый мазмунга бай, акылга жугумдуу, көркөм-эстетикалык жагынан күчтүү ырынын жаралышына түрткү болгон .

Орто кылымга (14-к.) таандык «Манастын күмбөзү» архитектуралык эстелик жөнүндө алгачкы малымат 1897-жылы В.В. Бартольддун илимий отчетунда кездешип, М.А. Беленицкий толук окуса, айрым өзгөртүүлөрдү М.Е.Массон киргизген. Натыйжада Дуба кан эмири Абуке кызы Кенизек-Хатундун урматына тургузулгандыгы маалымдалган.

Аталган архитектуралык кооз курулушту тээ байыртадан эле элибиз «Манастын күмбөзү» деп атап келген. «Манас» темасына кайрылганда, автордун эң оболу баатырдын күмбөзүн ырга салышы да тарыхый көп маанини туюнтуп турат. Акын Манаска арналган күмбөздү мындайча жандуу, таасирдүү сүрөттөйт:

Манастын эл бакканын, эл чапканын,
Кимдигин, кандайлыгын чын аныктап.
Мурун да окуучуга сүйлөп берген
Айлана дубалына жазылган кат [4.46].

Табиятынан таланттуу акын кылымдар бою кыргыз эли мекендеп келген Ала-Тоонун керемет жерлерин даңазалап келет да, окурмандын көңүлүн «Таластын так боюндагы чоң күмбөзгө» буруп, «коюлган өткөн күндө баатыр Манас» деп оор күрсүнүү менен эскерет. Эпикалык каарман Манаска арналып, жүздөгөн жылдар мурун тургузулган күмбөз Ата журт, мекен түшүнүгүнүн символикасына айланган. Улуттук баатыр, жол башчынын тагдыры, ак ниет кызматы, калк тарыхынын ачылбаган көп сырлары көрөсөндүү курулуштун дубалындагы сырдуу жазууларда экендигин чеберчилик менен сүрөттөп берген. Элдик ишенимде «Манас» эпосундагы каармандарды урматтоо ал түгүл ыйык тутуу салттык көрүнүшкө айланып калган. Ошондуктан улуттук сыймыкка бөлөнгөн кейипкерлер, минген тулпарлары, жүргөн жерлери уламыш-аңызга айланып, кыргыздын кооз жерлерине, тоо-таштарына, кашка сууларына, мазар, күмбөз жайларына алардын ысымдары ардакталып ыйгарылган. Муну менен эпостогу Манас баштаган башкы каармандар аттары өчпөй түбөлүккө жашаса деген элдик идеал жатат.

«Семетей» эпосунун, дээрлик көпчүлүк варианттарында Каныкейдин Манастын күмбөзүн салдырганы жөнүндө баяндалат.

Белгилүү болгондой, эпосто Манастын күмбөзү Таластын оюнда, Кең-Колдун боюндагы «Чоң-Ак-Чийдин» четинде кара жолдун үстүндө курулган делсе, айрым варианттарда Талас суусунун жээгиндеги Төрткүлдүн төмөн жагында Кайнардын дал өзүндө деп айтылат. Эпосто Каныкей күмбөздүн тарыхын, кандай курулуш материалдарды колдонгону, дубал бетиндеги сүрөттөрдүн ар биринин тарыхын чечмелеп бергени кызыктуу баяндалат. Эстеликтин Манастын күмбөзү деп аталышы тегин жерден чыккан эмес, эпосто кеңири чагылышынын да байланышкан түпкү себептери бар.

Эбаккы өткөн күндүн изин чалып,
Ырчысы ырга кошуп атын жаттайт,
Комузчу күңгүрөнүп, күүгө салып [4. 47].

Акын ырында Манастын күмбөзүн өз көзү менен көрүп, таасирленип жазгандыгына шек жок. Анткени Таластын кайсы жеринде салынганын даана көрсөтүп, ошол кездеги оор абалын, дубалдары тешилип, жазуулары өчүп калганын кейиштүү айтат. Көрөсөндүү архитектуралык тарыхый эстеликтин калкыбыз үчүн баа жеткис кымбаттыгын, миңдеген жылдардын тарыхый күбөсү экенин, аны көздүн карегиндей сактоону ошол кездерде эле акын эскерткен экен. Акын эпос жөнүндө түздөн-түз сөз кылбаса да баатыр жөнүндөгү улуу сөздү «ырчысы ырга кошуп жаттайт, комузчу күңгүрөнүп күүгө салат», – деп эл оозунда кылымдап жашап келаткан ырларда, күүлөрдө баатырдын эрдиктери эле даңаза болбостон, элдин көргөн азап-тозогу, кайгы-муңу датаамай чагыла тургандыгын эске салат. Акындын ырында «чачылганды жыйнап, үзүлгөндү улаган» Манас баатырдын образы күмбөз – деталь аркылуу тарыхый контекстте берилген. Ал тарыхый мазмундуу ырын жаңы формалык түзүлүштө ишке ашырган.

К. Тыныстановдун «Жаңыл Мырза» поэмасынан жана «Манастын күмбөзү» ырларынан таасын көрүнгөндөй, эпостун байлыгына, улуттук рухтун калыптанышын жазма поэзияда жандандырууда терең маданиятты, турмушту таанып билүү өзгөчөлүгү, тарыхый-социалдык курч туюму адабий мураска аң-сезимдүү мамиле жасоонун үлгүлүү көркөм сабактарын көргөзө алган. Анын ырынын ар бир сабы терең эстетикалык-философиялык мазмунга, эмоционалдык күч-кубатка ээ.

Бул күндө ырайымсыз жат колунан,
Мурунку жазуу-сызуу түшкөн урап.
Али да турат күмбөз таңыркатып,
Көргөндү ойлондурат көңүлүн тартып [4. 48].

Акын улуттун тарыхын, маданий баалуулугун кастарлаган мекенчил атуул катары Манас баатырдын күмбөзүн даңазалап жатып, «Бул күндө ырайымсыз жат колунан, мурунку жазуу-сызуу түшкөн урап» деген түрмөктөн улам Совет доорунда улуттун байыркы маданиятына каршы жүргүзүлгөн саясий идеологиянын кесепеттеринен ата бабалар курган архитектуралык кооз курулуштар, медресе, мечит, күмбөздөр эскинин калдыгы, саркындысы катары талкаланып жок болгону, нэ бир адабий мурастар өрттөлгөнү, анын ичинде «Манастын» «көкбөрүгө» айланган катаал тагдыры эске түшөт. К. Тыныстанов ырында мындай тарыхый чындыкты урпактарга ачык туюнтуп жатканы маанилүү. Ал жаштайынан мекенинен сыртта жүрүп, башка коомдук шарттарга, чөйрөгө аралашып, ар тараптуу билими, терең интеллекти өсүп калганы, партиялык кызматтарда иштеп, келечекке социалдык көрөгөчтүгү, мезгилге сезимтал мамилеси даана байкалат. Ошондуктан ал калемдештериндей адабият менен саясатты бир түшүнүк катары кабылдабай, тескерисинче искусствонун чыныгы касиетин, элге кызматын сын көз менен карап, эртерээк туюнган. Ошондуктан замандаштары тарабынан ырлары адилетсиз сынга тушугуп жокко чыгарылган, идеясы бузук «улутчул», «контрреволюционер», «Алаш-ордочул» деген саясий жарлыктар тагылган. К. Тыныстанов социалисттик түзүлүштүн калыбына түшпөгөн, адамдык натурасы өзгөчө, коомго, турмушка, адабиятка болгон эркин ой жүгүртүүсү бар, өз мезгилинен алда канча озуп жашаган адам болон. Өзү менен замандаш акындар Октябрь төңкөрүшүнө чейинки кыргыз тарыхын жокко чыгарып жатса, К. Тыныстанов казак менен кыргыз эркин жашаган эл болгондугун ачык текст менен жазганын профессор О. Ибраимов: «Өткөн доорлорду жалаң «караңгы тор», «шум заман», «тар заман», «зар заман» деп бир беткей эпитеттер менен өз коллегалары бир ооздон шөкөттөп жаткан кезде Касым кайра минтип жазып отурса. Албетте, ага жумурткадан кыр издеп турган замандаштары эч качан «бали» деп айтмак эмес», – дейт [2.144].

20-30-жылдагы кыргыз жазма адабиятын изилдөөгө бороз салган С. Жигитовдун таамай айтылган сөзү К. Тыныстановдун поэтикалык дүйнөсүнүн ички сырына басым койгон: «Биздин акын башка элдердин поэзиялык үлгүлөрүнөн күчтүү дем-шык үрөп алган, ошону менен өз калкынын ырдык речин кыйла эле жаңыча, өзгөчө, сулуу, жаңырыктуу сүйлөтүүгө жетишкен… К. Тыныстановдун поэзиясы ырдык техника, тилдик курулуш жагынан өз учурунан алдыга озуп турган көрүнүш эле» [1. 95].

Таланттуу сүрөткер түркий жана орус адабиятын мыкты билген, «Манас» баштаган элдик фольклордун бай казынасын терең өздөштүргөн, оозеки поэзия менен жазма маданияттын табийгы байланышын жана өткөөл чегин эң жакшы түшүнгөн, ошол эстетикалык-философиялык түйүндү чечүүгө өзүндө болгон чыгармачылык дараметин жумшаган. Сөз өнөрүнө болгон мамиле ар кимдин жеке өзүнөн, шык-жөндөмүнөн башталат, андыктан К. Тыныстанов өз мезгилиндеги калемдештерине караганда сөз менен иштөө, образдуу ойлонуу маданияты, ыр токуу чеберчилиги, мазмун менен форманын айкалышы боюнча бир топ алдыда жүргөн болчу. Дээрлик манас темасын иштөөдө жыйырманчы жылдары эле нукура поэзиянын туундуларын жараткан Касым

Тыныстановдун чыгармалары замандаш калемгерлерден тематикалык-идеялык, жанрдык-стилдик, көркөмдүк жактан да кескин айырмаланып турган.

К. Тыныстанов «Жаңыл Мырза» поэмасында, «Манастын күмбөзү» ж.б. ырларында түптүү кыргыз эли революцияга чейин эле улут катары көчмөн турмушта жашап, өзүнө таандык тарыхы, маданияты,«Манас»баштаган бай фольклору, эл чыгармачылыгынын көөнөрбөс мурастары, каада-салты, үрп-адаты, көрүнүктүү инсандары болгондугун көтөрүп чыгат. Тарыхый тагдырыбызга балта чаап, баарын жерип жокко чыгарбастан, кайра өткөндүн сабактары менен бүгүнкү күндүн жетишкен ийгиликтерин айкалыштырып турсак, келечекке карай кадам таштасак деген маселени кабыргасынан коет. Ошентип, кыргыз жазма адабияты телчигүү мезгилинен баштап саясий тап күрөшүнүн куралына айланган, социалисттик идеология репрессиялык аң-сезимге алып келген, баш көтөргөн таланттуу сүрөткерлер курмандыкка чалынган каардуу заманда элдин тарыхы, көөнө мурастары, «Манас» эпосу «адабияттын актай барактарына» айланып келгени белгилүү.

Адабияттар

1. Жигитов С. Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары. – Б:. Адабият, 1991.
2. Ибраимов О. Касым Тыныстанов жана ал жашаган доор. Кыргыз маданияты, 1991, 10-октябрь, №41.
3. Семетей. 3-том. – Б:. Кыргыз китеп борбору, 2014.
4. Тыныстанов К. Капастан чыккан ырлар. – Б:. Бийиктик, 2006.

B.T. Temirova, docent, OshSU
Baktygul.6565@mail.ru

The description of Manas's tomb in the songs of K. Tynystanov

The song "Manas monumement" by K. Tynystanov is the first version in the topple Manas.
Key word: *Manas, poet, poem, psychology artistic history.*

УДК: 370.371.036

Эшманова С.К. - окутуучу, Зулпукаров К.З. - филол.и.д., профессор, ОшМУ

Текстти сыпаттоонун принциптери жана прагматикасы кайталоо конфигурациясынын өңүтүндө

Бул макалада текст теориясынын баштапкы жоболору мүнөздөөгө алынат.
Ачкыч сөздөр: *дискурс, синтагматика, прагматика, концепция, интенция, предикативдүүлүк, темпоралдуулук, тексттин касиеттери, тексттин категориялары.*

В статье характеризуются ключевые принципы теории текста.
Ключевые слова: *дискурс, синтагматика, прагматика, концепция, интенция, предикативность, темпоральность, признаки текста, категории текста.*

"Текст" терминин психология менен логикада, информатика менен семиотикада, поэтика менен фольклористикада, этнография менен журналистикада, тил билими менен адабият таануу сыяктуу тармактарда кенен жолуктурууга болот [7, I. 67-б.; 5, 47-б.]. Психолингвистикада текст деп өзүнчө изилдене турган, маалыматтарды берүү жана алуу үчүн уюшулган кептик чыгарманы айрышат.

Тил билиминде бул түшүнүк көп синонимдерге ээ. Текст аркылуу илимий кепти да, өзүнчө чыгарманы да, чыгарманын үзүндүсүн да туюнта алышат. Ошол эле мазмунда

“период” (риторикада, Аристотель, М.В. Ломоносов, А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаев ж.б.), “фразадан жогорку биримдик” (Л.А. Булаховский, Н.Д. Зарубина-Бурвикова, П.Я. Гальперин, Е.А. Реферовская ж.б.), “татаал синтаксистик бүтүндүк” (Н.С. Поспелов, Н.И. Жинкин, С.Г. Ильенко, Л.И. Величко, Л.М. Лосева ж.б.), абзац (Т.С. Сильман), кептик чыгарма/кеп чыгармасы (К. Гаузенблаз, В.И. Кодухов), текстгик пикир (Л.П. Доблаев), прозалык/прозадагы строфа (З.Я. Солганик), кептин функциялык-маанилик түрү(О.А. Нечаева, В.В. Одинцов ж.б.), “өз алдынча сүйлөмдөрдүн комплекси” (В.И. Запорожцев, Л.С. Бархударов ж.б.), баяндоо ыкмасы (Е.И. Мотина) деген сыяктуу концепттер пайдаланылат [5, 45б.], [7, I. 68-69,86,90-б.б.].

Текст кээде тигил же бул цитатаны же ойду ала турган булак катары колдонулат. Цитатанын өзү да, булагы да – текст. Мында биринчи планга окумуштуунун же коомдук ишмердин ой-пикири сунушталат. Бул учурда баяндоо стили же ыкмасы эмес, пикир, ой талданып же бааланып берилет.

Текст – тил-кептин татаал уюшулган бирдиги. Ал өтө ар кыл өңүттө жана планда анализдениши мүмкүн. Текстти окуу/үйрөнүү максатында, сындоо/баалоо максатында, кыскартуу/кеңейтүү үчүн, маалымат берүү/алуу, өзгөртүү же өзгөртпөй көчүрүп алуу үчүн ж.б. толуп жаткан максаттарда пайдаланышат. Текстгин ичиндеги маалымат, билим, тажрыйба, анын семантикасы өзүнчө изилдөө объекти боло алат. Ал тургай текст ичинде камтылган тыбыштар, муундар, морфемалар, сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр да айрым учурда грамматикалык талдоонун предмети катары кызмат кылат.

Текстгин мазмунун иликтөө стилдик жана стилистикалык, менталдык-когнитивдик, семиотикалык, лингвоэтномаданият таануу өңүттөрүндө жүргүзүлүшү мүмкүн. Текстке мүнөздүү адресант менен адресаттын өз ара мамилеси, текстгин белгилүү гана адресатка арналышы (жаш балага, бир гана тилди билген адамга ж.б.), окуучу менен жазуучунун алакасы (түздөн-түз же орун/убакыттагы дистанциясы) ж.б. маселелер лингвопрагматиканын чегинде иликтениши керек.

Текстти иликтөө макросинтаксистик деңгээлде жүрөт. Анын деңгээли сүйлөмдөн жогору жана кенен, сүйлөм текстгин ичине кирет да, андан тышкары жашай албайт. Ошондуктан текстгик лингвистика өзүнчө тармак катары татаал синтаксистик бүтүндүк идеясынын негизинде пайда болгон.

Текстти структура-грамматикалык өңүттө изилдөө анын бөлүктөрүнүн конструктивдик биримдикте, байланыштуулукта жана бүтүндүктө иликтөөнү талап кылат.

Кийинки учурда психолингвистика, кеп аракетинин теориясы жана тил инсаны концепциясы тил билиминин тармактары катары өнүгүп, текстке өзгөчө багыт жана нук бергендиги байкалат. Азыр текстти изилдөөчүлөр анын мазмунундагы менталдык семантикага, кеп актыларынын субъект/объектине жана түрлөрүнө, сүйлөөчү/угуучунун жекече сапаттарына (жашы, билими, улуту, күлк мүнөзү, социалдык статусу, кызыгуу/кызыкпоосу, активдүү/пассивдүүлүгү ж.б.у.с.) өзгөчө көңүл бөлө башташты. Текст система-структуралык гана эмес, жекече-индивидуалдык психика-физиологиялык чыгарма экендиги ырасталып жатат.

Ю.Н. Карауловдун ою боюнча, “За каждым текстом стоит система языка” деген афоризм менен жандаш эле “За каждым текстом стоит языковая личность, владеющая системой языка” деген учкул сөз коюлушу мүмкүн [6, 27-б.]. Бул жерде текстгин артында тил системасы гана эмес, тил системасын өздөштүргөн жана пайдаланчу тил инсаны турарлыгы өзгөчө белгиленет. Кийинирээк бул маселени окумуштуу мындан да кескин коет: ар бир текстгин артында тил ситемасы турарлыгын жетекчиликке алуу текстгин артында турган инсанды кысып, басынтып жиберет деген ой айтат.

Ушуга байланыштуу айтып кетүү зарыл: текстти система-структуралык түзүлүш катары С.Ж. Мусаевдин эмгектеринде ишке ашкан. Бул окумуштуунун ушул темага байланыштуу бир пикирин келтирип кетели: “Текстгик лингвистиканын азыркы тапта өнүгүшү текстгин семантика-информативдик жана структура-синтаксистик проблемалары

менен катар, анын коммуникативдик-функционалдык аспектиден кароонун, текстти кептик бүтүн бир айтым катары таануунун зарылдыгын шарттап турат, б.а. текст комуникативдик-функционалдык бүтүндүк катары кептин бирдиги болуп саналат жана ушул багытта анализге алынуусу... приоритеттик багыт катары сунушталат. Бул, баарыдан мурда, тексттин прагматикалык аспектиси менен байланышта каралат" [1, 865-б.]. Бул пикирде тексттин система-структуралык өңүттө талданышы бир жактуулукка алып келсе, аны коммуникативдик-функционалдык жана прагматикалык планда каралышы биринчи көз карашты толуктоосу жана кеңейтүүсү даана жана ишенимдүү аргументтелген.

Ошентип, тексттик лингвистика дайыма конструктивдик алкактан каралып, эми жүрө-жүрө жеке аракеттин чыгармасы катары, прагматиканын объектиси катары да иликтене баштагандыгын көрүүгө болот. Демек, текст лингвистикасы бир гана система-структуралык түзүлүшкө ээ, ички элементтери жана бөлүктөрү тизмектешип байланышкан, бир темага баш ийген кептик чыгарманы, тилдик материалды гана изилдебестен, анда берилген маалыматтын, билимдин, тажрыйбанын биримдигин, жазуучу/окуучу менен сүйлөөчү/угуучунун жекече бөтөнчүлүктөрүн (максатын, мүдөөсүн, статусун, билимин ж.б.) чагылдырган субъективдүү коммуникативдик-когнитивдик актылардын жыйындысын да иликтейт. Мында кеп аракети жалпы аракет теориясынын алкагына кирип, конкреттүү кептик актылардын тизмеги катары аныкталып калат. Бул өңүттө биз тексттик аракет тууралуу да айта алабыз. Текст (кеп) аракети, текст (кеп) менен болгон аракет коммуникативдик аракеттин бир түрү катары кызмат кылат.

Биз эмнени кеп аракети же тексттик аракет деп атап жатабыз? Кеп аракети деп тексттик информацияны билдирүүгө, түшүнүүгө, өздөштүрүүгө же таркатууга багытталган жеке адамдын (инсандын) аракеттеринин жана актыларынын жыйындысын айтабыз. Тексттик актынын аткаруучусу (айтуучусу-жазуучусу) – анын автору, адресанты болот, актынын түшүнүүчүсү (угуучусу-жазуучусу) – тексттин адресаты, текст арналган тарап. Пикир алмашууга түздөн-түз катышпаган тарап текстте имплициттик түрдө, кээде 3-жак түрүндө, кээде кептин предмети түрүндө орун алат. Ал эми тексттин объектиси – бул ой-пикир алмашуунун темасы.

Пикир билгизүүдө айтуучу-жазуучу кептин темасына, предметине, жагдайына карап, өз эстутумуна кайрылып, максатка ылайык сөздөрдү сөз түрмөктөрүн тизмектештирип жайгаштырып оюн билгизет. Мында эстутумда ассоциативдик түрдө жайгашкан ар бир парадигмадан бирдик тандалып, экинчи парадигманын керектүү бирдиги менен комбинацияланып ойлом уюштурулат. Пикир билгизүү бир нече баскычтардан турат: 1) маалымат берүүнүн жагдайы, максаты, себеби; 2) адресанттын оюндагы пикир билгизүүнүн планы; 3) сүйлөө (парадигматика-синтагматикалык мүнөздө уюшулат, сөздөр тандалат, өз ара жалгашат, тууралыгы көзөмөлгө алынат); 4) пикирдин натыйжасын күтүү, адресаттын реакциясын билүү, ага баа берүү. Бул баскычтар коммуникативдик лингвистиканын өкүлдөрү тарабынан таасын негизделген. Бул ойлорду мисалдар менен тастыктайбыз. Айтып кетүү керек: тексттеги кайталануу-кайталанбоо дихотомиясы дайым эле даана иштей бербейт. Макротексттерде (мисалы, романда) кайталоолорду алып таштоо анча-мынча гана "бөксөлүктөргө", жетишсиздиктерге алып келет. Бирок "Аккан суу" (Жеңижок), "Кербезим", "Замана" (Токтогул) сыяктуу чыгармаларды кайталоо фигурасысыз элестетүүгө болбойт. **Кайталануу/кайталанбоо дихотомиясы кичи тексттерде туташ, ажырагыс, бирин экинчиси талап кылган биримдикти түзөт.**

Макалдарга кайрылалы: *Адам адам менен адам.* Логикалык жактан бул паремия тавтологиялык сүйлөмдү түзөт. Андагы ээ менен баяндооч бири-бирине барабар (*Аристотель – философ* десек, мында барабардык жок, ээ баяндооч атаган топтун конкреттүү өкүлүн атап жатат). Бул макалда бир эле сөз үч жолу кайталанып колдонулган. 'Адам' концепти үч функция аткарып турат: субъект + комитатив + предикат. Булар лингвистикалык алкакта барабар эмес. Тилдик мейкиндикте булар параллелдүү боло

албайт, анткени сүйлөмдүн мазмунунда үч түрдүү позиция, үч башка кызмат аткарып турат. Аларды параллелдүү эмес үч чекит менен белгилесек, чекиттерди сызыкча аркылуу туташтырсак, анда үч бурчтук фигурага ээ болобуз:

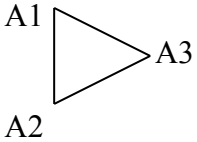

Вариант №1

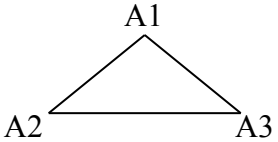

Вариант №2

Аң-сезимдеги ассоциативдик алкакта деле бул үч сөз үч бурчтукту түзүп туруусу болжолдонот.

Паремия-сүйлөмдүн түзүүчүлөрүнүн схемасы төмөндөгүдөй:

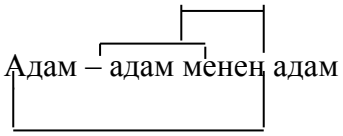

Адам – адам тавтологиялык предикаттык айкашты түзүп турат. Субъект – ээ, предикат – баяндооч. Логикалык жана синтаксистик бирдиктер өз ара шайкеш. Ээге субъект, баяндоочко предикат дал келип жатат. Мындай шайкештик кээде гана жолугат. *Адам менен* – биргеликти туюнтуучу комитатив же толуктооч.

Паремия – текст. Анда кайталоо үч илтигин алып койсок, кайталанбаган бир гана сөз калат. Бул – *менен* сөзү. Ал бир эле учурда жандооч да, байламта да. Эки кызматты бир учурда аткарып жатат (*Менен* сөзү *Мени мененсен адамсың* деген сүйлөмдө башкаруу милдетин аткарып жандооч катары кызмат кылып жатат.). *Менен* сөзүнүн мазмундук жүгү ушунда эле эмес. Ал жандоочтук да, байламталык да милдет аткаруу менен катар, макалда ири мазмунду көтөрүп турат. Анын маанисин бир нече концепттер түзөт.

1) бирге/кошо болуу/жашоо/өмүр сүрүү/иштөө/кызмат кылуу...;
2) пикир алмашуу, ой бөлүшүү; эскеришүү, эрмек болуу, көңүл ачышуу, мелдешүү...;
3) көтөрмөлөшүү, колдошуу, көмөктөшүү, жардамдашуу;
4) талашуу, тартышуу, чырдашуу, жоолашуу, көрө алышпоо, аңдышуу...;
5) таарынышуу, ызалануу, ачууланyу, каарлануу...;
6) жарышуу, мелдешүү, эрегишүү, өчүгүшүү...;
7) сүйүшүү, түшүнүшүү, ызатташуу, сый урмат көрсөтүшүү, меймандашуу...;
8) ыкташуу, тарапташуу, топ (партия) түзүшүү, биригүү, кошулуу...;
9) кеңешүү, макулдашуу, консенсуска келүү, элдешүү...ж.б.

Демек, макалдагы негизги концептуалдык жүктү кайталанбоо элементи көтөрүп турат. Ал жагдайга ылайык конкреттүү концептке ээ болот. Анда позитивдүү (оң) да, негативдүү (терс) да маңыз бар. Бул макалдын колдонуу жагдайы өтө эле кең. Бир мусапырды болбогон нерсе үчүн ыза кылуу кырдаалынан тартып, бир өрөөн элдин колдоосун унутуп, бир чоң этностун “кемчилдигин” жар салуу жагдайына чейин бул макал колдонула алат. Жалпылоочу мааниде *адам* сөзү 'этнос', 'улут', 'эл' сыяктуу концепттердин формасы катары кызмат кылып калат.

Ошентип, тексттин кайталанбоочу бөлүгү анын концептуалдык негизин түзүп турат. Эми ушул сөздү алып койсок, анда *адам адам... адам* эле үч сөзү калат. Текст минус кайталанбоо кайталанган гана сөздөрдү калтырып коет. Мында эч кандай маалымат жок. Кайталанган үч номинатив турат. Маалымат бербеген сүйлөм болбойт. Ал сүйлөм эмес. Бул ситуативдик деле кайталоо эмес.

Тексттен кайталануучу бөлүгүн алып таштасак, кайталанбаган бөлүгү калат. Андан кайталанбоочу бөлүгүн алып койсок, кайталанган бөлүгү калып жатат. Бул эки операция

тең – эксперимент. Мындай жасалма эксперимент изилдөөдө гана болот. Ал эми жандуу кепте, реалдуу дискурста “минус”, “плюс” амалдары иштебейт.

Талданган макалдын логикалык-семантикалык антиподу бар. Эгер аталган паремияда тавтологиялык пикир предикаттын негизин түзсө, төмөндөгү мисалда предикаттын ичинде өзүн-өзү тануу бар. Бул – *Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу*. Мында да *сулуу* сөзү үч жолу колдонулат. Биринчиси – субстантивдешкен атрибуттук *сулуу* сөзү, субъект-ээ милдетин аткарып турат. Экинчи *сулуу* – атрибут-предикат, б.а. баяндоочтун ичине кирген сын атооч. Мында ал *эмес* менен кошо баяндоочту уюштурду. Үчүнчү *сулуу* – өзүнчө, жекече баяндоочту уюштурган сын атооч. Эки баяндооч өз ара контрасттык катышта.

Макал беш сөздөн турат. Булардын үчөө – *сулуу*. Ал үч жолу кайталанып колдонулган. Тексттен бул сөздү алып койсок, *эмес* жана *сүйгөн* сөздөрү калып калат. *Сүйгөн* – субстантивдешкен, ээлик милдеттеги атоочтук. Бул сөз – макалдын өзөгү. Анын темасын чагылдырат. *Эмес, сүйгөн* сөздөрүн алып койсок, үч ирет кайталанган *сулуу* сөзү калып калат. Алар эч кандай маалымат бербейт. Мында да кайталанбаган элементтер макалдын семантикалык жүгүн көтөрүп турат, кайталануу-кайталанбоо биримдиги даана көрүнөт.

Бул эки макал кайталанган сөздөрдүн саны боюнча гана эмес, бир кыйла эле жалпы тексттик сапаттарга ээ.

1. Экөөндө тең тема бар. Биринчисиники – “Адамгерчилик”, экинчисиники – “Сүйүү”.
2. Макалдар максатка баш иет. Биринчиси адамгерчиликке, экинчиси чыныгы махабатка үндөйт.
3. Экөөндө тең идея бар: биринчиси карым-катышты, экинчиси жактырууну баалайт. Идеянын автору – этнос, пайдалануучу да – этностун өкүлдөрү.
4. Ар бири – өзүнчө элдик чыгарма, өз кырдаалында, өз ордунда, өз ыгы менен колдонулат.
5. Буларды түзгөн сөздөр кынапталып, бирин-бири талап кылып, толуктап турат. Алар “камыр-жумур жуурулушуп”, “органикалык тутумду” түзүшөт .
6. Ар бирине бүтүндүк мүнөздүү, баш-аягы бар, чеги даана ажыратылган.
7. Алардын түзүлүшү туруктуу, ички мүчөлөрүн эркин орун алмаштырууга, бирин алып таштоого же бири-биринен ажыратууга болбойт.
8. Ар биринин сценарийи (колдонуу кырдаалы, максаты, себеби, оозеки же жазуу түрүндө аталышы, жагдайга шайкештигин баалоо, канааттануу же канааттанбоо ж.б.) бар.
9. Маалымат, билим, тажрыйба ныкталык, көркөм үндөштүктө берилет (тавтология, тануу да – көркөм ыкмалар).
10. Экөөнө тең убакыт-мейкиндиктеги универсалдуулук, жалпылоочулук мүнөздүү.
11. Колдонгондо адресат-адресантсыз айтылбайт же жазылбайт.
12. Экөөндө тең бөлүктөр жана алардын байланыштары бар.
13. Буларда кайталануу кайталанбоо биригип ажырагыс биримдикте, бири-бирисиз маалымат бере албайт.

Демек, жогоруда талданган ар бир макал тексттин ченемдерге ылайык келет деген бүтүмдүн негиздүүлүгүнөн күмөн саноого болбойт жана бул пикирге толук кошулууга негиз бар.

Адабияттар

1. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000.
2. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М., 1986.
3. Зулпукаров К.З., Кожоева Г.Ж., Эшманова С.К. Тексттин негизги касиеттери жана алардын тутумундагы кайталануу-кайталанбоо конфигурациялары. – Ош, 2014.

4. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной памяти.– М., 1986. – 153с.
5. Суркеева В.Б. Психолингвистические проблемы понимания иноязычного текста в сознании насителя билингвизма – Ош, 2008.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и.яз.личность. – М., 1984.
7. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б.: “Бийиктик”, 2005. I, II, III т.т.

S.K. Eshmanova, teacher, K.Z. Zulpukarov, professor, OshSU
shumanalie2013@mail.ru

Pragmatics and principles of analysis of text in configuration of reiteration

The key principals of the texts theory are characterized in this article.
Keywords: *discourse, syntagmatics, pragmatics, concept, intention, predicativity, temporality, signs text, text category.*

УДК: 37.02.

Ж.А. Аванова, п.и.к., доцент, ЖАМУ

Окуучулардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү жана болочок математиктерди даярдоо маселелери

Бул макала математикалык маданият же математикалык жөндөмдүүлүк түшүнүктөрүнүн компоненттерин, окуп-үйрөнүү процессинде окуучулардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн жолдорун аныктоого жана анын негизинде болочок математика мугалимдерин даярдоодо эске алынуучу проблемаларга жана аларды чечүүнүн багыттарын белгилөөгө арналган.
Ачкыч сөздөр: *математикалык жөндөм, математикалык маданият.*

В статье определены основные компоненты математической культуры как математической способности учащихся формирующим готовность к самообразованию. Даны основные напровления по разрешению данной проблемы при подготовке будущих учителей – математиков.
Ключевые слова: *математической способности, математической культуры.*

Азыркы учурда дүйнөнүн маалыматтык коомго айлануусу билим берүү чөйрөсүндө да олуттуу өзгөрүүлөрдү жаратты. Окумуштуулардын пикири боюнча, маалымат доорунда билим куралга, окуп-үйрөнүү биринчи зарылдыкка айланат. Адамдын билгичтик жөндөмдөрү биринчи планга чыгат да, адамдар билимин, квалификациясын тынымсыз өзгөртүп өнүктүрүп турууга муктаж болушат (Ханс Конинг. Заметки о XXI веке//-Иностранная литература 1999, №2). Мына ушундай бир топ жаңы көз караштарга ылайык акыркы мезгилде окутуунун жаңы парадигмалары пайда болду. Алар: «Инсанга багыттап окутуу» жана «Компетенттүүлүккө негизделген окутуу». Бул концепциялардын максаты билимге негизделген окутуунун баркын төмөндөтүү деп бир жактуу түшүнүүгө болбойт. Анын түпкү максаты маалыматтарды окуучулар же студенттер тарабынан бекем сактап калууга умтулуу эмес, аларды түрдүү кырдаалдарда пайда болгон турмуштук, кесиптик маселелерди чечүүдө колдоно билүү билгичтиктерин өнүктүрүүгө жетишүү. Бул проблемаларды ишке ашырууга азыркы мугалимдердин даярдыгы толук жетищтүү эместиги белгиленип келүүдө, ошого карата компетенттүү мугалимдерди ЖОЖдордо даярдоо маселелери колго алынууга тийиш.

И. Бекбоев белгилегендей, «Студенттин же окуучунун компетенциясы бул анын эртеңки сандык образы» [1]. Мындай шартта мугалимдин башкы милдети окуучуну же студентти үйрөнүүгө үйрөтүү болуп саналат. Азыркы учурда билим берүү системаларына өз алдынча билим алууга, өз билимин өркүндөтүүгө жана коомдун ар кандай өзгөрүштөрүнө даяр өнүккөн инсанды калыптоо милдети коюлган. Мындай шартта мектеп бүтүрүүчүлөрү толук кандуу калыптанган математикалык маданиятка ээ болбосо, анда алар коомдо өз ордун табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуусун элестетүүгө мүмкүн эмес. Бул макала математикалык маданият же математикалык жөндөмдүүлүк түшүнүктөрүнүн компоненттерин ачыктоого жана окуучулардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн маанисин тактоого, бул маселеде болочок математика мугалимдерин даярдоодо эске алынуучу проблемаларга арналган.

Математикалык жөндөм түшүнүгүн эки аспектте кароого болот. Биринчи учурда, бул математик-адистерге тиешелүү: алардын математика илиминин теориясын жана практикалык, прикладдык колдонулуштарын терең, жакшы өздөштүргөндүгүнүн белгиси. Экинчи учурда өлкөнүн бардык жарандары үчүн зарыл болгон математикалык билимдер жана аларды турмушта колдонуу билгичтик, көндүмдөрү – деп кароого болот. Ушул шартта математика мугалимдери бир жагынан кесипкөй – математик, экинчи жагынан жаштар чөйрөсүндө массалык түрдө математикалык маданиятты жайылтуучу болууга милдеттүү. Ал эми математикалык маданият бир топ математикалык жөндөмдөрдөн түзүлөт. Ошондуктан, математика мугалимдерин даярдоо маселесинде жогорудагы эки шартты эске алуу менен анын проблемаларын иликтөө жана чечүүнүн жолдорун аныктоо зарыл.

Бул жаатта педагог – окумуштуулардын жакшы мугалим жөнүндө берген мүнөздөмөлөрүнө көңүл буралы. Б.В. Гнеденко мындай деп белгилейт: “Жакшы мугалим эрксизден окуучулардын көңүлүн өзүнө бурат, аларды толук, логикалуу ой жүгүртүүгө көнүктүрөт, так жана таза, жагымдуу жана мазмундуу сүйлөөгө үйрөтөт, окуучулары аны менен баарлашуу канчалык кызыктуу экендигин билишет, себеби ал окуучуларды стандарттуу эмес ой жүгүртүүгө үйрөтөт, алардын көңүлүн обьектин же кубулуштун кызыктуу өзгөчөлүктөрүнө бура алат, өз предмети менен башка илимдердин байланышын түзүп, канчалаган ачылыштарды жасоого болооруна окуучуларын ишендирип, алардын жөндөмүн жана талантын ачууга көмөктөшөт” [3]. “Жөндөм” түшүнүгүнө ар башка окумуштуулар ар түрдүү аныктамаларды белгилешет, окумуштуу, педагог-психологдордун берген аныктамаларына көңүл буралы:

“Способность – это такая деятельность, которая ориентировано на то существенное, что лежит в основе большого числа частных явлений. В силу этого тот, кто овладел такого рода деятельностью, в дальнейшем без всякого обучения успешно справляется с любым частным явлением данного класса” – Н.Талызина [5].

“**Специальные способности** есть общие способности, приобретшие черты оперативности под влиянием требований деятельности” – В.Д. Шадриков [7].

Атайын жөндөмдөрдүн ичинен математикалык жөндөм түшүнүгүнүн негизги компоненттерин аныктоого аракет жасайлы.

Психолог В.А. Крутецкий боюнча: “Математические способности – это индивидуально психологические особенности (прежде всего особенности умственной деятельности), отвечающие требованиям учебной математической деятельности и обуславливающие при прочих равных условиях успещность творческого овладения математикой как учебным предметом, в частности относительно быстрее, легкое и глубокое овладение знаниями, умениями и навыками в области математики” [4]

Математикалык жөндөмдүүлүктүн маңызын ачып берүү үчүн В.А. Крутецкий төмөнкү эки топту белгилейт: 1) инсандын жалпы касиеттери; 2) “математикалык акылдын” касиеттери [4].

Биринчи топко: максатка умтулуучулук касиети, математикага ынтаа коюу жана багыттуулугу; математикалык символдорго болгон мамилеси кирет.

Экинчи топко: “ар түрдүү кубулуштардын жалпылыгын көрө билүүсү; ойду жалпылоо жөндөмү; “ар түрдүү кубулуштардын байланышын таба билүүсү; ой-жүгүртүүнүн логикалуулугу; натыйжа, корутундуларды келтирип чыгара билүүсү; “маселенин эң башкысын, маңызын көрө билүү; “жекеден жалпыга жана жалпыдан жекеге келүү жөндөмү”, маселени чыгаруунун бир топ кооз-ыңгайлуу жолун көрө билүүсү киргизилген.

Математикалык жөндөмдүүлүктүн экинчи тобун дагы төмөндөгүлөр менен толуктоого болор эле: 1) татаал тамгалуу туюнтмаларды өзгөртүп түзүү чеберчилиги; 2) стандарттуу эмес жол менен чыгарылуучу теңдемелердин чечимдерин табуунун жолун табуу жөндөмү; 3) жалпылоо жөндөмү; ой-жүгүртүүнүн тактыгы; 4) геометриялык интуициясы; 5) удаалаш, бөлүктөлгөн логикалуу талкуулоо чеберчилиги.

Жогоруда белгиленген математикалык жөндөмдүүлүккө карата көз караштарды салыштырып, математикалык жөндөмдүүлүктүн негизги белгилери катары төмөнкүлөрдү белгилейбиз: жалпылоо жана жалпыдан жекече учурларды көрө билүү жөндөмү; ой-жүгүртүүнүн логикалуулугу, ийкемдүүлүгү, тереңдиги, тездиги жана тактыгы; талкуулардын аргументтүүлүгү; күчтүү эс тутум.

Жогоруда белгиленген окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянып базалык математикалык жөндөм түшүнүгүнүн негизги компаненттери катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот.

Курчап турган дүйнөдөгү математикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн көрө билүү жөндөмү. “Математика, бул чыныгы – дүйнөнүн мейкиндик формалары жана сандык катыштары жөнүндөгү илим” – деп Ф. Энгельс белгилесе, “Жаратылыш математиканын тили менен сүйлөйт: бул тилдин тамгалары – тегеректер, үч бурчтуктар, көп бурчтуктар жана башка математикалык фигуралар болушат” – деп Г. Галилей айтса, ал эми К. Маркс: “Ар кандай илим математиканын закондорун, ийгиликтерин пайдаланганда гана өзүнүн баралына жете алат” – деп көрсөткөндөй окуучулардын дүйнө таанымын математикасыз элестетүү кыйын. Математикалык түшүнүктөр – бул обьектердин, предметтердин адамдын аң – сезиминде чагылышы же абстрактуу түшүнүктөр, ошондуктан аларды окуп-үйрөнүү процесси түшүнүктүн ички байланыштарын жана башка түшүнүктөр менен өз ара байланыштарын ачып көрсөтүү аркылуу жүргөн учурда гана ийгиликтүү болот. Мында математика мугалимдеринин негизги милдети окуучуларга баштапкы жалпы байланыштардын негизинде математикалык түшүнүктүн курчап турган ааламдагы ар түрдүү көрүнүштөрүн байкоого көнүктүрүү жана булардын канчалык маанилүү экендигин көрсөтүү болуп саналат.

Математика предметинин башка предметтер менен байланышын конкреттүү темаларды окутууда ачып көрсөтүү аркылуу да математиканын турмуш жана илимдеги ордун далилдей алсак, ошол эле учурда математика башка илимдердин негизинде да өнүгүп жаткандыгын унутпоо зарыл.

Математикалык жөндөмдөрдүн дагы бир маанилүү компоненти болуп математикалык ой жүгүртүү саналат. Окуучулардын ой жүгүртүүлөрүн калыптандыруу милдети бардык эле мектептерде окутулуучу предметтерге жүктөлгөн. Окутуу процессинде окуучулардын ойлоосун өстүрүүдө өзгөчө роль математикага таандык. Бул тыянак окумуштуулар Б.В. Гнеденко, Ю.М. Колягиндин, А.А. Столярдын, А.Я. Хинчиндин, Л.М. Фридмандын, И.Б. Бекбоевдин ж.б. окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүндө далилденген. Л.М. Фридмандын аныктамасы боюнча: “Математикалык ой жүгүртүү, бул-абстрактуу, таза теориялык ой жүгүртүү, анын обьектери заттык эмес, обьектеринин арасындагы катыштарды сактап аларды каалагандай образда интерпритациялоо” [6]. Математикалык ой жүгүртүүнүн сапаты жөнүндө И.Б. Бекбоев төмөнкүлөрдү белгилейт: максаттуулук, активдүүлүк, ийкемдүүлүк, өздөштүргөндөрдү

кайталап айтып берүүгө эс тутумдун даярдыгы, ой-жүгүртүүнүн кеңдиги жана тереңдиги, сындоо жана өзүн-өзү сындоо даремети, ачыктык жана тактык, оргиналдуулук жана далилдүүлүк [1].

Л.М. Фридман математикалык ой-жүгүртүүнүн биринчи кезектеги белгилери катары:аң-сезимдүүлүктү, логикалуулукту, тартиптүүлүктү белгилейт [6]. Аң-сезимдүүлүк, бул – түшүнүктөр менен операцияларды жүргүзүү жана ал түшүнүктөрдүн түпкү маңызын изилдөө, ал эми тартиптүүлүк, бул – ой жүгүртүү обьектисин ***талдоо***, мунун негизинде өзүнүн ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүн ***пландоо же кадамдарды аныктоо***, аткарылган ишмердүүлүктүн кадамдары боюнча өзүн-өзү ***текшерүү*** жана өзүнө-өзү **баа берүү.** Бул текшерүүнүн мааниси белгиленген планга аткарылган иш аракет дал келээрин аныктоо жана эгерде зарылчылык болсо аны оңдоп түзөтүү болууга тийиш.

Математикалык методдорду колдоно билүү жөндөмү. Илим жана техниканын көптөгөн тармактары математикалык методдорду колдонуунун негизинде чоң жетишкендиктерге ээ болгондугу талашсыз. Мунун баары үйрөнүлүүчү обьекттин математикалык моделин түзүү аркылуу жетишилет. Ошондуктан математикалык методдордун негизгиси-кубулуштун математикалык моделин түзүү. Математикалык модел, бул – дүйнөнүн кубулуштарынын кайсы бир классын же алардын касиеттерин, катыштарын же байланыштарын математикалык символдордун жардамында туюнтуу.

Математикалык тилди эркин колдоно билүү жөндөмү. Математика сабактарында окуучулар так, кыска жана логикалуу сүйлөөгө көнүгүү менен бирге кыска, так жазууга да көнүгүүлөрү зарыл. Себеби турмушта, практикада жана өдүрүштө бул сапат инсан үчүн өтө керектүү. Ошондуктан мугалимдер өздөрү да бул сапатка ээ болуп, анын ар бир сөзү, ар бир аракети каралып жаткан маселени окуучулар жакшы түшүнүүсүнө жардам бергендей болгону маанилүү.

Математикалык тилдин күчү анын кайсы иш аракетти жасоо керектигин көрсөтүп турган белгилөөлөрү, символикасы эсептелет. Математикалык символдор маалыматты кыскача жазуу жана аны андан ары иштеп чыгууга ыңгайлуу болгондой түргө келтирүү милдетин аткарат, Ошондуктан анын символдорунун маанисин так түшүнүп, пайдалана билүүгө жетишүү окуучунун математикалык терең билим алуусун шарттайт. Математика сабактарында математикалык тил жана символдор бири-бирин толуктап турат. Булардын экинчиси логикалык натыйжаларды алууга жардам берет. Алар аркылуу кубулуштардын жана мыйзамченемдүүлүктөрдүн окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо мүмкүнчүлүктөрү түзүлөт.

Математиканын эстетикалык кооздугун кабыл алуу жөндөмү. Ар бир предмет өзүнүн эстетикалык жагын эске алуусу зарыл. Анткени өсүп келе жаткан жаш муундарды курчап турган дүйнөнүн кооздугун, сулуулугун байкоо, аны сезүү сезимдерин өстүрүү маанилүү милдеттердин бири. Математиканын сулуулугу анын эсептөөлөрүнүн далилдүүлүгүндө, маселелерди чыгаруунун оргиналдуу жолдору, анын тилинде, деги эле математиканын абстрактуулугунда. Математика сабагында эстетикалык тарбия берүү мугалимдин билиминен жана билгичтигинен көз каранды болот. Мында мугалимдин иш аракети төмөнкүлөргө багытталууга тийиш:

- маселе чыгаруунун көркөмдүгүнө: туура чыгарылган, жообу текшерилген, оргиналдуу жол менен чыгарылгандыгын белгилөө жана буга тескерисинче болгон учурларга окуучулардын көңүлүн буруу;
- жакшы чыгарылган маселенин маңызын ачып көрсөтүү;
- математикалык формулалардын кооздугун көрө билүү (симметриялуулугу, жөнөкөйлүүлүгү);
- математикалык туюнтмалардын реалдуу образдары, заттык формалары аркылуу элестүү окутуу;

– математикалык фигуралардын кооздугуна көңүл буруу;
– математикалык ой-жүгүртүү процессинде канааттануу сезимдерин пайда кылууга багытталган иш-аракеттерди жүргүзүү.

Окуучулардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө болочок математиктерди даярдоо маселелерин чечүүдө кайсыларды эске алуу керек? – деген суроо жаралат.

Негизги милдет студенттердин математикалык маданиятын же жөндөмүн өстүрүү талабы менен байланыштуу. Экинчиден, студенттер өнүктүрүүчү сабактарды пландоону, уюштуруу формаларын, өткөрүүнүн технологиясын өздөштүрүүсү зарыл. Демек, студенттер "өнүктүрүүчү окутуу" түшүнүгүнүн негизги компоненттерин ачык билмейинче **окуучулардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнү** натыйжалуу өздөштүрө алышпайт.

Өнүктүрүүчү окутуу идеясы Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, В.В. Давыдов, Л.В. Занков ж.б. окумуштуулар тарабынан киргизилген [2]. **Өнүктүрүүчү** окутуунун негизги принциби окуучуларды өз алдынча билим алууга даярдыгын калыптандыруу максатындагы ишмердүүлүк методу болуп саналат. Бул идеяларга ылайык жалпылап, **өнүктүрүүчү** окутуунун негизги талаптарын төмөндөгүдөй белгилөөгө болот:

– таанып билүү процесси окуучулардын өз алдынча ишмердүүлүгүнүн негизинде уюштурулат;
– мугалим – таанып билүү процессин уюштуруучусу;
– окуучунун таанып билүү ишмердүүлүгү баскычтуу программа түрүндө болуп, баалоо критерийлери ачык болушу зарыл;
– таанып билүү ишмердүүлүгүндө жөндөмдүүлүктөр баарлашуунун жүрүшүндө коммутативдүү өз-ара аракеттерде калыптанат.

Өнүктүрүүчү окутуу түшүнүгүн жогоруда белгиленген авторлордун пикирлерин эске алып, төмөндөгүдөй мүнөздөйбүз:

– **өнүктүрүүчү** окутуу көрсөтмөлүү-түшүндүрүү окутуу методун активдүү-ишмердүү окутуу методу менен алмаштырган окутуунун жолу;
– **өнүктүрүүчү** окутууда индивиддин өзгөчөлүгү жана деңгээли, өнүгүү мыйзамченемдүүлүгү эске алынат;
– Педагогикалык таасирлер инсандын тубаса берилгендеринин өнүгүшүн стимулдаштырат, багыттайт жана тездетет;
– **өнүктүрүүчү** окутууда бала ишмердүүлүктүн толук кандуу субьектиси болуп эсептелет;
– **өнүктүрүүчү** окутуу баланын бардык инсандык сапаттарын **өнүктүрүүгө багытталат:** ӨО=ББК+ӨБМ+АИЖ+ЭНЖ+ ПКЖ, мында ББК – билим, билгичтик, көндүм; ӨБМ – инсандын өзүн-өзү башкаруу механизми; АИЖ – акыл ишмердүүлүгүнүн ыкмалары; ЭНЖ – эмоционалдык-нравалык өнүгүү; ПКЖ – практикалык колдонуу жөндөмү;

1) **өнүктүрүүчү** окутуу баланын жакынкы **өнүгүү зонасында өтөт;**
2) **өнүктүрүүчү** окутуунун мазмуну дидактикалык жактан теориялык ой-жүгүртүүнүн логикасына ылайык т**үзүлөт;**
3) **өнүктүрүүчү** окутуу максатка ылыйык окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүндө ишке ашырылат;
4) **өнүктүрүүчү** окутуу окуу маселелерин чечүү жолу аркылуу ишке ашырылат;
5) **окутуунун технологиясы** инсандын өзүн-өзү өнүктүрүү мотивдерин пайдаланууга негизделет.

Мында окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгү "билим алууга үйрөнүү" деген мааниде каралат. Бул китепти тек кана окуу эмес, деги эле кайсы окуу предмети болбосун кеп аны өздөштүрө билүү, үйрөнө билүү жөнүндө болуп жатат. Окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүнүн

түзүлүшү түрдүү клацификациялар менен берилип жүрөт. Аларды жалпылап, төмөндөгүдөй окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүнүн түзүлүшүнүн негизги үч компонентин белгилөөгө болот:

- ыкластуулук менен багыт алуу компоненти (мотивационно-ориентировочный компонет);
- иш-аракеттердин ыкмалары компоненти (операционный компонент);
- өзүн-өзү текшерүү жана баалоо компоненти.

Биринчи компонент ишмердүүлүктүн башталышы. Анда окуучу тапшырманын максатын түшүнүп, аны ишке ашыруунун шарттарын аныктап, план түзүп алат. Бул иштин натыйжасына жетүүнү камсыз кылат. Баланын ишке болгон кызыгуусу ушунда жатат.

Адатта бул компонентке маани берилбей, окуучуларды аны аттап кетүүгө мажбур кылышат. Анын функциясын мугалимдер өз мойнуна алышат. Башкача айтканда тапшырманын маңызын, максатын мугалим өзү түшүндүрүп, пландаштырып берет. Натыйжада ишмердүүлүктүн биринчи компоненти окуучуларда калыптанбай кала берет да, алар экинчи компонентке – ар кандай иш-аракеттерди, ыкмаларды аткарууга өтүп кетет. Ошондуктан окуучулар аткарып жаткан иш-аракеттердин маңызына түшүнбөй иштешет да, мугалимдин жетектеп, кубаттап туруусун күтүп иштин аягына чыга албай да калышат. Ишмердүүлүктүн экинчи компонентинде окуу материалынын мазмуну чагылдырылып, иш-аракеттин ыкмалары калыптанат. Иш аракеттин ыкмалары боюмдар, предметтер менен менен болгон иш аракеттер жана ой-жүгүртүү иш-аракеттери деп эки топко бөлүнөт.

Нерселер менен болгон иш-аракеттер иштин башталышында киргизилген реалдуу боюм же анын модели, же сүрөттөр, схемалардын жардамы менен жүргүзүлүп, окуу материалдарындагы математикалык түшүнүктөрдүн байланыштарын аныктоого керектелет. Бул иш-аракеттер ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн биринчи этабын түзөт.

Ой-жүгүртүү иш-аракетинин түрлөрүнө логикалык операциялар деп аталган: анализ, синтез, салыштыруу, аналогия түзүү, жалпылоо жана конкреттештирүү, татаал интеллектуалдык билгичтиктерди: моделдештирүү, визуалдуу элестөөлөр, өзгөртүп түзүү ж.б. атоого болот. Мында белгилеп кете турган нерсе – материалдуу жана ой-жүгүртүү иш-аракеттерин бири-биринен абсолюттук түрдө бөлүүгө болбойт. Окуучу тапшырмага киришүүдөн баштап ой-жүгүртүү механизми кыймылга келет. Ишмердүүлүктүн үчүнчү компонентин да биринчилерден бөлүп кароого мүмкүн эмес, анткени өзүн-өзү текшерүү жана баалоо механизми ишмердүүлүктүн бардык этаптарында орун алат. Эгерде мындай болбосо, анда аң-сезимдүү өздөштүрүү процесси болмок эмес. Ошондуктан бул үчүнчү компонентти атайын калыптандыруу талабы келип чыгат.

Окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгү адамдын турмуштук иш-аракетинин негизи, ал тургай аспабы болуп каралат. Андыктан окуучулардын окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүнүн калыптандыруу алардын өз алдынча таанып билүүчүлүктөрүн өнүктүрүүнүн негизги шарты болуп эсептелет.

Сабакта окуучулардын окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн максаттуу математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багыттап уюштуруу мугалимдин чыгармачыл эмгегинин натыйжасы. Мында окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгү төмөндөгү негизги принциптерге таянат:

1. **Өз алдынчалуулук;**
2. **Маалыматтарды аңдап түшүнүү;**
3. **Суроолорду коё билүү, проблеманы аныктоо;**
4. **Өз оюн, позициясын аргументтештирүү;**
5. **Командада иштей билүү.**
6. **Баалоо жана өзүн-өзү баалоо.**

Жыйынтыктап айтканда болочок математик мугалимдери:

1) математикалык жөндөмдүүлүк түшүнүгү жана анын компоненттерин билүүсү керек;
2) окуучулардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн түрдүү шарттардын негизинде калыптандыруунун зарылдыгын билүүсү керек;
3) өнүктүрүүчүокутуу түшүнүгүнүн компонеттерин билүүсү жана аны уюштуруп өткөрүүнүн жолдорун өздөштүрүүсү керек;
4) окутуу жана окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн айрымачылыктарын билүүсү зарыл;
5) окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн уюштуруунун негизги принциптерин билүүсү керек;
6) сабактагы окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн максаттуу математикалык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багыттап уюштуруу билгичтигине ээ болуусу зарыл;
7) баалоо жана өзүн-өзү баалоо билгичтигине ээ болуусу зарыл.

Адабияттар

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багытталган окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Б.: «Бийиктик», 2011. – 384 б.
2. Выгодский Л.С. Педагогическая психология. –М.: Педагогика-Пресс, 1999. – С. 216.
3. Гнеденко Б.В. Развитие мышления и речи при изучении математики. //Математика в школе. 1991. №4. –С. 3-9.
4. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания учащихся. –М.: Просвещение; 1976. –С. 245.
5. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология –М.: Изд.центр “Академия”; 1998. –С. 228.
6. Фридман Л.М. Психолого-педагогические основы обучение математике. –М., 1983. –С. 160.
7. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. –М., 1996.–С.159.

J.F. Avanova, docent, JASU

Themaincomponents of mathematical culture as mathematical ability of students forming readiness for self-education

The paper identifies the main components of mathematical culture as mathematical abilities of students forming willingness to self-education. Basic directions to resolve this problem in the preparation of future teachers – mathematicians were given in this article.

Key words:mathematical ability, mathematical culture.

УДК:371.3:51

Д.Ч. Култаева, улук окутуучу, ОшТУ

Математика боюнча тапшырмалардын циклин түзүү жана аларды колдонуу менен студенттердин математикалык жөндөмүн диагностикалоо жана өнүктүрүү

Макалада математика боюнча тапшырмалардын циклин түзүү методикасы көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: *математикалык жөндөм жана анын компоненттери, тапшырмалардын цикли.*

В статье показаны методы создание циклы задании по математике.

Ключевые слова: *математическая способность и её компоненты, цикл задании.*

Студенттин математикалык жөндөмүн диагностикалоо бир топ татаал психологиялык-педагогикалык проблема, бул факт ушул мезгилге чейин орто кесиптик окуу жайларда математикалык жөндөмдү баалоонун диагностикалык методунун массалык практикада жоктугу менен бекемделет жана бул багыттагы иш олимпиадаларды өткөрүү менен гана чектелүүдө. Жөндөмдү өлчөөнүн, ага баа берүүнүн аракеттери XX кылымдын башында башталган Л. Терстоундун, Э. Торндайктын эмгектери тесттердин жардамы менен математикалык жөндөмдү диагностикалоого чыйыр сала баштаган. Психологдор жөндөмдүн структурасын изилдөө үчүн тапшырмалардын топторун түзүшкөн, ал эми окумуштуу-математиктер өз алдынча анализ менен иштешкен. Математикалык жөндөмдүн диагностикалык апараты орто кесиптик окуу жайлар үчүн жетишерлик деңгээлде иштелбеген жана диагностика окуу процессинде системалык түрдө колдонуу максатында эмес, математикалык жөндөмдү аныктоо жана изилдөө үчүн гана багытталып калган. Студенттердин математикалык жөндөмүнүн компоненттерин диагностикалоо (же өнүктүрүү) үчүн, ал компоненттердин түзүлүшүн, мазмунун аныктап алдык жана ал 1-таблицада берилди.

1-таблица

Студенттердин математикалык жөндөмдүүлүктөрүнүн түзүлүшү

	Шифр	Компонент	Компоненттин мазмуну
Жалпы	S^1	маселенин формалдык түзүлүшүн кабыл алуу жөндөмдүүлүгү	маселенин шарты боюнча аны чечүү үчүн маалыматты пайдалана ала билүү жөндөмдүүлүгү
	S^2	математикалык ой жүгүртүүнүн логикалуулугу	математикалык ой жүгүртүүнү ырааттуу, туура жүргүзө билүү жөндөмдүүлүгү
	S^3	математикалык ой жүгүртүүнүн кайтарым байланыштуулугу	ар түрдүү тапшырмаларды аткарууда, маселе чечүүнүн методдорун жалпылай билүү жөндөмдүүлүгү
	S^4	математикалык ой жүгүртүүнүн кайра артка кайтуучулугу	түз ой жүгүртүүнү, кайра артка кайтуучу ой жүгүртүүнү уюштура билүү жөндөмдүүлүгү
	S^5	математикалык ой жүгүртүүнү өзгөртүүгө жана кыскартууга болгон жөндөмдүүлүк	маселени чечүү процессинде катачылыктарга жол бербөө жана аны текшере билүү жөндөмдүүлүгү
	S^6	математикалык ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгү	маселенин шарты өзгөргөндө студенттин аракетти максатка ылайыктуу өзгөртө билүүсү жана маселе чечүүнүн белгилүү бир башка жолун тандап алуу жөндөмдүүлүктөрү
	S^7	математикалык ой жүгүртүүнүн рационалдуулугу	студенттин тапшырманы аткарууда туура чечимге алып баруучу ыкманы тандай алуу жөндөмдөмдүүлүгү
	S^8	математикалык символикалар жана математикалык тил менен иштөө жөндөмдүүлүгү	математикалык символдорду түшүнө билүү, пайдалануу, математикалык тилди туура айта билүү. Кабыл алган тиешелүү чечимди формага салуу (символдун тилине которуу) жана математикалык терминдер менен сабаттуу иштей билүү жөндөмдүүлүктөрү
Адис	S^9	когнитивдүү эске тутуу	кабыл алынган чечимдин идеясын актуалдаштыруу жана чечимдин алгоритмин түзө билүү

			жөндөмдүүлүгү
	S^{10}	мейкиндик жөнүндө ой жүгүртүү	мейкиндик жөнүндө ой жүгүртүү менен иштей билүү жөндөмдүүлүгү
	S^{11}	эсептей билүү жөндөмдүүлүгү	эсептөө, чечимди сандык натыйжага чейин жеткире билүү жөндөмдүүлүктөрү
	S^{12}	инженердик-математикалык интуиция	натыйжанын чындыгын баалай билүү жана аны алдын ала көрө билүү, моделдештирүү жөндөмдүүлүктөрү
	S^{13}	математикалык ой жүгүртүүнүн креативдүүлүгү	математикалык чыгармачылыкка, оригиналдуу чечимдерди жана идеяларды кабыл алууга болгон жөндөмдүүлүктөр

Математикалык жөндөмдү өнүктүрүүнүн методикасын окуу практикасына киргизүүдө бир топ кыйынчылыктар жараларын белгилей кетели. Бул багыттагы азыркы методикалар көбүнчө студенттерди стандарттуу эмес тапшырмаларды аткарууга багытталган, мына ошондуктан изилдөөчүлөр бул тапшырмаларды тандоону жана аларды аткаруунун жолдорун издөөнү, үйрөтүүнү артык көрүшөт. Стандарттуу эмес тапшырмаларды аткарууга мыкты студенттер жөндөмдүү жана аны окутуу үчүн бардык студенттерди камтыбаган атайын курстарды өткөрүү жетиштүү. Эгер студенттердин математикалык жөндөмү стандарттык эмес же олимпиадалык тапшырмаларды аткаруусуна негизделип диагностикаланса, анда окуу процессинде жөндөмдүн өнүгүү динамикасын кантип эсепке алабыз? Бул үчүн окуу процессине диагностиканын үзгүлтүксүз системасын киргизүү зарыл. Студенттердин математикалык жөндөмүн диагностикалоо жана өнүктүрүүдө тапшырмалардын циклин түзүү үчүн В.А. Крутецкий тарабынан жүргүзүлгөн эксперименттин (мектеп окуучулары үчүн) жыйынтыгын негиз кылып алдык [1]. Математикалык жөндөмдүн структурасын изилдөө үчүн В.А.Крутецкийдин тапшырмаларынын 26 сериясы түзүлгөн. Тапшырмалардын ар бир сериясы математикалык жөндөмдүн бир же бир нече компонентин диагностикалоо максатында колдонулат. Тапшырмалардын айрым сериялары бир нече компоненттерди диагностикалайт. Демек, булардын баары математикалык жөндөмдүн кээ бир компоненттеринин бири-бири менен тыгыз байланышта экендигин бекемдейт.Бул жыйынтык тапшырмалардын циклин түзүүгө мүмкүндүк берет.

Тапшырмалардын цикли деп, математиканын программалык материалдарында студенттин математикалык жөндөмүнүн компоненттерин диагностикалоо (же өнүктүрүү) үчүн багытталган тапшырмалардын топтомун кабыл алдык. Математиканы окутууда студенттин бул предмет боюнча жөндөмүн эсепке алууга багытталган дифференцирлештирип окутууну ишке ашырууда материалдын татаалдык деңгээли, студенттин аны өздөштүрүү мүмкүнчүлүгү, математикалык ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүгү сыяктуу белгилерди эске алуу менен тапшырманы тандоонун принциптери эске алынууга тийиш.

Биринчи принцип боюнча сабакта сунуш кылынган тапшырмалардын системасы татаалдык деңгээли боюнча бөлүштүрүлүүсү керек. Мында окутуучу тапшырмаларды татаалдыгы боюнча жеңилден оорго карата жана студенттердин математикалык даярдыгын эске алуу менен бөлүктөр боюнча жайгаштырат. Тапшырманын татаалдыгынын деңгээли болсо чечимди издөөнүн структурасы менен аныкталат. Тапшырманы алгоритмдик түрдө аткаруу үчүн Г.А. Баллдын ыкмасы ылайыктуу, бул боюнча тапшырманын татаалдыгы аны чечүүдөгү алгортимдик ыкмадагы операциялардын санын эсептөө менен бааланат [2]. А.М. Борисова болсо тапшырманын татаалдыгын төмөндөгүдөй позициялар боюнча аныктоону сунуш кылат [3]:

- тапшырманы ийгиликтүү аткаруу үчүн зарыл болгон сапаттар жана түзүлгөн шарт;

- туура чечимди табуу жолундагы орто аралык ойломдордун, логикалык звенолордун саны;
- чечимдин курамы башкача айтканда, тапшырманы аткаруунун натыйжасында жасоого мүмкүн жана зарыл болгон корутундулардын саны.

Экинчи принцип боюнча тапшырмалар математикалык ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүнө карап тандалып алынат. Бул принципти ишке ашыруу окуу процессине техникалык орто кесиптик окуу жайдын студентине зарыл болгон математикалык жөндөмдүн тиешелүү компоненттерин өнүктүрүүгө багытталган тапшырмалардын циклин киргизүү менен камсыз болот.

Математикалык жөндөмдүн компоненттерин диагностикалоо (же өнүктүрүү) үчүн тапшырмалардын циклин кандайча куруу керек? Бул үчүн бир катар критерийлерди эске алуу зарыл. Математикалык жөндөмдүн компоненттерин диагностикалоо (же өнүктүрүү) үчүн тапшырмалардын циклин тандоодо төмөнкүдөй критерийлердин аткарылышын эске алабыз:

1) тапшырмаларды берүүдө кайсыл компоненттердин колдонулушу, кайсыл жөндөмдөргө багытталгандыгы тигил же бул жол менен (талап кылуу менен же кыйыр түрдө) көрсөтүлөт;
2) тапшырманы чечүүнүн жолу математикалык жөндөмдүн кайсы бир анык жолун колдонууга таянат;
3) тапшырманы чечүүнүн жолу математика боюнча орто кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стантартындагы компоненттерине дал келүүгө тийиш.

Башка учурларда тапшырмалар баяндалышынын талабына ылайык классификацияланат. Мисалы, тапшырманын талабында “далилдөө” талабы болсо-математикалык ой жүгүртүүнүн логикалуулугуна басым жасалат, “сызуу чийүү” талабы болсо – мейкиндик ой жүгүртүүгө таянылат, “гипотеза чыгаруу” керек болсо–математикалык интуиция аракетке келет, “жакындаштырып эсептөөдө” – эсептөө иш-аракеттери колдонулат, “бир нече жолдор менен чечүү” – математикалык ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгүсүз ишке ашпайт. В.А. Крутецкийдин методикасын анализге алуунун жүрүшүндө тапшырмалардын серияларын түзүүдө аталган критерийлердин активдүү катышышы (ал бул критерийлерге шилтеме жасабаса да) ачык көрүнөт; критерийлер математикалык жөндөмдөрдөн, алардын өзгөчө касиеттеринен келип чыгат. Ыңгайлуулук үчүн ар бир циклге шифр беребиз, жогорку индекс математикалык жөндөмдүүлүктүн тиешелүү компонентине дал келет (1-таблица).

Тапшырманын формага салынган структурасын түшүнүү жөндөмдүүлүгүн диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^1).

Бул циклдин милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- тапшырмага карата суроону так коюу;
- тапшырманы аткаруу үчүн жетишпеген же ашыкча болгон белги, маалыматтарды аныктоо;
- аныктаманын колдонулуу чөйрөсүн аныктоо, тапшырманы аткаруу; обьект менен анын тибинин ортосундагы катышты табуу;
- тапшырманын математикалык моделин түзүү.

Мисалы: 1-тапшырма. Маселеге суроо түзгүлө

а) эки вектор, үч вектор берилген. б) түз сызык жана тегиздик берилген.

в) $A = \begin{pmatrix} 1 & 3 & 4 \\ 1 & 1 & 3 \end{pmatrix}$ жана $B = \begin{pmatrix} -1 & 4 \\ -3 & 2 \\ -2 & 7 \end{pmatrix}$ матрицалары берилген.

г) О чекитинен $\vec{a}, \vec{b}$ векторлору чыгат ж.б.

Математикалык ой жүгүртүүнүн логикалуулугун диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^2).

Төмөнкүчө формулировкаланган тапшырмаларды циклге киргизүү максатка ылайыктуу:

- аныктамалардын эквиваленттүүлүгүн далилдөө;
- теңдештикти далилдөө;
- теореманы далилдөө; теоремадан логикалык изилдөөнү алып чыгуу;
- канааттандыруучу же канааттандырбоочу шарттагы обьектилердин мисалын келтирүү;
- коюлган шартты канааттандыруучу обьектинин касиетин табуу;
- обьектинин шартты канааттандыргандыгын текшерүү;
- ой жүгүртүүдөгү катаны табуу;
- бир канча изилдөөлөрдү жалпылоо;
- ой жүгүртүүдөгү калып кеткен звенолорду калыбына келтирүү.

Жөндөмдү диагностикалоо, өнүктүрүү, математикалык материалды жалпылоо үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^3).

Формулаларды, теоремаларды, алдын ала аткарылган тапшырмалардын натыйжасын пайдалануу сыяктуу мүнөздөгү маселелер сунушталат:

- ой жүгүртүүнүн чынжырын аяктоо;
- ой жүгүртүүдөгү калып кеткен звенолорду калыбына келтирүү;
- аталган изилдөөлөрдү жалпылоо;
- обьектилерди салыштыруу;
- аталган типтеги тапшырмалардын чечилишинин алгоритмин түзүү;
- аталган типтеги майда тапшырмаларды ичине камтыган тапшырмалардын классын табуу;
- обьектилердин жалпы касиетин табуу;
- жекече изилдөөлөрдү жүргүзүү менен жалпы түрдөгү тапшырмаларды аткаруу;
- аталган типтеги тапшырмаларды түзүү;
- тапшырмалардын системасынан чечимдин математикалык структурасы боюнча окшош маселелерди аныктоо.

Математикалык ой жүгүртүүнүн кайра артка кайтуучулугун диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли(Ц^4).

Тапшырмалардын төмөнкүчө коюлушу сунуш кылынат:

- түз жана тескери тапшырмаларды аткаруу;
- жогоруда аталган тапшырмаларга тескери келген баяндамаларды бекемдөө жана далилдөө (четке кагуу);
- каршы мисалдарды келтирүү;
- “солдон оңго” жана “оңдон солго”формулаларын колдонуу;
- “ошондо жана ошондо гана “ конструкциясын ичине камтыган логикалык структуралуу теореманы далилдөө;
- чыгаруунун кадамдарын тескери тартипте эсептөө.

Математикалык ой жүгүртүүнү кыскартууга, тактоого болгон жөндөмдү диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^5).

Талаптардын төмөнкүчө формулировкасын пайдалануу максатка ылайыктуу:

- белгилүү типтеги тапшырмаларды аткаруу;
- бир нече бирдей типтеги тапшырмаларды аткаруу;
- чечимдин же далилдин схемасын жазуу;
- тапшырманы оозеки түрдө үн чыгарып аткаруу.

Математикалык ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгүн диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^6).

Бул максатта кандай тапшырмаларды кантип аткаруу керек?

- белгилүү болгон бир нече ыкмалар менен аткаруу;
- бир типтеги тапшырмалар системасын аткаруу;
- ар түрдүү типтеги тапшырмалар системасын аткаруу, көрсөтүлгөн шарттар боюнча тапшырмаларды түзүү;
- көрсөтүлгөн бөлүктөр боюнча далилдерди жыйноо.

Математикалык ой жүгүртүүнүн рационалдуулугун диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^{7}).

Бул циклге төмөнкүчө талаптарды киргизүү максатка ылайыктуу:

- тапшырманы бир топ рационалдуу ыкмалар менен аткаруу;
- идеянын натыйжалуулугу, практикалык рационалдуулук, теориялык маанилүүлүк сыяктуу параметрлерди колдонуу менен тапшырманы аткаруунун сунуш кылынган ыкмасынын рационалдуулугунун даражасын баалоо.

Математикалык символдор жана тил менен иштей билүүнүн жөндөмүн диагностикалоо, өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^{8}).

Бул циклде студенттерге төмөнкүдөй талаптар коюлган тапшырмалар сунуш кылынат:

- аныктамалардын, аксиомалардын, теоремалардын баяндалышын математикалык тил менен жазуу;
- обьектинин (операциялардын, касиеттердин) аныктамасы менен анын символикалык жазылышынын ортосундагы дал келүүчүлүктөрдү табуу;
- теореманын далилденишинин схемасын, тапшырманын аткарылышын математиканын тилинде берүү;
- символикалык түрдө жазылган ойду окуу;
- символикалык түрдө жазылган сүйлөмдүн маанисин ачуу;
- бекемдөөнүн математикалык жазылышынын тууралыгын баалоо;
- математикалык материалдын фрагменттерин окуу китеби боюнча бөлүштүрүү.

Когнитивдүү эске тутууну диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^{9}).

Мында төмөнкүдөй тапшырмалар сунуш кылынат:

- ой жүгүртүүнүн жүрүшүн оозеки айтуу;
- эске тутуу менен чыгарылыштын, далилдин схемасын түзүү;
- ой жүгүртүүнүн (далилдин, чыгарылыштын) жүрүшүн жазуу;
- сүрөттөлүштү кайра калыбына келтирүү.

Мейкиндик ой жүгүртүүнү диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^{10}).

Бул циклде төмөнкүчө талаптар баяндалууга тийиш:

- чиймени окуй билүү;
- фондон чийменин элементтерин бөлүп кароо, майдалап чийүү;
- мейкиндик обьектини элестете билүү;
- обьектини кайра түзүү;
- үч өлчөмдүк образды эки өлчөмдүк образга кайра түзүү;
- сүрөттөлүштү кайра калыбына келтирүү.

Эсептөө жөндөмүн диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц^{11}).

Бул циклге төмөнкүчө талаптар коюлган тапшырмалар киргизилет:

- так маанини эсептөө, ойду тактоо;
- жакындаштырылган эсептөөнү жүргүзүү;
- натыйжаны баалоо;
- ойдун маанисин, мүмкүн болгон жоопту божомолдоо.

Инженердик- математикалык интуицияны диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли(Ц[12]).

Бул циклде төмөнкүчө талаптар коюлган тапшырмаларды сунуш кылуу максатка ылайыктуу:

- натыйжанын чындыгын баалоо;
- окшоштукту табуу;
- гипотеза чыгаруу жана аны текшерүү;
- “чындыкка жакын” ой жүгүртүүнү колдонуу менен чечимди табуу;
- колдонмо тапшырманы аткаруу же аны чечүүнүн жолун формулировкалоо.

Математикалык ой жүгүртүүнүн креативдүүлүгүн диагностикалоо жана өнүктүрүү үчүн тапшырмалардын цикли (Ц[13]).

Креативдүүлүктү калыптандыруу үчүн база болуп жогоруда аталган тапшырмалардын бардык цикли кызмат кылат. Айрыкча эвристикалык суроолор жана тапшырмаларга, олимпиадалык жана чыгармачыл тапшырмаларга, студенттердин өз алдынча иштөөсүнө өзгөчө маани берилет. Мындай тапшырмалардын башкы мүнөздөмөсү болуп, аны аткаруунун стандарттуу эмес методу эсептелет. Мындан тышкары, мындай тапшырмаларга турмуштук практикадан алынган же математикалык эмес билимдин чөйрөсүндөгү тапшырмаларды киргизүүгө болот. Жогоруда келтирилген циклдердин көпчүлүк баяндамалары диагностика үчүн көбүрөөк туура келет, ал эми аны өнүктүрүү үчүн мындай тапшырмаларды коюу гана эмес, аларды аткарууну үйрөтүү, студенттерди логикалык ой жүгүртүүгө кызыктыруу жана ошондой эле, математикалык жөндөмдүн компоненттерин калыптандыруу үчүн атайын адистик ыкмаларды колдонуу талап кылынат [4]. Экинчи критерийди колдонуу тапшырманын аткарылышына методикалык анализ жүргүзүү аркылуу ишке ашат. Бул үчүн тапшырманы бир нече жолдор менен аткаруу, андан кийин бул процессте математикалык жөндөмдүүлүктүн кандай компоненттери колдонулгандыгына анализ жасоо зарыл. Тапшырманын аткарылышын анализге алууда кайсыл бир циклде тапшырманы пайдалануу жана аткаруу үчүн негиз болгон параметрлердин топтому эске алынат. Тапшырманы баяндоонун жана анын аткарылышынын методикалык анализи тапшырманы кайсыл бир анык циклге киргизүүдө негиз болуп саналат.

Адабияттар

1. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников [Текст] / В.А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1968. – С. 432.
2. Балл Г.А. В мире задач [Текст] / Г.А. Балл. – Киев «Знание» УССР, 1986. – С. 44.
3. Борисова А.М.Дифференцированное обучение и оценивание знаний учащихся по математике[Текст]/ автореф. дис. ... канд.пед.наук: 13.00.02 / А.М. Борисова. – Новосибирск, 2002. – С. 20.
4. Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения [Текст] / Д. Пойа; пер. с англ.И.А. Ванштейна; под ред.С.А. Яновской. – М.: Наука, 1975. – С. 463.

D.CH. Kultaeva, senior teacher, OshTU
kultaeva@mail.ru

To create tasks for mathematics and use them with students to diagnostic and to deplore

In this article shows the methods creation of tasks in mathematics.

Key words: *mathematical ability and components, cycle settings.*

УДК: 378. 147

Б.Ж. Амиракулова, окутуучу, ОшМУ

“Сабырдын түбү – сары алтын” темасын куратордук-тарбиялык саатта өтүүнүн ыкмалары

Берилген макалада жаштарыбызды сабырдуу, чыдамдуу болууга тарбиялоонун ыкмалары берилди.

Ачкыч сөздөр: *сабырдуулук, туруктуулук, кичи пейилдүүлүк, акылдуулук, өзүн башкара билүүчүлүк.*

В этой статье даны методы воспитания молодёжи к терпеливостии выносливости.

Ключевые слова: *выносливость, настойчивость, вежливость, интеллигентность, самостоятельность.*

“Сабырдуу болгула, Кудай тааламдын
эң жакшы көргөн пендеси, бул – сабырдуусу ”
(Мухаммед пайгамбар)

Азыркы мезгилде жаштарыбыздын негедир ачуусу аябай тез келет, мүнөздөрү чукул, бир сөз айтсаң жетпейт, эки ооз сөз айтсаң ашыкча болуп оор келет. Себеби эмнеде? Эмне үчүн? Эмнеге? деген суроолорду берип, туура жооп таба албай келебиз. Заманыбыз оңолуп, өнүгүп-өсүп, жетишкендигибиз үчүнбү? Каалаган заманбап кийимдерин кийишип, жактырган тамактарын жегендиги үчүнбү? Кааласа компьютер, кааласа кымбат баалуу телефондор, интернет, ноутбуктар, планшеттер бардык шарттар бар үчүнбү? Дегеле койчу, жүздөгөн суроолорду берип, миң толгонуп бир да жооп таба албай бушайман болосуң. Көрсө, биз жаштарыбызды, уул-кыздарыбызды даяр оокатка үйрөтүп, эмгек кылууга, мээнет менен оокат табууга, жок болсо чыдамдуу, сабырдуу болууга үйрөтө албаганыбыз жан кейитет.

Кайгы-капа, кээ бир иштерге туталануу, кейип-кепчүүнүн акыры ачууга алдырууга, өзүн токтото албай кетүүчүлүккө алып келет. Арийне, “Бир колуңдун ачуусун бир колуң менен бас” – дегендей көпчүлүк адамдар кайрадан өзүн колго алып, сезимдерин башкара алууга жөндөмдүү. Ал эми айрым адамдар “Мен төрөлгөндөн эле ушундаймын”, “Мени ушундай жаратып койсо эмне кылайын” – дегендей пикирлерде жүрүшөт.

Мухаммед пайгамбарыбыз үмөттөрүнө калтырган осуяттарынын биринде “Сабырдуу болгула, Кудай тааламдын эң жакшы көргөн пендеси, бул – сабырдуусу” – деп сабакка чакырып кеткен. Анын сыңарындай сабырдуу болсоң, көп нерсени жеңесиң. Натыйжада, ийгиликке жетишип, кашыгың да, чөмүчүң да майга толуп, бактылуу болосуң. “Ашыккан калар уятка, сабырдуу жетет муратка”. “Шашкан шайтандын иши” – деп, шашылып бүтүргөн иш орундуу болбой, чала болуп калат. Ошондуктан ар бир ишти баштаганда ашыкпоо керек. Анткени уят болуп калышың эч кеп эмес. Ошондой эле кандай иш болбосун сабыр кылып, жети өлчөп, бир кессең, ой-максатың орундалат [4;157].

Сулайман пайгамбар да минтип айткан экен: “Ачуусу чукулдук – акылсыздыктын белгиси”, же “Сабырдуу болуу – ачууну басат, кечиримдүү болуу – адамдын кадырына кадыр кошот”. Демек, адамдын өзүн-өзү кармай билүүсү, айланадагыларга астейдил мамиле жасоо, бул – башкы талаптардын бири.

Ачууну акыл жеңет, акылга салып иш кылсаң, ачууну да жеңесиң. Ачууга алдыруу, чорт кыял, бетке чапма мүнөз бул адамдын кулк мүнөзүндөгү терс сапат эле эмес, дегеле мындай адамдын акыл-эси да тайкы болорун тастыктап турат. Бул жагдайга байланыштуу кыргыз элинде: “Ачуу – душман, акыл – дос, акылыңа акыл кош” – деген таамай сөз айтылат. Себеби эч бир ишти ач кыйкырык, куу сүрөөн менен майнаптуу, үзүрлүү бүтүрүү мүмкүн

эмес. Тескерисинче, токтоолук менен, акылга салып иш кылуу, өзүн-өзү кармана билүү гана ар бир иштин ийгилигине дайыма өбөлгө экендиги талашсыз [2; 39].

“Эки адам урушса, алардын акылдуусу жеңилет” дешет, ошол сыңары ачуулуу, урушчаак адамдарды көпчүлүк жактыра бербейт, тескерисинче, жек көрүшөт. Силер да мына ушундай сапаттан алыс болгула. Сабырдуулук мындай сапаттарды жок кылууга өз таасирин тийгизет. Элибиз “Сабырдын түбү – сары алтын” деп бекеринен айткан эмес.

Адам канчалык ачуусу келбесин, өзүн токтото билүү керек. Ошондо ал өзүнүн мыкты адам экендигин айгинелейт. Бул ойду төмөндөгү “Мыктар” деген текстти талдоо менен бекемдөөгө болот.

Сабактын жүрүшү:

Муз жаргыч: Сабакта муз жаргыч катары слайд пайдаланылат.

Чакыруу этабы*: Слайд аркылуу “Мыктар” деген текстеги каармандар, сүрөттөр, жерлер көрсөтүлөт. Студенттер чыгарма жөнүндө маалымат алышат жана ошондой эле студенттерге текст таратылып, тыным менен окушат.*

Колдонулган ыкма: кабарлашып, башкарып окуу

Адегенде, жекеден студенттерге тынымга бөлүп окуу үчүн текст таркатылат. Студент тексттин 1-бөлүгүн окуп, ал жөнүндө ой жүгүртөт. Таркатылган текст 3 тыным менен окутулат, студенттер жеке, жуп жана топторго бөлүнүп иштешет.

Түшүнүү этабы:

Биринчи тынымды окууга көрсөтмө берилет. Текстеги түшүнбөгөн сөздөрдү доскадагы ватманга жазышат. Ал сөздөр боюнча сабактын аягында тапшырма берилет.

I тыным

Коркунучтуу мүнөздүү бир бала жашаптыр. Ага атасы бир кап мык берип: “Качан сабырдуулугуң жоголуп, бирөө менен урушкуң келген сайын, бактын тосмосуна барып бирден мыкты кагасың” – деди. Биринчи күнү бала отуз жети мык какты. Кийинки жума ичинде ал өзүн кармоого аракеттенди жана кагылган мыктардын саны күнөткөн сайын азая баштады. Көрсө, мык какканга караганда өзүн кармаган жеңилирээк экен…

Коркунучтуу мүнөздүү *– мүнөзү орой, копол, тез ачуулу адам.*

сабырдуулугуң жоготуп *– чыдамы жок, жини тез келген адам.*

бактын тосмосуна *– бакта айланта кагылган жыгачтар.*

өзүн кармоого аракеттенди *– сабырдуу, чыдамкай болууга аракеттенген адам*

өзүн кармаган жеңилирээк экен… – *өзүн башкара алуу оңой экен…*

Ой жүгүртүү этабы:

Тапшырма: *Текстти окугандан кийин эмне жөнүндө ойлондуң? Өз оюңду оозеки же жазуу түрүндө айтып бер.*

Тапшырма: *Төмөнкү суроолорго жооп бер:*

1. *Мүнөзү коркунучтуу адамдар кандай болот, алар жөнүндө билсең айтып бер?*
2. *Балага “короонун тосмосуна мыкты кагасың” – деген тапшырманы эмне үчүн берди деп ойлойсуң?*
3. *Эмне үчүн бала мык какканга караганда өзүн кармаган жеңилирээк деген тыянакка келди?*
4. *Тексттин уландысы кандай болушу мүмкүн?*

Окуяны ар бир студент өзү улантып жазат.

- Өз алдынча дептерлерине жазышат;
- Жупта талкуулашат;
- Топто талкуулашат.

(Тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү доскадагы ватманга жазып турушат.)

Түшүнүү этабы:

II тынымды окууга көрсөтмө берилет. Текст окулуп бүткөндөн кийин, кимдин ою дал келгендиги жөнүндө талкуу болот.

IIтыным

Акыры бала бактын тосмосуна бир да мык какпаган күн да келди. Ошондо бала атасына барып, бул жөнүндө айтты. А атасы болсо, «эми сабырдуулугуңду жоготкон күндөрү барып, ошол мыктарды бирден сууруп чыккын» деди.

Күн артынан күндөр өтүп, бала атасына «баарын сууруп бүттүм» деген да күн келди. Атасы баласын тосмого алып келип мындай деди:

Сабырдуулугуңду жоготкон күндөрү *– ачууланган, чыдамы кеткен күндөрү*

Күн артынан күндөр өтүп *– бир топ убакыт, мезгил өткөндүгү*

Ой жүгүртүү этабы:

Суроолор берилет.

1. *Тапшырманы аткаруу менен баланын мүнөзүндө өзгөрүү болобу, эмне үчүн?*
2. *Атасы баласына эмне деди?*
3. *Эмне үчүн кагылган мыктарды бала сабырдуу болгон учурда сууруу тапшырбады?*
4. *Тексттин уландысы кандай болушу мүмкүн?*

Окуяны андан ары уланат.

а) Өз алдынча дептерлерине жазышат;

б) Жупта талкуулашат;

в) Топто талкуулашат.

(Тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү доскадагы ватманга жазышат)

Түшүнүү этабы:

III тынымды окууга көрсөтмө берилет. Текст окулуп бүткөндөн кийин, кимдин ою дал келгендиги жөнүндө талкуу болот. Түшүнүксүз сөздөр кезиксе, аларды доскадагы ватманга жазышат.

III тыным

«Балам, сен өзүңдү жакшы алып жүрдүң, бирок бул тосмолордогу тешикчелерди көрдүңбү? Эми алар эч качан мурдагыдай болбойт. Сен кимдир бирөө менен чырдашып, анын көңүлүн оороткан сөз айтканыңда, сен ага ушундай жаракат алып келесиң. Сен адамга бычак сайып, сууруп алсаң, бары бир анда жараат калат…. Сен канча ирет кечирим сураганың менен, жараат баарыбир калат. Дене жарасы канча оору алып келсе, көңүл жарасы да ошончо болот. Достук, бул – чанда кездешүүчү кымбат нерсе, ал сага жылмаюу менен кубанычты алып келет» *(Ольга Безмирной)*[1;22].

Тосмолордогу тешикчелер – *жыгачтарга кагылган мыктардын орду*

Кимдир бирөө менен чырдашып *– кимдир бирөө менен урушуп кетүү*

Жаракат алып келесиң *– көңүлүн оорутасың, капа кыласың деген мааниде*

Жараат баарыбир калат *– айыгат, бирок орду калат, кечирилет бирок унутулбайт деген мааниде.*

Көңүл жарасы *– өмүр бою эсте калат*

Чанда кездешүүчү *– сейрек, кээде, анда-санда кездешүүчү*

Ой жүгүртүү этабы:

Суроолор берилет.

1. *Эмне үчүн кагылган мыктарды бала сабырдуу болгон учурда сууруу тапшырбады?*
2. *Аңгеменин жыйынтыгы тура деп ойлойсуңбу, эмне үчүн? Жообуңу фактылар менен бекемдөөгө аракеттен.*
3. *Аңгеме бул окуя менен бизге эмнени үйрөтө алды?*
4. *Автор бул окуя менен бизге эмне дегиси келип турат?*
5. *Ушуга мисал, ушуга окшош кандай окуяларды билесиңер?*

Тапшырма:

а) доскага жазылган сөздөрдүн маанисин таап келүү.

б) чыгарманы окуп келүү жана сөз берметтерин табуу

в) коркунучтуу мүнөздүү баланын сүрөтүн тартып келүү

Окугандарын бирден ырааты менен бири-бирине айтып түшүндүрүшөт. Ар бир тыным боюнча өздөрүнүн ой пикирлерин айтышат, талкуулашат жана окуянын уландысын табууга аракет жасашат. Натыйжада студенттердин арасында чыгармачылык күчөйт, активдүүлүк дагы да көтөрүлөт. Студенттердин ошол предметке болгон кызыгуусу артат. Коллективдин (тайпанын) ынтымагы дагы да ширелет. Бири-бирин сыйлашуу, урматташуу жогорулайт. Лидерлик жоюлат. Натыйжанын сапаты артат. Сынчыл ойлоосу өнүгөт. Башкалардын пикирин угуп, өз оюнан жыйынтык чыгарганга үйрөнөт. Студенттердин мүнөзү гумандуулук жагына өзгөрөт. Тартип маселесиндеги кыйынчылыктар чечилет. Алган билимдерине канааттануу пайда болуп, толкундануу сезимдери күчөйт. Аз убакыттын ичинде көп көлөмдөгү жана терең билим алууга жетишет [5;110].

Жыйынтыгында, **с**абыр бакыт таалайдын эшигин ачат демекчи, сабыр жөнүндө көптөгөн тарбияга үндөгөн сөздөр, макалдар жана ырлар көп. Сабырдуу болуш үчүн ачуусун жеңип, оор басырыктуу, чыдамдуу болуш керек. “Ачуу – душман, акыл – дос” демекчи, айрым адамдар жини келгенде акылы качып, ачуусун көтөрө албай, өзүн да карма албай, эмне сөз сүйлөп жатканын да билишпей калышат. Жаалдуу адамдын душманы көбөйүп, сүйлөшүүдөн качып турушат. Ошондуктан ачууну сабырдуулук менен кетирүү керек. Ыксыз ачуулануу адамга жакшылык алып келбейт.

Адабияттар

1. Абдувалиева Б., Жороев Т., Кыргыз тили 9-класс., – Бишкек., 2012.
2. Акматов К. “Класс жетекчинин тарбиялык иштери” Усулдук колдонмо. – Ош: 2009. 96-б.
3. Женни Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. Сынчыл ойломду өстүрө турган андан аркы стратегиялар. Колдонмо 4. – Бишкек: 1999.
4. Исаков Б. Санат сөз 1-бөлүк. – Бишкек: 2002.
5. Үкүева Б.К. Жогорку окуу жайларында студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатууда окутуунун жаңы технологияларын колдонуунун илимий-педагогикалык негиздери. – Ош., 2012.

B.J. Amirakulova, teacher, OshSU., FJC

“Endurance is a superior virtue” teaching methods of education of youths at the curator lesson”

In this article methods of education of youths to patient and endurance are given.
Key words: *Endurance, persistence, politeness, intelligent, independence.*

УДК: 37.012

А. Батыралиев, п.и.к., доцент, ОшМУ

Педагогикалык процесстин максатын аныктоо-мезгилдин актуалдуу проблемасы

Макала азыркы мезгилдеги педагогикалык процесстин максатын аныктоо проблемасына багытталган жана автор бул маселедеги өз көз карашын ачып көрсөтөт.
Ачкыч сөздөр: *педагогикалык процесс, максат, коммунистик тарбия, прагматизм, билим берүү, турмушка даярдоо.*

Статья посвящена проблеме определения цели педагогического процесса в современных условиях и автор раскрывает сущность данной проблемы со своей точки зрения.
Ключевые слова: *педагогический процесс, цель, коммунистическое воспитание, прагматизм, образование, подготовка к жизни.*

Тарбия коомдун негизги функциясы катары адамзат топтогон социалдык, руханий, материалдык тажрыйбалардын системасын улуу муундун кийинки муунга өткөрүп берүүсү аркылуу жаштарды турмушка даярдоо вазийпасын аткарып келет. Тарбия процессинин маңыз-мазмунун аныктоо боюнча окумуштуулар арасында түрдүү көз караштар бар. Кээ бири баладагы адамдык сапаттардын, жүрүш-туруш маданиятынын, мамилелердин системасын коомдук моралдын негизинде калыптандыруу багытында максаттуу уюштурулган иш-аракет десе, кээ бири баланын табият берген күчтөрүн, шыктарын, жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн тийиштүү шарттарды түзүү деп аныктап келишет. Кандай гана аныктамаларды карап көрбөйлү, тарбия бул максаттуу процесс экендиги талашсыз болуп турат. Ошондуктан азыркы мезгилде тарбиянын, билим берүүнүн заманбап максатын аныктап алуу эң негизги маселелерден экендигин өзгөчө белгилеп кетебиз.

Чындыгы, максатсыз эч кандай иш-аракет болбойт. Кайсы гана иш-аракеттин түрүн карабайлы, бардыгы кандайдыр бир максатты ишке ашырууга багытталган. Философияда “максат адам тарабынан иштин келечектеги натыйжасын аң-сезим деңгээлинде көрө билүү жана ага карата ички мүмкүнчүлүктөрүн жана эркин аракетке келтирүү” деп аныкталат [1, 543]. Педагогика илиминде максатты “түздөн-түз түрткү берүүчү күч катары адамдын андан аркы иш-аракетин багыттайт, анын иш-аракетин башкарат жана оң таасирин тийгизет” деп аныктоо менен “билимдин, тарбиянын максаты-тарбияланып жаткан бала кандай болуш керек экендиги жөнүндөгү педагогдун оюнда жашаган элес” катары белгилүү окумуштуу-педагог Н. Асипова түшүнүк берип кетет [2, 34]. Жогоруда айтылгандарга таянсак, тарбиянын, билимдин максатын аныктап алуу таалим-тарбия процессиндеги негизги проблема экендиги көрүнүп турат.

Билим берүү мекемелери, мугалимдер балдарды тарбиялоодогу жалпы максатты аныктай алышпайт. Тарбия-таалимдин максаты коом тарабынан аныкталат. Билим берүү мекемелери, мугалимдер коомдун социалдык заказын турмушка ашырышат. Ошондуктан коом өзүнүн талабына, социалдык нормаларына жооп бере турган максатты иштеп чыгуусу керек, ал эми окуу мекемелери, мугалимдер, тарбиячылар, ата-энелер ошол максатты ишке ашырышы зарыл.

Биз бул макалада тарбиянын, билим берүүнүн максатын аныктоого астейдил токтолуп кетебиз. Себеби, аны тактап алуу менен гана окуу-тарбия иштерин натыйжалуу жүргүзө алабыз деген ойдобуз.

Адегенде кээ бир педагогикалык түшүнүктөрдү тактап алсак. Мисалы, көптөгөн окуу китептеринде, тарбиянын концепциясында тарбиянын максаты деп айтылып жүрсө, кээ бир окуу китептеринде билим берүүнүн, билимдин максаты, ал эми айрымдары тарбия жана билимдин, же болбосо окуу-тарбия иштеринин максаты деп аныктап келишүүдө. Биздин оюбузча, “педагогикалык процесстин максаты” десе туура болчудай. Убагында орус педагогу П.Ф. Каптеров ушундай кайчылаш, баш-аламан түшүнүктөрдү жыйынтыктап келип, алардын бардыгын бириктирип туруп “педагогикалык процесс” деп атап кеткен. Азыркы мезгилде да бул терминди академиктер Б.Т. Лихачев, В.А. Сластениндер окуу китептеринде кеңири колдонуп келишет. Эгерде тарбиянын же билимдин, же окуу-тарбия иштеринин максаты деп айтсак, бүтүндөй педагогикалык процесстин бир жактуулугун көрсөтүп койгондойбуз. Ошондуктан биз, төмөндө мындан кийин педагогикалык процесстин максаты деген түшүнүктү карайбыз.

Бүгүнкү күндө педагогикалык процесстин максаты-“ар тараптан өнүккөн инсанды калыптандыруу деп мамлекеттик документтерде (“Билим берүү”, “Мугалимдин статусу” жөнүндөгү мыйзамдар), дегеле бардык окуу китептеринде аныкталып келет. Мисалга алсак, “Педагогиканын негиздери” окуу китебинде “жаңы гумандуу педагогиканын негизги максаты-ар тараптан өнүккөн жана гармониялуу, интеллектуалдуу жактан жогору болгон жаш муундарды тарбиялоо” деп аныкталат [3, 86]. Бул идея адамды тарбиялоонун

максаты катары Байыркы Римде (коллогагатия) пайда болуп, социал-утописттер тарабынан күчкө кирип, коммунисттердин программасында официалдуу педагогикалык процесстин максаты катары ишке ашырылып келген. Тилекке каршы, бул максат өзүн-өзү актабады, турмушта ишке ашкан жок. Аны ишке ашырам деген коммунисттик партиянын өзү да жок болду. Ал максаттын бүгүнкү күндүн талабына жооп бере албай калгандыгы жөнүндөгү ойлор коомчулукта байма-бай эле айтылып келүүдө. Чындыгы, ар тараптан өнүккөн инсанды калыптандырабыз деп жүрүп, же ал максатты ишке ашыра албай, же татыктуу тарбия-билим бере албай ара жолдо калып калгандайбыз.

Биздин мектептерден чыгып жаткан жаштарыбызды ар тараптан өнүккөн инсан деп айта алабызбы? Бул суроого бир жактуу жооп берүү өтө кыйын. Ар тараптан өркүндөтөбүз деп көптөгөн предметтерди окуу планына киргизип, окуучулардын окуу сааттарын чексиз көбөйтүп (1197 саат), кереги жок материалдарды окута берип билимдүү жаштарды тарбиялай алдыкпы? Анын бардыгын ПИZА программасынын негизинде жүргүзүлгөн эл аралык сынактын жыйынтыктары ачыктан-ачык көрсөтүп турат. Анын жыйынтыгы аркылуу дүйнөдөгү эң билими төмөн өлкө катары төгөрөктүн төрт бурчуна таанылып бүттүк.

2005-жылы биз “Кут билим” гезитине “Окуучунун ден-соолугу чың болсо, окуу ийгиликтүү болот” деген макаланы жарыялап, балдардын ден соолугунун начарлап кеткендигине окуу жүктөмдөрүнүн жана предметтеринин көптүгү таасирин тийгизүүдө, бул терс көрүнүштөрдүн баары педагогикалык процесстин максатынан келип чыкты деп белгилеп кеткен элек. Ошондо биздин ойду сындаган адамдар чыккан болчу. Мына мезгил өзү көрсөтүп, окуу жүктөмдөрүнүн өтө көбөйүп кеткендигин моюнга алып, бир жылдык 1197 саатты 714 саатка түшүрүп жатабыз. Бирок, окуу жүктөмдөрүн азайтканыбыз менен, педагогикалык процесстин максатын өзгөртүүгө эркибиз жетпей жаткандай. Биз бул маселеге мектеп мугалимдери кандай көз-карашта болду экен деп Ош шаарынын мугалимдерине атайын суроо менен кайрылганбыз. Жыйынтыгында, отуз респонденттин ичинен “Ар тараптан өнүккөн инсанды калыптандыруу идеясы мезгилдин талабына жооп береби?” деген суроого 26 мугалим терс жообун берген. Биз аларга берген, “Педагогикалык процесстин максаты кандай болсо жакшы болмок?” – деген суроого 22 мугалим: “Балдарды турмуштан орун таба билүүгө, ыймандуулукка тарбияласак, азыркы мезгилдин талабына ылайык болот эле,” дешет. Жогорку окуу жайларды бүтүрүшүп, турмуштан орун таба албаган көптөгөн дипломдуу жаштарыбызды мисал катары келтирип кетишти. Айтылгандарга саресеп салып көрсөк, ар тараптан өнүккөн инсанды эмес, турмуштан ордун таба билген, ыймандуу балдарды тарбиялап чыгыш маселеси бышып жетилгендей.

Биз да убагында ар тараптан өнүккөн инсанды калыптандыруу идеясынын негизинде таалим-тарбия алып, жалпы билимге ээ болдук. 80-жылдары Москвада окуп жүргөндө батыштан келген аспиранттар, стажерлор, студенттер менен дискуссияга чыгып өзүбүздү интеллектуалдуу, көп окуган, көп нерсени билген адам катарында көрсөтүп, аларды дайыма билимиңер тайкы, биздей көп нерсени билбейсиңер деп тураар элек. Мисалга алсак, америкалык студенттер тарыхтан, адабияттан ж.б. көп нерсени билишчү эмес. Бирок алар ага теригишпестен бизге “турмушка кереги жок билимдердин эмнеге кереги бар? Эгер силер ушундай эле билимдүү болсоңор, эмне үчүн жашооңор начар?” деген суроо берип калышчу.

Биз ошондо ушул маселеге маани берген эмес экенбиз. Көрсө алар прагматикалык билим берүү теориясынын негизинде таалим-тарбия алышкан экен.

Мына азыр гана турмуштун көп кырдуу тоолорун басып өтүп, мүмкүн алардын теориясы туурабы деген ойго келесин.

Билим берүү багытында көптөгөн реформалар жүрүп жатат. Батыштын билим берүү моделин, окутуу технологияларын билим берүү системасына киргизип жатабыз. Бирок педагогикалык процесстин максатын аныктоодо консервативдик көз караштан

арыла албагандайбыз. Мүмкүн ар тараптан өркүндөтүү идеясы жакшыдыр. Бирок турмуш өзү такыр башка картинаны көрсөтүп жатпайбы!

Биз көп өлкөлөрдүн таалим-тарбия максатын карап көргөнүбүздө алар негизинен прагматикалык билим берүү идеясынын негизинде жаштарды тарбиялап жатышкандыгына күбө болдук.

Прагматизм-бул эмне деген теория? “Прагма”-бул грек тилинен которгондо “иш-аракет” дегенди түшүндүрөт. Прагматикалык педагогикада “тарбиянын негизги максаты-турмуштун муктаждыгын чече билген жаш муунду тарбиялоо” – деп аныкталат [3, 85]. Прагматикалык билим берүү теориясын америкалык философ, педагог Джон Дьюи негиздеген. Ал билимди жана тарбияны жашоо-тиричиликтин ажырагыс компоненти катары белгилеп кеткен. Прагматизм идеясы боюнча, балдарга практикалык иш-аракетинде, жашоосунда керек болгон билимдерди бериш керек деп айтылат.

Биз студенттер менен аңгемелешкенибизде, “Эмне үчүн эле кесибибизге кереги жок предметтерди окуй беребиз. Алардын ордуна пайдалуу предметтерди окусак болот эле го?” – деген суроолорду көп беришет. Эмне демекчибиз, биздин педагогикалык процесстин максаты азырынча ар тараптан өнүккөн инсанды калыптандыруу, мүмкүн акырындык менен прагматикага өтсөк керек деп жоопту берүүгө аргасыз болобуз.

Турмуш көрсөткөндөй, көптөгөн айыл-кыштактардан келген жаштарыбыз орус тилин өтө начар билип келишет. Алар мектепте начар окушкан, мугалимдерибиз начар деген ойдон алыспыз. Анын бардыгы педагогикалык процесстин максатынын натыйжасы деп ойлойбуз. Себеби окуучу 11 жыл бою жумасына 6-7 сааттан орус тилин окуп келет. Тилдин грамматикасын, фонетикасын, синтаксисин, жазуучулардын, акындардын чыгармаларын окуп, жаттап келишти. Бирок орус тилинде ойлорун эркин айтып берүүгө, элементардык нерселерди түшүндүрүп берүүгө кудуреттери жетпейт. Эгерде алган билимдин жашоого пайдасы тийбесе, андай билим берүүнүн пайдасы барбы? Эмне үчүн миллиондогон акчаларды ишке ашпай турган максатка жумшашыбыз керек?

Жогоруда министрлик окуучулардын окуу жүктөмдөрүн туура эле кыскартты. Бирок, азырынча бул механикалык кыскартуудан билим берүү жакшы жагына өзгөрүп кетет деген ойду айта албайбыз. Анткени билим берүүнүн мазмунуна реформаларды жасай элекпиз. Качан гана педагогикалык процесстин максатын реалдуу турмушка жакындатканыбызда, билим берүүнүн мазмуну мезгилдин муктаждыгынын негизинде өзүнөн-өзү эле өзгөрөт.

Кылымдарды карыткан кыргыздын элдик педагогикасына кайрылып көрсөк да, анын өзөгүндө прагматикалык таалим-тарбиянын идеялары жаткандай. “Турмуштун татаал маселелерине кыраакылык менен мамиле жасаган бабаларыбыз балдарын эч качан социалдык инфантилизмге кириптер кылган эмес” – деп педагог Б. Апышев белгилеп кетет [5, 26]. Алар жаштайынан эмгектенишип, өнөр алышып жашоого даяр болушкан. “Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат” дешип аталарыбыз балдарга практикалык билимдерди беришкен. Балага билим, өнөр берип, аны турмушка даярдоо ата-эненин негизги милдети болгон. Өзгөчө кызды турмушка даярдоого көңүл бурулган. Турмушка чыккан кыз барган жеринен орун таап калышы-бакыттын башаты деп түшүндүрүлгөн. Азыр бир кездеги үй-бүлөнүн бүт тиричилигин толук мойнуна алган курактагы балдар бүгүн көчөдөгү түрдүү оюн-зоокторго удургуп, натыйжасыз абстракттуу билимдерди алышып, үй-оокаттын камы алардын үч уктаса түшүнө бир да кирбей турган болду. Эгерде прагматикалык билим берип, балдарды өз алдынча жашоого үйрөткөнүбүздө, мүмкүн мындай көрүнүшкө дуушар болбосок керек эле деп ойлойбуз.

Педагогикалык процесстин максатын аныктоодо неотомисттик педагогиканы да унутта калтырбасак. Неотомисттик педагогикада баланы диний-моралдык негизде тарбиялаш керек деген идеяны пропагандалашат. Биз бул багытты светтик өлкө катары дайыма чанып келгенбиз. Бирок турмуш бул багыттын да туура экендигин далилдеп жаткандай. Ал багыттын негизги максаты-баланы кудайга ишендирүүгө тарбиялоо деп

көрсөтүлөт. Биз каалайбызбы, каалабайбызбы, диний тарбия турмушубузда кеңири тамырын жайып кетти. Ошондуктан догмалык түрдө динди жээрий бербестен, ал тарбиянын да алгылыктуу жактарын педагогикалык процессте колдонушубуз керек деп ойлойбуз. Дин тарбиянын негизги каражаттарынан болуп келген жана боло бермекчи. Мисалга алсак, ушул убакытка чейин тарбиянын түркүгү болуп келген адабий образдар, идеялар бүгүнкү күндүн талабына жооп бере албай жатат. Ал эми дин түбөлүктүү баалуулук катары ыймандуулукту түптөөдө өзүнүн тарбиялык миссиясын аткара бермекчи.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап келип, педагогикалык процесстин максаты-турмушта, жашоодо өз ордун таба билген ыймандуу инсанды калыптандыруу деген идеяны негиздөө менен тарбиянын концепциясын иштеп чыгууда аны негизги максат катары карасак деген ойду билгизебиз.

Адабияттар

1. Философский словарь / Под.ред. И.Т.Фролова. – М., 1986.
2. Асипова Н. Билим философиясы жана тарыхы. – Б., 2010.
3. Мамбетахунов Э., Сияев Т., Педагогиканын негиздери. – Б., 2008
4. Батыралиев А., Эргешова А. Окуучунун ден-соолугу чың болсо, окуу ийгиликтүү болот. //Кут билим. Апрель. 2005.
5. Бекембай Апыш, Тарбия назарияты. – Ош. 1996.

A. Batyraliev, docent, OshSU
kafedra15@mail.ru

Realization of the aim of pedagogical process – actual problem of time

The article devotes with the definition of objectives of the pedagogical process in modern conditions, and the author reveals the issue from the point of view problem.

Key words: *pedagogical process, aim, communist education, pragmatism, education, preparation for a life.*

УДК:371.3.

Джунусова М.С., окутуучу,
Шамшиева М.К., улук окутуучу, ОГПИ

Жаңы сөздөрдү окутуу

Жаңы сөздөрдү үйрөтүү дайыма кыйынчылык туудуруп келет. Англис тилинде сүйлөө үчүн ошол тилдин белгилүү сөз байлыгына ээ болуу керек. Бул макалада жаңы сөздөрдү үйрөтүүнүн айрым жолдору жана студенттердин мыкты үйрөнүүсү үчүн аларга кантип жардам берүүнүн негизги принциптери жөнүндө сөз болот.

Ачкыч сөздөр: *данек сөздөр, аныктоочу сөздөр, көңүлдү топтоо, түрдүү жол менен сунуштоо, үйрөнүүнү жекечелөө, изилдөө каражаттары.*

Обучение лексике все еще остается одной из сложных задач. Чтобы говорить на английском языке, следует овладевать определенным количеством слов данного языка. В статье рассматриваются некоторые пути обучения новых слов на уроках английского языка, и даются предложения преподавателям как помочь студентам более эффективно выучить новую лексику.

Ключевые слова: *основные слова, определенные слова, сосредоточивать внимание, предлагать разнообразие, повторение и выучивание, персонификация обучения, средства исследования.*

“Without grammar very little can be conveyed, without vocabulary *nothing* can be conveyed”. This is how the linguist David Wilkins summed up the importance of vocabulary learning. His view is echoed in his advice to students from a recent course book (Dellar H. and Hocking D, *Innovations)”*. You can say very little with grammar, but you can say almost anything with words!” The process of teaching a foreign language is a complex one: it has necessarily to be broken down into components for purposes of study. There are three such components: (1) presenting and explaining new material; (2) providing practice; and (3) testing.

In principle, the teaching processes of presenting, practicing and testing correspond to strategies used by many good learners trying to acquire a foreign language on their own. They make sure they **perceive and understand** new-language (by paying attention, by constructing meanings, by formulating rulesor hypotheses that account for it, and so on); they make conscious efforts to **learn it thoroughly** (by mental rehearsal of items, for example, or by finding opportunities to practice); and they **check themselves** (get feedback on performance, ask to be corrected).

In the classroom, it is the teacher's job to promote these three learning processes by the use of appropriate teaching acts. Thus, he or she: presents and explains new material in order to make it clear, comprehensible and availablefor learning; gives practice to consolidate knowledge; and tests, in order to check what has been mastered and what still needs to be learned or reviewed. These acts may not occur in this order, and may sometimes be combined within one activity; nevertheless good teachers are usually aware which their main objective at any point is in a lesson.

This is not, of course, the only way people learn a language in the classroom.They may absorb new material unconsciously, or semi-consciously, orthrough their own engagement with it, without any purposeful teacher mediation as proposed here. Through such mediation, however, the teacher is toprovide a framework for organized, conscious learning, and opportunities for - further, more intuitive acquisition.

In order for our students to learn something new (a text, a new word, how to perform a task) they need to be first able to perceive and understand it. One of the teacher's jobs is to mediate such new material so that it appears in a form that is most accessible for initial learning. This kind of mediation may be called ’presentation’. People may, it is true, perceive and even acquire new language without conscious presentation on the part of a teacher. We learn our first language mostly like this.

Another contribution of effective teacher presentations of new material is that they can help to activate and harness learners' attention, effort, intelligence and conscious learning strategies in order to enhance learning. For instance, you might point out how a new item is linked to something they already know, or contrast a new bit of grammar with a parallel structure in their own language.

This does not necessarily mean that every single new bit of language – every sound, word, structure, text, and so on – needs to be consciously introduced; or that every new unit in the syllabus has to start with a clearly directed presentation. Moreover, presentations may often not occur at the first stage of learning: they may be given after learners have already engaged with the language in question, as when we clarify the meaning of a word during a discussion, or read aloud text learners have previously read to themselves.

The ability to mediate new material or instruct effectively is an essential teaching skill; it enables the teacher to facilitate learners' entry into and understanding of new material, and thus promotes further learning.

What do we need to teach about vocabulary?

Learning vocabulary is a challenge for learners, partly because of the size of the task, and partly because of the variety of vocabulary types to be learned, including single words, phrases,

collocations, and strategic vocabulary, as well as grammatical patterning, idioms, and fixed expressions.

Richards (1976) and Nation (2001) list the different things learners need to know about a word before we can say that they have learned it. These include: (1) The meaning(s) of the word (2) Its spoken and written forms (3) What "word parts" it has (e.g., any prefix, suffix, and "root" form) (4) Its grammatical behavior (e.g., its word class, typical grammatical patterns it occurs in) (5) Its collocations (6) Its register (7) What associations it has (e.g., words that are similar or opposite in meaning) (8) What connotations it has (9) Its frequency.

For a long time, teaching approaches such as the **Direct Method** and **audiolingualism** gave greater priority to the teaching of grammatical structures. The advent of the **communicative approach** in the 1970s set the stage for a major re-think of the role of vocabulary. The communicative value of a core vocabulary has always been recognized, particularly by tourists. A phrase book or dictionary provides more communicative mileage than a grammar – in the short term at least. In 1984, for example, in the introduction to their Cambridge English Course, Swan and Walter wrote that "vocabulary acquisition is the largest and most important task facing the language learner". Course books began to include activities that specifically targeted vocabulary.

It would be unrealistic to teach everything there is to know about a word the first time it is presented to students – and any such attempt would make for some very tedious lessons. Obviously we need to make choices about how much we teach on a first presentation. For example with the word *like*, in addition to its sound and spelling we might choose to teach only one of its meanings (to enjoy, find something to be pleasant), with one grammatical pattern (I like + singular or plural noun) and some associated vocabulary (I like football/cartoons; I can't stand game shows). At a later date we can add other meanings such as to be similar to (I have a car like that) or add more grammatical patterns such as like + to + verb (I like to play tennis). The choices we make are influenced by factors such as frequency, usefulness for the classroom, and "learnability" – how easy the item is to learn and teach or how to create an opposite meaning using a prefix [8].

Another issue to consider is which vocabulary we want students to be able to use when they speak and write (their active or productive vocabulary) and which we want them to be able to recognize and understand but not necessarily produce (their passive or receptive vocabulary)[3]. Students often feel frustrated that they can understand more than they can produce, but explaining this issue of active versus passive knowledge as a normal part of learning can be reassuring. When you assign vocabulary lists to learn, why not include some passive vocabulary items and discuss with students which items they need to learn "for understanding" and which they need to learn really well so that they can use them. Additionally, even from the elementary level, it is important to include in vocabulary lessons not just single words, but also larger "chunks" such as collocations, phrases, or expressions, even whole sentences, as well as strategic vocabulary [9].

There are a great number of choices available to the teacher when planning a vocabulary presentation. Hereby we view what's the role of a teacher and a learner in the acquisition of a new vocabulary and see some of the ways.

The process of learning a word means to the learner: (1) identification of concepts, i. e., learning what the word means; (2) learner's activity for the purpose of retaining the word; (3) learner's activity in using this word in the process of communication in different situations. Accordingly, the teacher's role in this process is: (1) to furnish explanation, i. e., to present the word, to get his learners to identify the concept correctly;(2) to get them to recall or recognize the word by means of different exercises; (3) to stimulate learners to use the words in speech.

There are a great number of choices available to the teacher when planning a vocabulary presentation. Ways of presenting new vocabulary:

1. Traditionally, translation has been the most widely used means of presenting the meaning of a word in monolingual classes. Translation has the advantage of being the most direct route to a word's meaning – assuming that there is a close match between the target word and its L1 equivalent. It is therefore very economical, and especially suitable for dealing with incidental vocabulary. An over-reliance on translation may mean that learners fail to develop an independent L2 lexicon, with the effect that they always access L2 words by means of their L1 equivalents, rather than directly. Also, because learners don't have to work very hard to access the meaning, it may mean that the word is less memorable. A case of "no pain, no gain".

2. An alternative to translation – and an obvious choice if presenting a set of concrete objects such as clothes items – is to somehow illustrate or demonstrate them. This can be done either by using real objects (called realia) or pictures or mime. The use of realia, pictures and demonstration was a defining technique of the **Direct Method.** The Direct Method, in rejecting the use of translation, developed as a reaction to such highly intellectual approaches to language learning as Grammar-Translation. Such an approach is especially appropriate if teaching beginners, and with mixed nationality classes, where translation is not an option. The teachers who accepted this method involve the learner from the first step of learning a new language in conversation and supply meaning by referring directly to visual materials, namely objects and picture charts; they act out the meaning of the sentences in order to make themselves understood. Visual materials have an important role to play in the development of hearing and speaking skills. Carefully devised they help to get rid of the necessity for constant translation and assist the teacher in keeping the lesson within the foreign language.

Visual aids take many forms: flashcards (published and home-made), wall charts, transparencies projected on the board or wall using the overhead projector, and board drawings. Many teachers collect their own sets of flashcards from magazines, calendars, etc. Especially useful are pictures of items belonging to the following sets: *food and drink, clothing, house interiors and furniture, landscape/exteriors, forms of transport* plus a wide selection of pictures of people, sub-divided into sets such as *job, nationalities, sports, activities* and *appearance* (*tall, strong, sad, healthy, old*, etc). Not only such pictures can be used to present new vocabulary items, but they can be used to practice them.

Of course, reliance on real objects, illustration, or demonstration, is limited. It is one thing to mime a chicken, but quite another to physically represent the meaning of a word like *intuition* or *become* or *trustworthy*. Also, words frequently come up incidentally, words for which teacher won't have visual aids or realia at hand. At alternative way of conveying the meaning of a new word is simply to use words – other words. This is the principle behind dictionary definitions. 3) Verbal means of clarifying meaning include:

- providing an example situation;
- giving several example sentences;
- giving synonyms, antonyms, or superordinate terms;
- giving a full definition.

4) A *situational* presentation involves providing a scenario which clearly contextualizes the target word (or words). Here, for example, is a situation for teaching *embarrassed/embarrassing*: *Catherine saw a man at the bus stop. His back was turned but she was sure it was her brother, so she tapped him on the shoulder with her umbrella and shouted "Look out! The police are after you!" The man turned around. He was a complete stranger. She was terribly embarrassed. Itwasaveryembarrassingexperience.* Reinforcing a situational presentation with pictures, board drawings, or gesture makes it more intelligible, and perhaps more memorable. More memorable still is the situation that comes directly from the experience of the learners – whether the teacher or students. In other words, the teacher could tell her own story of when she was embarrassed, and then invite the students to tell their own.

5) An alternative to the situational approach is to provide students with *example sentences*, each one being a typical instance of the target word in context. This is not dissimilar to the way concordances can be used. From the cumulative effect of the sentences the students should be able to hypothesize the meaning of the target word- using induction: the mental process of hypothesizing from examples. Here is a teacher giving sentence examples for the word *fancy*:

T: Listen to these sentences and see if you can work out what the verb *fancy* means: Number one: *He's really nice, but I don't fancy him.* [pause] Two: *I fancy eating out tonight. Don't you*? [pause] Three: *Do you fancy a cup of coffee?* [pause] Four: *Fancy a drink?* [pause] Five: *That guy on the dance floor- he really fancies himself*.[pause] And six: *I never really fancied package holidays much*. [pause] *OK, talk to your neighbor and then I'll read them again …*

The teacher should allow the students as many hearings of the sentences as they think they need before they are confident enough to venture an answer. Depending on whether the class is monolingual or not, the teacher can then elicit a mother tongue translation of the target word, or alternatively, a synonym or definition. One advantage of this approach is that the learners hear the word several times, increasing the likelihood of retention in memory. Another advantage is that they hear the word in a variety of typical contexts (rather than just one) so they can start to get a feel for its range of uses as well as its typical collocations.

Very often a quick explanation, using a synonym (*'fancy' –it means 'like'*), antonym (*'outgoing' –it's the opposite of 'shy, introverted*') or supeordinate term (*a 'hearing' is a kind of fish)*, will serve, especially in incidental vocabulary work. This is particularly useful when *glossing* (explaining) words that come up in texts.

More elaborate *definitions*, such as those in dictionaries, require more effort on the part of both teacher and learner. Lexicographers (dictionary writers) spend a great deal of time over definitions, so there is no reason to think that teachers will find them difficult. Fortunately, learner's dictionaries phrase their definitions in language that offers teachers a reliable model.

The use of the direct way, however, is restricted whenever the teacher is to present words denoting abstract notions he must resort to translation. Pupils are recommended to get to know new words independently; they look them up in the word list at the back of the book or the dictionary.

Howmanywordsarethereandhowmanydoweneedto teach? It's almost impossible to say exactly how many words there are in English. Counting words is a complicated business. For a start, what do we mean by a word? Look at these members of the word family RUN: *run,runs, running, ran, runner*, and *runners.* Should we count these as one "word" or six? How do we count different uses of the same word? For example, is the verb *run* the same in *run a marathon* as in *run a company*? Is it the same as the noun a run? How do we deal with idiomatic uses like *run out of gas, feel rundown*, or *arun of bad luck*? And, of course, new words are being added to the language all the time; the Internet especially has given us lots of new words like podcast, netizen, and blog, as well as new meanings such as surf as in surf the web. Despite such difficulties, researchers have tried to estimate how many words native speakers know in order to assess the number of words learners need to learn.

A further major difference between first and second language vocabulary learning is in the potential size of the lexicon in each case. An educated native speaker will probably have a vocabulary of around 20,000 words (or, more accurately, 20,000 word families). This is the result of adding about a thousand words a year to the 5,000 he or she had acquired by the age of five. An English dictionary includes many more: the *Longman Dictionary of Contemporary English*, for example, contains "over80,000 words and phrases". Most adult second language learners, however, will be lucky to have acquired 5,000 word families even after several years of study.

The answer must depend to a large extent on the learner's needs. A holiday trip to an English- speaking country would obviously make different vocabulary demands than a year's study in a Britain university. About 2,000 words, too, is the size of the **defining vocabulary**

used in dictionaries for language learners. These are the words and suffixes that are used in the dictionary's definitions.

There is a strong argument for equipping learners with a core vocabulary of 2,000 high frequency words as soon as possible. The researcher Paul Meara estimated that at the rate of 50 words a week this target could be reached in 40 weeks, or one academic year, more or less. Of course, this is the minimum or threshold level. Most researchers nowadays recommend a basic vocabulary of at least 3,000 word families, while for more specialized needs, a working vocabulary of over 5,000 word families is probably desirable. Students aiming to pass the Cambridge First Certificate Examination, for example, should probably aim to understand at least 5,000 words even if their productive vocabulary is half that number [7].

Howcanwehelplearnerslearnvocabulary?

As we said earlier, there is a lot to learn about vocabulary in terms of its range. Materials can help students in two broad areas: first, they need to present and practice in natural contexts the vocabulary that is frequent, current, and appropriate to learners' needs. Second, materials should help students become better learners of vocabulary by teaching different techniques and strategies they can use to continue learning outside the classroom. There is a vast amount of research into how learners learn best and how teachers might best teach. The next section presents some key principles that we can follow to help students learn vocabulary more effectively.

Focus on vocabulary

Give vocabulary a high profile in the syllabus and the classroom so that students can see its importance and understand that learning a language isn't just about learning grammar [4]. One of the first vocabulary learning strategies for any classroom is how to ask for words you don't know in English, and how to ask the meaning of English words you don't understand, so phrases like "What's the word for in English?," "How do you say ?," and "What does it mean?" are useful to teach at the basic levels. As students progress, another useful strategy they can use is to paraphrase: "It's a kind of," "It's like a," and "It's for -ing X" etc. Focusing on these strategies puts vocabulary learning firmly on the classroom agenda.

An important vocabulary acquisition strategy which Nation (2001) calls "noticing" is seeing a word as something to be learned. In this view, knowing what to learn is a necessary prerequisite to learning. Teachers can help learners get into the habit of noticing by making clear in classroom instruction and homework assignments: which items should be learned, what each item is (a single word, a phrase, a collocation etc.) and for what purpose (active use or passive recognition). And materials can help teachers in this in the following ways: providing clearly marked vocabulary lessons; making the target vocabulary set stand out, including focused practice and regular review; giving structured exercises designed for developing noticing strategy.

Offer variety

Tomlinson (1998) suggests a number of principles for developing successful materials. The first of these is that "Materials should achieve impact." He suggests that this can be done with unusual and appealing content, attractive presentations, and variety. Teachers can use different ways to present vocabulary including pictures, sounds, and different text types with which students can identify: stories, conversations, web pages, questionnaires, news reports, etc. In each of these contexts, topics should be relevant to students' interests. Similarly, practice activities should vary and engage students at different levels. These should range from simple listen-and-repeat type of practice through controlled practice to opportunities to use the vocabulary in meaningful, personalized ways. Offering variety also means catering to different learning styles, and as Tomlinson notes, some students may use different learning styles for different types of language or in different learning situations. So this means offering activities that sometimes appeal to learners who are more "studial" and "analytic" (those who need to analyze the language and to be accurate in their use of it) as well as learners who are

“experiential” and “global” (those who are less concerned with accuracy as with learning whole chunks of language) and catering to students who prefer to learn either by seeing, hearing, or doing something.

Repeat and recycle

Learning vocabulary is largely about remembering, and students generally need to see, say, and write newly learned words many times before they can be said to have learned them. Some researchers have suggested various numbers of encounters with a word for learning to take place, ranging from five to up to twenty. Some suggest that an impressive amount of learning can take place when students learn lists of paired items (English word and translation equivalents); others suggest that this method of learning does not aid deeper understanding of the words or help develop fluency. However, that repetition is an important aid to learning and that having to actively recall or “retrieve” a word is a more effective way of learning than simple exposure or just seeing a word over and over[9]. Repeating words aloud helps students remember words better than repeating them silently. Forgetting mostly occurs immediately after we first learn something and the rate of forgetting slows down afterward [1].

Organizing vocabulary in meaningful ways makes it easier to learn [8,9].

Textbooks often present new vocabulary in thematic sets as an aid to memory, but there are other types of organization and these can be described under three broad headings: real-world groups, language-based groups, and personalized groups, examples of which are given below. Real-world groups occur in the real world, such as the countries within each continent, parts of the body, the foods in each food type (carbohydrate, protein, fats, etc.), activities that take place for a celebration (e.g., at a wedding), expressions people typically use in everyday situations (e.g., when someone passes an examination, has bad luck, etc.). Students can draw on their general knowledge to group English vocabulary according to concepts with which they are already familiar.

Language-based groups draw on linguistic criteria as ways of grouping, for example, the different parts of speech of a word family; words that have the same prefix or suffix, or the same sound; verbs and dependent prepositions; collocations of different kinds (verb + noun; adjective + noun, etc.).

Personalized groups use students’ own preferences and experiences as the basis for the groups. It might include grouping vocabulary according to likes and dislikes, personal habits or personal history, for example, foods that you like and don’t like, or eat often, sometimes, rarely, or that you ate for breakfast, lunch, and dinner yesterday. Making vocabulary personal helps to make it more memorable.

There are many different ways of practicing newly presented vocabulary in class, from repeating the words, controlled practice, or reacting to the content in some way, to using the vocabulary to say true things about oneself. For example, in learning the vocabulary of countries, students can: (a) listen to the names of countries and repeat them (b) identify the countries they know in English, and add new ones (c) say which languages people speak in different countries (d) say which countries are near their own, or which they have personal connections with (I’m from . . .; My brother lives in . . . , etc.), or which they would like to visit.

At this point, a useful step is to take time to organize the new vocabulary in some way that allows students to “notice” and bring together the target words as the basis for a communicative activity or to have a clear record for review purposes, or both.

Make vocabulary learning personal

Related to the point above, materials should provide opportunities for students to use the vocabulary meaningfully, to say and write true things about themselves and their lives. Students should be encouraged to add vocabulary they want to learn, too. And if the experience of learning is also enjoyable, so much the better! One note of caution is that personalization may be more appropriate for some students than others. In a large study of vocabulary learning strategies used by students at different ages, Schmitt [8] reports that younger (junior high school) students

found that personalization was less helpful to them than the older students in university and adult classes.

Helping students become independent learners in and out of class.

A lot of vocabulary learning research points to the relative success of learners, who are independent, devote time to self-study, use a variety of learning strategies, and keep good vocabulary notes. As Gu (2003) summarizes his own and other studies, "Good learners seem to be those who initiate their own learning, selectively attend to words of their own choice, studiously try to remember these words, and seek opportunities to use them." We can help students be better learners and acquire good learning habits by setting structured learning tasks that can be done out of class. These might include helping students construct a vocabulary notebook, using resources such as dictionaries and the Internet, and finding opportunities to use English. Let's look at these three areas.

Vocabulary notebooks

Materials which give space to personal learning logs, like vocabulary notebooks, encourage students to continue learning outside of class. Although learning logs are often recommended to be in loose-leaf folders or on cards and separate from the textbook (Schmitt and Schmitt 1995), the course book can play a valuable role by offering guidance in the form of different types of note-taking skills and learning tips, as well as providing organizing tools such as templates, grids, and charts. Very often students' own vocabulary note-taking consists only of writing translation of single words in lists, but it can be much more varied than this, including labeling pictures and diagrams, completing charts and word webs, writing true sentences, creating short dialogues, etc. Good vocabulary notebook activities show students what is worth writing down and give ideas for various ways of organizing vocabulary notes, using different grouping ideas, as mentioned above.

Research tools

Students now have access to vast resources such as the Internet and the wealth of information in learners' and online dictionaries. If students are trained how to use these resources and understand how they can provide information on formality, collocation, grammatical patterns, etc., they can exploit these resources more effectively and become more independent in their learning.

Everyday usage

Materials can also provide students with ideas to activate and practice vocabulary in their everyday life, which is especially useful for students who live in non-English-speaking environments. Activities might include labeling items of furniture in English in a room, or trying to remember the English name for all the items they see in a clothing store. As mentioned earlier, the act of retrieving vocabulary seems to be an effective way of learning, and such activities can take place at any point in the day – not just at times designated for studying English.

A teacher should think of how many words to present at a time, whether to use translation as a means of presenting meaning and use some forms of illustration, etc. Translation is an economical way of presenting meaning but may not be the most memorable. Also a teacher should keep in mind that establishing the meaning of a new word first and then presenting its form is a standard approach, illustrating meaning is effective, but is limited to certain kinds of words and explaining meaning verbally is time-consuming but can be effective if explanations are kept clear and simple [5].

The acquisition of vocabulary is arguably the most critical component of successful language learning. Since there are so many things to learn about each piece of vocabulary (meaning, spoken/written forms, collocations, connotations, grammatical behavior, etc.) it is important that we as teachers only introduce a little at a time, starting with the most frequent, useful, and learnable vocabulary, and returning later to more difficult vocabulary and less frequent uses of previously learned items. We need to repeat vocabulary often, because students

must work with a word or phrase many times before acquisition takes place, and we must offer variety to keep the exercises fresh and to cater to different learning styles. Finally, we need to help students understand that learning is a gradual process that takes place in small, manageable increments over time, and to encourage them to seek additional information on their own, personalizing the learning experience and tailoring it to their own specific needs.

In conclusion it should be said that vocabulary skill is very important in learning foreign language, because it helps to develop speaking skills. And so it's necessary to teach vocabulary right way and spare much attention. The teacher can use the different ways for developing learner's ability to enrich vocabulary. We viewed some of them in this work.

Literature

1. Gu, P.Y. (2003). Vocabulary Learning in a Second Language: Person, Task, Context and Strategies. TESL-E.
2. Lewis M. Teaching Collocation. Language Teaching Collocations. 2000.
3. Melka, F. (1997). Receptive vs. productive aspects of vocabulary. In Schmitt, N., and M.J. McCarthy (Eds.) (1997). Vocabulary: Description,Acquisition and Pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press, 84-102.
4. O'Dell, F. (1997). Incorporating vocabulary into the syllabus. In Schmitt, N., and M.J. McCarthy (Eds.) (1997). Vocabulary: Description, Acquisitionand Pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press, 258-278.
5. Penny Ur. A Course in Englih Language Teaching., Cambridge University Press,2012.
6. Rogova G.V. Methods of teaching English, – M., Просвещение, 1983.
7. Scott Thornbury. How to teach Vocabulary. Malaysia, 2011.
8. Schmitt, N., and M.J. McCarthy (Eds.) (1997). Vocabulary: Description, Acquisition and Pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press. Schmitt, N. (2000). Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Sukmen, A. (1997). Current trends in teaching second language vocabulary.
10. Tomlinson, B. (Ed.) (1998). Materials Development in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Wilkins, D. (1972). Linguistics in Language Teaching. London: Edward Arnold.

M.S.Dzhunusova, teacher, M.K. Shamshieva, senior teacher, OPIH
kg_nur96@mail.ru

Teaching vocabulary

Teaching Vocabulary retains to be one of the most difficult one. In order to speak in English one must assimilate a certain amount of words of that language. In this article it is surveyed the ways underlying the presentation of vocabulary in the second language and sketched some key principles that teachers follow to help students learn vocabulary more effectively.

Key words: *core vocabulary, defining vocabulary, focus on vocabulary, offer variety, repeat and recycle, make learning personal, vocabulary notebooks, research tools.*

УДК: 378.14

Жакупова Г.С., старший преподаватель, ОшГУ

Самообразование педагога как важный фактор в подготовке будущих специалистов

Макалада үзгүлтүксүз билим берүү жана өз алдынча билим алууга карата окутуучулардын компетентүү мамиле кылуусу каралат.

Ачкыч сөздөр: *өз алдынча билим алуу, квалификациясын жогорулатуу, компетенциялар, өзүн өзү өнүктүрүү, компетентүү мамиле.*

В статье раскрываетсякомпететнтностный подход к непрерывному обучению и самообразованию преподавателей.

***Ключевые слова**: самообразование, повышение квалификации, компетенции, саморазвитие, компетентностный подход.*

Наиболее важным этапом реформирования системы образования в Кыргызской Республике является принятие Стратегии развития образования на 2012-2020 годы. Реализация ее направлена на построение гибкой, открытой, соответствующей современным требованиям, национальной системы образования, с учетом лучших традиций отечественного образования и международного опыта.

В основу реформы заложена идея, что система образования должна обеспечивать конкурентоспособность и экономическое процветание страны, а также способствовать повышению стоимости и качества человеческого капитала [1].

Стратегической целью государственной политики в области образования является повышение доступности качественного образования, соответствующего требованиям инновационного развития экономики, потребностям общества и каждого гражданина. Для реализации этой цели предполагается в качестве приоритетной задачи создать современную систему непрерывного образования, подготовки и переподготовки профессиональных кадров. Ведущими принципами непрерывного образования должны стать его опережающий характер и значительное увеличение доли самообразования.

Под качеством образования понимается определенный уровень знаний и умений, умственного, физического и нравственного развития, которого достигли специалисты в соответствии с планируемыми результатами обучения и воспитания [4. 256].

На уровень знаний и умений специалиста, решающее влияние может оказать стратегия поиска и успеха труда преподавателя. Новые реалии образования увеличивают сложность профессионально-педагогической деятельности, связанную с интеллектуальным и эмоциональным напряжением, преодолением психологических затруднений.

Как бы преподаватель не любил свой предмет, каким бы высокообразованным, методически грамотным, интеллигентным и высококультурным человеком не был, нужен мониторинг его деятельности, обеспечивающий оценку образовательных достижений и определение индивидуальных и личностных характеристик обучающихся на протяжении всего обучения в образовательном учреждении.

Ситуация на данный момент такова, что модернизации образования предъявляет преподавателю ключевые компетенции в сфере проектирования развития специалистов, педагогического сопровождения личностно-ориентированного и развивающегося обучения, создания условий становления ключевых компетенций обучающихся. При проектировании основных образовательных программ в формате компетентностного подхода перед преподавателями ставится задача детализации формирования у студентов заданного набора компетенций в соответствии с курсами обучения, блоками учебных предметов, отдельно взятыми дисциплинами, индивидуальными особенностями обучаемых [4. 57-60].

Вопросами реализации компетентностного подхода занимались следующие ученые в области психологии П.Г. Гальперин, В.Д. Шадриков, И.С. Якиманская. Их исследования ориентированы на усвоение обобщенных знаний, знаний и способов деятельности.

Важным остается процесс построения самой технологии обучения, таким образом, чтобы она была направлена на формирование компетенции, отражающих структуру компетентностной модели бакалавра в соответствии с положениями нового

образовательного стандарта, а также документальное отражение данной технологии в учебной программе.

Изменения в сфере образования сопровождаются расширением профессиональных функций педагога, связанные с выполнением функций консультанта, проектировщика, исследователя и др. Преподаватель из исполнителя превращается в исследователя, экспериментатора, он овладевает навыками исследовательской деятельности, составления проекта, программы опытно-экспериментальной работы. Для демонстрации опыта, результатов экспериментальной и исследовательской деятельности в вузах, есть места предъявления этого опыта: научно-практическая конференция, конкурс педагогического мастерства.

Именно эти новшества и позволяют обеспечивать развитие профессиональной компетентности преподавателей.

Компетентность рассматривается как сочетание профессиональных знаний, умений и навыков со способностью к самостоятельной эффективной деятельности благодаря индивидуальным личностным качествам. При этом компетентность как сложное интегральное образование состоит из набора профессиональных компетенций – заданных социальных и профессиональных требований к подготовке специалиста, необходимых для эффективной профессиональной деятельности в любой отрасли [6. 47-56].

Различные курсы повышения квалификации, конференции, семинары, профессиональные конкурсы, проектные семинары, тренинги, методы интерактивного обучения способствуют развитию педагога как личности и профессионала, позволяя включать преподавателей в процесс самосовершенствования, развивая его коммуникативные умения, но безусловно, большая роль в обеспечении непрерывного процесса образования и выработки профессиональных компетенций преподавателя принадлежит самообразованию.

Традиционное самообразование – это чтение специальных статей и книг по профильным предметам, изучение широкого круга тем в области психологии, педагогики, философии и т.д.

Информатизация общества существенно изменила подходы к самообразованию. Развитие профессиональной компетенции преподавателей, удовлетворение запросов личности в развитии, сегодня неизбежно ведет к использованию информационно-коммуникационных технологий. Информационные технологии сделали практически общедоступным колоссальный объем информации в самых разных направлениях человеческой деятельности. Например, в настоящее время перед педагогом открываются широкие возможности в профессиональной области, в частности, такие, как, электронные образовательные ресурсы.

Соответственно, решающее воздействие на образование, как основной инструмент общественной модернизации, будетоказывать информатизация в различных областях человеческой деятельности и формирование единого информационного пространства. Комплексный проект модернизации образования предъявляет новые требования к преподавателю. Он должен быть компетентным не только в определенной предметной области[3.213]. В связи с чем, актуальной задачей является поиск таких форм повышения квалификации и их сочетаний, которые в максимальной степени будут способствовать становлению ключевых компетенций педагогов:

- овладение основами педагогической и творческой деятельности (индивидуальная компетенция);
- овладение элементарными способностями по самопроектированию, самореализации и рефлексии (самостроительная компетенция);
- овладение коммуникативной деятельностью по само- и взаимопомощи в общественной жизни (коммуникативная компетенция);

- овладение навыками исследовательской деятельности (поисково-исследовательская компетенция);
- овладение способами составления проектов и программ (проектировочная и программная компетенция).
- компетенции информационных технологий и др.

В свою очередь, информационно-коммуникационная образовательная среда должна строится на основе личностно-ориентированной модели обучения и необходимости реализации непрерывного образования в условиях активной самостоятельной учебной деятельности, с ориентацией на достижение современных образовательных результатов, но и уметь организовать междисциплинарную связь, обладать социальным и эмоциональным интеллектом, выстраивать траекторию своей профессиональной деятельности, изменяясь и совершенствуясь как личность. Владение и применение эффективных современных технологий, методов и приемов при проведении занятий должны быть направлены на развитие основных ключевых компетентностей обучающихся. Это будет способствовать успешной адаптации специалистов, решению ключевых проблем современной жизни, их профессиональному самоопределению. Таким образом, инновационный аспект в деятельности современного преподавателя становится все более актуальным для достижения высокого качества образования [2. 17-27].

Литература

1. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы (Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 21 января №11).
2. Меркулова Н.И. Информационно-коммуникационные технологии как средство самообразования и саморазвития преподавателя / О.В. Кузнецова, Н.И. Меркулова // Стандарты и мониторинг в образовании.– М.: ИНФРА-М. V. 2. I. 3. С. 17-27. DOI: 10.12737/5093.
3. Т.Г. Сарксян, И.И. Супрягина, А.С. Журавлева «Стратегия поиска и успеха современного учителя»/научный журнал «Дистанционное и виртуальное обучение» №5 (83) май 2014.
4. Поддубная Т.Н. Компетентностный подход как методологический детерминант подготовки бакалавров социальной работы//«Стандарты и мониторинг в образовании». 2014. – С.57-60.
5. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. 2003. №10.
6. И.Д. Чечель Посттехнократическая модель непрерывного профессионального развития руководителей общеобразовательных учреждений//«Стандарты и мониторинг в образовании»№2(март-апрель), 2014. – С.47-56.

G.S. Zhakupova, senior lecturer, OshSU

Teachersself-educationasanimportantfactorintraining of futureprofessionals

The article reveals the current status of teachers with the new standards in the educational environment, and those requirements that apply to teachers of modern realities.

Key words: *self-education, training, competence, self-development.*

УДК: 378.14

Жакупова Г.С., старший преподаватель, ОшГУ

Формирование творческого отношения специалиста к своей будущей профессиональной деятельности в высшем учебном заведении

Келечектеги кесиптин ээлерин даярдоо кесиптик чыгарамчылыгын калыптандыруу

Ачкыч сөздөр: *чыгармачылык иш-аракеттер, чыгармачылык мамиле, чыгармачылык, компетенттүүлүк.*

Формирование творческого отношения к будущей профессии в образовании при подготовке будущих специалистов

Ключевые слова: *творческая деятельность, творческое отношение, творчество, компетентность, методы функции, мотивация.*

На данный момент важным фактором развития современной системы образования являетсяориентация, направленная на формирование общей культуры и адаптации личности к жизни в обществе, а также создание основы для осознанного выбора и освоения профессиональных образовательных программ [1].

Специфичность профессиональной деятельностив том, что она сознательна и целенаправленна, именно через нее человек реализует свои цели, объективирует свои замыслы и идеи в преобразуемой им действительности. Значимость профессиональной деятельности заключаетсяпрежде всегов том, что через нее устанавливается связь между человеком и миром. Через профессиональную деятельность человек реализует и утверждает себя как личность: в своем отношении к другим людям, на которых он в своей профессиональной деятельности воздействует и с которыми он через нее вступает в контакт. Именно в профессиональной деятельности все свойства личности не только проявляются, но и формируются.

Превращение науки в непосредственную производительную силу, увеличение объема научной информации требует у нынешнего специалиста умения успешно ориентироваться в сложных ситуациях профессиональной деятельности, в растущем поиске специальной литературы, самостоятельно расширять свои знания. Необходимым качеством личности современного студента как будущего специалиста является его стремление творчески относится к делу и повышать свою квалификацию. Таким образом, вооружение будущего специалиста необходимым объемом знаний и умений оказывается недостаточным. Возникает необходимость формирования у него таких качеств, как владение методами познания, исследования, стремление к постоянному расширению знаний (непрерывному образованию) и творческому их применению в профессиональной деятельности.

Студенты, как известно, отличаются друг от друга своими природными данными, условиями жизни и воспитания, складом характера и свойствами темперамента, мировоззрением,ценностными ориентациями, уровнем профессиональной подготовленности, направленности личности, потребности в предстоящей профессиональной деятельности и т.д. Особое значение в свете этого приобретает проблема сформированности у них творческого отношения к профессиональной деятельности.

Современный компетентностно ориентированный образовательный процесс предполагает направленность на определенные требования, в числе которых усиление внимания к интересам личности обучаемого, развитию его творческих способностей применять знания, умения и личностные качества для будущей успешной деятельности в определенной области [10 с. 57].

Актуальной задачей современной педагогической науки становится осознание тех компетенций творческой активности, тех знаний, умений и навыков, которые обязательно должны быть сформированы системой образования, тех возможностей, вызовов и последствий, которые повлекут открытие творческих возможностей субъекта.

Исследуя данную проблему во время подготовки студентов к творческой деятельности, ориентировались на выделенные Т.А. Барышевой этапы становления креативности в онтогенезе "пробуждение (мотивационный импульс) – имитация (подражание, освоение эталонов креативного поведения, технологий, средств, способов творческой деятельности) – трансформация (преобразование опыта в соответствии с индивидуальными особенностями, возможностями, потребностями) – гармонизация психологической структуры креативности и индивидуализации творческой деятельности" [8. с. 12].

Исследования в области формирования творческой личности, неоднократно рассматривалась в трудах С.Л. Рубинштеина, Л.С. Выготского, А.А. Матюшкина, Т.В. Кудрявцева, Я.А. Пономарева, Б.М. Теплова, А. Маслоу. В частности, в трудах С.Л. Рубинштейна была обозначена необходимость исследования личности не только как активного, но и как творческого субъекта деятельности [5. с. 256].

Большинство современных исследователей считают, современное общество держится на интересах каждого отдельного человека, ибо без творческого отношения к профессиональной деятельности, развитой потребности в самовыражении ничего прочного и стоящего создать нельзя. Именно потребность человека в раскрытии своей творческой сущности рассматривается как движущая сила развития общества.

Иначе говоря, наряду с системным, стал применяться и динамический подход к личности, согласно которому система личностных отношений обусловливает систему внутренних тенденций, направленных на преобразование или изменение действий внешних условий, что, собственно, и формирует творческое отношение [3. с. 265-273].

Базовая подготовка, сформированность качеств личности и активная учеба в вузе – это важное условие формирования творческого отношения студента к будущей профессиональной деятельности. Развитие познавательной активности студентов в учебном процессе, поиск форм и методов обучения и воспитания, переход от массового обучения и воспитания, к персонифицированному развитию творческой личности с опорой на самостоятельную работу, на самовоспитание составляют основные направления в системе современного воспитательно-образовательного процесса в высшей школе с учетом сложившейся социально-экономической ситуации.

Нахождение путей и методов совершенствования творческой личности особенно актуальна для высшего образования как важной социальной структуры. Эффективность и качество обучения будущих специалистов в вузе во многом зависит от двух факторов: мотивационного, определяющие побуждения для приложения усилий будущих специалистов в овладении знаниями, и фактора качества подготовки специалистов, зависящего от совершенствования содержания образования, определение методологии и структуры обучения, в соответствии с требованиями социума.

Работа преподавателей высшей школы должна быть направлена на решение задачи формирования высокопрофессиональной и творческой личности. Это предполагает воспитание у будущих специалистов умение творчески относится к обучению, а в дальнейшем и к работе. В связи с этим педагогический процесс в вузе становится все более сложным и многосторонним и требует глубокого понимания связей и отношений между субъектами, принимающими в нем участие.

Система обучения и воспитания в том виде, в котором она существует, должна готовить не только специалистов соответствующей квалификации, но и прежде всего, учить студента способами эффективного использования знаний в будущей профессиональной деятельности, то есть формировать у студентов творческое отношение

в своей профессиональной деятельности, и находить нестандартные, оригинальные решения тех проблем и задач, которые встают на профессиональном пути специалиста.

Это предполагаетпрежде всегоиспользование всех резервных возможностей личности студента, а также создание благоприятных социально-экономических и психолого-педагогических условий для полноценной учебной деятельности студента, и наконец, для обретения будущим специалистом твердой уверенности в том, что его знания, его научный, творческий потенциал будут востребованы обществом.

В литературе творческое отношение к обучению рассматривается как особый принцип, согласно которому процесс обучения способствует воспитанию у студентов не только прочных и глубоких знаний, умений и навыков, но и инициативности, мышления, творческого воображения. Суть концептуального подхода состоит в рассмотрении творческого отношения как системы, совокупности отдельных компонентов, взаимодействие которых позволяет обнаружить новые качества, учитывать их и использовать в рамках объективно возможного разнообразия условий формирования творческого отношения студентов к будущей профессиональной деятельности.

Отношение всегда отражает определенную направленность личности, сосредоточенность сознания на значимых для обучающегося объектах. Опора учебного процесса на интересы и склонности субъекта содействуют расположению студента к учению, где и закладываются основы его творческого отношения. Это содействует преобразующему характеру учебно-познавательной деятельности и объективно, и в субъективно-личностном плане.

Творчество на уровне психических процессов можно определить как выход субъекта за пределы имеющихся у него наличных знаний и представлений [7. с.100]. Творческое отношение есть деятельное состояние студента, которое характеризуется стремлением к учению, умственным напряжением, проявлением волевых усилий в процессе овладения знаниями. Оно отражает готовность к энергичному, деятельному, творческому познанию, самонастроенность на участие, что в перспективе формирует отношение к будущей профессиональной деятельности.

Возникает вопрос: как добиться того, чтобы у студента выработалось творческое отношение к профессиональной деятельности? Этого нельзя добиться в результате простого требования. Чтобы выработать у студента творческое отношение, необходимо создать ряд условий. И, прежде всего это любовь и интерес к своему делу, к своей профессии; если это важнейшее качество отсутствует, то напрасно мы будем ожидать от него проявления творческого отношения, новаторства. Но этого недостаточно. Для того чтобы творческое отношение стало возможным, необходимо постоянное повышение образовательного и профессионального уровня. Только при этих условиях возможна и подлинная любовь к своей профессиональной деятельности, и подлинный, сознательный интерес. Творческое отношение к своей профессиональной деятельности возможно только при том условии, если студент в совершенстве овладеет навыками. Отсюда следует, что когда студент находится в учебном процессе, то он уже создает одно из условий для творческого отношения к профессиональной деятельности.

Высший уровень развития студента – это творческое отношение студента к обучению. Это стремление студента проникнуть в сущность изучаемых вещей, явлений, стремление к применению новых приемов преодоления затруднений, способность вносить элементы новизны в способы выполнения учебных заданий. Оно характеризует более высокую степень развития личности. Творческое отношение – это сложное отношение человека к действительности, комплекс его свойств, где в единстве выступают интеллектуальные, волевые и эмоциональные процессы. Его характеризуют умение самому выявить новые задачи, способы их решения, умение применять знания, навыки в новой ситуации.

Но творческое отношение может носить ситуативный, эпизодический характер, а может подниматься до стойкого личностного качества, то есть в зависимости от устойчивости отношения личности к деятельности следует различать ситуативную творческость, которая проявляется в отдельных видах деятельности, в определенных условиях, и интегральную, когда обучающегося характеризует прочно сформировавшаяся потребность в качественной, творческой, профессиональной деятельности, сильные и устойчивые мотивы этой деятельности, которые менее зависимы от ситуативных потребностей и выражает направленность личности.

Созревание личности как творческой можно лишь при наличии определенных условий: внешних и внутренних. К внутренним, субъективным условиям следует отнести готовность к творческому отношению к своей будущей профессиональной деятельности, формирование которой должно начинаться со студенческой скамье. К внешним условиям современные исследования относят: социальную ситуацию и ее перспективы; уровень развития современной науки; состояние массовой образовательной практики; методические установки, отраженные в программах, учебниках, рекомендациях; позиция и творческий потенциал конкретного студента и студенческого коллектива.

Таким образом, новые подходы к творческому отношению, выделение различных его видов, факторов и критериев готовности к нему и др. позволяет говорить о том, что профессиональная деятельность приобретает многомерный характер, а само творческое отношение стало рассматриваться как суть жизнедеятельности современного человека.

Сегодня важно осознать и понять в каких направления целесообразно двигаться. Одним из таких направлений является инновационное образование, поскольку основными принципами его функционирования является: подготовка студентов к творческому отношению к будущей профессиональной деятельности.

Формирование творческого отношения к будущей профессиональной деятельности у будущих специалистов осуществляется не просто. Сказываются педагогические традиции, знания, убеждения, опыт и представления преподавателей, привыкших работать в традиционной парадигме. Формируя у студента творческое отношение к своей будущей профессиональной деятельности, педагогу следует моделировать возможные изменения в организации, структуре и содержании образовательного процесса; целенаправленно вносить своевременные коррективы при использовании педагогических технологий и инноваций; формировать цели обучения и воспитания студентов с учетом образовательных, воспитательных и развивающих возможностей учебного материала, результатов применения различных методов, приемов, средств воспитательно-образовательного процесса; реализовать личностно-ориентированный подход к студентам на основе оценки потенциальных возможностей и планировать профессиональную дальнейшую деятельность.

Педагогический процесс, организованный в соответствии с поставленной задачей, представляет собой совокупность педагогических приемов и стимулов, направленных на формирование у будущего специалиста психологической, теоретической и практической готовности в творческому отношению к профессиональной деятельности по решению учебных и учебно-профессиональных задач.

Таким образом, чтобы развить творческое отношение к будущей профессиональной деятельности необходима гибкая методология в учебном процессе, направленная прежде всегона создание системы формирования творческой компетентности в рамках вузовского образования, т.е формирование необходимых знаний и навыков организации творческого процесса, которые значимы как в контексте удовлетворения потребностей индивидуального развития студентов, так и адаптации ценностей гуманитарного образования к рыночным институтам, информационного общества.

В свою очередь противоречия между необходимостью осуществления творческой профессиональной деятельности и сформированностью у части студентов, искаженной по мнению А.И. Попова "эго-идентичности", в которой они не отождествляют себя с творческим процессом, предопределяют задачу системе высшего профессионального образования в процессе реализации основных образовательных программ использовать в вузе таких форм организации обучения и таких педагогических технологий, которые бы позволили скорректировать ряд предшествующих этапов воспитывающего обучения, и сформировать на необходимом обществу и индивиду уровне компоненты, определяющие готовность к инновациям и творчеству [9. с.77].

Иными словами, перед высшей школой стоят сегодня новые задачи, решение которых связано с принципиальным переосмыслением всех традиционных средств воздействия на личность студента в воспитательно-образовательном процессе вуза, в котором субъективная позиция будущего специалиста составляет основу развития его творческого отношения. Именно это обстоятельство не всегда учитывает функционирующая в настоящее время система профессиональной подготовки будущего специалиста. Личность студента по-прежнему не является центральной фигурой воспитательно-образовательного процесса, так как до сих пор в подготовке специалиста сохраняется репродуктивно-массовый принцип обучения, приводящий к унификации, к отсутствию творческого начала в профессиональной деятельности. С точки зрения современной педагогической науки обучение должно быть ориентировано на развитие личности. А каждая личность развивается по-своему. В связис чем построение воспитательно-образовательного процесса с учетом индивидуальных особенностей личности чрезвычайно актуально. Следует помнить, что профессионально-творческие качества личности не возникают отдельно от других ее компонентов, а подчинены законам формирования личности в целом на этапах обучения и самообучения, деятельности и общения.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики "Об образовании" от 30 апреля 2003 года №92 (в редакции Закона КР от 29 декабря 2011 года №255).
2. Стариков П.А. "О функциональности обучения современным методам творчества" / "Инновации в образовании".– М.: №5 май, 2014.
3. Красило Т.А. Социально-психологические аспекты развития творческих способностей человека в процессе образования / "Психологическая наука и образование".– М.: 2013, №2. – С. 265-273.
4. Педагогика: учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – М.: Школа-Пресс, 1998. – С.17.
5. Рубинштеин С.Л. Основы общей психологии. В 2-х т. Т.2. – М., 1989.
6. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. – Спб., 1997.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4-е изд. – М.: 1981.
8. Барышева Т.А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых: Автореферат дис... д. психол. наук. Спб., 2005.
9. Попов А.И. Влияние форм организации творческой подготовки в вузе на эго-идентичность личности студентаИнновации в образовании №4 апрель. 2014.
10. Поддубная Т.Н. Компетентностный подход как методологический детерминант подготовки бакалавров социальной работы // «Стандарты и мониторинг в образовании». 2014.– С.57-60.

Zhakupova G.S., senior lecturer, OshSU

Formation of creative attitude of future specialist to his future professional activity at higher educational institution

Formation of creative attitude to future profession in education in training future specialists.
Keywords: *creative activity, creative relation, creation, competence, methods of function, motivation*

УДК: 2.378.147-322:882

Жалалова Д.Т., преподаватель, ОшГЮИ,
Ибрагимова Р.Н., преподаватель, ОшГУ

О развитии критического мышления студентов на занятиях внеклассного чтения

Бул макалада адабият сабагында аудиториядан тышкаркы окутууда азыркы жаш өспүрүмдүрдүн сынчыл ойломун өстүрүү каралат .
Ачкыч сөздөр: *дебат, чакыруу, ойлондуру, рефлекс, проект, жол.*

Это статья о формах работы на занятиях анализа современной подростковой литературы по технологиям РКМЧП (развитие критического мышление через чтение и письмо, стратегии чтения с остановками).
Ключевые слова: *дебаты, вызов, осмысление, рефлексия, проект, путь.*

Обществу, в которым происходят серьезные перемены, требуются универсальные специалисты, обладающие такими личностными качествами, как динамизм, конструктивность, инициативность.

В мировом социуме все более востребованными оказываются работники с уже сложившимся творческим, проектно- конструктивным и духовно-личностным багажом.

Вот почему учитывается педагогическая концепция ГОС второго поколения, ставится системно-деятельностный подход, рассматривающий учёбу и воспитание студента, как сознательное, целеустремленное приобретение необходимых для жизненного успеха знаний и умений. В связи с этимв процессе обучения, во-первых, должны быть созданы условия для того, чтобы студент стал на путь саморазвития и самореализации. Во-вторых, в учебном процессе студент может ориентироваться на результат деятельности как целенаправленной системы. Именно он свидетельствует в итоге об успешности обучения и воспитания в виде оптимального комплекса ключевых компетенций.

В-третьих, изменяется роль ведущих субъектов образования. Преподаватель перестаёт быть единственным источником неоспоримых и непререкаемых знаний: он, руководя процессом познания, становится партнёром, умело организующим разностороннюю деятельность своих подопечных, регулирующим различные формы их работы, эффективно проектирующим занятие, целенаправленно вырабатывая у студентов умение изучать, искать, думать, сотрудничать.

Актуальным становится вопрос о внедрении в практику преподавания современных педагогических технологий, способствующих формированию ключевых компетенций студентов. Так, например, технология «Дебаты» успешно развивает коммуникативные умения, технология «Проект» учит грамотному обращению с различными информационными источниками.

Авторы технологии РКМЧП (развития критического мышления через чтение и письмо) создали систему оценивания ключевых компетенций учащихся массовой школы [2].

Американские учёные Дж. Стил, К. Мередит, С. Уолтер, вводя понятие «критического мышления», рассматривали способность критически мыслить как открытость для различных идей, умение устанавливать множественные связи между явлениями, видеть проблему с разных точек зрения, выдвигать гипотезы и строить прогнозы, оценивать свои действия, чувства и мысль[3].

Развитие критического мышления на уроке - это интеллектуальные качества, востребованные в современным обществе.

Известно, что трёхчастная базовая модель урока («вызов», «осмысление», «рефлексия») соответствует основным этапом мыслительной деятельности человека:

– активизации уже имеющихся знаний, осознанию новой информации, её анализу и творческой переработке.

На начальном этапе занятия, использующего данную технологию, возможно выдвижение гипотез – предложений, верных и неверных утверждений, сбор и систематизация информации, уже знакомой учащимся по той или иной рассматриваемой проблеме.

На втором этапе важно организовать активное чтение, регистрацию новых сведений в «двойных дневниках» или « бортовых журналах», активный поиск ответов на поставленные вопросы в дискуссии или аналитической беседе. На заключительной стадии студенты возвращаются на исходные позиции, чтобы обсудить первоначальные предложения, заполнить итоговые таблицы, выполнить творческое задание или небольшое исследование по заинтересовавшему их вопросу, что способствует осмысленной переработке полученной информации, её оригинальной интерпретации.

Возможен вопрос: уместны ли приёмы обозначенной технологии на уроках литературы при работе с художественным текстом? Конечно, специфика литературного образа, его неоднозначность, эмоциональное воздействие на студента требуют от учителя взвешенного, корректного использования тех или иных инновационных стратегий, методов, то есть чувства меры и такта.

Вместе с тем применение технологии РКМЧП стимулирует формирование навыков вдумчивого чтения, позволяет студентам включить свой пока ещё небольшой жизненный опыт в систему оценки произведения, способствует выработке у них собственного отношения к прочитанному, организует активный диалог с автором произведения.

В качестве иллюстрации к сказанному расскажем об использовании технологии развития критического мышления в группе со студентами.

В рамках эксперимента, проводимого в этой возрастной параллели, был существенно расширен круг изучаемых произведений для внеаудиторного чтения и самостоятельного изучения.

В него вошли произведения советских современных кыргызских, современных русских и зарубежных писателей о подростках, об их сложных взаимоотношениях со сверстниками, взрослыми, окружающим миром. Среди них фантастическая повесть Андрея Жвалевского и Евгении Пастернак «Время всегда хорошее» [4. с. 250].

Традиционная школьная повесть по-современному интерпретируется в произведении «Время всегда хорошее»: С одной стороны, перед нами жанр фэнтези с его путешествиями в пространстве миров и времен, с другой – в полно реалистичное повествование о советском школьном детстве и детстве сегодняшнем, перенесенном авторами немного вперед – в 2020 год.

Реалии повести «Время всегда хорошее» несколько отличны от большинства произведений жанра фэнтези для подростков путешествия в различных мирах, (свечи и

молитвы, таинственность и волшебство, схватки и мечи средневековых рыцарей и т.п.), но каждый герой должен пройти свой «особый путь»–квест (от англ. Guest – путь, поиск).

Как правило, это путь проверки на действенность, жизненных ценностей, заложенных в детстве родителями и учителями, проверка на взрослость, на стойкость убеждений, проверка на искренность в любви к своим близким и ко всему миру[5. с. 93].

Именно этим и привлекает сегодняшних читателей – подростков произведение Жвалевского и Пастернак.

Мир фэнтези чужд обыденному представлению о реальности, сложившемуся у читателя тем более – у юного читателя, поэтому реалии 1980-х годов для некоторых подростков будут всего лишь художественным допущением, для других, игрой, для немногих-подтверждением своих представлений об истории своей страны или семьи, но в большинстве они заставят задуматься о себе и своих поступках.

Поэтому неважен тот факт, что авторы перенесли в 1980 год идеологическую атмосферу то ли конца 1930-х, то ли начала 1950-х годов прошлого века: им необходимо было ярко представить детям проблему «Человек и государство», вызвать неприятие тоталитарного общества через эмоциональное переживание судеб героев прошлого-Вити и Элени, которых взрослые заставляли предавать друг друга. И хотя эта проблема является центральной только в одной сюжетной линии книги, но именно она производит самое сильное впечатление.

И именно на примере этой сюжетной линии мы можем говорить о гиперболе в фантастике, что углубляет восприятие читателей-студентов, помогает им понять прошлое и сопереживать героям произведения.

История открывается героям книг Жвалевского-Пастернак не из учебников или рассказов взрослых: они сами передавали историю, оказались ее участниками – это замечательный художественный прием, известный нам и из отечественных фантастических книг XXстолетия, и из книг жанра фэнтези XX-XXI веков.

Использовался этот прием и в русской научно-художественной литературе исторической тематики [7].

В начале занятия учитель знакомится с читательскими впечатлениями студентов от прочитанных книг, просит их зачитать «толстые» и «тонкие» вопросы, которые возникли у них после прочтения текста.

На стадии вызова преподавателю важно проанализировать заданные вопросы выбрать среди них самые интересные, проблемные, подводящие студентов к пониманию идейного замысла повести, затем на стадии осмысления можно организовать дискуссию, которая предположит обмен разными точками зрения по обсуждаемому вопросу: «Как вы считаете: мы зависим от времени или оно влияет на нас, определяет ли наше поведение?»

В ходе анализа произведения используем творческую деятельность студентов.

В ходе заключительной стадии – рефлексии-студенты перечитывают финальные строки произведения, размышляют над смыслом заглавия повести, снова возвращаются к главной проблеме занятия, наиболее интересным являются «толстые» вопросы, пытаются ответить на них, используя результаты дискуссии и анализа произведения. Здесь эффективны творческие формы работы, например написание небольшого эссэ на одну из тем: «Время всегда хорошее?», «Человек зависит от времени или наоборот?».

Мы родились в XXI веке, разговариваем по сотовому телефону, пишем электронные письма, а необычные на бумаге: Мне кажется, что вряд ли жить будем, что будет все так же, как и мы не сможем сказать, что будет, например в 2110 году.

Когда мы рождаемся, родители сразу приучают нас к современному распорядку жизни, раньше всё было совсем по-другому: дети меньше отдыхали, не сидели за компьютером, больше помогали, страшим по дому.

Сейчас большинству подростков просьба помочь по хозяйству или пойти поработать покажется странной, и они на неё могут, не откликнутся. Так как образ жизни человека во многом определяется временем.

В сочинениях эссе студенты обобщают личный и читательский опыт, по-своему резюмируя итоги занятия. Если работа пишется дома, студенты выполняют её на компьютере, оригинально оформляют, чтобы впоследствии представить студентам и обсудить наиболее интересные эссе.

Интересной формы организации работы с художественным текстом в режиме технологии РКМЧП является стратегия чтения с остановками, используемая при самостоятельном чтении студентов или восприятии текстам на слух на этапе осмысления произведения.

При этом необходимо помнить, что текст не должен быть знаком студентам, он заранее делится педагогом на смысловые части и что большое количество остановок может повредить целостности восприятия.

В ходе анализа в каждой части вопросы формулируется с учетам иерархии познавательной деятельности студентов, когда от простого знания, понимания ученик поднимается к его применению, ещё выше к синтезу и анализу и наконец, к оценке прочитанного и осмысленного [8].

Эффективен прием чтения с остановками при разборе рассказа современной писательницы Дарьи Вильке «Туманность Архипкина».

Её произведения отличаются глубокой психологей, умение точно передать внутреннее состояние подростка. Поэтому этот урок целесообразно провести после изучения автобиографической повести Л.Н. Толстого «Детство», в котором писатель показал мастерское проникновение в «диалектику души» изображаемого персонажа.

На стадии «вызов» учитель использует приём читательского прогнозирования, то есть просит студентов предположить и написать кратко, как могут развиваться события в рассказе, названном «Туманность Архипкина», затем обращаемся к личному опыту студентов: как в сердце подросток относится к сверстникам, которые резко отличаются от большинства.

На стадии чтения и осмысления в ходе первых остановок студенты отвечают на так называемые «простые» вопросы (применяется модификация системы вопросов, разработанная отечественным педагогом [9].

И так «Оценочные» вопросы помогают ребятам дать нравственную оценку происходящего: было ли что-то хорошее в задумке ребят «полететь» на Луну или её никак нельзя одобрить?

Важно, чтобы опыт чтения и анализа книги нравственно обогатил наших студентов, для чего мы ставим вопросы, заставляющие их «примерить на себя» поступки литературных персонажей:

Могли бы вы представить себя на месте героини рассказа?

Как бы поступили на её месте в момент «возвращения» с Луны?

В конце занятия необходимо вновь осмыслить весь рассказ целиком, поэтому в качестве домашнего задания преподаватель просит студентов перечитать весь рассказ полностью, в электронной версии выполнить творческую работу, описать состояние главной героини рассказа.

Описание внутреннего состояния героя является важной частью литературного произведения. Рассмотрим это на примере рассказа Д. Вильке «Туманность Архипкина».

Автор книги умело передает смену состояний чувств своей героини. Перед полетом на Луну девочка засомневалась в правильности своей затеи, но потом подумала, «что задний ход дают только трусы». Ей не хотелось быть трусихой, и она решила не отказываться от задуманного.

В результате девочке всё – таки стало стыдно за свой поступок. Это говорит о том, что доброе в ней победило, но дорогой ценой…..

На обратном пути было уже не так весело, потому что все осознали, что поступили плохо: в финале рассказа автор так и не даёт ребятам извиниться перед девочкой.

Я считаю, что психологизм помогает нам понять главную мысль Вильке: «нельзя унижать такого же, как ты, надо быть терпимыми к тем, кто не похож на остальных».

Эту работу отличает, на наш взгляд, заинтересованное внимание к изучаемому тексту, творческий подход, способность запечатлеть и передать все нюансы в смене внутренних ощущении главной героини рассказа.

Таким образом, можно заключить: разумное, методически оправданное использование технологии РКМЧП вполне уместно на уроках чтения. Помимо этого, в ходе подобных занятий создаются предпосылки для возрождения у нынешних студентов интереса к чтению.

Литература

1. Электронный ресурс.URL WWW.Centeroco.ru/ public.htm.
2. Пашкевич А.В. – М: РИОРИНФРА, 2013. – С. 360.
3. Заир-Бек С.И., Муштвинская И.В. Развитие критического мышлении на уроке. – М.: Просвещение,2011. – С. 400.
4. Жвалевский А., Пастернак Е. Время всегда хорошее. – М: Время. 2009. – С. 250.
5. Кутейникова Н.Е. – М: МГПУ, 2013. – С. 93.
6. Кутейникова Н.Е. Современная проблема в изучении и преподавании литературы 2009. – С. 69-75.
7. Кутейникова Н.Е. – М: МИОО, 2008. – С. 20-29.
8. Заир-Бек С.И. – М: Просвещение, 2011. – С.64.
9. Загашев И.О. Умение задавать вопросы /Перемена. 2001. – С.4-12.
10. Вильке Д. Грибной дождь для героя. – М: Самокат. 2011.

D.T. Jalalova, teacher, OshSLI, Ibragimova R.N., teacher, OshSU
d.zhalalova@mail.ru

About the development of critical thinking of students at the Extracurricularreading lesson

This article is about the forms of work on analysis the current teenagers 'literature using D.CTRW technology (development critical thinking through reading ahd writind)

Key words: *debate. summons, comprehension, reflections, project, way.*

УДК: 378.144/146

Калдыбаев С.К. д.п.н., профессор,
Международный университет Ататүрк Ала-Тоо

Сущность и роль понятия «Результат обучения»

Макалада жогорку билим берүү системасында окутуунун натыйжасынын орду каралган. Бул түшүнүктүн дефинициясы мүнөздөлгөн. Окутуунун натыйжасынын компоненттери, өздөштүрүүнүн деңгээлдери жана окутуунун натыйжасын баалоого карата мамилелер келтирилген.

Ачкыч сөздөр: *окутуунун натыйжасы, окутуунун максаты, пландалуучу натыйжа, өздөштүрүү деңгээли, окутуунун натыйжасынын сапатын баалоо.*

В статье рассматривается вопрос о роли результатов обучения в системе высшего образования. Охарактеризованы дефиниции данного понятия. Приведены компоненты результата обучения, уровни усвоения и подходы к оценке результатов обучения.

Ключевые слова: *результат обучения, цель обучения, планируемый результат, уровень усвоения, оценка качества результатов обучения.*

Одной из важных составляющих реформирования высшего образования республики является ее интеграция в международное образовательное пространство. В этом вопросе в Кыргызской Республике предпринимаются важные шаги. В 2011 году принято Постановление Правительства «Об установлении двухуровневой структуры высшего профессионального образования в Кыргызской Республике». Утверждены макеты государственных образовательных стандартов, а также перечни направлений подготовки и специальностей высшего профессионального образования. В 2012 году приняты весьма важные документы – Концепция и Стратегия развития образования до 2020 года, провозгласившие важные ориентиры, ценности и приоритеты для системы образования Кыргызстана. Документ указывает, что необходимо переходить на образование, ориентированное на конечный результат.

В 2013 году на уровне Министерства образования и науки были разработаны государственные стандарты нового поколения, основанные на компетентностной модели. Стандарты нацелены на обеспечение единого в стране образовательного пространства, единого уровня образования.

Разработка и внедрение стандарта образования вызвана стремлением Кыргызстана войти в систему мировой культуры, что требует при формировании образования учета достижений международной образовательной практики. Прежде всего, это вызвано с внедрением принципов Болонского процесса в системе образования Кыргызстана. В этой связи актуализировалось понятие «результат обучения». Это связано также тем, что, во-первых, в процессе разработки образовательных программ, обучающих модулей результат обучения будет выступать основным системообразующим элементом. Во-вторых, данное понятие регулярно обсуждается на международных форумах как наиболее важный вопрос обеспечения единого уровня образования. В коммюнике министров 2012 года (г. Бухарест, Румыния) отмечается, что в процессе формирования механизмов прозрачности и оценки образования результату обучения отводится важная роль. Как отмечает эксперт по Болонскому процессу С. Адам, «результаты обучения используются как инструмент реформирования и инновации учебных программ, а также для определения кредитов Европейской системы переноса и накопления кредитов (ECTS), описания модулей и учебных программ и для обеспечения студентоцентрированного, базирующегося на результатах образовательного процесса. Из скромного второстепенного инструмента результаты обучения превратились в один из основных механизмов радикальной реформы европейского высшего образования» [1].

Таким образом, с провозглашением образования, ориентированного на конечный результат, необычайно возросла роль результата обучения. Начаты исследования по определению его сущности и роли в системе образования. Результат обучения не является чем-то совершенно новым для системы образования. Еще с зарождением феномена обучения было ясно, что любое обучение завершается достижением определенного результата. Еще в 50-80-годы XX века усилиями психологов-педагогов Б. Блума, Р. Ганье, Р. Магера [2, 3, 4] были поставлены вопросы о результатах обучения.

Результат обучения является частью структуры обучения и имеет тесную связь со всеми компонентами. В первую очередь, результат обучения связан с целью обучения. Фундаментальное исследование по разработке целей было проведено американским психологом Б. Блумом. В его работе педагогические цели систематизированы по нарастающей сложности.

Однако, как известно, цель не результат, а предположение о результате. Это своего рода гипотеза, требующая проверки на истинность. Цель обучения, как планируемый результат, отвечает на вопрос: каким должен быть результат? Этот важный методологический вывод послужил основой формулировки понятия о требованиях к знаниям и умениям, позволяющих представить, что и как должны усвоить школьники, в каких видах деятельности должны проявиться те или иные знания и умения, какими качествами должны обладать ученики.

В структуре процесса обучения результат обучения тесно связан со средствами и методами обучения, с контролем и оцениванием.

В традиционной системе образования понятие «результат обучения» трактовался по-разному. Многие авторы считали его как обретенные учеником знания, умения и навыки. Другие использовали понятия «обученность» и «обучаемость». Обученность – это готовность ученика выполнить определенное действие, в ходе которого проявляются знания, умения и навыки, усвоенные учеником в процессе обучения. А смысл обучаемости заключается в способности учащихся успешно овладевать знаниями, умениями и навыками. В документе Болонского процесса (2005) отмечается, что результаты обучения – «это формулировки того, что, как ожидается, будет знать, понимать и/или будет в состоянии продемонстрировать учащийся после завершения процесса обучения» [5]. Стивен Адам определяет результат обучения как письменную формулировку того, что успешный студент или обучающийся, как ожидается, будет в состоянии делать по завершении модуля/курсовой единицы или квалификации [6]. В последних документах Болонского процесса результаты обучения определяются как «наборы компетенций, выражающих, что именно студент будет знать, понимать или будет способен делать после завершения процесса обучения» [7]. В нашей работе результат обучения определяется как усвоенные учеником знания, умения и навыки, интеллектуальные и творческие способности, социально значимые свойства (качества, компетентность), ценностные отношения с окружающей средой, которые выражаются посредством уровней усвоения [8].

Сформулированные определения позволяет констатировать, что результат обучения фокусируется на достижениях студентов, предполагает демонстрации учебных достижений в конце обучения. Следовательно, результат обучения носит системный характер, имеет свои элементы, которые органически взаимосвязаны между собой, влияют друг на друга и нацелены на целостность. Логика подсказывает, что необходимо выявить компоненты. По нашему мнению, результат обучения состоит из трех компонентов.

В конце обучения студенты овладевают знаниями о действительности (факты, понятия). Параллельно они усваивают знания о способах деятельности. Кроме этого, они должны знать, что такое мотив, интерес, внимание и т.д. Эти знания составляют *содержательный компонент* результата обучения.

Однако для усвоения знаний и применения их, необходимы способы деятельности (умения и навыки). В результате действий усвоенные знания преобразуются, перегруппируются. Эти способы и действия составляют содержание *деятельностного компонента* результата обучения.

Осваивая знания, применяя способы деятельности, студенты делают их личностным достоянием. Приобретая компетенции, демонстрируя свои достижения, они сами становятся компетентными. Усвоенные знания и опыт способствуют формированию личности ученика. Они позволяют успешно решать проблемы, оказывать помощь другим, а в дальнейшем – участвовать в создании материальных и духовных благ общества и своих, личных благ. Следовательно, эти личные достояния и качества составляют *личностный компонент* результата обучения.

Другой особенностью результата обучения является уровень усвоения. Компоненты результата обучения, рассмотренные выше, охарактеризованы с точки зрения его структуры. Они статичны. А уровни усвоения характеризуют динамичность результата обучения. Компоненты в основном отвечают на вопросы: что представляет собой результат обучения, какова его структура? В отличие от них уровень усвоения отвечает на вопросы: как выражается образовательный результат у студента по завершению обучения, каков уровень учебных достижений? Следовательно, компоненты и уровни усвоения составляют две стороны одного и того же понятия – результата обучения.

Уровень усвоения детализирует планируемый результат обучения в виде уровня деятельности учащихся. Это описание желаемой модели действия в конце обучения. Почти все ведущие исследователи в области образования при планировании результата обучения основываются на таксономии Б. Блума и его различных модификациях. Таксономия Блума стал своего рода инструментом для формирования уровня усвоения и для педагогического наблюдения за траекторией развития каждого студента. В своей работе он предложил и обосновал шесть различных уровней, которые располагаются иерархически: знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка. В качестве основного приема конкретизации предлагаются глаголы типа: анализировать, высказывать, демонстрировать, интерпретировать, оценивать, модернизировать, синтезировать и т.д.

Своеобразную модель определения результата обучения предлагает В.П. Симонов. Образовательный результат он разделяет на следующие уровни [9]:

1. Различение – выбор информации из числа представленной (4%);
2. Запоминание – неосознанное воспроизведение текста, правил, формулировок и т.п. (12%);
3. Понимание – осознанное воспроизведение (20%);
4. Элементарные умения и навыки – репродуктивный уровень применения теоретических познаний на практике (28%);
5. Перенос – творческий уровень реализации усвоенной теории (36%).

Здесь логика идентична с таксономией Б. Блума: от освоения простой доступной информации следует переходить к освоению более сложной. На первом уровне (4% обученности) – «различении» – обучающийся отличает изучаемый объект или явление от их аналогов. На втором уровне (12% обученности) – «запоминании» – обучающийся показывает формальное знакомство с объектом или процессом изучения, с их внешними, поверхностными характеристиками. На третьем уровне (20%) – «понимании» – обучающийся может не только выбрать на основе ряда признаков тот или иной объект или явление, но и дать определение понятия и охарактеризовать взаимосвязи. На четвертом уровне (28%) – «элементарных навыков и умений или уровне продуктивной деятельности» – обучающийся не только показывает понимание функциональных зависимостей между изучаемыми явлениями и умение описывать объект, но и решает задачи, вскрывая причинно-следственные связи, умеет связать изучаемый материал с практикой, с жизнью. На пятом уровне (36%) – «переноса» – обучающийся способен путем целенаправленного избирательного применения соответствующих знаний получать новые знания в других предметных областях. Именно эту систему методисты и практики предлагают использовать в образовательном процессе вузов и школ.

Результаты обучения, выраженные на языке компетенций, открывают путь к расширению академической и профессиональной мобильности, к увеличению сопоставимости и совместимости дипломов и квалификаций. Ориентация на результат обучения полностью меняет акцент не в пользу преподавания, а в пользу учения. По мнению экспертов, результат обучения составляет основу студентоцентрического подхода к обучению. Этот подход открывает новое направление для исследования и предполагает

системные преобразования в образовании. Мировой опыт свидетельствует о переходе от традиционного «центрированного на преподавателе» подхода к «студентоцентрированному». Методы, центрированные на преподавателе, делают основной акцент на преподавателя. Методы, базирующиеся на результатах, ставят в центр внимания студента [10]. Таким образом, в образовательном процессе наблюдается смещение акцентов с преподавания на учение, на передний план выходит активная образовательная деятельность студента.

Обучение, ориентированное на результат, приводит к пересмотру структуры обучения. Эксперты предлагают следующие этапы обучения [11]:

1. Определить ожидаемые результаты обучения.
2. Осуществить планирование и регулирование(Разработать учебный план, преподавание, обучение и оценивание таким образом, чтобы сделать возможным достижение результатов).
3. Провести оценку результатов (собрать данные по достижению результатов студентами).
4. Усовершенствовать программы на основе оценки результатов.

Формулировка ожидаемых результатов обучения способствует точному пониманию преподавателем того, как планировать обучение, в каком объеме и форме необходимо преподавать и оценивать программный материал. Это, с другой стороны, предоставляет ясность для студента. Он будет знать, какого уровня он должен достичь и как должен демонстрировать свои достижения.

Исходя из этого, можно констатировать, что результат обучения становится измеряемым учебным достижением студентов. Он составлен на языке компетенций и проявляется на стадии решения практических и проблемных ситуаций. Акцент на результат обучения, смена знаниевой парадигмы образования на компетентностную, переход от простой передачи знаний к содействию и поддержке студентов в овладении компетенциями обусловливает множество действий и принятия кардинальных мер в системе высшего образования.

В своем докладе С. Адам приводит любопытный факт, что обращение к Google дает более 4790000 ссылок для термина «результаты обучения» и 222000 ссылок по теме «написание результатов обучения» [1]. Если учитывать, что доклад был сделан еще в 2008 году, то можно увидеть еще более повышенную заинтересованность педагогической общественности к результату обучения сейчас и столь важную его роль в современной системе образования.

Отсюда виден серьезный масштаб работы, которую предстоит сделать, чтобы результаты обучения могли в полной мере реализовать свой потенциал как средства совершенствования квалификаций, образовательных структур и студентоцентрированного образования.

Литература

1. Stephen Adam. Learning outcomes: current developments in Europe. Update on the issues and applications of learning outcomes associated with the Bologna Process. Bologna Seminar: Learning outcomes based higher education: the Scottish experience 21–22 February 2008, at Heriot-Watt University, Edinburgh, Scotland
http://www.ehea.info/Uploads/Seminars/Edinburgh_Feb08_Adams.pdf
2. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I.Cognitive Domain. (Ed. By B.S. Bloom). N.Y., 1956.
3. Gagne R.M., Briggs L.J., Wager W.W. Principles of instructional design (4th ed.). Fort Worth: Harcourt Brace Iovanovich, 1962.
4. Mager, R. F. Preparing instructional objectives . 2nd ed., Belmont, California:Pitman Learning, 1984.

5. ECTS Users' Guide (2005) Brussels: Directorate-General for Education and Culture. Availableonlineat: http://ec.europa.eu/education/programmes/socrates/ects/doc/guide_en.pdf
6. Adam, S. (2004) Using Learning Outcomes: A consideration of the nature, role, application and implications for European education of employing learning outcomes at the local, national and international levels. Report on United Kingdom Bologna Seminar, July 2004, Herriot-Watt University.
7. Руководство пользователя ECTS. Последняя версия. 2009 г. (ECTS Users'Guide. Final Version. 2009).
8. Калдыбаев С.К. Педагогические измерения: Становление и развитие. – Б., 2008. – С. 208.
9. Симонов В.П. Педагогический менеджмент. Ноу-хау в образовании. – М., 2009. – С. 368.
10. Declan Kennedy, Áine Hyland, Norma Ryan Writing and Using Learning Outcomes: a Practical Guide. Implementing Bologna in your institution. Bologna Handbook. C 3.4-1 Using learning outcomes and competences BH 1 02 06 12 1.
11. ANGELA HO (Ph. D., Head Educational Development Centre The Hong Kong Polytechnic University) INSTITUTIONAL EFFORT IN IMPLEMENTING OUTCOME-BASED APPROACH IN STUDENT LEARNING International Conference on Learning Outcomes, European Concortium for Accreditation Zurich, Sept. 3-4 2007. ECA http://www.oaq.ch/pub/en/documents/AngelaHo.pdf

S.K. Kaldybaev, Doctor of Pedagogical Science, Professor,
International University Ataturk Ala-Too,
kaldibaev@rambler.ru

Essence and role of the concept of «learning outcomes

The article discusses the role of learning outcomes in higher education. The definitions of this concept are characterized. Its components of learning outcomes, levels of learning and approaches are presented.

Key words: *learning outcomes, the purpose of learning, learning outcomes, level of achievement, assessment of the quality of learning outcomes.*

УДК: 371. 73

Касенов Т.Б., старший преподаватель,
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

Дене шынықтыру мәдениетіндегі спорттық бастаулардың маңызы

Бұл мақалада дене шынықтыру мәдениетіндегі спорттық бастаулардың ойынға, саламатты өмір салтына, ізгі бәсекелестікке, келісімділікке шақыратыны, ал тойымсыздықтың адам тәні мен жанының бұрмалана дамуынан туатыны ғылыми тұжырымдама жасау арқылы дәлелденіп көрсетілген.

Кілт сөздер: *спорттық бастаулар, дене шынықтыру, адамгершілік, рухани жадаулық.*

В этой статье рассматривается спортивное начало, которое призывает к здоровому образу жизни, честной конкуренции, договоренности. А непосредственное развитие физической культуры и спорта не является причиной безнравственности и агрессивности.

Ключевые слова: *спортивное начало, физическая культура, духовность, безнравственость.*

Тән мәдениетінің спорттық бастауларын қарастырғанда олардың адамдық тойымсыздық пен агрессияшылдықтан табиғаты мүлдем бөлек екендігі айқындалады. Спорт ойынға, салауатты өмір салтына, ізгі бәсекелестікке, келісімділікке шақырады. Тойымсыздықтың физиологиялық тетіктерін де ашып көрсетуге болады (мысалы, құмарлық ретінде). Бірақ, парасатты және мәселеге байсалды қарасақ, онда тойымсыздықтың адам тәні мен жанының бұрмалана дамуынан туатынын аңғарамыз. Спорттағы жетістіктермен шектелмей, оларды ары қарай жетілдіре берудің табиғаты мүлдем басқа, қаншама адамзат қазіргі күні жетістіктерге жеткенімен, тойымсызды ноқталады деп ешкім айта алмайды. Сол себепті пайда мен тұтынуға ғана негізделген қазіргі техникалық өркениеттің құндылық бастауларын қайта қарау жөнінде әлем зиялылары жиі айтып жүр. Яғни, өркениеттілік құндылықтарының өзгеруі спорттағы руханисыз көріністерге де тосқауыл болары сөзсіз.

Енді адам тәнінің «агрессившіл» бастаулары жөнінде. Ш. Айтматов пен жапондық Д. Икэда өздерінің бірігіп жазған «Рух ұлылығының одасы» деген кітабында, қиратушылық адам тәнінің қасиеті емес, ол қазіргі кейбір авторсымақтардың әсіре кейіпкерлері: жолындағының бәрін қырып-жоятын супермен, күмәнді рекордтарға ұмтылушы, Гинесс кітабына енейін деген «батырлар», неше түрлі монстрлар мен некрофильдер, олардың барлығы рухани азғындаумен көзге түседі дейді. Екі ғұламаның осы туралы бір жерден шыққан, рухани бастаулардың адам үшін түбегейлігі жөніндегі ойларына назар аударайық: біздің бүкіл өркениетімізді қамтыған, тек өзі үшін өмір сүруге бағытталған тұрпайы эгоизм ешуақытта ақталмауы қажет; қазіргі қоғамға аналық махаббат пен сәбилік пәктік жетіспейді, бұл үшін табиғаттан қайта дәріс алу қажет, дүние сәби жүрегінде қайтадан жаратылады; Батыстың техникалық қуатты өркениеті Шығыс ізгілігімен үйлесімді қосылуы қажет; Адам адам болып қала берген сайын, дүниедегі болмыстық тәжірибесін жалғастыра берген сайын, оның үміті де үзілмейді, болашаққа үлкен сеніммен қарайды… [1].

Рух ұлылығының мадақ жыры тәрізді тән ұлылығының одасын қайта жазып шығу адамзат алдындағы келесі міндеттердің біріне жатады.

Адамзаттағы озбыршылдық, соғысқұмарлық, қиратушылық сияқты құбылыстар мен адамның дене күшінің арасында байланыс бар ма? Бір жауап белгілі. Оның мәнісін қысқаша былай жеткізуге болады: тарихи мәдени прогресс дегеніміз дене күшіне сүйенген, қатал, аяушылықты білмейтін, агрессившіл адамдардың рухани, тән құмарлықтарын тыйған өркениетті адамдармен ауысуы болып табылады. Бұл ұстанымда бірнеше қателік бар. Біріншіден, тән мен рухты қарсы қоюдың негізсіздігі туралы жеткілікті айттық. Дене шынықтыру мен спорттың дамуы тікелей руханисыздық, көріністерінің себебі болып табылмайды. Керісінше, тәндік мұқтаждықтарды шектеу адам жанына да тұрақсыздық тудыратыны белгілі. Қарапайым тілмен айтқанда, спортпен айналысу, айталық, рэкет пен қатыгездікке өздігінен әкелмейді, олардың түп-тамырлары мәдени-әлеуметтік факторларда жатыр. Екіншіден, адамың дене күші мен агрессияшылдықтың арасында тікелей байланыс жоқ. Осы жөнінде Э. Фромм мынадай дәлелдемелер келтіреді: көне мәдениетте қанқұмарлық, қатыгездік, каннибалистік көріністер белең алды деу негізсіз болып табылады, олардың кейбір құбылыстары отаршылдық пиғылдағы еуроцентризм өкілдері тарапынан әсірелеп бейнеленген, каннибализм кейбір тайпаларда салт-дәстүрлік, рәміздік қызмет атқарған; ал садизм мен адамды қинауға келсек, олардың XX ғасырда көне заманнан кем болмағандығына айғақтар жеткілікті; тек адам ғана тірі жандарды мағынасыз және себепсіз өлтіруден рахат алады; бұл оның тәндік бастауларынан (жануарлармен бір типтес) пайда болмайды, яғни дене шынықтыру қатыгездіктің көбеюіне әкелмейді; филогенезде ол алдын ала берілмеген; қозғалыстардың жылдамдығын, серпімділік күшін арттыруға бағытталған жарыстар мен ойындарда қиратушы мақсаттар мен садистік мотивтер жоқ; бір кезде соғыс жаттығуларынан туған

семсерлесу, найза лақтыру, жұдырықтасу, оқ ату сияқты әрекеттер, олар кейін спорт түрлеріне айналғаннан кейін қарсыласына зиян келтіру пиғылдарынан айырылған [2, 247-248 б.]. Қазіргі мәдениеттанудың ең маңызды ғаламдық мәселесіне соғысқұмарлық пен қиратушылыққа негізделген өркениеттен бейбіт мәдениет жолына көшу болып табылады [3, 260 б.].

Дене шынықтыру мәдениетінің қалыптасу тарихы мен мұраттары оның жоғары адамдық құндылықтармен үндес дамығанын айғақтайды. Антикалық шыныққан дене идеалдарын айтпағанның өзінде, қазіргі замандық спорт мәдениетінің талаптары да осыны куәландырады. Мысалы, осы замандағы дене шынықтыру мәдениеті «арнольдизмге» негізделген. Оның негізін салушы Томас Арнольд өз күнделігінде жастарды тәрбиелеу ісінде мынадай әдепсіздік мерездерімен қатал, күресу қажеттігін айтады: 1) қылмыс, қатыгездік және маскүнемдік; 2) жалған сөйлеу, бос уәде беру, мақтану; 3) үлкендер мен күштілердің жастар мен әлсіздерге қиянаттары; 4) шәкірттердегі мәдениетсіздік пен тәртіпсіздік; 5) мектеп ережелерін орындамау; 6) жалқаулық пен енжарлық; 7) тәртіп бұзғандардың жалған ынтымақтастығы. Тәні нашар дамыған оқушылардың моральдық азғындауы, дейді ол, олардың мүлдем құлдырауына әкеледі және оны жақсы киім мен әдемі шаш түзеу де жасыра алмайды [4, 163 с.].

XX ғасырда дене шынықтыру мәдениеті жаңа сатыларға көтерілді. Спорт элитарлық жаттығулардан бұқаралық мәдениеттің маңызды бөлігіне айналды. Спорттың әскери бастауларының орнына тән жетілдірулік негіздері алдыңғы қатарға шыға бастады. Жаңғыртылған «олимпияшылдық» идеясы спорттың гуманистік мазмұнына басты назар аударды. Қазіргі дене шынықтыру мәдениетіне үздік нәтижелерге (рекордтарға) ұмтылу тән. Бұл адам денесі мен рухының потенциясы мен мүмкіндіктерін айқындау үшін қажет. Қазіргі жағдайда рекордтарға жету үшін тек тән жаттығулары жеткіліксіз болып табылады. Яғни, тән мәдениеті осы мақсатта міндетті түрде ғылыммен қосыла әрекет етеді. Спорт мәдениетінің басты түйініне келсек, оны адамдық болмыста тән мен жанды үйлесімді, жарыстық және ойындық бағдарларда қайтадан жасау деп анықтауға болады. Яғни, спортта (дене мен рух шынықтыруында) адамның мәдени сипаты жоғары деңгейде анықталады. Сол себептен, бұл қатынасты маңызды мәдени қатынас деп аламыз. Егер тәндік сексуалдық белсенділік, жасампаздық идеясын білдіріп, тәннің мәңгі ғарышпен бірегейлігін көрсетсе, онда тәнді шынықтыру адамның табиғатпен жақындығын айқындайды. Бұл, әсіресе, шығыстық мәдениеттердегі спорттық жекпе-жектер мен тән жаттығуларына тән. Мысалы, йога жүйесі мен дзэн-буддизмдегі дене жаттығулары адамның өзі үшін үйлесімдік тәндік болмыс түрлерін іздеумен, оның Мендігінің табиғи универсуммен тығыз байланысын көрсетумен айқындалады. Шығыстық дүниетанымда табиғат игерілетін объект емес, адам болмысының тұрақты кепілі ретінде алынады. Табиғат адамға өзінің рухтандырылған бір бөлігі – тәнді сый түрінде берген. Тән жаттығуларында адам табиғатпен бірырғақты болуға тырысады; сана осы жаттығулар кезінде тәннің ішкі ұмтылыстарын түсініп, одан алшақтамай, Дүние, Ғарыш және Адамды тұтастандыру «режимінде» әрекет етеді («нирвана» жағдайы).

Шығыс спорты жүйелерінде (у-шу, каратэ, таэквон-до, т.т.) күш, шыдамдық, төзімділіктен гөрі, тән мен жанның жоғары техникалы үйлесімді әрекеттері бірінші орынға шығады. Сол себептен оларды таза «спортқа» жатқызу да (әсіресе, рекордтарға бағытталған батыстық спорт түрлерімен салыстырса) қиын. Осы мағынада, мысалы, каратэ тек дене жаттығуларымен шектелмей, бүкіл тұлғалық өмірмен сананы түбегейлі қайта құратын, арнаулы дүние түсіну ұстанымдары бар каратэ-до болып өзгертіледі («до» – жол, өмір жолы). Біздің ойымызша, XXI ғасыр спортында осы батыстық және шығыстық жүйелер бір-бірімен тұтаса әрекет ете алады.

Дене шынықтыру мен спорттың тағы бір мәдени мағынасы адам денсаулығын нығайтумен байланысты екендігі анық. Бірақ, бұл қағида анық болғанымен, нақтылы социологиялық зерттеулер көрсеткеніндей, ол адамдардың спортпен айналысуының басты

мотивтеріне жатпайды. Яғни, елдің бәрі спорттың тән саулығына оң әсерін тигізетінін жалпы түсінеді, алайда, өздерін онымен айналысуға ынталандыра алмайды. Бұл дене шынықтыру үшін ақыл-оймен мүдделікпен қоса, белгілі бір ерік пен жігердің қажеттілігін куәландырады. Әйтпесе, дене шынықтырудың денсаулықтың тек шағын монша, массаж, дәрігер қабылдауында болу, тәнді шынықтыру процедураларымен шектеуі көп өріс алмас еді.

Денсаулықты таза медициналық-биологиялық мәселе деп түсінбеу керек. Бұл аспект те маңызды, алайда оның аумағын кең қабылдау қажет. Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау ұжымының (ВОЗ) жарғысында мынадай анықтама берілген: «Денсаулық – бұл тек аурулар мен тәндік кемістіктердің жоқтығы емес, сонымен бірге тәндік, рухани және әлеуметтік құндылықтың толыққанды жағдайы» [5, 356 с.]. Әрине, осындай мұратқа тек таза дене шынықтырумен жету қиындыққа соғады. Сол себепті тән мәдениеті валеология ілімімен толықтарылуы қажет. Күні-түні денсаулықты ойлау оны нығайтудың орнына теріс әсерлерін көбірек тигізеді. И.Кант айтқандай, ұзақ өмір сүргісі келетіндер ол туралы көп ойлай бермейді [6, 550 с.]. Сол себепті адамның денсаулығы жөнінде қам жеу арнаулы медициналық және валеологиялық құрылымдарға тапсырылады.

Денсаулық пен тән мәдениетін былай айыруға болады: біріншісінде адам тәні мен жанының биологиялық қалыптылығына басты назар аударылады, ал дене мәдениетінде адамдық субъективтік «Меннің» натуралдық құрылымда әрекет ету ерекшеліктері алдыңғы қатарға шығады. Денсаулық адамдық «Меннің» болмыстық күйіне де қатысты. Ал бұл күйді көтеруге спорттың оң әсерлері де жеткілікті [7, с. 79-80].

Тән мәдениеті жөніндегі әлемдік мәдени-тарихи дамудың нәтижесінде қалыптасқан ой үрдістерінен тән мен жанның адамдық болмыстың бастапқы алғы шарттары екендігі туралы пікірге келе аламыз. Рух пен жанның бір-бірінен алыстауы мәдени өмірде толқыныс туғызып, олардың орнықтылығын және үйлесімділігін қалпына келтіруге бағытталған ізденістер туғызып отырды. Әдетте, осыған дейін бұл мәселе дін аясында жүзеге асты. Батыс тарихында антикалық мәдениеттің құлдырауынан Рим империясындағы нәпсіқұмарлық пен руханисыздықтың өрістеуіне христиан діні қарсы шығып, жаңа рухани үлгілер ұсынғандығы белгілі. Алайда ортағасырлардағы ресми-шіркеулік мәдениеттің тән бастауларын аскетшілдік сипатта шектеуі, халықтық мәдениетте оппозициялық тәнді ақтау қозғалысын тудырды. Кейін Ренессанс мәдениетінде тән мен рух өз тұтастылығын қалпына келтіре алды. Ағартушылық мәдениет рационалдық парадигманы ұсынып, тән бастауларын ақыл-ой кіріптарлығына ұшыратты. Тән физикалық денеге айналып кетті. Әрине, қоғамның осы денесін дамытуда (техникалық түп-негізін) үлкен жетістіктерге де қол жеткізілді. Алайда руханисыздық, өзімшілдік, қатыгездік, (отаршылдық және екі дүние жүзілік соғыстарды еске алса да жеткілікті) ақылға сыйымды әлеуметтік бірігудің кемістіктерін де көрсетті. XIX ғасырдан басталған классикалық емес мәдениет тән мен жанның тағы да басқа негіздерін адамзатқа ұсынуға әрекет етті. Романтизм, модернизм мен постмодернизм тән мен жанды жеке адамның тіршілігінен тапқысы келді. Тән мәдениетінің ойындық, жарыстық, көркемөнерлік бастаулары антикалық замандағыдай қайтадан алға шықты.

Адам тәнінің мәдени мағынасын З. Фрейд көрсетсе, тән құрылымы мен мінез-құлықтың байланысын Э. Кречмер жазды. Авангардшылдық өнерде тән және тәндік тәжірибелер маңызды болып шықты. Алайда, шынайы философиялық тәнді түсінуді Жиль Делез бен Жан Бодрийар анықтап бере білді [8, с.315-317].

Жоғарыда келтірілген оптимистік үмітпен жалпы келісе отырып, шешілмеген мәселелердің күрделілігіне де назар аудару дұрыс. Адам тәні мүшелерінің рәміздік мазмұнын көрсеткен игі нәрсе. Бірақ оны әсірелеп жіберсек, жаңа тәнге табынудың көріністері шыға келеді. Мысалы, Жак Лакан З.Фрейдтің пансексуалдық тән туралы іліміне өзінше түсіндірме беріп, оны рәміздік мағынадағы билікті білдіретін «фаллос» ұғымымен ауыстырады [9, 34-35 с.]. Кейін Ж.Дерри бұл көзқарасты «фаллоцентризм» деп

атады. Аталған ұстанымның сексуалдық революцияны басынан өткізіп жатқан Батыс мәдениетінің ішкі заңдылығы деуге де болады. Алайда, руханилық мазмұны жоғары «ұят» мәдениеті тұрғысынан жоғарыдағы пікір тәнге табынушылықтың бір түрі болып табылады. Кейде тәнге табынушылықтың жаңа түрлері ұйқыда жатқан адамзатты белсенділікке шақырған, жан әлсіздігінен тәндік қуаттылыққа өтуді қалайтын «жаңа» бағдарламалар түрінде де ұсынылады.

Бұл адамның тәні мен жанын бүлдіруге бағытталған ұстаным ғасыр бойы кейбір тарихи оқиғаларда көрініс тапқанымен, (екі дүниежүзілік соғыс, фашизм, тоталитаризм, авторитаризм), түбінде ізгі, бейбіт мәдениетке өз орнын бере бастады. Жаңа мыңжылдық қарсаңында парасатты адамзат адам тәнінің әсемдігі мен рух қуаттылығының үйлесімді, гуманистік бастауларын іздеу ісінде талай жетістіктерге жете білді. Бұл процесс қазақ халқының мәдени өмірін де қамтып отыр.

Әдебиеттер

1. Айтматов Ч., Икэда Д., Ода величию духа. – М., 1994. – С.272.
2. Фромм Э. Анотомия человеческой деструктивности.– С. 241-245.
3. Нұржанов Б.Ғ. ж.т.б. Бейбіт мәдениеті жолында. – Алматы, 2000.
4. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. – С. 163.
5. Большая медицинская энциклопедия. Т.8.–М.: Сов энц., 1978.
6. Кант И. Избранные письма. Кант-Мендельсону // Кант И. Трактаты и письма. – М.: Наука, 1980. – С. 709.
7. Визитей А.Н. Физическая культура личности. – С. 79-80.
8. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1999. – С. 384.
9. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – С. 256.

T.B. Kassenov, senior lecturer,
International Kazakh-Turkish Universitynamed after H.A.Yasavi

Importance of sports starts in the development of physical education

This article discusses the beginning of the sport, which encourages a healthy lifestyle, fair competition agreement. A direct development of physical culture and sports is not the cause of immorality and aggression.

Key words: *sport beginning, physical culture, spirituality, immorality.*

УДК: 39:398.21:371.036

М. Колдошев, п.и.д., доцент, ОшМУ

Ата-бабаларыбыздын демократиялык баалуулугунун “Манас” эпосундагы көрүнүшү

Тоонун көркү таш болот,
Боло турган азамат,
Он бешинде баш болот.
Жеңижок

Макалада жамааттык кеңеште өспүрүм Манастын кандык даражага шайлануусунун жүрүшүндө орун алган кыргыз элинин өзгөчөлүү, демократиялуу жана гумандуу жөрөлгөлөрү жөнүндө сөз жүрөт.

Ачкыч сөздөр: *кеңеш, жамаат, гумандуулук, демократиялык, шайлоо, өспүрүм Манас, өзгөчөлүү, калыстык, баалуулук.*

В данной статье речь идёт о своеобразном, демократическом и гуманном обычае кыргызов, проявленном в процессе выборов в почётную должность хана на Совете общин. В эпосе «Манас» есть сведения о том, что на эту должность рекомендуется подросток Манас.

Ключевые слова: *совет, община, гуманность, демократический, выборы, подросток Манас, своеобразие, беспристрастность, ценность.*

Атактуу жазуучу Ашым Жакыпбектин “Теңири Манас” романында: “Жайдан күзгө оогон бир күнү Манас аймагынан сексен төрт улан чогултуп, салбырынга чыгууну көздөдү. ...шатыра-шатман жүрүп калышты”, – деп жазылат [1:93]. Аталган романда “Балдардын алды жыйырма беште, эң кичүүсү Манас он үчтө”, – делет. Бирок Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча жазылып алынган “Манас” эпосунда:

Асты бардыр жыйырма беш,
Аяк жагы он беште,

Алар болду кеңеште, – делип [2:120], Манастын курагы он беште делүүдө. Эгер улуу ойчул-акын Жеңижоктун жогорудагы ыр саптарынын мазмуну менен салыштырып, саресеп салсак, анда ошол учурда Манастын курак жашынын он бештегиси жүйөлүү болууда. Анткени акын Жеңижок, мүмкүн, ыр саптарында Манастын курагын да көңүлгө алган болуу керек. Салбырынга аттанаар күнү Манас атасынан жылкыдан үч быштыны карматууну, экөөн эки жолдошуна мингизип, бирин бош коштотуп аламын деп суранганда, атасы баласынан акыл калчап иш кылуусун, этият болуусун өтүнүп, “Керек болсо үйүрү менен айдагын, каралдым, бул мал-мүлктү сен үчүн жыйгамын”, – деп, “Камбарбоздун үйүрүнөн карматып бешти бергени, – делет [2:120].

Сексен төртү Чаркастандын оюна, агын суунун боюна, бадал токойдун ачыгынан ыктоо жай таап, чатырларын он-ондон айыл кылып тигишип, айлана тегерекке ит агытып, куш салып, бөрү-түлкү алышып, оюнга абдан канышат. Алтынчы күнү чогулуп отурганда, – Ашым Жакыпбектин романына көз чаптырсак, – Манас мындай кеп айтат: – Баарыңар мырза балдарсыңар. Топурашып башы жок жүрө бербей бирөөнү ак тердикке чайкап, хан көтөрүп алсакчы, анан аны улук көрүп, айтканына көнсөкчү. Ким минип келген атын союп берсе ошону хан көтөрөлү да, айылга барганда элге жарыя кылалы. Кана, атуулдар чыккыла, мартың болсо сойгула, бакылың жөн койгула. Бу кеп тамаша эмес чын болсун, бирөөнүн атын алдап жегендей болбойлук...

Манастын кебин жөндүү көрүшүп, бир тобу жаалдап колдоп кетишет. Оболу кандык манжудан барган Шакумга сунушталат. Анда ал:

“Өз атымды жойгомун,
Алтайлык камап жатканда
Манаска нөкөр болгомун!” – деп [2:121], моюн толгойт. Ошпурдун уулу Назарбекке атыңды сойгун да, элге башчы бол! – деп камалашат. Ал: – Мен сегиз жашымда эле манастын ат кошчусу болуп алгамын, – деп четке чыга берет. Жамаат Саламаттын уулу, улуту кыргыз Айнакулду арага алганда, ал: – Көбүңөргө сөзүм бар, Манастын күчү менен кайратын көрүп калган көзүм бар:

Көкүрөктө эсим бар,
Баарыңарга эп болсо,
Манасты төрө кылууга
Ынтызар болгон кезим бар, – деп [2:121], Манасты төрөлүккө сунуштайт. Анда Айдаркан уулу Көкчөнү: - Сен хан боло турган жөнүң бар, ата-бабаң атактуу-тектүү, өзүң эрсиң. Ушу сен ылайыксың...[1: 94]. Ал кичине ойлоно калганда, арада Каракожо баласы Калдарга мырзаны кан көтөрүүгө камалаша калышканда [2:121], ал: - Мени камалабагыла, кан болуучу алым жок, – деп артка чегинет. Озунуп Көкчө

кежейип кеп айтат: - Ой, ары жок балдар, алты күнгө чыдабай напси деген балаага алдырганы турасыңар. Мазак кылган сөзгө макоо атын соёбу? А көрө бугу-марал таппасаңар, кекилик-улар атып жумуруңарды толтуруп чыдабайсыңарбы! Анда Аскардын уулу Жабагы ачууланып: -Сары-Арканы жайлаган, сан казакты айдаган башкы атаң Барак кан болгон. Чоң атаң Камбаркан бар, өз атаң Айдаркан. Минтип артка кеткениң башкага жарашса жарашмак, сага жарашпайт. Бабырабай сой атыңды, – деп демитет. – Ой, Жабагым, бекер жаткан мал барбы, мага өчөшкөн, өйдөлүк сөзүңдү кой да, чын эр болсоң өз атыңды сойчу, – деп Көкчө этегин кагынып туруп кетет. Көкчө анткен соң күлкү-шаң менен кан шайлоо жөрөлгөсү улана берет. Күлдүрдүн уулу Чалыга жабышышат, балдар. Анда Чалы: - Бая Нескара келген тушунда, эсим чыгып, не кыларды билбей, алашка коңшу болуп, Манаска кошчу болгон жайым бар. Азыр кан болорго менин алым да, акым да жок, – деп жөнүн айтат. Андан соң тырготтордон Деркенбайга кезек келет: - Тыргоот деген улуу журт, жетээрлик бай турасыңар, азаматыңар шайма-шай. Союлса бир тай союлаар, жөө калсаң мага учкашып жүрөрсүң, атыңды сой, – деп аба жара күлүшүп, ага жабылышканда:

– Улук болоор жайым жок деп Деркенбай качып кутулат. Жана тыргоот калкынан келген Аңгирдин уулу Конойго, “Атыңды сойсоң болор-деп,

Артыкча арбак конор-дешип, ага карашканда: - Атымды сойбойм акыр” – деп, Ал айта электе безенди, – делет [2:122]. Баары болбой качкан соң, Манаска кезек келет.

“Сексен төрттүн ичинде
Сен экенсиң кичүүсү.
Эсеп жетпейт малыңыз,
Элден бата алыңыз,
Урматтап улук кылалы,
Айтканга көнө калыңыз.
Уругуң түрк алашы,
Урматтуу Жакып баласы.
Сен кандайсың, мырза?” – деп,
Эл ортого алышты [2:122].

Анда Манас: - Алтайлыктан арбының, Каңгайлыктан канчаң, Манжулуктан баарың барсыңар, бир атыңды союуга батына албай качтыңар, бир жылкыңды союуну кандайдыр “мазак” катары кабылдаганыңар да бир топ; ошентип, ар жанды козгодуңар; бул жерде акылмандар кошо бар, өзү, деги, баарыңар макул көрсөңөр, атын союп кан болуу, адам угаар кеп эмес, – деп:

Кийик издеп, аң уулап
Чаркастын келдиң бетине,
Талгак болсоң баарыңар
Бир жылкынын этине
Ат минбесем коёюн,
Алып келип жыгыңар,
Аккуланы соёюн.
Аккула жандан кайранбы?
Ач болсоңор табайын
Аманат жанга айланды”.
Аны айтып жаш Манас,
“Алып келип бер жакка
Аккуланы союңар:
“Атын сойбойт экен” – деп,

Ойлонбосун оюңар” – дейт [2:123]. Манастын айтканын уккан Чегебай ордунан тура калат да: - Аккула арык, эти жок, аны сойгонубуз уят; өзүңөр көрүп турасыңар, арстан Манас баланын, атын сойбос нээти жок; менде кан Жакыптын колунан карматып минген бир боз бышты бар, ал абдан семиз мал; соёруңар чын болсо Аккуланы коюңар да, боз быштыны союңар:

Байрак байлап, туу кылып,
Кашыңда Манас баланы
Кан көтөрүп коюңар!” – деп суранат [2:122]. Чегебайдын айтканын макул табышып, боз быштыны көпчүлүк союшуп, этин сегизге бөлүшүп, этти жешип, жыргап калышат. Манастын мени жөн коюңар деп качканына болбостон, аны камалап кармап алышып, ак тердикке салышып:

“Каныбыз!” – деп, дүркүрөп,
Кан көтөрүп алганы.
“Кан нөкөрү бизбиз!” – деп,
Кашындагы боз балдар
Каткырып күлүп калганы, – делет [2:123]. Андан соң эр Манас: -Кудай колдосо, айтканыма баарын көндүрүп алаармын деп, ал күндүн эртеси:

“Кан көтөрүп салдыңар,
Качкан менен болбодуң,
Камалап кармап алдыңар.
Өкүмүм экөө болбосо,
Өзүңөр аман кетпессиң
Өз көңүлүм толбосо,
Жарлыгым жалган болбосо,
Жаныңды тирүү кетирбейм
Санаада ишим толбосо.
Баарыңарга эп болсо,
Бакырың билген кеп болсо,
Түлкү, бөрү алдык, – деп,
Түнү-күнү сүйүнбөң,
Үмүтүң үзгүн үйүндөн, – деп, өз өкүмүнө, жарлыгына жана алардын аткарылышына, бардык нерсеге олуттуу көз караш менен караарын алдыртадан билдирет. Ашым Жакыпбек Манастын кан көтөрүлгөндөн кийинки сөзүн минтип аяктайт: - Мындан ары Алтай тоонун Аңыртын ашабыз, Оркун дайранын Марал-Кечүүсүн жакалап, кайгуул чалабыз. Элибиз турган аймактын чеке-белин капилет келчү жортуулдан сактап турбасак болбос.

Сексен төрт жөкөрү ашып-шашып чатырларын бүктөшүп, кош-колоңун артынышып, Манаска катар бастырбай куйрук улаш жүрүшүп, Аңырттын белин ашты, арага бир конуп, андан нары арбын жол басты. Сексен төрттүн ичинен узак жолго чарчанып, күңкүлдөгөндөр да болду. Бирок хан Манастын каары күн сайын күчөп чыгууда, бет келип каяша айтчу жан даабады. Күнү бою тынбай жүргөн соң Оркундун боюна жетти. Жаңгел токой апай төш жер экен. Кылымдап өскөн түптүү чынарлары дүпүйөт, бир чынардын башында баренденин миң уясы бар окшойт. Куштар сайрап безенип, нарытан өйүз-бүйүз терең жарга камалып, урган таштай толкуп аккан Оркундун шарына оболу көнбөгөн кулак тунгудай. Жар жайыкталып, суу жайылып аккан жерин Марал-Кечүү дээр экен. Токой четине чарчап барган берендер аттарын аса байлашып, көрпөчөсүн төшөнүп, ээрлерин жазданып жайнап жатып калышты. Марал-Кечүүдөгү аңчылык олжолуу болду [1:95-96].

Ошентип, макаланын мазмуну боюнча төмөндөгү тыянактарды чыгаруу мүмкүн. Биринчиден, Манас мурда да көөдөнүндө катып жүргөн болуу керек, кийин сексен төртү салбырынга чыкканда ошол оюнун чындыгына көзү жетип, арабыздан бирөөн кан кылып

шайлап, анын айтканын угуп, нускасына көнсөк, анда жамаатта өз ара түшүнүшүүнүн, биригүүнүн кырдаалы орноп, жамааттын аракеттери жөнгө салынып, жамаат иреттүүлүктүн, тартиптүүлүктүн, жооптуулуктун нугуна бурулаарын алдыртадан байкап жатат. Экинчиден, алты күн конушуп, соңку күндөрү аң уулоо анчалык олжолуу болбогондуктан, Манастын сунушу, б.а. кан болуучу уландын өз жылкысын союуга кебелбей макул болуусу керектиги айрымдарын артка кетенчиктетти; бул күтүүсүз сунуш, ырасында, кан болуучу уландын марттыгын, айкөлдүгүн, чечкиндүүлүгүн сыноочу жагдай болуучу; кээ бирлери бул шартты кандайдыр азил-тамаша катары кабылдашып, тамашага чалгандар да болду (мисалы, эр Көкчө); бирок Манас коюлган шарттын маанилүүлүгүн, келечектүүлүгүн жетик түшүнүп, кайраттулугун, жогорку ар-намыстуулугун көрсөтүп, өзүнүн канаты, жан шериги-аты Аккуланы союуга көрсөтмө берип жатат. Үчүнчүдөн, сен кан болууга ылайыктуусуң деп сунушталгандардын бир нечеси (алар, чынында, кандыкка татыктуу болуучу), өз талапкерликтерин алып коюшкандыктары, эл-журттун жүгүн тартып кетүү, көтөрүү түйшүгүн, жоопкерчилигин терең ойлошуп, жетиштүү аң сезимдүүлүгүн көрсөтүшкөндүгүн белгилөө абзел. Төртүнчүдөн, кандыкка сунушталгандардын арасында бөлөк улуттардын өкүлдөрүнүн да болуусу (мисалы, манжудан барган Шакум, тыргооттордон Деркенбай ж.б.), кайсы улуттун өкүлү болбосун татыктуулугун, жарамдуулугун баалоо аракети, бул, нукура гумандуу, демократиялуу мамиленин үлгүсү болуп саналат. Бешинчиден, кан болууга татыктуусуң деп көрсөтүлгөн айрымдар, мага караганда Манас татыктуу дешип, мурунку айткан сөздөрүнө бек турушуп, б.а. мырзалыгын көрсөтүшүп, элдин эртеңин ойлошуп, өздөрүнүн жогорку адеп-ахлак сапаттарын, акыл-эстүүлүгүн көрсөткөндүктөрүн белгилөө зарыл. Алтынчыдан, Манас кан көтөрүлгөн соң, элдин тынч, сак, бейпил жашоо-турмуш кечирүүсүн башкы орунга коюп, чек араны көзөмөлдөө чечимине келип, кошунуна жарлыгын айтып, чек араны кайтаруу боюнча алыс жолго аттанышат.

Адабияттар

1. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас: Роман [Текст] / Ашым Жакыпбек // Сүрөтчүсү Т. Курманов. – Б.: “Кыргызстан”, 1995. – 560 б.
2. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]/ С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С. Мусаев. – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
3. “Манас” энциклопедиясы. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 2 т. – 432 б.

M. Koldoshev,the candidate of pedagogical sciences, docent, Osh state university
misiraly@mail.ru

Democratic values of our ancestors’ that are reflected in “Manas”

This research article is discussing the original democratic and humane Kyrgyz tradition that was demonstrated in the process of elections for the honorary post of Khan at the Board of communities. The Kyrgyz folk epic Manas contains certain data on young Manas being nominated for this post.

Key words: *advice, communlty, humanlty, democratic, election, teenager Manas, original, justice, value.*

УДК: 371.04

Б.Ш. Тажикова, к.п.н., доцент,
З.Ж. Бубаева, старший преподаватель, ОшГУ

Обстоятельства, предопределяющие особенности воспитательной работы в современной национальной школе

Бул макалада кыргыз мектептериндеги тарбиялык иш аракеттин өзгөчөлүктөрү жана алардын өзгөчөлүктөрүн аныктап берүүчү кырдаалдар кеңири ачып берилген.

Ачкыч сөздөр: *педагогикалык системалар, азыркы улуттук мектеп, тарбиялык иштер.*

В этой статье раскрываются особенности воспитательной работы в школе и предопределяющие ихобстоятельства.

Ключевые слова: *педагогические системы, современная национальная школа, воспитателная работа.*

Теоретический анализ особенностей воспитательно работы, обеспечивающое функционирование той или иной педагогической системы, показывает, что можно выделить некоторые обстоятельства, предопределяющие эти особенности.

1. Специфика педагогической системы. Как известно, воспитатели составляют необходимый компонент любой педагогической системы. Их деятельность выступает фактором, вызывающим и регулирующим деятельность воспитанников, обеспечивающим функционирование этой системы. Соответственно, требования к деятельности тех или иных воспитателей, их функции предопределяются и спецификой той педагогической системы, которую они обслуживают. Эта специфика проявляется в ряде моментов.

Прежде всего – в своеобразии функций, выполняемых данной системой. Эти функцииво многом предопределяют другие характеристики воспитательной системы–ее структуру, контингент воспитанников, используемые в процессе функционирования этой системы средства и факторы, требования к деятельности воспитателей и воспитанников и т.п.

Одной из универсальных педагогических систем – по своим функциям, по разносторонности своего влияния на воспитанников – является общеобразовательная школа. Ее организация как учебно-воспитательного учреждения предоставляет наибольшие возможности для одновременного функционирования всех частичных систем, обеспечивающих осуществление отдельных сторон воспитания. Причем, эти частичные системы существуют лишь как грани, моменты функционирования целостных педагогических систем в коллективах, воспитательных учреждениях в целом. Особенности воспитательной работы в различных типах общеобразовательной школы обычно связаны с некоторыми различиями выполняемых функций, а также с различным возрастным составом учащихся. Эти различия влияют и на структуру школьного коллектива, его органов, и на характер связей между первичными коллективами, и на возможность в организации тех или иных видов труда воспитанников.

Кроме различных типов учебно-воспитательных учреждений в нашем обществе имеется множество других педагогических систем, различных по характеру и степени разносторонности своего влияния на личность воспитанников. Имеется много педагогических систем, специфических, обеспечивающих преимущественно какую-то из сторон воспитания. Имеются воспитательные учреждения, организации, назначение которых состоит в том, чтобы обеспечить целенаправленное функционирование преимущественно одной из частичных систем – эстетического, физического, трудового и т.п. воспитания. Например, музыкальные, спортивные школы, разнообразные кружки, секции, объединения учащихся. Однако какое бы превалирующее место не занимало в

этом учреждении объединение школьников, какая-то из этих функциональных систем всегда действует в структуре целостной педагогической системы в процессе жизнедеятельности воспитательного коллектива как формы ее функционирования. Причем, эта частичная система, превалируя в данном коллективе, никогда не функционирует одна, в совершенно «чистом виде». В нем обязательно осуществляются в той или иной мере и другие стороны воспитательного процесса и прежде всего нравственное воспитание.

Второй группой обстоятельств, предопределяющих особенности воспитательной работы, являются **индивидуально-типические особенности данной воспитательной системы**. Среди них можно выделить:

Особенности контингента воспитанников. Это прежде всего его возрастная специфика. Возраст учащихся обуславливает создание в какой-то мере различных методик воспитательной работы со школьниками разного возраста. Однако принципиально важно учитывать следующее: все эти методики являются, по сути дела, практическим применением общей теории к работе со школьниками разного возраста, они имеют общие основы. Если учесть, что границы возрастных этапов весьма относительны, задача теории воспитания состоит не только в выявления «рубежей» действия этих методик, сколько в разработке того, что должна перестраиваться воспитательная работа со школьниками по мере и с целью их оптимального развития. Специфика методики воспитательной работы на отдельных возрастных этапах проявляется, прежде всего, в своеобразии ее ведущих задач, а в связи с этим и других задач, решаемых на их фоне. Соответственно с этим, своеобразным в какой-то мере должны быть содержание и организационные формы коллективной деятельности школьников того или иного возраста, методика педагогического руководителя. Перед педагогами состоит задача – возможно полнее использовать эти возможности на каждом возрастном этапе, ибо только в условиях такого развития коллективной деятельности воспитанников, может быть эффективной работа воспитателей.

Но особенности контингента воспитанников, формируемых под воздействием той или иной педагогической системы, не ограничиваются лишь их возрастным своеобразием. Они включают в себя и характеристику их воспитанности на том или ином жизненном этапе, их национальные, индивидуальные особенности. Все они неизбежно отражаются так или иначе на деятельности воспитания. Требуют их учета в воспитательной работе.

Существенное значение для деятельности воспитателей имеет и учет тех педагогических систем, в совокупности которых развиваются их воспитанники. Это могут быть не только семья и школа, но и внешкольные учреждения, коллективы по месту жительства, трудовые объединения и т.п. На деятельности воспитателей не может не отражаться и функционирование средств массовой информации, так широко и повседневно влияющих сегодня на развитие подрастающих поколений. Причем, каждый воспитатель не может не учитывать в своей работе конкретную характеристику всех педагогических систем, в которые включены его воспитанники, взаимодействие этих систем, место, занимаемое в каждой из них тем или иным школьником, проявляемые им качества. Воспитатель не может не учитывать, что именно как результат функционирования всех этих систем в условиях собственной активности воспитанников осуществляется целостный и многогранный процесс воспитания. Причем, и это весьма важно, по отношению к каждому из учащихся в силу его личностных особенностей, его места в педагогических системах. Их конкретной характеристики – этот процесс оказывается в чем-то одинаковым, общим для всех, ав чем-то своеобразным, неповторимым.

2. Особенности контингента воспитателей, обуславливающих данную педагогическую систему. Характеристика и возможности таких систем во многом определяются составом обслуживающих их воспитателей, существенное значение при

этом имеют идейно-нравственные качества воспитателей, степень их сплоченности, их деловые качества, их способность осуществлять единый подход к организации воспитательной работы. Эти способности неизбежно накладывают отпечаток на функционирование каждой из педагогических систем, придавая ему определенное своеобразие. Они во многом предопределяют духовный потенциал данной системы, возможности коллектива воспитателей, самочувствие каждого из них, во многом стиль жизни и деятельности их и являются одним из исходных моментов в определении задач самообразования. Эти особенности существенно влияют на возможности роста воспитанников.

3. Специфика среды, в которой функционирует педагогическая система, обслуживаемая данными воспитателями, и частью которой эта система является.

Своеобразие среды проявляется, прежде всего как социально-экономические условия функционирования этих педагогических систем, а также в ее национальной специфике. На конкретное содержание функций этих систем, на деятельность обслуживаемых их воспитателей оказывает влияние национальные формы культуры и некоторое своеобразие духовных богатств, накопленных тем или иным народом и усваиваемых подрастающим поколением в процессе воспитания.

4. Цель воспитания. Она выступает выражением объективных требований к своим членам, подрастающему поколению. Выражая требования, прежде всего социально-экономические, цель объективного процесса воспитания несет в себе и некоторыеэлементы национального как отражение самобытного в понимании идеала человека и определенной специфики условий жизни наций.

5. Личность воспитанников. Она выступает и объектом и субъектом процесса воспитания.Все более отражая в процессе своего формирования, т.е. социальные отношения, в которых она развивается, личность воспитанника не может аккумулировать в себе влияний, связанных со спецификой национального окружения, с теми процессами развития национальных отношений, которые происходят в жизни.

6. Личность педагога. Выступая организатором воспитательного процесса, воспитатель воздействует на воспитанников и непосредственно, и о опосредованно – путем оказания влияния на обстоятельства, условия воспитания, и будучи в этом процессе «главным воплощением» человеческой культуры, он неизбежно несет в себе и определенные национальные черты, воплощает наиболее высокий уровень национального самосознания.

7. Методы и средства воспитательной работы.Арсенал педагогических средств является общим для всех школ, а также всеобщим являются и закономерности процесса воспитания, на основе учета, использования которых применятся методы, средства и приемы воспитания. Однако, поскольку каждое из используемых педагогом средств несет в себе всегда определенный заряд человеческой культуры, ее национальная форма не может не отразиться на оформлении, выражении этих методов, средств. В конкретном содержании воспитательной работы, в оформлении тех или иных ее средств, методов, не может не проявляться и специфика языка, и своеобразие содержания культуры, история народа.

8. Условия воспитательной работы. Подними нами понимается совокупность разнообразных природных и социальных условий, в которых осуществляется воспитательная работа и под воздействием которых также развивается, формируется личность воспитанников. Среди них – влияние семьи, и других взрослых людей, окружающих детей, и сверстников, и влияния определенного уклада хозяйственной, культурной жизни, влияние географических условий и связанных с ним специфических потребностей живущих в ней людей, и влияние существующих обычаев, народных традиций и т.п. Последние по своему характеру национальны. Однако фонд народной педагогики при различном лингвистическом оформлении является единым, в нем

отражается прежде всего особый поход к проблемам воспитания. И в то же время этот фонд как действующий в объективном процессе и в наши дни не остается неизменным, вместе с развитием общества развивается и он, изменяется его национальная специфика.

9. Результаты воспитательной работы. Своеобразие их состоит прежде всего в том, что они по своей сути не являются только ее результатами, на характеристике их сказывается влияние всех сторон жизни общества, хотя это не отрицает ведущей роли школы в объективном процессе воспитания подрастающего поколения. Элементы национальной специфики, которые как мы показали, находят отражение и в цели воспитания, и в личности воспитанников и воспитателей, и в конкретном содержании воспитательной работы, в выражении и оформлении ее средств, в условиях этой работы, не могут, естественно, не отразиться и на ее результатах, на развитии духовного мира детей.

Литература

1. Сокольников Ю.П. Системный анализ воспитания школьников. – М: 1986.
2. Смирнов С.И. Педагогические теории системы технологий. – М: 2004.
3. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. – Б. 2011.
4. Апышев Б. Педагогика. – Ош. 2012.
5. Апышев Б. Тарбия жараяны. – Ош. 2007.

B.Sh. Tajikova, docent, Z.Zh. Bubaeva, senior teacher, OshSU

The circumstances prejudging particularities of educators' work in a modern national school

The particularities of extra curricular activities in modern national schools are described in the article.

Key words: *educational system, modern national school, educationalwork .*

УДК: 494.3:894.341:371.302

Н.М. Темирова, окутуучу, ОшМУ

ЖОЖдордо мамлекеттик тилди интеграциялап окутуунун жолдору

Макалада ЖОЖдордо мамлекеттик тилди интеграциялап окутуунун жолдору, ыкмалары жөнүндө сөз болот.

Ачкыч сөздөр*: мамлекеттик тил, долбоор, программа, мугалим, предмет аралык байланыш, окутуу, ЖОЖ, сабак-конференция, сабактын модели, жаңы билим.*

В статье рассматривается методы обучение государственному языку путем интеграции в ВУЗах.

Ключевые слова: *государственный язык, проект, программа, учитель, межпредметные связи, учить, ВУЗ, урок-конференция, модель урока, новые знания.*

Учурда мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча мамлекет тарабынан да, жергиликтүү бийлик тарабынан да, ошондой эле, жогорку жана атайын кесиптик окуу жайлардын, мектептердин жетекчилиги тарабынан ар тараптуу камкордуктар көрүлүп, ар кандай долбоорлор, программалар, сынактар өткөрүлүп, мыкты делген иштер жалпы журтка сунушталууда. Ошентсе да, мамлекеттик тилди өз деңгээлинде окутуп, үйрөтүүдө

түздөн-түз көмөк көрсөтүп жаткан окутуучулар жана мугалимдер болуп саналат. Анткени, «А» арибин тааныгандан мектепти бүткөнгө чейин, андан ары жогорку окуу жайларында сабаттуулукка үйрөтүүчү сабак – бул кыргыз тили сабагы.

Бүгүнкү ааламдашуу мезгилинде окутуунун ар кандай формалары колдонулуп, салттык ыкмалардан четтеп, негизинен майнап бере турган интерактивдүү, инновациялык ыкмаларды колдоно баштадык. Билим берүү системасында педагогдордун арасында кандайдыр ажырымдын пайда болгондугун да тана албайбыз. Алсак, совет мезгилиндеги педагогдор сабакты өтүүдө салттык жана этнопедагогикалык ыкмаларга басым жасаса, андан кийинки жаштар батыш өлкөлөрүнүн сынчыл ойломду өстүрүү боюнча ыкмаларына басым жасашты. Албетте, биз мугалимдердин же окутуучулардын билим берүүдөгү ыкмасына сын-пикир бергенибиз жок, жөн гана сабактарды интеграциялап (предмет аралык байланыштырып) окутуу, анын ичинде мамлекеттик тилди ЖОЖдордо окутуу маселесине токтолгубуз келди.

Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди баштоочу жана улантуучу тайпаларда окутуу тарых, адеп, табигый илимдер менен байланышта окутулат. «Предмет аралык байланыш окутуунун илимийлүүлүгүн тереңдетет жана окуучулардын ар тараптуу ой жүгүртүүсүн өстүрөт» [3: 244], – дейт окумуштуу М.А. Зальдинер.

«Предмет аралык байланыш» деген термин советтик педагогикада кеңири кулач жайып, бул жаатта бир нече педагог-методисттер өз ойлорун билдиришкен жана окутуу ыкмаларынын негизги принциптерине кошушкан. Алсак, окумуштуулар И. Бекбоев жана А. Алимбеков бул тууралуу мындай дешет: «Предмет аралык байланыш – бул окуу предметтеринин арасындагы объективдүү максатка ылайыкташкан мазмундук дал келүүчүлүк. Мындай өз ара байланыштарды окутуунун мазмунун, формаларын, методдорун жана ыкмаларын эске алуу зарыл.

Предметтер аралык байланыш ЖОЖдордун (мектептин) программаларындагы жалпы мазмунду ажыратып берүүдө ачык көрүнөт. Мындай жалпы мазмундагы материал, биринчиден, түшүнүктөр, фактылар жана закондор (закон ченемдүүлүктөр) түрүндө, экинчиден, билгичтиктер жана көндүмдөр түрүндө туюнтулат.

Ар бир окуу предметинин предметтер аралык байланышы, биринчиден предметти окуп үйрөнүүнүн максатына, экинчиден, предметтер аралык материалдын түрүнө, үчүнчүдөн, аны пайдалануунун убактысына көз каранды, ал бирдей билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандырууга пайдаланылат» [2: 95-96].

Учурда жана буга чейин ЖОЖдордо предмет аралык байланышка негизделген сабактардын мындай бир формалары көп колдонулуп келет:

- материалга окшош же кайталаган билимдин мазмуну боюнча (адабиятты тарых, тил, орус адабияты, адеп сабактары менен байланыштыруу);
- көркөм сөз өнөрүндөгү чыгарманы анын искусствонун башка түрлөрүнө өткөн абалы менен салыштыруу (жазуучунун чыгармаларынын негизинде тартылган фильмдерди, живописти чыгармаларды, айкелдерди, бедиздерди, балеттерди, спектаклдерди ж.б. колдонуу менен)…

Соңку учурда предмет аралык байланыш дегенден дагы кененирээк түшүнүк айтыла баштады, бул предметтерди интеграциялап окутуу [4: 99-100].

Интеграция жана интеграциялык билим жөнүндө окумуштуу М. Тешебаев мындай деп жазат: «Интеграция бир нече предметтердин арасында болгон учурда да ар бир предметтин өз алдынчалыктарын, ар биринин жеке ордун жокко чыгарбайт, кайра аларды байытат. Интеграция системалуу билим берүү, ал өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт:

- интеграция-бүтүндүк;
- интеграция-процесс;
- интеграция-натыйжа.

Интеграция – билимдердин биримдигинин жана бирге өнүгүүсүнүн, балдарга бири-бирин толуктап туруусунун жалпы процесси. Предметтер аралык интеграция – бул билимдерди, ишенимдерди, практикалык аракеттерди бириктирүү. Интеграция – бул предметтерди айкалыштыруу, алардын тутумдашуу түйүндөрүн табуу жана ошонун оң натыйжасын көрүү» [5: 13-14].

ЖОЖдордо мамлекеттик тилди интеграциялап окутуу бул предметти ар тараптуу ачууга, анын ички мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жол ачат. Анткени, бул предмет аркылуу биз студенттердин кеп ишмердүүлүгүн, сүйлөө маданиятын, жазуу сабаттуулугун, дүйнө таанымын өркүндөтүп, өстүрө алабыз. Ошондой эле, кыргыз тилинин практикалык курсу дисциплинасы предмети ичинде (внутрипредметный); предметтер аралык; же башка предметтер (межпредметный) менен интеграциялоону жүргүзө алабыз.

Предметтин ички байланыштарында тигил же бул теманы өтүүдө салыштырып талдоо студенттин теманы андан да тереңирээк түшүнүүсүнө өбөлгө болот. Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тил бардык факультеттерде окутулат. Окутуу программасында бир гана грамматикалык темалар эмес, студенттин кеп ишмердүүлүгүн, маданий дүйнө таанымын өстүрүү боюнча лексикалык темалар да камтылат.

Алсак, «Синонимдер» деген грамматикалык теманы орус филологиясы факультетинин студенттерине өтүүдө, кыргыз тилиндеги синонимдер менен орус тилинин синонимдерин салыштырып окутсак, студенттерге бул тема жөнүндө түшүнүктү кеңири бере алабыз жана эки элдин тилдик каражаттарын салыштыруу, ошондой эле кепте колдонулушу тууралуу да маалымат беребиз.

Ал эми табият таануу жана география факультетинин химия адистигинде окуп жаткан студенттерге «Илимий стиль» деген теманы өтүүдө «Сабак-конференция» ыкмасын колдонсок, тема бир чети жеткиликтүү түшүндүрүлүп, бир чети илимий стилдин оозеки формада өтүү элементтери менен таанышууга, ошондой эле, студенттердин илимий стиль жөнүндөгү түшүнүктөрүн андан да тереңдетүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул тема окутуучунун гана кеби менен түшүндүрүлбөй, студенттердин сабакта аракети өзгөчө болот. Мисалы, сабактын моделин сунуш кылып көрөлү:

Сабактын темасы: Илимий стиль

Студенттерге бериле турган тапшырма алдын-ала берилет жана окутуучу тарабынан атайын программа түзүлөт (үлгү)

Жаш илимпоздордун (студенттердин) кыргыз тили сабагына карата “Илимий стиль, колдонулуу өзгөчөлүктөрү” аттуу темадагы конференциянын программасы

Корголуучу темалар:

1. ***“Илимий стилдин тарыхы”*** *– Абдиллаева Акмарал*
2. ***“Илимий стилдин кыргыз коомчулугунда жаралышы”*** *– Жолдошева Айдана*
3. ***“Илимий стилдин өзгөчөлүктөрү”****– Омарова Тахмина*
4. ***“Илимий стилдин белгилери”*** *–Муратали кызы Айнура*
5. ***“Илимий стилдин түрлөрү”****– Рустам кызы Таттыгүл*
6. ***“Илимий стилдин подстилдери”*** *–Алмазбек кызы Нурзада*
7. ***“Илимий стилдин фонетикасы”*** *– Сагынбек кызы Клара*
8. ***“Илимий стилдин лексикасы”*** *– Ньематилла кызы Гүлнара ..(ж.б. студенттерге ушул сыяктуу темалар бөлүнүп берилет).*

Калган студенттер конференциянын катышуучусу катары жалпы тапшырмаларга даярданып келишет жана талкуу учурунда темага

карай суроолорун бере алышат (программа жана студенттердин аттары болжолдуу берилди).

Бул сабакта окутуучу модератор катары кызмат кылат. Студент берилген тема боюнча жооп берет. Мисалы, бир студенттин окуган баяндамасынын түшүндүрмөсүнө токтололу.

Ньематилла кызы Гүлнара: ***"Илимий стилдин лексикасы"***

Кыргыз адабий тилинин бардык стилдери сыяктуу илимий стиль биринчи кезекте кыргыз тилинин негизги лексикалык корун түзгөн орток маанилүү сөздөрдү активдүү керектейт. Сөздөр түз маанисинде колдонулуп, көп маанилүүлүккө жол берилбейт. Терминдер, абстракттуу маанидеги сөздөр көп пайдаланылат. Бул өзгөчөлүктөр илимий стилдин тилдик мазмунунун негизин түзөт.

Илимий стилдин тилинин лексикасынын дагы бир катмарын жалпы илимий сөздөр түзөт. Мындай сөздөрдүн көбү интернационалдык сөздөр болот. Кыргыз илимий стилинин өнүгүү жана калыптануу мезгилинде кыргызча сөздөр да жалпы илимий сөздөрдүн катарын толуктады: талдоо, эсептөө, топтолуу, жиктелүү, биригүү, окуу китеби, топ, топчо, негизги, кошумча ж.б. Группа, подгруппа, класс, теорема, аксиома, закон, аргумент, классификация, синхрондук, диахрондук, интеграция сыяктуу интернационалдык сөздөр кирет. Бул сөздөрдүн тобун илимий стилде активдүү колдонулган деп аталат, деген ойдобуз, биздин пикирибизче, ошентип, жыйынтыктап айтканда, изилдөөнүн жыйынтыгына караганда деген сыяктуу сөздөр жана сөз айкаштары толуктайт.

Илимий стилдин лексикасын таблица түрүндө "Молекулалык жана молекулалык эмес түзүлүштөгү заттар" текстинин мисалында көрсөтсөк ***(мисалдар акылдуу доскадан көрсөтүлөт).***

Молекулалык жана молекулалык эмес түзүлүштөгү заттар

Катуу жана газ абалындагы заттар молекулалардан тургандыктан, алар молекулалык түзүлүштөгү заттарга кирет. Мындай заттардын мүнөздүү өкүлдөрүнүн бири – суу. Суунун кристаллчаларынын түзүлүшү схема түрүндө көрсөтүлгөн. Молекулалардан эмес, атомдордон же башка бөлүкчөлөрдөн турган заттар да белгилүү. Мындай заттар молекулалык эмес түзүлүштөгү заттар. Катуу (кристалл) абалдагы заттардын айрым бөлүкчөлөрү (молекулалары, атомдору) белгилүү бир ырааттуулукта жайгашуу менен, торчону элестеткен түзүлүштө болот. Ошондуктан, "заттардын кристалл торчосу" деген түшүнүк келип чыккан.

Орток маанилүү сөздөр	**Тармактык сөздөр**	**Илимий терминдер**	**Жалпы илимий сөздөр**
Заттар, суу, белгилүү, жайгашуу, мындай, келип чыккан	Атомдор, кристалл, торчо, суунун молекулалары, бөлүкчө	Суунун кристаллчалары, атомдор, молекула	Ошондуктан, схема, ырааттуулук, деген түшүнүк

Бул үлгүдөгү келтирилген мисалда илимий стилдин лексикасы жөнүндө түшүнүк берилип жатып, ал стилдин лексикалык катмарын аныктоо үчүн химия илиминен алынган текст пайдаланылды. Демек, кыргыз тили предмети химия предмети менен тыгыз байланышта каралып, интеграцияланды. Андан башка студент илимий конференциянын жүрүшү жөнүндө маалымат алып, өзүнө бөлүнгөн тапшырманы мүмкүн болушунча

жакшы аткарганга жетишти *(сабактын үлгүсү окутуучунун тажрыйбасынын негизинде алынды)*.

Эгерде билимдер окуучуларга (студенттерге) белгилүү системага ылайык берилсе, башкача айтканда, жаңы фактылар жана закон ченемдүүлүктөр мурда өздөштүрүлгөн материалдын логикалык натыйжасы катары келип чыгып, аны андан ары өнүктүрсө, анда окуучулардын (студенттердин) алган билимдери аң-сезимдүү да, бекем да болот. Мурда өздөштүрүлгөн фактылар окуучулардын (студенттердин) жаңы билимдерди алышына база болот [2:96].

Сабактарды интеграциялап окутуу – учурдагы билим берүүнүн эң эффективдүү жолдорунун бири болуп саналат. Анткени, мындай сабактар кадимки көнүмүш сабактардын жүрүшүнөн алыстатып, ар бир өтүлүүчү сабакка жаңы көз караш менен, жаңы ой менен даярданып, бир нече предметтердин алкагында ой жүгүртүүгө багыт боло алат.

Адабияттар

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер: 4-китеп. – Б.: Бийиктик, 2004.
2. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдери жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. – Б.: Бийиктик, 2011.
3. Зальдинер М., Тодоров Л., Губина Ф. Методика преподования русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А. Зальдинера. – Ташкент. “Укитувчи”. 1980.
4. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Б.: «Турар», 2013.
5. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар). Пед. илимд. канд. диссертация. – Б.: 2010.

N.M. Temirova, teacher, OshSU
nunay88@mail.ru

The methods of teaching of state language in High Educational Establishments through integration

The article touches upon the problems of teaching state languages at the High Educational Establishments through the way of integration.

***Key words**: state language, project, program, teacher, intersubject communications, to teach, High Educational Establishments, lesson-conference, model of a lesson, modern education.*

УДК: 397.15 (435.8) 010

Н.Д. Тилекова, доцент, ОшМСУ (КУУ)

Мектеп курсунда чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн үйрөтүүнүн актуалдуу маселелери

Макалада чыгыш адабиятынын айрым үлгүлөрүн мектеп курсунда окутуунун технологиялары Муса Жалил, Расул Гамзатов жана Назым Хикметтин поэзиясынын мисалында ишке ашырылат.

***Ачкыч сөздөр:** үйрөтүү, адеп-ахлак, үлгү, билим, технология, тарбия.*

В статье рассматриваются технологии обучения в школьном курсе литературы образцы восточной поэзии на примере творчеств Мусы Жалила, Расула Гамзатова и Назыма Хикмета.

Ключевые слова: *обучение, нравы, образец, знание, технология, воспитание.*

Республиканын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин адабият программасынын учурда колдонулуп жаткан соңку редакциясынын программалык сунуштарына ылайык VII класста “Чыгыш адабиятынан” деген жалпы бөлүмдүн астында түрк акыны Назым Хикметтин “Пенденин макулуктай бир түркөйү”, “Керээз”, “Мажүрүм тал”, “Мамедге соңку катым” сыяктуу классикалык үлгүдөгү ырларын окутууга 2 саат каралган. Буга удаа башкыр акыны Муса Жалилдин “Алман элинде”, “Ишенбе”, “Эрк”, “Айрылуу”, “Ачынуу саптары”, “Кул”, “Доско” жана “Белегим” деген ырларын окутууга 3 саат, авар акыны Расул Гамзатовдун айтылуу “Менин Дагестаным” аттуу дастан-поэмасынан үзүндүлөрдү окутууга да 3 саат убакыт каралган [1].

Аталган акындар жана алардын программа сунуш кылган чыгармалары чыгыш классикалык адабиятынын мыкты үлгүлөрү катары мектеп курсунда көп жылдардан бери окутулуп келе жатканына карабай, аларды үйрөтүүнүн натыйжалуу технологияларын сунуш кылган педагогикалык же илимий-методикалык эмгектердин саналуу гана болгондугу, илимий изилдөөлөрдүн, газета-журналдык макалаларында аз санда жарыялангандыгын белгилөөгө болот. Ошондуктан бул жагдай мектеп мугалимдери үчүн бир катар кыйынчылыктарды жаратып келүүдө. Ал кандай кыйынчылыктар? Айталы, жетинчи класс адабияттын мектеп курсундагы өткөөл мезгил (этап), тагыраак айтканда, адабияттык окуу (литературное чтение) курсунун жыйынтыктоочу классы, бешинчи класстан башталган адабияттык окуу курсу мына ушул жетинчи класста жыйынтыкталат да, адабияттын кийинки окуу курсуна өтүүгө даярдыктар көрүлө баштаган класс ушул. Демек, бул этаптын өзүнө жараша бир катар өзгөчөлүктөрү бар. Андай өзгөчөлүктөрдүн айрымдарын программанын “түшүнүк кат” бөлүмүнөн да көрөбүз, анда минтип айтылат: “Биринчи этап − бул адабияттык окуу. Мында окуучулар айрым-айрым чыгармалар, алардын үзүндүлөрү, жомок, макал-ылакап жана башка жеке-жеке жанрлар, ал жанрлардын эреже-жолуна ылайык жазылган, түзүлгөн кээ бир көркөм дөөлөттөр менен таанышат. Адабият теориясынан элементардык маалымат алышат. Бул класстарда жазуучунун жандуу сөзүн добушун чыгарып окуу, үн кубултуп көркөм окуу чоң орунду ээлейт. Текстти көркөм окуу жагынан мугалим окуучуларга үлгү болушу керек. Адабий текстти үйрөнүү, көркөм окуу, тилдик талдоо чыгарманы аналитикалык талдоолор менен айкалыштырылышы максатка ылайыктуу. Адабий каарман, көркөм чыгарманын жанрлары, тектери менен түрлөрү, алардын айырмасы, сюжет, троп жана анын түрлөрү тууралуу маалымат алышат” [1]. Программада акын, жазуучулардын өмүрү-чыгармачылыгын окутуп-үйрөтүүнүн үч түрү сунуш кылынган. Биринчиси, акын, жазуучулардын өмүрүнөн, жалпы чыгармачылыгынан өтө кыскача кабар берүү (бул айрыкча V, VII класстар үчүн), мында акындын же жазуучунун класста өтүлүп жаткан ырына жараша анын чыгармачылыгынын урунттуу учурлары тууралуу гана маалымат берилет; экинчиси, акын, жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылык жолу жалпы маалымат түрүндө, мында мугалим акындын же жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу жалпы мүнөздөгү маалыматын берет; үчүнчүсү, класста чыгармалары окулуп жаткан акындын же жазуучунун өмүр жолу менен чыгармачылыгы боюнча толук мааламат берилет [2].

Демек, орто мектептин курсунда чыгармачылыгы үйрөнүлүп жаткан тигил же бул акындын, жазуучунун же драматургдун өмүр-таржымалын жана чыгармачылык жолун кошо үйрөтүү − чоң мааниге ээ, анткени анын бүтүндөй чыгармачылыгы өзүнүн өмүр жолу менен тыгыз байланышта болот. Айталы, ошол эле Муса Жалилдин айтылуу “Маобит дептерлери” акындын экинчи дүйнөлүк согуш учурундагы фашисттик Германиянын концлагерлериндеги аскердик туткундун көргөн азабы тууралуу реалдуу

баяндайт, ал окуялар акындын өмүрүндөгү урунттуу учурлары болгону да талашсыз. Программа сунуш кылган чыгыш адабиятынын үлгүлөрүнөн түрк акыны Назым Хикметтин да авар акыны Расул Гамзатовдун да пенделик жеке тагдырлары мында сунуш кылынган ырларында толук чагылдырылган [2].

Дегинкиси, тигил же бул акындын, жазуучунун же драматургдун адабий мурасын, тигил же бул жанрдагы көркөм чыгарманы же болбосо тигил же бул мезгилдеги адабий мурасты, же болбосо тигил же бул элдин, улуттун өкүлүнүн көркөм чыгармасын мектеп курсунда окутуу сунушу бир катар принципиалдуу талап-критерийлердин негизинде жүргүзүлөт, андай талап-критерийлер адабият программасында да белгиленген. Асыресе, жанрдык-тематикалык талап-критерийлерге ылайык сунуш кылынган чыгармалардын жанрдык жана тематикалык ар түрдүүлүгү эске алынса, көркөмдүк-эстетикалык талап-критерийлердин негизинде сунуш кылынып жаткан чыгарманын көркөм формасынын кооздугу, анын окурмандар арасындагы рейтингинин жогорулугу, окумалдуулугу эске алынат. Адеп-ахлактык (нравалык) талап-критерийлердин талаптарына ылайык сунуш кылынып жаткан көркөм мурастын моралдык-этикалык бийик асыл нарктарга, гуманисттик идеяларга тарбиялоочу мүмкүнчүлүктөрү, таалим-тарбиялык жана таанытуучулук потенциалы эске алынса, педагогикалык-психологиялык талап-критерийлердин талаптарына ылайык сунуш кылынып жаткан көркөм чыгарманын окуучунун курактык өзгөчөлүгүнө, билим деңгээли менен кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө, таанып-билүү кызыкчылыгына, кругозоруна, муктаждыктарына ылайык келиши керек. Ал эми тилдик-лингвистикалык талап-критерийлерге ылайык тандалып сунуш кылынып жаткан чыгарманын адабий тилдин нормаларында болушу жана жалпы калк үчүн мүнөздүү речтик абалы эске алынат [3].

Эгерде көп жылдардан бери улуттук адабияттын мектеп курсунун жетинчи класстарына чыгыш адабиятынын мыкты үлгүлөрү катары Назым Хикметтин, Муса Жалилдин жана Расул Гамзатовдун поэтикалык мурастары программа аркылуу милдетүү өздөштүрүү сунуш кылынган болсо, анда аталган акындардын сунуш кылынган адабий мурастары жогорудагы талап-критерийлерге толугу менен жооп берет деп кесе айтууга негиз бар.

Андай болгон күндө алардын адабий мурастарын аталган класстын окуучуларынын курактык өзгөчөлүктөрүн, камылгаларын, буга чейин алган адабий, тилдик-лингвистикалык билимин, билгичтиктерин жана көндүм-адаттарын эске алуу менен аталган акындардын сунуш кылынган адабий мурастарынын мисалында жалпы чыгармачылык дүйнөсүн өздөштүрүү, жөн эле өздөштүрүү үчүн сабактарды өтүп коюу эмес, натыйжалуу сабактардын структурасын түзүү милдети турат. Бул үчүн мугалим, методист же окумуштуу-изилдөөчү адабий мурастарды окутуунун улуттук педагогика менен методика илимдеринде буга чейин жасалган иштердин жалпы абалы менен ичкертен таанышып чыгуу милдетин унутпашы керек.

Кыргыз адабиятын мектеп курсунда, кесиптик билим берүүчү окуу жайларда жана жогорку окуу жайларында окутуунун педагогикалык жана методикалык технологиялары менен көптөн бери эмгектенип жүргөн окумуштуулар К. Иманалиев, Б. Алымов, С. Байгазиев, Н. Ишекеев, А. Муратов, С. Батаканова, С. Рысбаев, Т. Мусамбетов, А. Турдугулов, С. Момуналиев, Д. Саалиева, Б. Оторбаев сыяктуу окумуштуулардын, соңку он-он беш жылдын аралыгында окутуу методикасына аралашкан жаш илимпоз-методисттердин эмгектерин терең өздөштүрүү милдети турат.

Мектеп курсунда кыргыз адабияты сабактарынын алкагында чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн үйрөтүү иштеринин актуалдуулугу ал үлгүлөр аркылуу бүтүндөй чыгыш элдеринин адабий-маданий мурастары менен окуучуну тааныштыруу милдетин аркалагандыгы менен жана бул боюнча мугалимдердин колунда методикалык сунуш-иштелмелердин жок экендиги менен гана түшүндүрүлбөйт. Мындай иштин актуалдуу, заманбап жумуш экендиги мындан кыйла тереңде. Айталы, тигил же бул көркөм мурасты

анализдөө, кабыл алуу, аны адабий-эстетикалык өңүттөн трактовкалоо, түшүндүрүү талаптары соңку мезгилде түп тамырынан бери өзгөрдү, мурда мыкты жазылган деп таанылган чыгармалар четке кагылып, мамлекеттик цензура коё бербеген, окурман журтчулугуна жетпей жүргөн адабий-маданий мурастар кайрадан калыбына келтирилип, реабилитацияланып өздөштүрүлө баштады. Экинчи жагынан мектеп окуучусунун адабий-маданий мурастарга болгон мамилеси да кыйла өзгөрүп, аны эми катардагы көркөм мурас менен таң калтыруу өтө кыйынга туруп калды. Окуучунун адабий китеп окубай калганын айтпаганда да дүйнөлүк интернет уюлдары аркылуу өздөштүрүп алган маалыматтары адабий-маданий мурас маселесине келгенде башкача (вертуалдуу же ирреалдуу дейбизби) кабылдоо тенденциясы өкүм сүрүп турган мезгил. Мунун натыйжасында нукура адабий-эстетикалык бийиктиктен кароого толук укугу бар көркөм мурастар кептин түз маанисинде, жабыркап калуу коркунучуна кириптер болуудан оолак эмес [4].

Мына ушундай шартта айрыкча, мектеп жашынан окуучуга көркөм адабиятты кызыгып окуу, алардан таасир алуу (айрыкча поэзиядан ырахат алуу) көндүмдөрүн үйрөтүү милдети ушул адабият сабактарында жүргүзүлөөрү белгилүү. Назым Хикметтин “Пенденин макулуктай бир түркөйү”, “Керээз”, “Мажүрүм тал”, “Мамедге соңку катым” сыяктуу поэтикалык мурастарын окутуу аркылуу мектеп окуучусунун акындын бул ырларындагы лирикалык каармандын эркиндикке умтулуусу, күрөш идеясы, адам рухунун күчү, акындын ырларындагы поэтикалык ойлордун салмактуулугу, таамайлыгы менен таасирдүүлүгү сыяктуу билим, билгичтиктерди калыптандыруу милдети турат. Муса Жалилдин “Алман элинде”, “Ишенбе”, “Эрк”, “Айрылуу”, “Ачынуу саптары”, “Кул”, “Доско” жана “Белегим”, Расул Гамзатовдун айтылуу “Менин Дагестаным” аттуу дастан-поэмасынан үзүндүлөрдү окутуу аркылуу аталган акындардын ойлорунун бийиктиги, поэтикалуулугу, философиялык маанисинин тереңдиги, элдик тилдин чебер колдонулушу, тарбиялык таасиринин күчтүүлүгү, адамдын өткөн тарыхы менен бүгүнкү күнүнүн алака-катышы сыяктуу нукура билим, билгичтик, көндүм-адаттарды калыптандыруу милдети турат.

Ушул жерде лириканы окутуу багытында олуттуу орду жана эмгеги бар окумуштуу С.Момуналиевдин төмөнкү пикирин келтирүүнүн өңүтү келип турат. Ал адабиятты, анын ичинде лириканы окутуу жөнүндө минтип жазыптыр: “Анткени ар кандай илимдердин учуру да , келечеги да болочоктогу муундардын маданиятына, адабиятка, анын ичинен, көркөм тексттин өзүнө болгон мамилесине көз каранды экендигин эч кимибиз унутпообуз шарт. Орустун улуу жазуучусу Ф. Достоевский өзүнүн 1863-1864-жылкы күндөлүк дептерине: «2 х 2 – илим эмес, факты гана. Бүт болгон фактыларды издеп табуу, ачуу – илим эмес, мына ошол фактылар менен иштөө – бул илим», – деп жазыптыр. Чындыгында эле, акын-жазуучулардын өмүр баянын билип коюу, чыгармаларынын аттарын атап, ырлардан айрым саптарды жатка айтып коюу бул али адабият сабагы эмес, мына ушул акын-жазуучулар, алардын көркөм дөөлөттөрүн жүрөгү менен кабыл алып, ага толкунданып, сүйүнүп-сүрдүгүп окуп чыгып, сезим менен ой элегинен өткөрүү гана адабият сабагы болот. Адабиятты окутуунун ар кандай технологиялары менен формаларын издеп табуу, аны мектеп турмушуна кийирүү аракети да мына ушулар аркылуу түшүндүрүлөт” [5].

Сөз зергерлеринин көркөм туундуларын окутуунун түпкү максаты – окуучуну ошол өзү окуп, үйрөнүп жаткан акындын турмуш кубулушун көрүү, ага баа берүү жана рахат алуу деңгээлине көтөрүү. Бул үчүн, эң биринчи, мугалимдин өзүнүн адабий даярдыгы, методикалык чеберчилиги, окутуу техникасы жогору болушу керек, экинчи, ал окуучулардын курактык, психологиялык, индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн мыкты билиши зарыл, соңкусу учурдун окутуу технологиялары менен интерактивдүү методдорун өз сабагында ыктуу колдоно алышы шарт. Мына ушул талаптарды жетекчиликке алганда гана, мугалимдин ар кандай акын жөнүндө өткөн сабагы окуучуну кайдыгер калтырбай,

кызыгуусун жаратып, анын активдүү аракеттенишине өбөлгө түзүп, жан дүйнөсү бай, мекенчил, чыгармачыл инсан катары калыптанышына жардам берет.

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн. Оңдолуп, толукталып, төртүнчү басылышы. – Бишкек, 2011. 66 бет.
2. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1981(I китеп), 1984 (II китеп). 333 бет.
3. Муратов А. Адабият ыйман сабагы. – Бишкек: Кыргызстан, 1993. 142 бет.
4. Байгазиев С., Рысбаев С. Педагогикалык тажрыйба: изденүүлөр жана табылгалар. – Бишкек, 1992. 123 бет
5. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. – Бишкек: 272-бет.
6. Кыргыз адабияты: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түз.: Ж. Шериев, А. Муратов. – Бишкек, 1994, 2004. 177 бет.

N.D. Tilekova, docent, OshSSU (KUU)
etilekova74@inbox.ru

Urcent issues of teaching models of eastern literature in school curriculum

The article touches upon the teaching techniques in the school curriculum of literature of examples of the oriental poetry on the model of the creative work of Musa Jalil, Rasul Gamzatov and Nazym Hikmet.

Key words: *and deepen styles labor, sample, knowledge, technology,education.*

УДК: 378.14.

Г.Б. Төлөнова, окутуучу, ОшМУ

“Эне тил –улут тагдыры” темасын куратордук саатта өтүүнүн ыкмасы

Макалада куратордук саатта мамлекеттик тилди окутуунун айрым ыкмалары берилди.

Ачкыч сөздөр: *куратор, студент, мамлекеттик тил, тил мыйзамы, гимн, конституция.*

В этой статье даны некоторые методы обучения государственного языка на кураторских занятиях.

Ключевые слова: *куратор, студент, государственный язык, языковой закон, гимн, конституция.*

Студент жаштарды тарбиялоо ар бир окутуучунун кесиптик милдети жана коом алдындагы инсандык парзы болуп эсептелинет. Анткени студенттик тайпада жүргүзгөн куратордун иш аракети окутуучунун педагогикалык ишмердүүлүгүнүн бир бөлүгү болуп саналат. Себеби окуу жайда билим алуу менен кошо тарбиянын түрдүү багыттары боюнча студенттерди инсандык калыптандыруу процесси жүрөт. Ар бир студенттин окуу жайдагы кеңешчиси, жакын адамы – бул куратор. Анткени куратордун жардамы менен студенттердин сабактарга катышуу жана жетишүү көрсөткүчтөрү жогорулап,анын өткөргөн куратордук сааты тайпадагы студенттерди үзгүлтүксүз тарбиялоонун негизги каражаты катары эсептелинип, тайпадагы студенттердин күнүмдүк билим алууга болгон мамилеси, тартиби жумасына бир жолу жыйынтыкталып, көзөмөлдөнүп турулат. Натыйжада студенттердин билим алууга, факультетте өткөрүлгөн ар кандай коомдук

иштерге катышууга болгон жоопкерчилиги күчөп, андан ары өнүгүүгө кадам ташталат [2; 3].

Окуу жылынын башында кафедра тарабынан бекитилген жылдык иш-план боюнча сентябрь айынын үчүнчү жумасында мамлекеттик тил күнүнө карата "Эне тил – улут тагдыры" деген темада куратордук саат өтүлөт. Сабактын максаты студенттерди эли – жерин сүйүүгө, мекенди коргоого, эне тилин кастарлап – кадырлоого, патриоттуулукка тарбиялоо болуп эсептелет. Алгач куратор тарабынан муз жаргыч катары доскага тилге, сөзгө байланыштуу болгон жарым жартылай жазылган макал-лакаптар доскага илинет, макалдарды студенттерге толуктоо үчүн тапшырма берилет:

1. Адамзатты _____ бузат, (сөз).
   Тоону, ташты_____ бузат, (сел).
2. Жакшы _____ жан эргитет, (сөз)
   Жаман _____ жан кейитет. (сөз).
3. _____ бал да тамат, уу да тамат (Тилден).
4. Тууган катары кучакташтырган да -___ (тил),
   Душман катары бычакташтырган да - ___(тил).
5. Тегирмен жүгүрсө, ун чыгат,
   ____ келжиресе, чыр чыгат (тил).
6. Сулуунун көркү-көзүндө
   Чечендин көркү _____ (сөзүндө).
7. _____ октон өткүр. (Орундуу сөз)
8. _____ элди булгайт, (Оозу жаман)
   Өтүгү жаман төрдү булгайт.

Макалдар толукталган соң, мааниси чечмеленип, түшүндүрүлүп, өз ойлорун тайпада ортого салышат.

Андан соң доскага таблица илинет [1; 39]. Куратор студенттерге мамлекеттик тил мыйзамы, гимн, конституция жөнүндө маалымат берет.

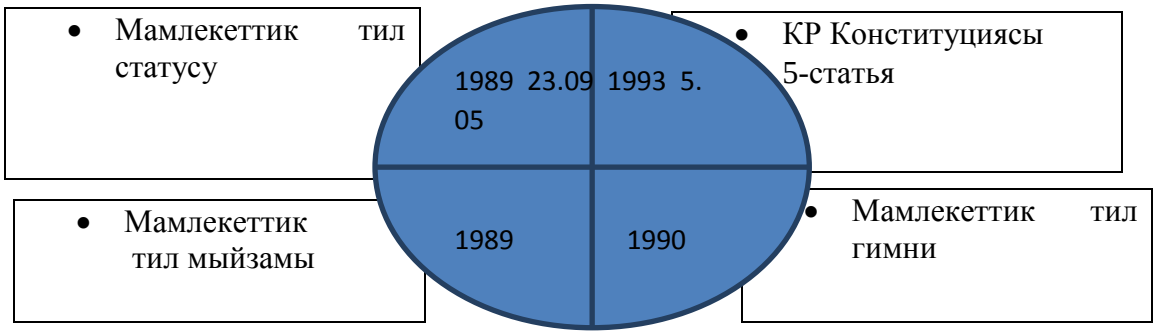

Жогорудагы маалыматтардан соң, студенттерге текст таратылып, инсерт ыкмасын пайдалануу менен окушат. Инсерт ыкмасын колдонуунун шарты төмөндөгүчө:

Белги √	**Белги +**	**Белги -**	**Белги ?**
Тексттеги маалымат менен мурда тааныш болсоңор койгула	Силер үчүн жаңылык болсо койгула	Силер билем деген түшүнүккө карама-каршы келсе койгула	Түшүнүксүз болуп, ал жөнүндө кенен маалымат алам десеңер койгула.

Кылым карыткан кыргыз тили

Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили. Чыгыш теги боюнча түрк тилдерине кирет. Буга чейин кыргыз тили көбүнчө оозеки формада гана колдонулуп келди. Кыргыз элинде тээ илгертен эле кат тааныган айрым адамдар болгон.

Кыргыздар пайдаланган азыркы алфавитке чейин бир катар башка жазууларды колдонуп келишти. Тарыхый маалыматтарга караганда, алар байыркы түрк урууларына таандык болгон Орхон – Енисейлик рун жазмасын колдонушкан. Андан соң араб, латын алфавиттерине негизделген жазууга ээ болушту. 1940-жылдан баштап азыркы колдонулуп келе жаткан алфавитке өтүштү.

1989-жылдын 23-сентябрында кыргыз адабий тилине “Мамлекеттик тил” деген бийик статус берген атайын мыйзам кабыл алынган. Бул мыйзам кыргыз тилинин өсүп-өнүгүшүнө мамлекеттик камкордук көрүүнү, кыргыз тилин түбөлүккө сактап калууну көздөйт.

Кыргыз тили Мамлекеттик тил статусун алуу менен, Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын тилдеринин өнүгүшүнө кам көрүү Конституцияда, тил мыйзамында баса көрсөтүлгөн. Ошондуктан мектептерде орус, өзбек, казак, дуңган жана башка тилдерде окутуу жүргүзүлүүдө. Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши кабыл алган мыйзамдар мамлекеттик жана расмий тилдерде жарыяланат. Иш кагаздары, сот иштери мамлекеттик жана расмий тилдерде жүргүзүлөт.

Эгерде айыпкер сот иши жүрүп жаткан тилди билбесе, анда ага эне тилде сүйлөө же тилмечтен пайдалануу укугу берилет.

Кыргыз тилине Мамлекеттик тил статусунун берилиши–адилеттүүлүктү калыбына келтирүүгө болгон зор кадам. Ошону менен бирге коомдун руханий жаңылануунга, жаңыча ой жүгүртүүгө багыт алуусу.

Тил – улуттун баа жеткис зор байлыгы. Тил – улуттук руханий курал, ал улуттун мүнөзүн, өз алдынчалгын айкындайт. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили – кыргыз тили. Ал бардык мекеме-ишканаларда, уюмдарда, билим берүүдө, маданиятта, массалык маалымат каражаттарында, байланыш тармактарында, илимде, мамлекеттик, өкмөттүк башкаруу органдарында, коомдук уюмдарда жана жеке менчик тармактарында, транспортто, соода-сатык, саламаттыкты сактоо, тейлөө ишканаларында колдонулат.

Мамлекеттик тил – улуттардын ортосундагы байланыштын, пикир алышуунун куралы [1;52].

Ошентип, текст окулуп бүткөндөн кийин жогорудагыдай графа болжолдуу толтурулат. Алган маалыматтарды чагылдырган бул метод ИНСЕРТстратегиясы же маалыматтарды түшүнүү, байкоо каражаты. Эффективдүү окуу жана ойлоо үчүн белги коюунун интерактивдүү системасы (англис тилиндеги аталышынын баш тамгасынан алынган бул процедура) мурунку билимдерди эске түшүрүү менен башталат да, тексттен ал түшүнүктү белгилөө үчүн суроо берүү менен тексттен кезиккен ал маалыматтардын ар кандай түрлөрүн жандыруу методу болуп эсептелинет.

Ошентип, тексттен алынган түшүнүктөр жогоруда көрсөтулгон төрт белги аркылуу чагылдырылат. Эскерте кетүүчү нерсе ар бир сүйлөмгө белги коюунун кажети жок. Адегенде текстти толук окуп алып туруп,кийин экинчи ирет окуй баштаганыңарда койсоңор болот. Кээде кое турган белгилериңер кээ бир абзацтарга туура келиши мүмкүн, ошондуктан белгини текст окулуп бүткөндөн кийин койгон оң [3; 55].

Андан соң куратор тарабынан студенттерге көркөм окуу үчүн акындардын ырлары таратылып, убакыт берилет. Студенттер ырларды көркөм окуп, мазмунун талдашат.

1-студент:

Сөз

Биздин элде баалайт сөздү башынан,
Бир сөз үчүн түшүп берген атынан.

Бир сөз үчүн бири-бирин чабышкан,
Бир сөз үчүн бир туугандай табышкан.

Кан майданда Мекен деген сөз үчүн,
Кайран кыргыз кардай үрөп өз күчүн,
Аткармакка тууган элдин тилегин,
Тайманбастан окко тосту жүрөгүн.

(А. Кадыров) [5;143].

2-студент:

Эне тилим

Отко салсаң, чокко салсаң күйбөгөн,
Жоголгон жок, кеткени жок дүйнөдөн.
Эне тилим нечен кылым карыткан,
Ушул тилде бабам Манас сүйлөгөн.

Турган чакта жергебизде аш толуп,
Эне тилим жадырасын жаз болуп.
Эгерде ким эне тилин жерисе,
Катып калсын, кыймылдабай таш болуп.

(Д. Юсупов) [5;164].

3-студент:

Эне тилим – канатым

Тилиң барбы – журтсуң, элсиң, пендесиң,
Тагдырыңды, тарыхыңды жиктеген.
Бул жарыкта тилсиз болсоң, айла жок,
Бир макулуксуң жан ачыта тиктеген.

Менин тилим – күч канатым, кут тилим,
Манас бабам жар чакыра сүйлөгөн.
Бул жашоонун бүтпөс ыры сыяктуу,
Бүт өмүрдө төл тилимди үйрөнөм!

(Т. Жороев) [5;171].

4-студент:

Эне тилим

Өгөө болуп, өгөй берет дайыма,
Күндүр – түндүр тынчтык бербей жаныма.
Эки дүйнө унутууга акым жок,
Эне тилди сиңген каны – жаныма!

Эне тилим эчен кылым карытты,
Күбө тартам күжүлдөгөн тарыхты.
Кыргыз эли эчен кыйын кезеңде
Кыл чайнашып, кылыч сууруп чабышты.

Эне тилим эчен кылым карыткан,
Эч ким аны өчүрө албайт Тарыхтан!

(Т. Нурманбетов) [5;173].

Жыйынтыгында, бул куратордук сааттан студенттер Мамлекеттик тил статусу жөнүндө маалыматтарды алышып, тил жөнүндө макал-лакаптарды, акындардын ырларын окушуп, талдашып, талкуулашып, алардын чыгармачылыктары жөнүндө көптү билүүгө

жетишишет. Эне тилибиздин тагдыры-улутубуздун тагдыры экендигин жан дүйнөлөрүндө калыптандырышып, аны сыйлап кадырлоону үйрөнүп, таалим – тарбия алышат.

Адабияттар

1. Акунова А.Р., Чокошева Б.С. Жогорку мектепте “Кыргыз тилинин практикалык курсун” окутуунун кредиттик технологиясына негиздеп үйрөтүү. – Бишкек. 2013. – 52 б.
2. Куратордук журнал. Түзгөн: Божонов З. ОшМУ, 2013. – 3-б.
3. Үкүева Б.К. Жогорку окуу жайларында студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатууда окутуунун жаңы технологияларын колдонуунун илимий – педагогикалык негиздери. – Ош. 2012-ж. – 55-б.
4. Чокошева Б.С., Акунова А.Р. Кыргыз тилинин практикалык курсу. 1-бөлүм. – Бишкек. 2010.
5. Эне тил – улут тагдыры. Түзгөндөр: Жалилов А., Абдиманап уулу А. – Ош, 2009.

G.B. Tolonova, teacher, OshSU, FJC

“Native language is a nation problem” teaching with the special methods at the curator lesson

This article is devoted to teaching the native language with special methods at the curator lessons at the Universities.

Key words: *curator, a student, a native language, State law, national anthem, constitution.*

УДК:(1-04)(575.2)(575.3)

Сарыбаев Э.А., соискатель,
Институт философии и политико-правовых исследований НАН КР

Состояние пограничных проблем Кыргызстана с Таджикистаном и пути их регулирования

Илимий макалада эки өлкөнүн чек ара маселелеринин абалы жана аларды чечүү жолдору, чыр чатактардын себептери, ошондой эле кыргыз-тажик байланыштарына тоскоол болгон жагдайлар камтылган.

Материалдык далилдөөлөрдүн негизинде Кыргызстан менен Тажикистандын көйгөйлүү маселелерге карата болгон кыймыл арекеттери жана чыр чатактарды болтурбоого багытталган алдын алуу иш чаралары көрсөтүлгөн.

Делимитация жана демаркация боюнча сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыктары жана тараптардын аймактагы чыр чатактардын денгээлин басаңдаттууга багытталган бирдиктүү аракеттери көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: *делимитация, демаркация, чыр чатак, чек арар, сүйлөшүүлөр, чечүү, аракеттер, бирдиктүү.*

В научной статье рассматриваются пограничные проблемы двух стран и пути их регулирования, реальные угрозы и причины инцидентов, а также тормозящие факторы кыргызско-таджикского взаимодействия.

На основе фактического материала показывается как Кыргызстан и Таджикистан реагирует на проблему и применяет превентивные меры для урегулирования пограничных конфликтов. Результаты переговорных процессов по делимитации и демаркации государственной границы и совместные усилия сторон, нацеленные для снижения конфликтного потенциала в регионе.

Ключевые слова: *делимитация, демаркация, угроза, переговоры, урегулирования, пограничные конфликты, реакция.*

В целом, кыргызско-таджикские межгосударственные отношения развиваются достаточно успешно. Между нашими странами нет существенных противоречий (за исключением вопросов границ), которые бы негативным образом отражались на общее состояние двусторонних отношений. Обе стороны обоюдно заинтересованы в поступательных и взаимовыгодных связях, переводе отношений в плоскость практических и регулярных контактов в самых различных сферах сотрудничества. Самое главное – эти отношения стабильны и предсказуемы.

Однако, вопросы приграничного сотрудничества и взаимоотношений на кыргызско – таджикской границе еще требуют пристального внимания и время от времени возникают проблемы на участках границы.

Ситуация в приграничных районах Кыргызстана с Таджикистаном отличается от прошлого по нескольким важным аспектам: границы стали более глубоко врезанными (устоявшимися), население больше привыкло жить в условиях новых независимых государств, так как советская эпоха уже в далеком прошлом, а новая инфраструктура построена таким образом, чтобы способствовать сегрегации, а не интеграции.

Приграничные отношения между Кыргызстаном и Таджикистаном претерпели значительное усовершенствование за прошлое десятилетие. Комплекс приграничных проблем рассматривается Правительством Таджикистана в свете добрососедских отношений и сотрудничества с Кыргызстаном. Вместе с тем, несмотря на то, что после приобретения независимости республиками минуло уже более двадцати лет, граница все еще полностью не определена. За прошедший этап кыргызско-таджикских переговоров стало возможным согласование прохождения линии границы на протяжении 541 км, в основном в горных условиях, что составляет более 50% ее протяженности. Вместе с тем, согласование местоположения линии границы в долинной части сопряжено с большими трудностями, преодоление которых является сверхзадачей правительственных делегаций [1].

Самые спорные части границы не согласованы, и процесс определения границ замедлился. Официально, Межправительственная Комиссия по определению и установлению границ, так называемая Паритетная Комиссия, продолжает свою работу, но фактически, информации о продвижении ее работы нет. С другой стороны, «наиболее вероятно, что власти с обеих сторон пришли к выводу, что проблема в приграничных сообществах, особенно в Чоркух и Ворухе настолько взрывоопасная, что любое движение вызовет дальнейшую неудовлетворенность и может вызвать непредсказуемые последствия.

В 2000 – 2001 годах были отмечены участившиеся факты напряженности по спорным земельным участкам между гражданами Таджикистана и Кыргызстана. Тогда в ходе неоднократных переговоров, проведенных между государственными администрациями двух районов, была достигнута договоренность о том, что на спорных территориях гражданами двух республик не будут проводиться работы по освоению земель и осуществления строительства до окончания работы Межправительственной паритетной комиссии по делимитации и демаркации госграниц. В 2005 – 2006 годах были отмечены отдельные инциденты по спорным территориям на границе между селом Мин-Булак Баткенского района и селом Сурх Исфаринского района.

Стороны взаимно обвиняют друг друга в заселении спорных территорий: таджики называют это «захватом спорных территорий» со стороны кыргызского населения, на использование которых наложено «вето», кыргызы обозначают этот процесс «незаконной ползучей миграцией» таджикского населения на свои территории. В основе этих обвинений также лежит «головоломка» с наличием разных карт. Эти процессы, в

основном, как с той, так и с другой стороны, наблюдаются в муниципалитетах Аксай (села Кокташ, участки Кара и Чекдобо), Самаркандек (села Минбулак и Минорук) и Актатыр (села Учдобо и Керметоо) и прилегающими к ним джамоатами Чоркух (Лангар, участок Сиёхкух, махали Какыр и Сомониен, село Ходжаи Аъло), Сурх и Ворух.

Хотя в последнее время данный процесс пошел на убыль, в силу разъяснительных работ со стороны властей и мероприятий по правовому просвещению среди населения, он все еще остается актуальным. В последние годы наблюдался бурный процесс внутренней миграции сельского населения Кыргызстана в экономически развитые регионы страны, который привел к массовому оттоку жителей кыргызских приграничных сообществ, что способствовало незаконным сделкам по купле-продаже этих участков между гражданами Кыргызстана и Таджикистана. Необходимо подчеркнуть, что юридически неоформленные сделки, в будущем, после завершения процесса демаркации границ могут привести к новым конфликтам [2].

Пограничные инциденты на кыргызско-таджикской государственной границе, которые произошли в 2013-2014 годы, не являются новым явлением, так как подобные мероприятия уже вспыхивали раньше. Тем не менее, масштабы и интенсивность отличаются, а также скорость, с которой происходит мобилизация, и камни и палки уже приносятся на место действий.

Межправительственная комиссия по делимитации и демаркации кыргызско-таджикской границы, по сути, не продвинулась вперед с той точки, в какой она была в 2002 году, и к настоящему времени уже закончились аргументы друг для друга. Стороны продолжают спорить о том, какие карты должны сформировать правовую основу для разграничения. В отсутствии новых аргументов, можно только изменить состав и статус Комиссии, который был возведен в уровне заместителей премьер-министров.

Однако, состояние пограничных проблем Кыргызстана с Таджикистаном остается на сегодня одним из самых конфликтогенных факторов как внутри самих таджикских сообществ, так и во взаимоотношениях с соседними приграничными кыргызскими сообществами. Доступ к земле самая сложная ситуация, если не сказать критическая, в настоящее время наблюдается в таджикском джамоате Чоркух, где проживают 33772 человек. Если в связи с нехваткой земли 3-4 года назад на душу населения в джамоате Чоркух приходилось 0,03 га земли, то ныне в джамоатах Чоркух и Сурх доля земли на каждого человека, по официальным данным администрации города Исфары, в 4 раза меньше по сравнению с общим показателем по району. В джамоате Чоркух сегодня на каждого жителя приходится всего 2,4 соток земли. Для сравнения, в Исфаре 8 соток. В последние годы местные власти пытались смягчить проблему, сокращая объемы распределения земли под приусадебные участки, но уже в 2011 году на территории джамоата фактически не осталось земельных ресурсов для жителей под приусадебные участки.

Ежегодный прирост населения в самом густонаселенном приграничном джамоате Чоркух составляет 750-800 человек, а плотность населения составляет на одного человека 185 м^2. Фактически, в джамоате Чоркух, который со всех сторон окружен кыргызскими селами и большая часть спорных участков приходится на ее территорию, из 6549 домохозяйств фактически нет проживающих одной семьей. Проживающих в хозяйстве (на одном земельном разделе) двумя семьями – 2729, есть домохозяйства, в которых проживают 2 и 3-семьи и более. В списке очередников на сегодня стоят более 2360 человек, остро нуждающихся в приобретении участков под строительство жилья.

Менее острая, но схожая ситуация по вопросу доступа к земле и проблемам, связанным с наличием спорных территорий, наблюдается в таджикских джамоатах Сурх и анклава Ворух. Таким образом, распределение земли остаётся основным спорным вопросом внутри самого таджикского сообщества. И без того скудные запасы земли в приграничных сообществах в первые годы становления независимого государства в силу

известных причин и ослабленного контроля со стороны местных и центральных властей распределялись несправедливо, что вызывало недовольство населения.

Согласно действующему законодательству, земля в Таджикистане является исключительной собственностью государства, и оно гарантирует эффективное ее использование в интересах народа. Земля распределяется среди жителей под приусадебные участки и дехканам для возделывания с правом передачи по наследству. Если земля не возделывается, государство оставляет за собой право вернуть ее себе. В некоторых таджикских селах (махаллях) жители имеют только крошечные участки, которые недостаточны для обеспечения семьи, что вынуждает людей идти на противоправные сделки для приобретения земельных участков [3].

Официально земля не может быть продана и куплена, но, как известно, негласная купля и продажа земли на кыргызско-таджикской границе имеет место. Проблема нехватки земли на таджикской стороне усугубляет взаимоотношения жителей таджикских и кыргызских приграничных сел по вопросу доступа к земле и имеет непосредственную взаимосвязь с территориальными притязаниями двух сообществ.

Другая проблема это вопросы доступа к пастбищам и использования лесных ресурсов в приграничных сообществах по своей сущности тоже являются такими же острыми факторами риска конфликтов. После приобретения независимости, постепенно границы становились реальными, и оба сообщества стали реально сталкиваться с проблемами и в этой плоскости взаимоотношений. Паритетные Комиссии по делимитации и демаркации границ еще не обозначили четкие государственные границы в данном регионе.

К числу таких спорных пастбищ, которыми пользуются как таджикские сообщества сел Ворух, Точикон, Чоркух, Ходжаи Аъло, Сурх, Найман, так и кыргызские сообщества сел Мин-Булак, Мин-Орук, Кокташ, Ак-Сай, Самаркандек, Ак-Татыр, Уч-Добо, таджикским сообществам относятся участки Вам (800 га), Чечелик (100 га), Жиптик (примерно 100 га). В летний период для отгонного сезонного выпаса скота обоими сторонами используются отдаленные кыргызские пастбища, Тешикташ (700 га), Ак-Терек (650 га), Алмалы (900 га), Кип (800 га), Суксурлук (1000 га), Геревшин (1500 га). Ак-Суу (800 га), Кара-Суу (700 га), Меши (2500 га), Кишемиш (1200 га), Кык (3000 га), Ылар (1000 га), а также таджикские пастбища Пули Офтобруй (400 га). Лар (50 га), Шахи Сафед (300 га), Кипкон (300 га), Сари Сот (700 га) и Хавзак (300 га).

Наблюдается ежегодный рост поголовья скота как у кыргызов, так и у таджиков, что с одной стороны становится причиной нехватки пастбищ, а с другой стороны усиливает нагрузку на пастбища. Количество незаконно выпасаемой крупнорогатой и мелкорогатой скотины достигает до 15000 голов, бюджет Кыргызстана теряет огромную финансовую подпитку.

Кыргызское население сел Ак-Сай и Керметоо в вопросе доступа к пастбищам больше беспокоит проблема пересечения границ и транзита через таджикскую территорию во время отгона скота. За неимением обходных дорог, кыргызская сторона при переходе на пастбища Тоошкандык, Кишемиш, Улар, Геревшин и др. для прогона скота на отдаленные летние пастбища вынуждены пересекать территорию таджикского анклава Ворух, что иногда приводит к стычкам между пастухами и местным населением [4].

Вопросы распределения воды и неэффективное использование водных ресурсов тоже продолжают оставаться основными факторами конфликтов, возникающих в трансграничных сообществах Исфаринского и Баткенского районов. Ситуация по вопросу доступа к воде и водные конфликты, которые характеризуется не столько ее абсолютной нехваткой, сколько нерациональным и неравномерным ее использованием, а также неготовностью и порой «нежеланием» местных сообществ соблюдать двусторонние

договоры и соглашения о водоразделе и водораспределении, фактически остается неизменной в течение последних лет.

По отдельным трансграничным водным артериям, таким как водовод чистой питьевой воды «Ворух-Шураб», канал Мехнатабад-Аксай и другие в течение последних лет несколько раз делались попытки пересмотра стратегии вододеления и водопользования, но они не оформлены в виде официального двустороннего договора и соглашения между соответствующими структурами.

Вопросы управления водными ресурсами, требуют более четкой координации и сотрудничества между водохозяйственными структурами сторон.

Водные проблемы в регионе, в том числе в джамоатах Ворух, Чоркух, Сурх Исфаринского района и сопредельных муниципалитетах Самаркандек, Ак-Татыр и Ак-Сай Баткенского района, так или иначе, связаны с вододелением каналов, находящихся на пойме трансграничной реки Керевшин (Исфаринка). Водные ресурсы этой реки распределяются между тремя странами региона Кыргызстаном, Таджикистаном и Узбекистаном по следующей довольно сложной схеме, разработанной еще в советское время: полгода с 1 октября по 1 апреля вода фактически полностью забирается в Тортгульское водохранилище КР, затем с апреля по июнь (с незначительными изменениями в июне) установлены следующие лимиты: Исфара 61%, Канибадам 17%, Бешарык (Узбекистан) 16% и Баткен 6%, с июня 28% воды забирается Кыргызстаном, остальная часть распределяется между остальными потребителями.

Другой водной артерией, конфликтная ситуация вокруг которой между джамоатом Ворух и муниципалитетом Аксай продолжается с 1970-х годов, является канал «Мехнатобод – Ак-Сай».

Кроме того на кыргызско-таджикской границе существуют порядка 40 каналов, водные ресурсы которых совместно используются таджиками и кыргызами. Но по сей день, между Исфаринским Государственным управлением водного хозяйства и Баткенским районным управлением водного хозяйства нет полноценных договоров об урегулировании вододеления с этих каналов. Все происходит по устной договоренности через взаимные уступки [5].

Необходимо подчеркнуть, что главным вопросом в двусторонних отношениях требующего постоянного внимания остается делимитация и демаркация государственной границы между КР и РТ[1]. После напряжения в приграничных вопросах между КР и РТ в 2014 году, частота совместных заседаний Правительственных делегаций по делимитации и демаркации государственной границы между КР и РТ, существенно увеличилась. Так, в 2014 году были проведены 8 совместных заседаний.

С 2008 до начала 2015 года из оставшихся 450 км. межправительственной комиссией очерчено лишь 4 км. государственной границы?! В этот же период на границе

[1] *Впервые государственные границы между Таджикистаном и Кыргызстаном были установлены в ходе национально-территориального размежевания Туркестанского края в 1924-1925 гг. Процесс этот по разным причинам продлился до 1927 года, и при том, что имел недостатки в плане учета географических, экономических, культурных и этнических особенностей проживающего там населения, официально прошел все необходимые процедуры. Позже, в 1955-1957 гг., из-за разногласий между жителями трансграничных сообществ по вопросам землепользования совместной Паритетной Комиссия (специальная совместная комиссия, которая на паритетной основе занимается вопросами демаркации и делимитации границ между РТ и КР) вновь были проведены работы по демаркации и делимитации границ, которые легли в основу новой карты, датируемой 1957 годом. Данное решение было утверждено и ратифицировано Советом Министров и Верховным Советом Кыргызской ССР, в то время как с таджикской стороны это решение процедуру ратификации Верховным Советом не прошла. В возникающих территориальных спорах в качестве альтернативной, кыргызская сторона предлагает использовать карту 1957-1958 годов или 1989 года, когда паритетная комиссия определила границы по фактическому использованию земель, то есть обозначила на карте, где проживают кыргызы, и где таджики по факту. В настоящее время таджикская сторона не признает легитимность последних двух карт, которые, как она считает, ущемляют ее права на владение территориями, и предлагает взять за основу карту 1924-1925годов или 1927 года, которая прошла все законные процедуры и признана обеими сторонами* [7].

произошло 138 инцидентов, ранения получили свыше 20 человек. Одной из главных причин драматического развития событий на границе стала недоговороспособность сторон [6].

Надо подчеркнуть, что официальные Бишкек и Душанбе с самого начала переговорного процесса не могут прийти к единому мнению по поводу карт. Кыргызстан делает упор на карты от 1957-1958 годов, а Таджикистан настаивает на картах 1924-1927 годов.

С учетом нынешнего состояние пограничных проблем Кыргызстана с Таджикистаном и в целях раннего предупреждения конфликтов и регулирования инцидентов можно сделать следующие **выводы и предложения:**

- Стабильному будущему отношений между Кыргызстаном и Таджикистаном отвечает делимитация кыргызско-таджикской государственной границы, юридическое оформление которой позволит обеспечить соответствующий пограничный, таможенный и иной контроль.
- Можно применять опыт специалистов Советского Союза по границам, когда для решения проблем спорных участков предлагалось провести границу там, где проходит граница между фактически действующими хозяйствами сторон.
- Лоббирование скорейшего подписания Соглашения между Правительством Кыргызской Республики и Правительством Республики Таджикистан об аренде пастбищ на территории Кыргызской Республики. Отсутствие основополагающих документов по пользованию пастбищ, таких как межправительственных соглашений, договоров, затрудняет работу лесных хозяйств.
- Переплетенность границ, взаимозависимые транспортные коммуникации (дороги поочередно пересекают то таджикскую, то кыргызскую территории), наличие таджикского анклава Ворух на кыргызской территории, и расположение кыргызских и таджикских сообществ, напоминающих шахматную доску – такая композиция кыргызских и таджикских домохозяйств усугубляют ситуацию.
- В числе проблемных вопросов, вызывающих большую озабоченность продолжают оставаться территориальные споры, случаи незаконного освоения земель и пастбищ, стычки и споры вокруг воды, вырубка арчевых лесов, нелегальная продажа гражданами Кыргызстана земельных участков и домов. Не улучшают ситуацию происходящие время от времени приграничные инциденты.
- В целях предупреждения возможных взрывоопасных конфликтных явлений, необходимо ускорить процесс делимитации и демаркации. Наряду с началом проектного описания линии границы на участках, где у сторон нет разногласий, Комиссии по делимитации и демаркации границы следовало бы особое внимание уделить наиболее проблемным участкам в периметре анклава Ворух, сел Чорку и Сурх.
- Особое внимание должно быть уделено вопросу незаконного освоения спорных участков земли с обеих сторон, а также незаконных сделок по купле-продаже недвижимости граждан КР со стороны жителей приграничных таджикских сел. Одновременно необходимо усилить работу по повышению осведомленности граждан о неправомерности подобных сделок. Стороны должны тщательно согласовывать между собой любые действия по пресечению фактов незаконного освоения спорных участков.
- С целью сближения приграничных сообществ и развития добрососедских отношений, необходимо продолжить практику проведения совместных культурных мероприятий на всех уровнях, способствующих мирным взаимодействиям в приграничных сообществах, такие как Фестивали Дружбы и Дни культуры, Караваны дружбы по селам, Форумы молодежи.

Литература

1. Аламанов С., к.г.н., Чрезвычайный и Полномочный Посол Кыргызской Республики «Об истории, современном состоянии и перспективах юридического оформления кыргызско-таджикской государственной границы», сборник статей «Кыргызстан – Таджикистан: курс на укрепление партнерства в контексте региональных связей» – Бишкек, 2010 г.
2. Аналитический отчет ОО «Центр поддержки джамоата Ворух» «Описание конфликтного потенциала и основных факторов риска в целевых приграничных сообществах Исфаринского и Баткенского районов» Таджикистан 2011г.
3. Материалы из архива Полномочного представительства МИД КР по югу за 2011-2013 гг. г. Ош.
4. Материалы архива Полномочного представительства Правительства КР в Баткенской области за 2007-2011 гг. г. Баткен.
5. Материалы архива Посольства Кыргызстана в Таджикистане за 2011-2014 гг. г. Душанбе.
6. Сборник материалов Государственной пограничной службы КР по инциденту, произошедшему 11 января 2014 года на кыргызско-таджикской государственной границы в пределах территории АО Ак-Сай Баткенского района. – Бишкек. 2014 г.
7. Сборник статей «Кыргызстан – Таджикистан: курс на укрепление партнерства в контексте региональных связей», Общественный Фонд Т. Усубалиева и Фонд им. Ф. Эберта в КР, – Бишкек, 2010 г.

E.A. Sarybaev, candidate, Institute of Philosophy and Political-Legal Researches of the National Academy of Sciences of the KR
protocol2008@mail.ru

Status of border problems in Kyrgyzstan and Tadjikistan and ways of their regulation

The research article deals with the border problems of two countries and ways of their regulation, real threats and reasons of incidents as well as factors inhibiting Kyrgyz-Tajik interaction.

The facts given in the article demonstrate the ability of Kyrgyzstan and Tajikistan to respond to problems and use preventive measures for settlement of border conflicts. The results of negotiation processes on delimitation and demarcation of state border and joint efforts of the parties aimed at reduction of conflict potential in the region.

Key words: *delimitation, demarcation, threats, negotiations, settlement, border conflicts, response.*

УДК: 947.084.632

Арстанбеков М.С., к.ю.н., доцент,
Юсупалиев И.К., к.ю.н., доцент, ОшГЮИ

О массовых жертвах сталинских репрессий

Макалада сталиндик репрессиясынын курмандыгына дуушар болгон СССРдин мезгилиндеги орус жана кыргыз жарандары жөнүндө айтылат.

Ачкыч сөздөр: *репрессия, революция, сталиндик репрессиянын курмандыгы, антисоветтик элементтер, эл душманы, антисистема.*

В данной статье раскрываются предпосылки уничтожения невинных советских и кыргызских граждан, которые были жертвами политики сталинской репрессии.

Ключевые слова: *репрессия, революция,жертвы сталинской репрессии, антисоветские элементы, враг народа, антисистема.*

Массовые репрессии, осуществлявшиеся в СССР с момента убийств (1 декабря 1934) до смерти И.В. Сталина (5 марта 1953). От более ранних репрессий времён гражданской войны, 1920-х и начала 1930-х годов отличались массовым уничтожением политических и физических членов самой правящей партии ВКП (б) массовым репрессиям стали подвергаться даже работники карательных органов. Вольными или невольными соучастниками репрессий стали практически все высшие руководители ВКП (б) и СССР, поскольку каждый был вынужден, как минимум, голосовать в поддержку преследования «врагов народа», а нередко вдобавок к этому подписывать соответствующие документы [1].

В советское время было принято всё сваливать на Ежова и Берию, которые якобы обманывали Сталина. Эта версия появилась ещё в 1938 г., когда вся вина за незаконные репрессии была возложена на Ежова (которого вскоре расстреляли). В действительности же главным организатором репрессий был сам Сталин; политику репрессий активно поддерживали и многие его соратники – Молотов, Каганович, Хрущёв и другие.

Одним из мотивов репрессий считают стремление насадить в стране атмосферу страха и доносительства, чтобы сделать невозможной любую попытку поставить под сомнение власть верхушки ВКП (б) и лично Сталина.

Другим мотивом могло быть стремление провести «кадровую революцию» – заменить излишне – принципиальных и самостоятельных «старых большевиков» новыми людьми, лично преданными только Сталину и готовыми выполнять любые указания «сверху». «Кадровая революция» могла быть и частью политики переписывания истории, поскольку вела к уничтожению тех, кто ранее активно участвовал в революционной борьбе и знал о настоящей роли тех или других деятелей.

Среди некоторых либералов особенно в еврейских кругах распространено мнение, что направленность репрессий, начиная с середины 30-х годов становилась всё более антисемитской и это достигло своего апофеоза в последние годы жизни Сталина[2]. При этом ссылаются на тот факт, что во всех процессах того времени мелькало много еврейских имён. Это действительно так. Но это связано лишь с огромным участием евреев в политической и духовной жизни СССР, а не с каким-то специфическим антисемитизмом. Архивные данные показывают, что евреи в ГУЛАГе составляли очень малый процент узников. Например, в 1939 году евреев среди заключённых было всего 19 758 человек, в то время как русских – 830 491, украинцев –181 905, белорусов – 44 785.

Среди последователей Л.Н. Гумилёва очень популярна точка зрения, что суть репрессий (особенно 1937-1938 гг.) была в уничтожении антисистемы большевиков. Если считать так, то репрессии были необходимы, и именно физическая ликвидация большинства активных членов антисистемы позволила стать реальностью лучшим свершениям сталинской эпохи, особенно войне. Причём, интеллектуальная или иная одарённость представителя антисистемы не может считаться основанием для его оправдания, скорее наоборот, поскольку все свои способности он направляет на разрушение своей страны. Поэтому, если принять вышеозначенную точку зрения, то не приходится сожалеть о якобы «лучших» людях страны, погибших в тисках «тоталитарного» режима.

Наконец, репрессии могли осуществляться и для обеспечения бесплатной рабочей силой грандиозных планов освоения Сибири и Дальнего Востока. У антисталинистов часто принято считать, что репрессии были развязаны личными действиями Сталина и его подручных. Это, конечно же, невозможно. Однако участие, разумеется, было, и состояло оно не только в общей организационной работе. Есть достаточно достоверные сведения, о том что Сталин и его приближённые лично подписывали расстрельные списки на

уничтожение многих людей. Точное количество осуждённых, таким образом, людей установить сложно.

По официальным архивным данным (ЦГАНХ СССР), в 1930-1953 гг. по обвинению в контрреволюционной, антигосударственной деятельности было вынесено 3.778.234 обвинительных приговора, в том числе 786.098 смертных (количество репрессированных людей должно корректироваться в сторону уменьшения, вследствие вынесения нескольких приговоров одному и тому же человеку и неисполнения смертных приговоров). *Историк* ***В.Н. Земсков*** *называет* даже меньшее количество расстрелянных – 642.980 человек (и ещё не меньше 500.000 умерших в лагерях). В годы пика репрессий (1937, 1938), НКВД арестовал около 1,5 млн. человек, из которых около 700 тыс. было расстреляно, то есть, в среднем, по 1,000 расстрелов в день [8].

В армии в 1937-1938 гг., с учётом всех пересмотров дел (изменений статей и восстановлений), было репрессировано 17.776 человек командного состава, из них 9.701 уволено и 8.075 арестовано. Это именно «политическая» часть. Упоминающаяся цифра в 40.000 человек – это количество уволенных из армии за 1937-1938 гг.; она включает в себя пьяниц, дебоширов, морально разложившихся и прочих людей, чьи статьи к политике никакого отношения не имели.

Особенно большой количественный урон (в процентном отношении) понёс самый высший командный состав – командиры полков, дивизий и т. д. Вот конкретные цифры расстрелянных:

- из 5 маршалов – 3
- из 5 командармов I ранга – 3
- из 10 командармов II ранга – 10
- из 57 комкоров – 50
- из 186 комдивов – 154
- из 16 армейских комиссаров I и II рангов – 16
- из 26 корпусных комиссаров – 25
- из 64 дивизионных комиссаров – 58
- из 456 командиров полков – 401

Из сотрудников госбезопасности с 1 октября 1936 г. по 15 августа 1938 г. было арестовано 2273 человека, из них за "контрреволюционные преступления" – 1862. После прихода Берии за 1939 год к ним прибавилось еще 937 человек. Часть из них была потом освобождена и восстановлена в органах.

Абсолютное большинство антисталинистов несогласно с этими цифрами. По их мнению, жертв репрессий было на много больше. Цифры называются разные – 10, 15, 20, 60 млн уничтоженных и посаженных в тюрьмы. Эти цифры появились в 60-х – 80-х годах прошлого века, когда архивы ещё не были открыты, и, по сути, представляют собой не более чем оценки, приблизительные подсчёты. Их опровергают не только исследования сталинистов, появившиеся после открытия архивов, но и чисто логические соображения. Не сохранилось даже следов механизма, способного обеспечивать такие гигантские масштабы репрессий: ни соответствующего количества лагерей, ни путей подвоза к ним заключённых, ни соответствующего количества следственных изоляторов, ни братских могил с миллионами уничтоженных. Нет демографического эффекта на основе официальных данных, который обязательно дали бы такие колоссальные репрессии (сверх голода, войны).

Несколько сложнее ситуация с репрессиями в армии. Здесь у антисталинистов также нет общей оценки. В.Г. Клевцов утверждает, что в 1937-1938 гг. было физически уничтожено 35,2 тыс. офицеров, Д. А. Волкогонов и Д.М. Проэктор пишут о 40 тыс. репрессированных [3]. Н.Г. Павленко пишет: «только в армии с мая 1937 года по сентябрь 1938 года было репрессировано 36 761 военачальник». А.М. Самсонов пишет о 43 тыс. [4], Н.М. Раманичев – о 44 тыс. [5], Ю.А. Горьков – о 48773, Г.А. Куманев – о 50 тыс.,

А.Н. Яковлев – о 70 тыс.: «Более 70 тысяч командиров Красной Армии были уничтожены Сталиным ещё до войны». В.Н. Рапопорт и Ю.А. Геллер пишут о 100 тыс.: «Поэтому мы вынуждены считать, что убыль кадрового состава за два года чистки составила приблизительно 100 тыс. человек» [6]. Л.А. Киршнер утверждает, что было репрессировано 50 % офицеров: «Считается, что в предвоенный период репрессировано 44 тыс. человек командного состава, свыше половины офицерского корпуса» [7]. Наконец, В.С. Коваль пишет, что был уничтожен весь офицерский корпус: «Без войны в застенках и лагерях НКВД погиб почти весь великолепный офицерский корпус – становой хребет Красной Армии». Цифры Коваля, Рапопорта с Геллером и Яковлева абсолютно нереальны, поскольку означают убыль из Красной Армии (и это без учёта уволенных по «неполитическим» причинам) минимум одной шестой части офицеров (на 15 июня 1941 года в РККА было, без политсостава, ВВС, ВМФ и НКВД, 439 143 человек начальствующего и командного состава). Нереальным является рассказ про 36 000 репрессированных военачальников (к военачальникам можно было отнести, самое большее, несколько тысяч человек высшего комсостава). Все остальные цифры приближаются к самой распространённой – 40 000 (а, точнее, 36 761) репрессированных.

Эта цифра ***является архивной***. Как сказано выше, именно столько людей было уволено из РККА за 1937-1938 гг. Примечательно, что и Д.А. Волкогонов, написав про 36.761 репрессированного, оговаривается: «Часть из них была, правда, лишь уволена из РККА». То есть, Волконов фактически признаёт полную достоверность архивных данных. Значит, приведённым выше умеренным цифрам вполне можно доверять.

После московского собрания подобные мероприятия прошли и в республиках Советского Союза, в том числе и в Киргизии. 25-27 марта 1937 года состоялся Пленум Киргизского Обкома Партии, который обсудил итоги февральско-мартовского Пленума. Руки комиссара внутренних дел Лоцманова, с самого начала своей деятельности взявшего курс на дискредитацию руководящих работников страны, обвиненяемых в либеральном отношении к врагам народа, теперь оказались еще более развязаны. Начались аресты не только высшего руководства страны, но и многих представителей интеллигенции, ученых. Несмотря на все эти действия, московское руководство выражало недовольство тем, как происходил процесс чистки рядов коммунистов в Киргизии, как выявлялись «враги народа», буржуазные националисты. Об этом недовольствии свидетельствуют две статьи, вышедшие одна за другой за короткое время в центральной газете СССР «Правда» и содержавшие критику деятельности партийной организации Киргизии. 30 августа 1937 года специальный корреспондент «Правды» по Киргизии В. Овчаров напечатал статью под названием «Буржуазные националисты». В ней видные партийные руководители Киргизии были обвинены в «национализме». В ответ на критику, содержащуюся в «Правде», 5 сентября 1937 года бюро ЦК КП (б) Киргизии освободило от занимаемых должностей ряд ответственных работников. Следом, 13 сентября, в этой же газете опубликована статья В. Ходакова под названием «Гнилая политика ЦК КП (б) Киргизии». Согласно этой статье, в руководстве республики окопались «враги народа», «буржуазные националисты», тормозящие ее развитие и препятствующие разоблачению контрреволюционных элементов. При этом были названы конкретные фамилии. "В Кыргызстане две даты – 5 ноября и 8 ноября 1938 года, когда были расстреляны 137 граждан Кыргызстана. Справедливой и достоверной датой парламентарии считают дату 8 ноября, когда была расстрелена вторая партия заключенных [9]. Именно поэтому 10 октября 2008 года было внесено в принятое в январе 2008 года постановление изменение даты с 30 октября на 8 ноября. Решение принято "как дань памяти погибшим от массовых репрессий в Советской Киргизии в 1937-1938 годах". Согласно архивным данным в 30-е годы XX столетия в Киргизии было репрессировано и расстреляно несколько десятков тысяч человек. Недавно стало известно и другое. А именно: "Оперативный приказ наркома внутренних дел Союза ССР ***№00447*** об операции по репрессированию бывших

кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов" от 30 июля 1937 года. В частности, там сказано: "О мерах наказания репрессируемым и количестве подлежащих репрессии. Все репрессируемые кулаки, уголовники и др. антисоветские элементы разбиваются на две категории: а) к первой категории относятся все наиболее враждебные из перечисленных выше элементов. Они подлежат немедленному аресту и по рассмотрениюих дел на тройках – расстрелу; б) ко второй категории относятся все остальные менее активные, но все же враждебные элементы. Они подлежат аресту и заключению в лагеря на срок от 8 до 10 лет, а наиболее злостные и социально опасные из них, заключению на те же сроки в тюрьмы по определению тройки. Что касается Советского Кыргызстана, то его население на момент появления приказа 00447 составляло 1 миллион 369 тысяч 667 человек. Если вспомнить о 1250 репрессированных, то это составляет 0,09 процента тогдашнего населения республики. По официальным данным, жертвами сталинских репрессий стали 12,5 миллионов граждан СССР".

В данной статье раскрываются предпосылки уничтожения невинных российских и кыргызских политических деятелей, которые были жертвами политики Сталинской репрессии. Безусловно, гибель каждого человека – трагедия для его семьи. Даже если он был отпетым уголовником, для родных он зачастую остается невиновным.

Литература

1. Армия и общество. 1900-1941 гг. Статьи, документы. – М., 1999. – С.161.
2. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина. – М., 1989. Кн.2. Ч.1. – С. 51.
3. Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М., 1989. – С. 304.
4. Самсонов А.М. Вторая мировая война. 1939-1945. – М., 1990. – С.102.
5. Н.М. Раманичев. «Красная Армия всех сильней?» // Военно-исторический журнал. 1991, №12. – С. 3.
6. Рапопорт В.Н., Геллер Ю.А. Измена Родине. – М., 1995. – С. 289, 291, 407-415.
7. Канун и начало войны: Документы и материалы/Сост. Л.А. Киршнер. – Л., 1991. – С. 31-3.
8. Земсков В.Н. «К вопросу о масштабах репрессий в СССР»
9. Б. Абдрахманов: «Две недели в июле» в книге «Торекул Айтмат уулу». – Бишкек: 1993.

Arstanbekov M.S., candidate of science in the field of Law, docent,
Usipaliev I.K. candidate of science in the field of Law, docent of Osh State Law Institute
arstandekov.mamasaly@mail.ru.

Mass victims of stalin's repressions

This article elaborates on the prerequisites for destruction of innocent Soviet and Kyrgyz citizens who were victimsof Stalin's *repressions.Stalin's repressions.*

Key words: *repression, revolution, victims of Stalinist repression, anti-Soviet elements, enemy of the people, ant system.*

УДК: 300.372 (575.25)

А.Т. Бекиева, «Олимп» гимназия мектеби

Юлдаш Амраев – кыргыз элинин чыгаан мекенчил уулу

Бул макала кыргыз элинин чыгаан уулу Юлдаш Амраевдин мекен алдындагы аткарган зор эмгегине арналат.

Ачкыч сөздөр: *батрак, кызыл коммунист, стахановчу, гвардиялык-панфиловчу дивизия, снайпер.*

Это статья посвящается деятельности сыну патриоту кыргызского народа Юлдашу Амраеву.

Ключевые слова: *батрак, красный коммунист, стахановец, гвардейская-панфиловская дивизия, снайпер.*

Улуу Ата-Мекендик согуштагы жеңиштин 70 жылдыгын майрамдоо алдында турабыз. Көп жердештерибиздин согуш мезгилинде кайсы жерлерде калганы белгисиз. Согушка чейин эл үчүн тоодой эмгек кылып, согуштун аягына чейин мекен үчүн көкүрөгүн тоскон мекенчил, чыгаан кыргыздын уулу Юлдаш Амраевдин мекенибиз, элибиз учун жасаган эмгеги унутулуп, ал тургай «Эскерүү» деген китепте анын улуту өзбек деп берилип калган.

Деги Юлдаш Амраев деген ким болгон?

Юлдаш Амраев 1905-жылы Фергана облусунун Марказ уездине караштуу Кожо-Арык айылында туулган. Анын эмгек ишмердүүлүгү төмөндөгүдөй болгон:

1917-1918жж – коомдук мал багуучу, Кожо-Арык айылы, Ноокат району
1918-1920жж – батрак, Кызыл-Кыя шахтасында жумушчу
1920-1924жж – батрак, Кожо-Арык айылы
1924-1926жж – өз айылында дыйкан
1926-1928жж – Кызыл-Кыядагы башталгыч мектепте окуган
1928-1931жж – Кожо-Арык сельсоветинин председатели
1931-1932жж – Суханинский сельсоветинин председатели
1933-1934жж – Марказ сельсоветинин председатели
1934-1934жж – Кызыл-Кыя шаарында элдик сот милдетин аткарган
1934-1935жж – Марказ селсоветинин председатели
1935-1937жж – Молотов районунун РКнын инструктору
1937-1938жж – Молотов райком партиясынын үчүнчү секретары
1938-1938жж – Молотов райондук аткаруу комитетинин председатели
1938 ж. – Кыргызстан КП(б) Ош окружкомунун экинчи секретары.

1938-жылы Кыргызстан КП БК(нын) биринчи секретары Алексей Власович Ваговдун сунушу менен Ош окружкомунун экинчи секретарлыгына дайындалат. 1938-жылдын күзүндө жергиликтүү кадрларды партиялык жогорку мектептерден окутуу зарылчылыгы келип чыгат. Юлдаш Амраев Москвадагы кызыл коммунисттердин жогорку мектебине жолдомо алат. Ал ошол эле мезгилде Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңешинин 1-чи чакырылышынын депутаты катары белгилүү [1]. Анын 1940-жылы май айында мамлекеттик бюджет боюнча жасаган докладына назар салабыз. Ал жарандардын материалдык жана маданий деңгээлин жогорулатууга өзгөчө маани берет. «1940-жылы 98800 колхозчунун, жумушчунун жана советтик интеллигенциянын балдары мектеп партасына отурат. Облуста мугалимдер институту, педучилище, пахта техникуму, облустук колхозчулар мектеби ачылды. Облуста 4 колхоз театры, мамлекеттик орус жана өзбек театры, 12 кинотеатр ишке киргизилди. Ош облустунун пахтакерлери эки жыл катары менен пахта жыйым-терими боюнча биринчиликти алып жатат. Өзгөчө стахановчу

Араван районунун «Ачы» колхозунан Алля Анаровду белгилей кетүүбүз керек. Быйылкы жылы мектептерди ремонттого 274 миң рубль, Ош шаарындагы мектеп курулушуна 556 миң рубль, Совет жана Гүльчө районундагы бала бакчалардын курулушуна 350 миң рубль, Төө-Моюун участкасындагы мектеп жана медициналык пункттун курулушуна 465 миң рубль бөлүндү. Ал эми облустук кеңеш үйү, атуулдук курулушка, Оштогу орус драма театрын курууну эсепке алып, жалпы 3862,7 миң рубль бөлүү каралды» [2]. ВКП(б) БКнын астындагы партиялык уюштуруучулардын угуучусу, мурдагы Кыргызстан КП(б)нын Ош обкомунун экинчи секретары Юлдаш Амраев СССР Жогорку Советинин указы менен "Ардак белгиси" орденине татыктуу болот [3]. Эгер каргашалуу согуш башталбаганда ал Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүгө көп күч жумшамак. Ал Москвада жүрүп согушка кетүү суранычы менен арыз жазат. Кыргызстан КП(б)нын биринчи секретары А.В. Вагов «Сиздин согушка кетишиңиз шарт эмес, сиз тылда да өзгөчө керек адамсыз. Ойлонуп көрүңүз деген сунушун айтат». "Биз согушта жеңип келсек, дагы көп жумуш жасайбыз, чиновник болгонум үчүн согуштан калуу кыргыз жигити үчүн уят, менин айылдагы досторум бардыгы калбай кетишти", – деп жооп берет. Ошентип ал кан күйгөн Батышты көздөй бет алат. 1941-жылдын башында өлүм огу аңдыган согуш талаасынан жазылган бул кат өтө кыска, бирок андап-байкаган окурманга көп нерселерге ой жүгүрткөн маани жатканы айкын болот. Тылга жолдонгон катка А.В. Вагов жетекчилигиндеги партиялаштары кандай жооп жөнөткөнү тууралуу маалымат берели:

«Саламатсыңбы, урматтуу Юлдаш Амраев!

Сага Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары большевиктик кызуу салам жолдоп, кажыбас кайрат, фашисттик баскынчылардын ташын талкандаган эрк каалайт.

Сенин Мекен алдындагы тазалыгың жана берилгендигин, бул жалпы элибиздин патриотторунун өлкөбүзгө берген анты деп түшүнөбүз.

Өзүңдүн ушул антына бекем туруп, кызыл комиссар катары кол алдындагы жоокерлерди айттырбай келген кара ниет душмандарды түп орду менен жанчып таштаганга багыт берген кайратындан жазба. Батыштан келген душманды бир кадам алдыга жылдырбай, түнү-күнү мекенге чеп болуп, аларга карата согуш техникасы менен атакага өтүп талкалагыла. Фашисттик жолбун иттерге кечирим жок.

Душмандын жолун тосконго эгер өмүр кыюу керек болсо, ойлонбостон бетме-бет чык. Силердин, 28-панфиловчу баатырлардын өлбөс-өчпөс эрдиктери башка жоокерлердин демине дем кошуп, шыктандыруучу дем болсун.

Согуш тааласындагы жан алып, кан берген алаамат жеништин туусунун колго тийүүсүн Ата-Мекен талап кылып жатат.

Сен, Юлдаш, кыргыз элинин кыраан жоокери экенинди намыскөйлүк менен аркалап, большевиктер партиясынын ишенимин актап, ошону менен бирге чалкып жаткан ыйык Ата-Мекенибизди немецтик фашисттер армиясынан тазалап, шайлоочуларындын (Кыргыз ССР ЖС депутаттыгы тууралуу сөз) да ишенимине ээ болосуң.

Биз өз учурунда өлкөбүз жана армиябыздын кубатын арттыруу учун кошумча жоокерлер менен камсыз кылууну ыйык милдетибиз катары билээриңизди бекем туюп, сени ишендирип кете алабыз.

Душмандын биротоло жер менен жексен болушу учун өлкөбүзгө, армиябызга канча нан, пахта, кант, эт, тери, снаряд ж.б. керектелишинче камдап иштей беребиз.

Кан майдандагы иштериң тууралуу жазып тур. Биздин атыбыздан куралдуу жолдошторго жалындуу салам.

Коммунисттик саламым менен Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары А.В. Вагов» [4].

Ошол мезгилде Ю. Амраевдин Кыргызстан КП(б)нын Ош обкомунун биринчи секретары П.И. Колосовго жазган катынан мисалдар келтиребиз «Мен сиздерге гвардиялык саламымды жолдоймун, бекем тылды камсыздоодо ийгиликтерди каалаймын.

Биздин гвардиялык-панфиловчу дивизиянын Ош областынан келген аскерлери өзгөчө каармандыкты көрсөтүүдө. Мисалы; Молотов районунан келген снайперчи Кулбаев 100 фашистти жок кылды, Ноокат районунан Матмусаев, Нурматов, Ахунов сыяктуу минометчулар, Араван районунан Сарымсаков жана Алымкулов, Фрунзе районунан Сагымбаев, Өзгөн районунан Тыныбеков, Ош районунан Мирфазыев, Абдиназаров, Ош шаарынан В.И. Солдатов, Кызыл-Кыядан Митянин, Сүлүктүдөн Моназаров өзгөчө каармандык менен күрөшүүдө. Сиздер жөнөткөн белекти 31-декабрда алдык. Чоң ыраазычылык билдиребиз. Тез арада жеңишти камсыз кылууга убадабызды беребиз. Гвардиялык – панфиловчу дивизиянын саясий жетекчиси майор Юлдаш Амраев [5].

Ошентип биз сөз кылган тарыхый инсан 1941-жылдан 1945-жылдын 2-февралына чейин гвардиялык-панфиловчу аскерлерин жеңишке шыктандырып баатырдык көрсөтүп салгылашты. Ал Венгрияны бошотууда курман болуп, Капошвар областынын Дочь кыштагында коюлган [6]. Эң өкүнүчтүүсү анын өз балдары калган жок. Бул тарыхый инсан жөнүндө изилденүүчү маалыматтар али алдыда.

Адабияттар

1. Из партархива ЦК КП Киргизии: Личное дело Амраева Юлдаша №146, Фонд №56, Опись №4.
2. Советская Киргизия. 14мая 1940 г. №109 (3916) Прения по докладу о государственном бюджете. Речь депутата Амраева Юлдаша.
3. Советская Киргизия 2 февраль 1941 г. №27 (4138) Указ Президума Верховного Совета СССР.
4. Архив Киргизского филиала ИМЛ, фонд 56, опись 5, дело 318, лл, 45-46.
5. Ленинский путь. 22 январь 1943 г. Письмо с фронта. Секретарю Ошского обкома КП(б) Киргизии тов. Колосову.
6. Документы из интернет-сайта «Обобщенный банк данных фонда Мемориал о погибших и пропавших без вести в Великой Отечественной войне» www.obd-memorial.ru.

A.T. Bekieva, grammar school "Olimp"
bekieva.anara@mail.ru

Uldash Amraev- the great patriotic son of the кyrgyz people

This article deals with the great patriotic son of the кyrgyz people Uldash Amraev.
Key word: *farm labourer, red communist, stakhanovite, guard- panfilov army, sharpshooter.*

УДК: 947. 1/9 (574)

Динашева Л.С., к.и.н., доцент, Рустамбекова М.Е., к.и.н., доцент, Республика Казахстан, г. Туркестан, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

Ресейдің түркістан өлкесіндегі отарлық саясатының ұлтаралық қатынастарға әсері (Жетісу және Сырдария облыстары материалдары бойынша)

Бұл мақалада XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты қазақ уездеріне қоныс аударып келген келімсектер мен жергілікті тұрғындар арасындағы қатынас мәселесінің тарихы архив материалдары негізінде жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: *орысқоныс аударушылары, қазақтар, патшалық Ресейдің саясаты, ұлтаралық қатынастар.*

В данной статье на основе архивных материалов рассматривается история межнациональных отношений между переселенцами из России и местными жителями в конце XIX в начале XX веков.

Ключевые слова: *русские переселенцы, казахи, политика царской Росии, межнациональные отношения.*

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты қазақ уездеріне қоныс аударып келген келімсектер мен жергілікті тұрғындар арасындағы қатынас мәселесі тарихына үңілер болсақ, мұнда көп жағдайда, әсіресе жер және су мәселесі төңірегіндегі ұлттық қатынастардың шиеленісіп отырғандығы туралы сол кездің өзінде үкімет шенеуніктерінің өздері де жоғарыға берген есептерінде, хатттарында баспа беттерінде, жарияланған мақалаларында ренішін білдіріп отырды [1].

Бұл хатта үкімет шенеунігі орыс шаруаларының өздеріне жоғары билік тарпынан берілген артықшылықтарға сүйене отырып, ешқандай негізсіз, қалаған уақытында жергілікті халықты жәбірлейтіндігін, өз меншігін қорғай отырып, олардың мүлкіне ешқандай жанашырлық көрсетпейтіндігін және де қазақтар өзінің табиғаты жуас, мейірімді болғандықтан орыс шаруаларының мұндай қорлығына ешқандай қарсылық көрсетпейтіндігін ашық мойындаған.

Шенеунік жоғарыдағы жағдайларды баяндай келе, орыс шаруаларына үкімет ешқандай қысым немесе қазақтарға істеп отырған жәбіріне шаралар қолданбайтындығын білгендіктен, өздерін жергілікті тұрғындардан артық қояды деп қорытындылайды[2]. Ұлттардың қарым-қатынасын реттеу үшін олардың құқын теңестіру қажет деген ойды хат авторы үкіметке ұсынады. Алайда, отар елдерде “...русские переселенцы не могут явиться хозяевами бедными, захудалыми и приниженными. Политическое преобладение в Туркестане русской народности должно быть закреплено и хозяйственной ей силою” [3,б.57]деп санаған империяның жоғарғы билігі, өзінің түпкі мақсатына жетуді жалғастыра берді. Ұлттық қатынастардың шиеленісуінің ең бастысы үкіметтің қазақ жерлерін еркінен тыс тартып алуы еді. Ал қазақтарға, ресми құжатта қолайлы жер деп жазылғанымен, іс жүзінде ештеңеге жарамсыз жерлер қалдырылған еді [4].

Қоныс аудару мекемелерінің бұл жолда істеп отырған жүгенсіздігімен қазақтардың оларға қарсыласудағы дәрменсіздігі туралы А.Байтұрсынов былай деп жазды: “Жоғарғы хакімдердің қазақ жері турасында шығарған Низам бұйрықтары болса да, ол бұйрықтарды мұндағылардың қайсылары орынына келтіріп, қайсылары орнына келтірмейді. “Қазақ жол ретін білмейді” дейді де, біреулері жолменен істемей, жосып, бетімен кетеді. “Мұнау жолсыз ғой”, – деп қазақ дауласа алмайды. Білмейтұғын қазаққа бәрі жолды болып көрінеді. Сондай жолсыз істеуден орынсыз жәбір көріп, әуре болып жүрген қазақтар көп” [5,б.222].

Жетісу облысы Лепсі уезі бастығының 1914-жылы 29-мамырында облысы губернаторы атына жазған №359 қатынас хатында қазақтарды жерге орналастыру жұмыстарында орталық әкімшілік мекемелерінің нұсқауларын қоныс аудару мекемелері дұрыс орындамай отырғандығын және де қазақтардың жерлеріне келіп қоныстанушылар қазақтарға түрлі жөнсіз қысымшылықтар көрсетіп жатқандығын, соның нәтижесінде қазақтардың әл-ауқаты күрт нашарлап, олардың тарапынан наразылықтардың күшейіп келе жатқандығы туралы былай дейді: «Экономическое положение киргизов сильно понизились туземное население глухо ропщет. Недовольство киргизов еще более усиливается с сокрещеннием летовочных стойбищ и ограничением кочевых дорог, которые в натуре не выделены, перепахивается и казаками. С кочевников при переходе на летовку взыскивается покопытный сбор (за прогон, за потравы, за курицу или утку

попавшую в табун и т.п.), а затем еще покапытный сбор полевой стражей заведующего государственными имуществами. ... Невольно заставляет киргизов вынести заключение, что их умышленно хотят разорить” [6,б.499].

Орыс шаруалары өздеріне үкімет тарапынан берілген артықшылықтарды емін-еркін пайдаланды. Келімсектер тіпті, ертеңгі күндері не болатындығымен санаспай, жергілікті халықтың қолынан үкімет тартып алып берген жерлерге де жанашырлықпен қарамады, құнарлылығын арттыру үшін ештеңе істемеді. Түркістанда тексеру жүргізген сенатор Пален қоныс аударушылар өздеріне тиесілі жерді жүдетіп жібергендігін, жерге ешқандай тыңайтқыштар ендірмей отырғандығын, алайда осы поселкелерге жақын орналасқан неміс менониттері өмір сүретін елді мекендерде жағдай тіптен бөтен екендігін, мұндағы немістер үкімет тарапынан ешқандай көмек алмаса да, шаурашылығының өнімділігін арттырып отырғандығын, тіпті ертеден егінмен айналысатын орыс шаруашылығына қарағанда көшпелілердің егіншілігі алдыңғы сатыда тұратындығын ашына жазған [7,б.291].

Ресми баспа органдарында “Түркістандағы ауыл шаруашылығының қатынас мәселесінде жергілікті халық біздің орыстарға қарағанда әлде қайда жоғары тұрады” – деп хабарлады [8]. Орыстар жерді суғару туралы ештеңе білмеді. “Им казалось невероятным, что землю, засеянную хлебом необходимо орошать” [9]. Олар жергілікті халықтан суғару жүйелерін жүргізуді, арықтар қазуды үйренді [10]. Өздерінеберілген артықшылықтарды пайдалана отырып, шаруашылығындағы ауыр жұмыстарды істету үшін болмашы ақшаға қазақ шаруаларын жалдап алды немесе өз жерлерін жерсіз қазақтарға егін шашуға беріп, үлкен пайда тауып отырды [11,б.11].

1896-1897 жж. Түркістан өлкесіндегі қоныс аудару мәселесі жайында деректер жинау үшін келген А.А.Пловцев Жетісу облысындағы переселендердің жағдайы туралы былай дейді: “...По отзывам местных людей отдельные домохозяева владеют иногда двумя стами и более десятин, то есть живут помещиками и содержат известное число дешовых киргизских работников. Работников таких все мало-мальски зажиточные дворы держат годовых, а кроме того нанимают с 15 марта по 15 ноября” [12,б.27].

Сондай-ақ, келімсектер, қазақтардан болмашы нәрсеге айып ақша төлетіп пайда табу жолында олар, әкімшіліктің өз сөзін сөйлейтіндігіне кәміл сеніп, әр түрлі қулықтарға барды [13,б.71].

Қазақтар үкіметке шағымданғанда ешқандай нәтиже бермейтіндігін түсініп, переселендердің малдарын ұрлап кетіп отырды. Бұндай жағдайда, өлкенің генерал-губернаторы ұрланған малдың құнын сол болыстықтағы қазақтардан жинатып алатын. Көп жағдайда қазақтардан олар ұрламаған малдары үшін де ақша жиналып алынды. А.А. Пловцев ол туралы былай дейді: “Мұжықтар өздерінің кесел өгіздерін өлтіріп, оның құнын, қазақтар ұрлады деп олардан ақша жинап алып отырды” [12,б.85].

Ұлттар арасындағы қақтығыстар су мәселесі төңірегінде де көптеп болып тұрды. Су мәселесіне келгенде қазақтардың ашынған даусы ерекше шықты. Себебі, көп жағдайда, су бастауларында орналасқан орыс поселкелері суды қалай болса солай, жанашырлықсыз пайдаланып, ал су жүйелерінің етегінде қоныстанған қазақ ауылдары судың әрбір тамшысына зар болып отырған. Егер “үкімет шенеуніктері елді мекендерді аралап шыға қалса, олар барлық жерде дерлік, әсіресе, орыс шаруаларының суды пайдалану тәртібін бұзып отырғандығы туралы қазақтар ашына шағымданады. Су мәселесі жөнінде олар арасында қақтығыстар көптеп болып отыр” деп жазды Н. Остроумов [14].

Су қоры өте тапшы Түркістан өлкесінде су пайдаланудың арнайы тәртібі болды. Бұл тәртіп заңда көрсетілмеді. Арық ақсақалдары және су мұраптарынан тұратын су әкімшілігі қызмет етті. Орыс отаршылары осында алып келген парақорлығының арқасында, суды тарқатумен айналысатын мұраптар, кім сыйлық немесе ақша берсе соған су жіберетін күн де туды. Көбінше бұл артықшылықпен орыс шаруалары пайдаланатын еді.

Жергілікті қазақ халқы қоныстандыру мекемелері қызметкерлерінің жүгенсіздігіне, орыс шаруалардың жәбіріне шыдай алмай жоғарғы билікке, мемлекеттік Думаға арызданып отырды. Өз хаттарында олар "переселен қорына деп пайдаланып отырған суымызды, егін еккен, мал баққан, шөп шапқан жерлеріміз тартып алынуда. Бұдан былай біз қалай күн көретінімізді білмейміз" [15] деп жазды. Петербургтен жауап ретінде «қоныс аудару мекемелеріне көрсетілген қарсылықтардың барлығы әскери күшпен басып тасталсын» деген бұйрықтар келді [16].

Келімсектер мен қазақтар арасында жанжалдардың үдейе түсуіне үкіметтің переселендерге қару-жарақ тарқату саясаты да себепші болды. Қаруландыру саясаты отарлық сипатта жоспарлы түрде жүргізілді.

"Орыс қоныс аударушылдарын қаруландыру" туралы жобаны патшаның өзі бекітіп, одан кейін 1891 жылы 29 ақпанда Министрлер Кеңесінде қабылданып, бекітілді. Одан соң таратылып берілген қаруды айырбастауға, сыйға тартуға және түземдіктерге сатуға қатаң тыйым салған арнайы "Ереже" де қабылданды. Сондықтан винтовка алған әрбір переселен үкімет өкіліне "мен бұл мылтықты түземдіктерге сатпаймын, жай да бермеймін" – деп қол хат беруге тиіс болды [17].

1898 жылғы Әндіжан көтерілісінен кейін осындай қарулы көтеріліс тағы да болуы мүмкін деп қауіптенген үкімет 1903 жылы Түркістан округінде қару ұстай алатындардың барлығын қаруландыру бұйырылды. Оңтүстік Қазақстандағы Сырдария облысына осы жылдары 1134 винтовка, Жетісу облысындағы казактар мен орыс шаруаларына үш мың винтовка тарқатылды [18]. Бұдан кейінгі жылдары да қару жасырын тарқатылып тұрды. Бұл жағдай орыс шаруаларының күшейе түсуіне алып келді. Ендігі жерде егер қазақтар өздерінің қарсылығын білдіріп шабуыл жасай қалса, орыс шаруалары ашық түрде қару қолданып отырды.

Қоныс аударушылар мен жергілікті тұрғындар арасындағы қатынас, әсіресе, 1914 жылы басталған I дүние жүзілік соғыс кезінде қатты шиеленісіп кетті. Бұған себепші болған отаршылдық әкімшіліктің қазақтарға көрсеткен шектен тыс ұлыдержавалық саясаты еді. Осы жылдары қазақтар мен қырғыздар үшін соғысқа алынғандардың отбасына міндетті түрде еңбек ету міндеткерлігі мен соғыс қажеттілігі үшін салықтың әр түрлері салынды. Басқа сөзбен айтқанда, бұл саясат соғысқа алынған орыс шаруаларының әйелдеріне қазақтарды крепостниктік тәуелділікке салу еді [19, б.45]. 1916 жылдың ақпанында Жетісу губернаторы М. Фольбаум: "қазақ пен қырғыздарға отбасылары соғысқа алынған қожалықтардың егістік жерлерінде істеген еңбектері үшін ешқандай ақы төленбесін" [20.б. 37], – деп бұйрық берді". Бұл жағдай да жергілікті халықтың ашу ызасын туғызған еді.

Патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы бұратаналарды империялық соғыстың (тылдық) қара жұмыстарын атқаруға алу туралы жарлығының шығуы онсыз да ұшқындап тұрған наразылықтың жалын алып кетуіне соқтырды.

Әрине, қазақтарды соғыстың тылдық жұмысына алу көтерілістің бұрқ ете қалуына тек сылтау ғана еді, ал оның негізгі себебі, әлде қайда тереңіректе, патша үкіметінің жүргізген аграрлық саясатында жатты.

Патша өкіметінің агарарлық саясаты салдары, әсіресе көшпенділер шаруашылығына үлкен нұқсан келтірді. Себебі, патша заңдары бойынша, көшпелілер жерлері қазына қорына көптеп алынды, жер тапшылығынан олардың шаруашылығы күйзелді. Сондықтан да, көшпелілер жері орыс поселкелерін орналастыру үшін ең көп алынған Жетісу облысында 1916 жылғы көтеріліс басқа жерден күштірек болды [21,б.76].

Көтерілістің егжей-тегжейін баяндау біздің зерттеу жұмысымыздың міндетіне кірмейді, алайда, деректерге қарағанда, қазақтардың Ресейдің отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық күресі кезінде адам айтқысыз қатыгездіктерге жол беріліп, қазақ халқының ашу-ызасы өзінің шарықтау шегіне жетті деп айта аламыз. Халық қолына түскен

қарулармен қаруланып, орыс поселкелерін қиратты, әкімшілік мекеме үйлеріне шабуыл жасады. Көтеріліс әр жерде тұтанып, бүкіл халықтық сипат алды.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тууына патша үкіметінің ұзақ жылдар бойы жүргізген отарлық саясаты тікелей себепші болы.

Сонымен, Ресей самодержавиесінің отарлау саясаты, оның реакциялық мазмұны, орыс мұжықтарының (қара шекпенділерінің) Оңтүстік Қазақстан территориясына қоныс аударуы мыңдаған қазақ қожалықтарының кіндік қаны тамған ата-мекен жерлерінен шөл, шөлейт, құмды, тасты жерлерге ығыстырып, олардың шаруашылығының күйзелуіне, кедейленуіне, ұлттар арасында қарым-қатынастың шиеленісуіне алып келген еді. Жоғарыда келтірілген деректік материалдар кеңестік тарих ғылымында орын алған “отарлаудың прогрессивті салдары” туралы үрдіс бүгінгі таңда сын көтере алмайтындығын дәлелдейді.

Әдебиеттер

1. ӨР ОММ., 19-қ., 1-т., 29180-іс, 5-п.
2. ӨР ОММ., 19-қ., 1-т., 29180-іс,, 6-п.
3. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 году. – Полтава, 1912. – С. 57.
4. ҚР ОММ., 19-қ., 1-т., 2049-іс, 17-п.
5. Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол. – Алматы, 1991. 222-б.
6. Рабочие и агарарное движения в Казахстане в 1907-1914 годах. Сборник документов и материалов. /Сост. Киреев Ф.Н., Колодин Н. – Алма-Ата, 1957.
7. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Преселенческое дело. Спб., 1910. – С. 291.
8. Туркестанские ведомости. 1907. N76.
9. ӨР ОММ., 1-қ., 34-т., 1124-іс, 5-п.
10. Сонда, 18-қ., 1-т., 27-іс, 19-п.
11. Переселение крестьян Харьковской губернии. Вып.III, – Харьков, 1910.
12. Отчет чиновника особых поручении при министерстве внутренных дел А.А. Пловцева, командировавшего в 1896-1897 гг. для собрания сведении о положении крестьянского дело в Туркестанском крае. Спб., 1898. – С. 27.
13. Гейер И.И. Голод и колонизация Сыр-Дарьинской области в 1891 году. – Ташкент, 1893. – С. 71.
14. Туркестанские ведомости, 1897. N67.
15. ҚР ОММ., 19-қ., 1-т., 1301-іс, 3-п.
16. Сонда, 186-іс, 8-п.
17. Сонда, 41-қ., 1-т., 252-іс, 340, 353-п.
18. ӨР ОММ., 17-қ., 1-т., 17654-іс, 58-п.
19. Жемчужников Н.Н. Движение на восток к вопросам переселения, землеустройства и колонизации. – М., 1927. – С. 45.
20. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. (Под.ред. Пясновского А.В.). – М., 1960. – С. 37.
21. Асфандияров С. Қазақстан тарихы очерктері. – Алматы, 1994.

L.S. Dinasheva, docent, M.E. Rustambekova, docent, Republic of Kazakhstan, International Kazakh-Turkish Universitynamed after H.A.Yasavi

Influence of russia colonial policy in turkestan ethnic relations (On a material Zhetysusky and Syrdarya region)

In this article, based on archival material deals with the history of inter-ethnic relations between immigrants from Russia and the locals in the late nineteenth early twentieth centuries.

Key words: *Russian immigrants, Kazakhs, the royal Rosii policy, international relations.*

УДК: 303.446.4(093)

Б.С. Назарбаева, магистр, ЖАМУ, Кочкор-Ата колледжи

Аксы окуясы – Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы негизги бурулуш: булактар жана аны изилдөөнүн негизги багыттары

2002-жылдагы Аксы окуясын чагылдырууда жарыяланган булактарды изилдөөдөгү теориялык-методологиялык негизги багыттар. Тарыхый булактардын топтомдорун классификациялоо жана мезгилдерге бөлүштүрүү.

Ачкыч сөз:Аксы окуясы, тарыхый булактардын конкреттүү шарты, карама-каршы багыттагы булактарды изилдөө.

Основные теоретико-методологические направления в источниках опубликованных по аксыйским событиям 2002г. Классификация и периодизация исторических источников.

Ключевые слова: *Аксыйские события, конкретные исторические данные, исследование источников противоположных направлений.*

Эгемендүү Кыргызстандын жаңы кылымдагы өнүгүүсүнүн түп тамырынан бери өзгөрткөн окуя – Аксы окуясы. Аксы окуясы кенен гуманитардык илимдердин өкүлдөрү тарабынан ар кыл тараптан изилденип келе жатат. Анткени бүгүнкү күндөгү өлкөнүн өнүгүүсүнүн кайсы гана тармагын албайлы, андагы болуп жаткан кубулуштардын ички маңызын ачып, мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоодо Аксы окуясы негизги факторлордун бири катары каралып келет. Бирок көп учурда колдонулган маалыматтар илимий талдоого алынбастан, ар кыл концепциялардын өзөгүн түзүп келүүдө. Сунушталган макаланын алкагында Аксы окуясынын булактарын изилдөөнүн негизги багыттарына мүнөздөмө берилет.

Аксы окуясынын келип чыгыш себептери, жүрүшү жана жыйынтыгы Кыргызстандын тарыхы окуу китебинен баштап соңку жаңы доордун саясий социалдык тарыхын изилдөөдө кенен чагылдырылып [1], негизинен элге каршы бийликтин аракети катарында бааланып келүүдө. Гуманитардык илимдердин өкүлдөрү тарабынан да бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, талаш-тартыш жараткан суроолорду чечмелөө багытында көп ойлор айтылууда [2].

Илимий талаш-тартыштарды тактоо багытында, дегеле Аксы окуясынын ички маңызын ачып анын мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоодо, Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнө тийгизген таасирин аныктоодо булак таануучулук проблемалар негизги орунду ээлейт. Анткени илимий айлампаларга киргизилген тарыхый булактарды, Аксы окуясы жөнүндөгү маалыматтарды көп учурда анын аныктыгын, тактыгын, толуктугун текшербей туруп колдонулган учурлар көп. Ошого байланыштуу бул макаланын алкагында Аксы окуясынын негизги булак таануучулук проблемаларынын жалпы суроосун карадык.

Аксы окуясынын булактаануучулук проблемаларын кароодон мурун теориялык методологиялык багытта булак таануучулук суроолорду карап көрөлү.

Негизинен, изилдөөдө тарыхый булак катары адамзаттын ишмердүүлүгү менен пайда болуп, адамзаттын өнүгүүсү жөнүндө гана маалыматтарды камтыган бардык нерселерден сыткары, адамдардын биологиялык маңызын чагылдыра турган айлана-чөйрө жана анын физиологиялык жана психологиялык өзгөчөлүктөрү дагы тарыхый булактын кенен түшүнүгү катары кароого болот [3]. Анткени, аксы эли айлана-чөйрө,

жаратылыш шартына жараша көчмөн жана жарым көчмөн малчылык менен кесиптенишкен, алардын физиологиялык-психологиялык өзгөчөлүгү кулк-мүнөзүнө таасирин тийгизип, ар кандай тарыхый шартта өзүнүн кайсы типке тиешелүү болушу дагы түрткү берген. Жогорудагы келтирилгендердин негизинде илимде орун алган менталитеттин тарыхы деген жаңы багыттын пайда болушу, башкача айтканда адамдардын кулк-мүнөзү физиологиялык-психологиялык менталитетке таасир этүүсү, адамдардын сырткы физиологиялык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү же жеңилүүгө, же жеңүүгө алып келе тургандыгын көрсөттү. Ошонун негизинде окуя жөнүндөгү маалыматтарды анализдөө менен, адамды курчаган айлана-чөйрө жана физиологиялык-психологиялык өзгөчөлүктөрү тарыхый окуяларды түшүнүүгө көмөкчү фактор боло алат.

Экинчи көңүл бура турган нерсе тарыхый булактарды классификациялоо. Бул багытта булак таануунун негизги чоң теориялык суроосунун бир гана бөлүгүн эске алуу менен тарыхый булактын негизиндеги функционалдык өзгөчөлүгүнө карата негизги, кошумча жана көмөкчү тарыхый булак катары классификациялоо жүргүзүүгө көңүл бурулду.

Тарыхчы тарыхый булактан алынган окуя жөнүндө маалыматтар менен иштешкендиктен дагы бир көңүл бура турган орчундуу маселе, бул маалыматтардын актуалдуу жана потенциалдуу болуп бөлүнүшүн эске алуу зарыл. Анткени көп учурда изилдөөчүлөр актуалдуу маалыматты колдонуу менен ага таянып өздөрүнүн илимий негизде аныкталбаган субъективдүүтыянактарына карата болуп өткөн окуя, кубулуш жана процесстер жөнүндө ар кыл концепцияларды куруп келет[4]. Илимде потенциалдуу же жашыруун маалыматтарга аныктама берүүнүн жана андан сууруп чыгуунун өзүнүн методдору иштелип чыккан. Бүгүнкү күндө тилекке каршы ал жөнүндө көп учурда көңүлдөн сырткары калып, методологиялык өңүттө иштер жүргүзүлбөй келе жатат.

Жогоруда айткандарга таянып Аксы окуясын изилдөөдө тарыхый булак катары райондун айлана-чөйрөсүнүн өзгөчөлүгү, ага катышкан адамдардын физиологиялык, психологиялык абалын чагылдырган жана традициялык аныктамадагы бардык тарыхый булакка жалпы мүнөздөмө берүүдө тарыхый булакты функционалдык аспекте 3кө бөлүп карасак болот:

1) негизги тарыхый булак-жазуу (газета-журналдардагы чагылдырылган материалдар менен бирге закон актылары. мамлекеттик, коомдук жана жеке иш жүргүзүү кагаздары).
2) кошумча буюм түрүндөгү-электрондук ресурстар, фото-фоно этнографиялык тарыхый булактар (Аксы окуясы тууралуу диск, жабыр тарткандардын жана каза болгондордун ошол учурдагы же окуядан түз чагылдырылган сүрөттөрү, калктын жашоо турмушун чагылдырып берген теле берүүлөр).
3) көмөкчү катары айлана-чөйрө жана ага катышкан адамдардын физиологиялык, психологиялык абалын чагылдырган тарыхый булак. (Окуя болуп өткөндөн кийинки журналистердин берген материалдарындагы жаратылыштын климаттык өзгөчөлүгү, айлана-чөйрөнүн тийгизген таасири, тийиштүү медициналык жана психологиялык илимдердин адамдардын ар кыл тарыхый шартта социалдык жүрүм-турумуна тийгизген биологиялык факторлору көмөкчү булак катары каралат).

Булак таанучулук багытта саясий факторлор маалыматтарды жаратууда чечүүчү роль ойногондуктан, жогоруда келтирген классификациянын негизинде тарыхый булактардын топтомдорун төмөндөгүдөй мезгилге болуп кароо зарыл:

2005-жылга чейинки булактар, ал жерде Аксы трагедиясын мамлекет жаап жашыра алган эмес, коомчулук бийликке нааразычылыгын бул окуяны улам-улам козгоп бийлик үчүн болгон күрөшкө курал катары колдонуп келген. Бул мезгилге тиешелүү булактар бир жагынан чындыкты жашырууга бийлик тарабынан багытталса, бийликке

оппозициялык күчтөр тарабынан объективдүү реалдуулукка толук шайкеш келбеген маалыматтарды камтыган.

2005-2010-жылдардагы жаралган тарыхый булактар талдоодо көрсөткөндөй, бийликтин формасы гана өзгөрүлүп анын маңызы, мазмуну жана кадрдык көрсөткүчтөрү 2005-жылдан айырмаланбагандыктан Аксы окуясы кеткен бийликти сындоо, жана өлкөдөгү революциянын жыйынтыгы эл күткөн натыйжаны бербегендиктен, коомдун көңүлүн алаксытуу максатында маалыматтар толук жана так берилген эмес. Бирок өткөн мезгилге салыштырмалуу көп реалдуулуктун билинбеген маалыматтары жарык көргөн.

2010-жылдан бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый булактарды талдоо төмөндөгүлөрдү көрсөттү – Аксы окуясы бюнча тарыхый булактын саны кескин төмөндөгөнү менен, ага тиешелүү маалыматтар окуяны чагылдыруу жагынан субъективдүүлүктөн арылуу багытында. Бирок ошону менен бирге эле Аксы окуясына баа берүүдө жана келип чыгышын, жүрүшүн, натыйжасын түшүндүрүүдө мурунку мезгил менен салыштырсак ошондой эле деңгээлде субъетивдүүлүк сакталып калууда. Анын бирден бир себеби тарыхый булактын авторлору дагы бүгүнкү коомдун күнүмдүк жашоосуна активдуу катышуусунда жана экинчиси Аксы окуясына карата негизги булактар 17-мартка карата жаралгандыктан бир беткей жаралууда, тарыхый булактын авторлору көбүнчө жабыр тарткандарды чагылдырууда. Ал эми экинчи тарап революциялык өлкөдө рухтун дагы эле үстөмдүк алышына байланыштуу кайчы пикирлерин айтуудан баш тартууда. Анткени кандай гана тарыхый булак болбосун андагы маалыматтардын тактыгы, толуктугу жана реалдуулукту айкын чагылдыруусу конкреттүү тарыхый шартка жана тарыхый булактын авторлорунун ошол шарттагы абалына, ээлеген ордуна көз каранды.

Демек Аксы окуясын булак таанучулук багытта изилдөөдө эң биринчи ошол жаралган тарыхый булактын *конкреттүү шартын талдоо*, жана ар кыл *карама -каршы багыттагы булакты колдонуу* негизги багыт катары эсептелет.

Адабияттар

1. Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности.– Бишкек,2007, 237-254-б.
2. Жоробеков Т. Аксы окуясы // Аксы району: энциклопедия. – Бишкек, 2003-ж.125-127-б.
3. Лаппо-Данилевский Методология истории. – Москва, 2006 г.
4. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва, 2006 г.

B.S. Nazarbaeva, JASU, Kochkor-Ata colledg, magistr in history
Sanirabiyga_shaiyrbekovna@mail.ru

Aksy events – main and the last turn in the history of Kyrgyzstan: main research areas and their sources

Basic theoretical and methodological trends in sources published on Aksy events in 2002 years. Periodization of the classificationof historical sources.

Key words: Aksy events, Specifichistorical data, research sources in opposite directions.

УДК:303.446.4(093)

Назарбаева Б.С., магистр, ЖАМУ, Кочкор-Ата колледжи

Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдөгү мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарга булактаануучулук багытта изилдөө жүргүзүүнүн методологиялык маселелери

Мезгилдүү басма сөз каражаттарынын Аксы окуясын чагылдыруудагы кыргыз прессасынын орду жана ролу. Андагы жарыяланган материалдарды тарыхый анализдөөнүн булактаануучулук багытта өзгөчө ыкмалары жана механизмдери.

Ачкыч сөздөр: *теориялык методологиялык маселелер, комплекстүү же түрдүү булактар, маалыматтык талаа.*

Место и роль кыргызских средств массовой информации в освещении аксыйских событий. Основные методы и механизмы анализа исторических материалов.

Ключевые слова: *теоретико-методологические вопросы, комплексные и разные типы источников, информационного поля.*

Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдө анын теориялык-методологиялык маселесин чечип алуу зарыл. Аксы окуясы эгемендүү Кыргызстандын тарыхындагы бийликтин кандуу саясатына байланыштуу окуя болгондуктан, анын келип чыгышы жана себептерин ачып көрсөтүүдө жалпы изилдөөнүн жол-жоболорунун тарыхый илимий изилдөөнүн негизинде иштеп чыгуу керек. Аксы окуясын тарыхый жактан изилдөөдө анда окуянын келип чыгуу себептери, өбөлгөлөрү жана жүрүшү анын жыйынтыктары каралат.

Бизге белгилүү болгондой аталган окуяга объективдүү баа берүүдө изилдөөнүн методологиялык проблемасы жана изилдөөдөгү жетектөөчү методологиялык жол-жоболор алдыңкы орунда турат. Ал эми окуянын өзү жана келип чыгышы тууралуу бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү көз караш жок жана талаш-тартыш маселелерди жаратып келүүдө. Окумуштуулар рынок экономикасынын шартында социалдык-саясий багыттагы бир топ изилдөөлөрдү жүргүзүп келишет, бирок, бул изилдөөлөр адатта, бийлик, коом жана жеке инсандын пикири менен дал келбей калууда.

Ошондуктан соңку жаңы тарыхтагы бул окуя мезгилдүү басма сөз булактарында кеңири берилип келет. Кыргызстандагы саясий туруктуулук өзгөрүп турган мезгилде чыккан басылмаларды изилдөө бир жагынан кызыктуу, бир жагынан татаал жумуш. Анткени, изилдөөчү-тарыхчы өзүнүн мезгилиндеги идеологиянын шары менен түз айтылган сындардын ички жана тышкы маалыматтарына туруштук бере албай калат. XXI кылымдын башында коом өзү трансформацияланган сыяктуу эле массалык маалымат каражаттары дагы ошого дуушар болгандуктан ар тараптуу жана объективдүү маалыматты жакындан тааныш үчүн мезгилдүү басма сөз каражаттары менен саясий агымдын идеологиясын салыштыруу керек. Мындай салыштырууда мезгилдүү басма сөз каражаттары тарыхчынын ишмердүүлүгүнө кенен жол ачып берет.Соңку мезгилдеги Кыргызстандын тарыхын булактаануучулук багытта мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарды туура жана так анализдөө актуалдуу. Бирок, бүгүнкү күндө мезгилдүү басылмаларды баалуу тарыхый булак катары кароо талаш-тартышты жаратып, мындай булактардын топтомуна анализ жүргүзүү тарыхчы үчүн кыйынчылыктарды туудурууда. Мындай жагдайды бир нече факторлор менен түшүндүрүүгө болот.

Биринчиден, мезгилдүү басылмалардагы материалдарды бир түрдө кароого, комплекстүү булак же ар түрдүү багыттагы булак катары жайгаштырууда атайын бир жыйынтыкка келе элек. Мезгилдүү басылмалардын беттериндеги түрдүү жанрдагы текстердин жайгашуусунан улам изилдөөчү бир түрдүү комплекстүү булак катарында кароо маселесинен баш тартса [1]. В.М. Рынков газета-журналдагы ар бир жарыяланган

баалуу макаланы алып кароону сунуштайт. Л.Н. Пушкарев, берилген ар түрдүү материалдардын баары бир түрдүү булак болуу менен, бирдей комплекске ээ маалыматтарды камтыганын көрсөтөт [2].

Экинчи маселе, мезгилдүү басылмалардагы берилген текстердин аныктыгын кароо тарыхчы үчүн алдыга коюлуучу маселе. Гезиттердеги жазылган материалдарга анализ жүргүзүү бул бир канча процедуралардан турат. Бул маселе боюнча постсоветтик доордогу Кыргызстан тарыхы басма сөз материалдарынын негизинде изилдөө өз алдынча илимий изилдөөнүн проблемасы болуп алынган эмес жана мында газеттик материалдар жалпы мүнөздөгү илимий макалаларда гана берилген [3]. Гезиттик материалдарга берилген окуянын өзүнө эмес белгилүү бир социалдык топтордун кызыкчылыгын алардын өз ара тирешүүсүнө, салгылашуусуна орун берилип, окуянын нак өзүндө андагы карапайым адамдардын ролу жергиликтүү элдин абалы толук ачылбай калган. Эгемендик доордогу басма сөз каражаттары бир гана маанилик - мазмундук жактан эмес саны жана позициясы боюнча дагы өзгөчөлүктөргө ээ. Анткени, басма сөз каражаттары сан жагынан динамикалык негизде өсүп турду. Алардын мазмундук жагын алганда дагы мамлекеттик же оппозиция гана эмес, гезит ээлеринин жана жеке бир канча адамдардын саясатчылардын кызыкчылыктарын, мүдөөлөрүн көздөгөн материалдар чыга баштаганы менен мүнөздүү. Гезиттер саны жана түрү боюнча чектелбегендиктен коомдун аң-сезимине таасирин тийгизип жана маалыматтык талаада гезиттик материалдар негизги орунга чыкты. Маалыматтык талаада прессанын ролу 2010-жылдарга чейин өзүнүн ордун башка маалымат каражаттарынын арасында доминанттык кылып келди. Ал эми 2010-жылдан кийин негизги маалыматтык талаада маалымат каражаттарынын ичинен интернет булактары маалыматтык сайттар алдыңкы орунга чыкты.

Гезиттик материалдардын жана эгемендик жылдарындагы прессанын дагы өзгөчөлүгү бул анда ар бир гезиттин белгилүү бир саясий конъюктурага жараша гана бир беткей маалыматтарды тараткандыгы менен ошондой эле кабарды жазуудагы жана таратууда профессионализмдин төмөндүгү менен айырмаланат. Өзгөчө болуп жаткан “ысык фактыларды” берүүдө бири-бирине чаташкан, окуялардын жүрүшүн жана каармандарды алмаштырып берүү убактысынын ирети менен берилбегендиги менен айырмаланат. Бирок, кыргыз прессасы Аксы окуясын чагылдыруудагы ар тараптуу маалыматтардын берилиш жыштыгы менен айырмаланат. Көп кырдуу маалыматтардын берилиши окуянын өзүнө саясий топтордун өз кызыкчылыгынын күрөшү күчтүү жана татаал экендигин көрсөтөт жана алардан ошол кездеги кыргыз элитасынын жалпы абалын дагы билүүгө болот. Газета журналдар кайсы бир мезгил үчүн идеологияга каршы курал катары пайдаланылат. Андай маалыматтар дискуссияга анчалык ээ эмес, оппонентердин бири-бирине каршы пикирлери, ошондой эле жалган маалыматтар да кезигет. Ошондуктан басылмадагы материалдардан так көрсөтүлгөн маалыматты гана тандап алып кароого болот.

Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдө массалык маалымат каражаттарындагы жарыяланган макалаларды “өкмөттүк жана оппозициялык” – деп бөлүп карабаганда: республикадагы бардык чыккан газеталардагы макалалар реалдуулугу менен айырмаланбастан, ар түрдүү көз караштаргы же алардын арасында эки жактан тең позициясын бирдей чагылдырган авторлордун макалалары да бар. Ошого карабастан мезгилдүү басма сөз каражаттары коомдук жана саясий түзүлүштү чагылдыруу менен маалыматты саясий күчтөр өздөрүнүн куралы катары пайдаланышып, пресса- бул ар кандай топтордун кызыкчылыгын коргогон курал болуп калды. Ошондуктан мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы жарыяланган материалдарды тарыхый анализдөөнүн өзгөчө ыкмаларын жана механизмдерин кароо зарыл маселелерден. Мезгилдүү басма сөз каражаттарынан Аксы окуясын чагылдырган гезиттерди так мамлекеттик же коомдук, бийликчил же оппозициячыл маанайда деп бөлүп коюуга болбойт.

Мына ушундай жагдайдан улам Аксы окуясын изилдөөдөгү массалык маалымат каражаттарындагы жарыяланган макалалар булактаанучулук багытта анализ жүргүзүүнүн өзгөчө ыкмасын талап кылууда. Коомдук-саясий багыттагы басылмалар окуяларды түз мааниде чагылдыруусу менен айырмаланат. Эске салсак, мисалы “Агым”, “Республика” газеталары алардын негиздөөчүлөрүнүн формалдуу көз караштарынан чыга алган эмес. Агым жана Республика гезиттери формалдуу түрдө ар кандай саясий топтордун кызыкчылыктарын беришкен эмес. Ал эми мамлекеттик “Кыргыз Туусу”, “Слово Кыргызстана”, “Эркин Тоо” гезиттери республиканын бийлик органдарыныкы болгондуктан, андагы жарыяланган материалдар бир тараптуу же бир жактуу болгон. Эгерде Аксы окуясынын мисалында гезиттердеги окуяны чагылдыруу маселесин алсак, анда окуя жүрүп жаткан мезгилде жарык көргөн макалалар өзүнүн курчтугу жана окуянын өз учурунда баяндап берүүсү менен айырмаланат. Ал эми убакыттын өтүшү менен окуянын чагылдырылышы төмөндөгөн, же болбосо дээрлик жокко эсе жана башка макалалар да фрагментардык гана мүнөзгө ээ.

XXI кылымда гезиттерди сатып өткөрүү жана рынокто реализациялоо иши негизги маселеге айланды. Андан сырткары мурдагыдай системалуу түрдө жазылуу жок болгондуктан, өздөрү курал катары макаланын заказчиктери тарабынан сатып алынып, бекер таратуунун негизинде маалыматтын таралуу ареалы кеңейген, бирок ал саясий заказ болгондуктан, ага карата атайын суроо талаптын же маалыматтын чындыгына карата окурмандардын баалоо деңгээли жоголгон. Гезиттердин мындайча өзүн-өзү каржылоосу саясатташкан мазмундагы макала, кабарлар билдирүүлөрдүн көбөйүшүнө түздөн-түз шарт түзгөн. Бул бийликтен сырткары турган коомду өтө күчтүү саясатташтырууга алып келди. Мамлекеттик бийлик органдарынын жүргүзгөн саясаты анын ичинде ири талаш-тартышты жараткан Үзөңгү-Кууш маселесине байланыштуу материалдар абдан көп жана үзгүлтүксүз түрдө берилип турган. Бул мезгилде борбордук бийлик органдарынын жана борбордогу чыгуучу мезгилдүү басма сөз каражаттарынын мазмуну дагы, материалдары дагы бир беткей болбогондугу менен айырмаланат. Анткени, жергиликтүү басма сөз каражаттары ошол кездеги болуп жаткан окуяны бийликтин цензурасынан алыс чыгара алган эмес. Буга себеп катары анын ошол аймактагы ролун жана окурмандардын ага болгон суроо-талабын көрсөтүүгө болот.

Тарыхый булактардын өзгөчө жана негизги комплекси болгон жалпыга маалымдоо каражаттарын, анын ичинде гезиттердин илимий айлампага киргизилиши, талдоого алынышы жокко эсе. Ошондуктан, гезиттерге тарыхый булак катары ата мекендик тарыхнаамада атайын же жеткиликтүү түрдө баа берилбей келет. Тарых илиминде мындай тенденциянын болуп жатышы толугу менен түшүнүктүү. Бир жагынан официалдуу маалымат булактары калктын гана эмес илимий коомчулук тарабынан алардын назарына алынган эмес, салттык түшүнүк менен алардын көз карашы бүдөмүк түшүнүктү берет. Экинчи жагынан аксы окуясы боюнча гезиттеги маалыматтар ар түрдүү оппозициялык көз караштар менен берилгендиктен, аларды мазмунуна карата белгилүү бир системага салуу мүмкүн эмес. Ошого карабай, бийлик жана оппозициялык гезиттерден белгилүү бир деңгээлде олуттуу айырмачылыкты байкоого болот.

Идеологиялык жактан алганда “Кыргыз туусу”, “Слово Кыргызстан”, “Агым” ж.б. гезиттеринин ортосунда тирешүү бар. Ал эми гезиттеги жарыяланган материалдарды чагылдыруудагы сөз эркиндиги, ынанымдуулугу, андагы фактылардын тактыгы тууралуу маселе дагы деле талаш бойдон калууда.

Аксы окуясында “ким биринчи ок чыгарган”, “ким күнөөлүү” деген сыяктуу материалдар гезиттердин ар биринде жазылып, үчүнчү тараптын пикири (чет өлкөлүк басма сөз каражаттары) түздөн-түз конфликтке аралашкан эмес.

Жыйынтыктап айтканда Аксы окуясын чагылдырган массалык маалымат каражаттарынын материалдарын илимий айлампага киргизүүдө салттык спецификалык формалар менен бирге эле диохрондук жана синхрондук анализди айкалыштыруу менен

тарыхый илимий методдорду гана колдонбостон лингвистиканын дагы ыкмаларын колдонуу зарыл.

1. Республикалык жана чет өлкөлүк конкреттүү материалдарды изилдөөдө республикадагы кыргыз тилдүү гезиттерге компаративдик изилдөөнү жүргүзүү керек. Анда ички жана сырткы маалыматтар билдирүү иретинде берилип турган. Мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарга анализ жүргүзүүдө жарыяланган макаланы болжолдуу түрдө мазмунуна, автордун чагылдырган материалынын мазмуна карата бөлүп алып талдоо жалпы маалыматтык талаада Аксы окуясы тууралуу берилген маалыматтар, сюжеттер окуянын алгачкы күндөрүнөн тартып бир жыл аралыгына чейинки материалдарды бөлүп алып изилдөөгө болот.

2. Диохроникалык анализ жүргүзүүдө ар бир басылмадагы(газета, журнал ж.б) материалдар коомдук-саясий, финансылык-экономикалык жана идеологиялык жактан бирдей эволюцияга ээ.

3. Тарыхый-салыштырмалуулук ыкманы колдонууга болот. Ар түрдүү басылмалардагы материалдарды синхроникалык салыштыруу менен карама-каршы жана бир жактуу семантикалык талдоо жүргүзүп берилген текстерди жана сюжеттерди диохроникалык контексте-катышуучулардын окуяны эскерүүлөрүн “интервью” ж.б.талдап кароого болот.

Ошондуктан материлдарды бир нече баскычта талдоого болот:

- Маалымат талаасындагы бардык фактылар жана сюжеттер: Интернет булактарындагы, гезит-журналдардагы берилген материалдар окуянын алгачкы мезгилинен, январь айынан баштап бериле баштаган.
- Оппозициялык маанайдагы гезиттердеги фактылар жана сюжеттер: Бийликти сындоо, ок атууга буйрук бергендер бийлик тараптан болгондугун, мамлекеттик гезиттердеги жарыяланган макалаларга жооп иретиндеги материалдардын (кайым айтышуу) берилиши.
- Мамлекеттик басылмалардагы фактылар жана сюжеттер: Бийликтин жасаган иштерин туура деп көрсөтүү менен окуяга алыстан карап, чагымчылдыкка алдырбай, ынтымакка келүүгө үндөгөн материалдар.
- Жергиликтүү, райондук жана областык басылмалардагы фактылар жана сюжеттер: Бул багыттагы гезиттер мамлекеттин же бийликтин кызыкчылыгын чагылдырган материалдарды берип турган.

Адабияттар

1. Рынков В.М. Периодическая печать: проблема дифференциации документальных и повествовательных источников / Ин-т истории СО РАН. URL:http://history.nsc.ru/snm/rynkov2.htm.
2. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – С. 226-227.
3. Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура: проблемы источниковедения советской истории. – М.: РАН, Ин-т российской истории, 1994.– С. 84-104.

Nazarbaeva B.S.,JASU, Kochkor-Ata colledg, magistr in history
Sanirabiyga_shaiyrbekovna@mail.ru

Methodological problems of researching materials in researching the history of Aksy events

Methological proplems in the study of periodicals on the history of the Aksy event. Place and role of Kyrgyz media in covering the Aksy events. Basic methods and mechanisms of analysis of historical materials

Key words: *theoretical and methodological issues, complex and different tapes of sources, the information field.*

УДК: 314.148; 947.1 (575.2)(043.3)

К.А. Халматов, т.и.к., доцент,
А.А. Токтогулов, окутуучу, ЖАМУ

Түрдүү элдерде окшош салттардын чагылдырылышы (Бешик той, кыркын чыгаруу, тушоо кесүү салттарынын мисалында)

Макалада түрдүү элдердеги окшош салттар чагылдырылган.
Ачкыч сөздөр: *салт, баалуулук, этнос, той, жалпылык.*

В статье отражены похожие обычаи у разных народов.
Ключевые слова: *обычай, ценность, этнос, свадьба, обшность.*

Кыргыз элинин тарыхы менен этнографиясын окуп үйрөнүүдө белгилүү окумуштуу С.М. Абрамзондун эмгектери жана илимий макалалары өзгөчө маанаге ээ. Анткени анын чыгармаларында адам төрөлгөндөн баштап өлгөнгө чейин колдонулчу салттар, ырым-жырымдар жана коомдук нормалар кеңири чагылдырылган. Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында башка элдерге өзүнүн өзгөчө салттары менен таанымал болуп келген. Бүгүнкү күндө ал салттардын айрымдарына анча маани берилбей, секиндик менен унутта калып жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Бирок жалпы кыргыз элинде унутулуп калган айрым салттардын чет өлкөлөрдө жашаган кыргыздарда сакталып калгандыгы көпчүлүк окумуштуулардын кызыгуусун жаратып келет. Алардын ичинен “бешик той”, “баланын кыркын чыгаруу”, “тушоо кесүү” салттары өзгөчө кызыгууну жаратат.

Түрдүү элдердеги салттардын окшош же бирдей аткарылып келиши алардын түпкү байланыштарынан жана биримдигинен кабар берет. Ушул өңүттөн алып караганда каралып жаткан маселе өз актуалдуулугуна ээ. Андан тышкары окшош салттарды иликтөө аркылуу элдердин түпкү жалпылыгын даңазалап, улуттар аралык мамилелерди белигилүү деңгээлде жөнгө салсак болот деп ойлойбуз.

Илгери баланын бешиги даяр болсо, ал төрөлгөндөн 2-3 күндөн кийин эле «Бешик тойун» өткөрүшчү. Баланы бешике жаткыруу өзгөчө ритуалдар менен өткөн [1]. Азыркы күндө Анжиян кыргыздары балага кырк күн толгондо, анын кыркын чыгаруу менен бирге «Бешик тоюн» бирге өткөрүшөт. Бул салт Маматова Мазгилдин аткаруусунда төмөндөгүдөй өтөт; «Бул күнү айылдын аксакалдары жана молдосу чакыртылып, аларга кой союлуп, дасторкон жайылат. 40 токоч бышырылып, айылдын улуу – аксакал адамдарына таркатылат. Дасторкондун тегерегине чогулган эл кудайдан баланын акыл-эстүү, ден-соолугу чың, ата-энесине мээримдүү болушун тилеп, куран окушат. Андан кийин баланы 40 кашык менен өлчөнгөн сууга ар-түрдүү тилектерди; денеси бекем, бай-бакубат, элине, тууган-уруктарына жардамы тийген бала болуп чоңойсун ж.б. сөздөрдү айтуу менен, айылдын эң аксакал байбичеси баланы жуунтуп, тырмагын алып, колуна ширинди ктерди карматат. Жуунткандан соң, балага жаңы кийимдерди кийгизишип, бешикке жаткырышат» [1.1]. С.М. Абрамзондун маалыматында илгери кыргыздарда баланын кыркын чыгарууда, бул күнү, төрөлгөндө кийгизилген «ит көйнөктү» чечишип, баланын апасы коңшу боз үйлөрдөн сурамжылап, чогулткан ар түрдүү 40 материалдан куралган көйнөктү кийгизишкендиги баяндалган [1].

«Жаңы бешикти сөзсүз баланын апасынын туугандары (тайэнеси, тагасы ж.б) даярдайт жана аны көз мончок, түрдүү оюнчуктар менен кооздойт, бала эркек болсо

бешиктин төшөгүнүн астына бычак, ал эми түбөгүнө «наат кант» толтуруп коюлат. Көз мончок – ар түрдүү жаман жакшы көздөрдөн сактайт, бычак мусулмандарда ыйык деп эсептелип, баланы эр жүрөк, шамдагай кылат, ар түрдүү балээден, жаман духтардан сактайт, наат кант болсо, баланын өмүрүн таттуу болушу үчүн коюлат. Андан тышкары калемпир (таза эмес күчтөрдөн сактоо үчүн), таш (бала таштай бекем болсун үчүн), нан ж.б. предметтер да бешикке коюлуп келинген жана азыр деле айрым кыргыз айылдарында колдонулат. Бешиктеги бала чоңойгондо бешикте кыстарылган нанды өзү итке бериши керектиги айтылат. Бул мааракеге чакырылган коноктор нан, ширидиктер, боорсок, майда бышырылган каттуу-каттама, балага жана анын ата-энесине кийим-кече белектери менен келет. Дасторконго эң көбү ширидиктер менен боорсок, заң-заң, самса, каттама ж.б. камырдан даярдалган тамактар коюлат.

Окумуштуу Б.Х. Кармышева чагылдырган самарканддык өзбектерде балага байланыштуу өткөрүлгөн «кыркын чыгаруу», «бешик той» ж.б. салттардагы көрүнүштөр кыргыздардын салтынан анча деле айырмаланбайт. Бул болсо, эки элдин бири-бири менен болгон салттык жана туугандык мамилелеринен дарек берет.

Баланы бешикке бөлөп жатканда бешиктин тегерегинде эки аял-эркектин аксакал туугандарынан, эки аял – аялдын жакын туугандарынан отурат да, бөбөктүн апасынын эки колтугуна токоч кыстарылып коюлат [1-2]. Бул ырым баланын ден-соолугу бекем болуп чоңойсун, анын энесинин сүтү ар дайым болуп турсун, үй-бүлөөдө нан үзүлбөсүн дегендик менен түшүндүрүлөт. Бешикке коюлган оюнчуктар, түбөктө салынган наат ж.б. ширидиктер баланы алгач бөлөгөн аялга берилет. Бөлөнгөн бешиктин үстүнө аялдын да, эркектин да жакын туугандары кант-ширидиктерин, айрым учурларда акча чачышат. Бул «чачыла» ырымы дейилет. Анын мааниси да келечекте баланын өмүрү ширидикте, кайгы-мууңдан алыс, үй-бүлөөсү оокаттуу турмуш өткөрсүн үчүн ишке ашырылат. Андан соң бешикти тегерете отурган аялдар балага «алдей ырын» же «бешик бөбөк ырын» ырдашат. Бул ыр өтө сылык, мукам, назик үн менен уккулуктуу ырдалууга тийиш. Аялдардын айтымында бала жарык дүйнөгө келгенден кийинки биринчи уккан «бешик ыры» анын жумшак, боорукер, оор басырыктуу, башкалар менен сылык мамиледе болууга тарбиялайт:

Алдей, алдей ак бөпөм,
Ак бешикке жат, бөпөм.
Кунан койду сой, бөпөм,
Куйругуна той, бөпөм. д.у.с.

Бала бул ырды өзү да укканга ынтызар болуп тургандыгы жана ал сөзсүз чоңойгонго чейин ырдалып турушу талап кылынат.

Ушул эле бөбөк ыры кыргыздар тарабынан өзбек тилинде да ырдалат:

Алла балам алла
Ухлагин сен алла
Ботир балам алла
Менинг балам алла.

Баланын «40-чыгаруу» жана «бешик той» го байланышкан ырымдар бүткөндөн кийин, бөбөктүн энеси келгендерге ыраазычылык билдирүү менен бешикти көтөрүп, үч жолу жүгүнүп, арты жагы менен тескери басып, үйдөн чыгып кетет.

Коңшу өзбек элинде бул салт «чилла» (чилде) деп аталып, андагы көп ырымдар кыргыздардын салтына окшойт. Окумуштуу О.А. Сухарева, А.Л. Троицкая, Б.Х. Кармышева, Г.П. Васильева [1] ж.б. эмгектеринде чагылдырылган өзбек элинин салттары, ал жерде жашаган кыргыз элинин салт, ырымдары менен окшош келет, ошону менен бирге анча чоң эмес өзгөчөлүктөргө да ээ. Мисалы өзбек элинде баланын 40 күнүндө көп жыл өмүр сүргөн, балдары көп аксакалдын яхтак (көйнөк) кийимин таза жууп, андан көйнөк тигип, бөбөккө кийгизишет [1-3]. Жогоруда сөз болгон «40 чыгаруу», «бешик той» өзбекстандык кыргыздарда, өзбектерде, тажиктерде, түрктөрдө, уйгурларда

ж.б. элдерде шарттуу аткарыла турган салтка айланган жана алардын катарын бала бир жашка чыкканга чейин өткөрүлүүгө тийиш болгон «ата көрдү» жана он жашка чейин өткөрүлө турган «сүннөт же чүкүрөн тойлору» толуктайт.

«Ата-көрдү» салты өткөрүлгөнгө чейин баланы тайатасы көргөнгө тыюу салынат, кокусунан жолугуп калган учурда да, баланы караганга болбой тургандыгы айтылат. Ошондуктан бул салтты, айрыкча азыркы күндө 40 чыккандан кийин эле, же ошол күнү бирге өткөрүүгө шашылышат. Бул күнү «тайата» өзүнүн небересин көрүү үчүн өзгөчө белек; даярдоого тийиш. Мындай белектин катарын көбүнчө «сыналгы», «музыкалык апараттар», ж.б. түзүшү мүмкүн. Белек менен кошо ал ургачы жаныбарды «энчи» тартуу кылат. Энчи бир кой же кунажын болушу мүмкүн. Бул күнү да эки жактан тууган-уруктар, коңшулар чогулуп, дасторкон үстүндө сый көрүшөт, кудайдын атына куран окуп, келечекте жакшылыктар болушун суранышат, өткөн арбактарга таазим этишет. Келген коноктор үй-бүлөнүн каалаган мүчөсүнө же бири-бирине белектерди берип, бирин-бири урматтап, сыйлаганын билгизишет. Биздин оюбузда «ата-көрдү» кыргыздарда акыркы мезгилдерде пайда болгон салттардын бири. Анткени советтик доордо кыргыз-өзбек элдеринин этнографиясын кеңири изилдөөгө алган окумуштуулардын (Б.Х. Кармышева, С.М. Абрамзон ж.б.) эмгектеринде бул салт жөнүндө эч кандай маалымат айтылбайт. Бирок кыргыз, өзбек ж.б. жогоруда аты аталган элдер бул салтты «улуттук ата-бабалардан калган адат» деп эсептейт жана бул салттар ал элдерде бирдей, айырмасыз өткөрүлүп келинет. Бала текчигип, аягын бир-эки шилтеп калган кезде «тушоо-кесүү» жөрөлгөсү аткарылат. Ата-эне кой союп, элди чакырып, тушоо-кесүү тоюн берет. Кудалар, тууган-уруктар жана коңшулар дасторкон тегерегине чогулуп, кудайдын атына куран окушат. Андан кийин баланын эки бутун ала-жип менен байлоосун сыртка келтирип тушап, тез чуркаган балдарды чогултуп, аларды белгиленген жерден кое берип, жарыштырат. Биринчи чуркап келген бала даярдап коюлган бычак менен баланын тушоо жибин кыркат да, той ээлеринин атап койгон байгесин (улак, козу, чөнтөктелефон, акча ж.б.) алат. Ага баланын бутундагы шоонаны кескен бычак да ыйгарылат. Чуркап келген балдар тушоосу кесилген баланы колунан кармап, жетелеп бастырышат, аксакалдар жакшы тилектерин айтып, батаа беришет.

Той ээлери баланын үстүнө кант (акча) чачышканда, анын тегерегинде калган балдар талашып, ызы-чуу, тополоң уюштуруусу керектиги айтылат [1-4]. Баланын жаш кезинде шок болгонун жактырышып, андай балдар ооруу-сыркоодон алыс, шамдагай болот деп ишенишет. Эл арасында «Балаң болсо шок болсун, шок болбосо жок болсун» (өзбек элинде “Боланг булса шок болсин, шок булмаса йук болсин) деген макал ушуга байланыштуу айтылып жүргөндөй. Тушоосу кесилбеген бала көп жыгылат, кийин турмушта жолу ачылбайт дешип, бул жөрөлгөнү сөзсүз өткөрүшөт. Кандайдыр бир шарттарга байланыштуу тушоосу кесилбей калган болсо, ал чоңойгондо (15 жашка чейин) да өткөрүлө бере тургандыгы айтылат. Бул салт коңшу өзбек элинде да ушундай эле көрүнүштө өтө тургандыгын окумуштуу Ш. Шаниязов өзүнүн эмгегинде баяндаган [4]. Ал эми казактарда тушоону күн мурунтан чакыртылып, өзүнүн кайсы бир жагымдуу сапаттары менен айырмаланган адам кыркканы белгилүү [3]. Баланы бутун тушаган ала-жиптин да өз мааниси бар. Илгерки замандан бери мал асыроочулук менен өмүр өткөргөн кыргыз элинин мал байлай турган куралы жип, аркан болгон. Алар жипти да, арканды да ар түрдүү түстөгү жүндөн эшишкен. Анткени кыргыздар кармаган кой түс жагынан ар түрдүү болгон. Жип менен мал байлаган, ат аркандаган, көчөн жасап, козу байлаган, желе жасап, кулун байлаган, көчкөндө жип менен унаага жүк арткан. Ошондуктан кыргыздар мал байлаган жипти аттабай, аны ыйык касиеттүү деп эсептеген.

Алтайлыктарда тушоо кесүүдө ала жип пайдаланылбаганы көңүл бурууга арзыйт. Бир жашка чыгып, өз алдынча басууга аракет кылып, алгачкы кадамдарын жасай баштаганын байкап калышса, баланын энеси, атасы, чоң энеси же дагы башкасы анын артына отуруп, бычактын мизи менен жерди же бөбөктүн буттарынын ортосун чийип

койгон. Бул аракет менен баланын бутуна күч киришин камсыздоого аракеттенишкен [5]. Анжияндык кыргыздар тушоо кесүүдөн кийин да жакшы баса албаган балдарды аштын (тамактын) бетине басылган табакка отургузат. Бул салттын өзбек, кыргыз, тажик, түрк ж.б. элдерде бирдей аткарылып келиши элдердин тарыхый-этнографиялык жакындыгынан жана түпкү тамырларынын бир жерден тарагандыгынан айгине берип турат. Акыркы мезгилдерде элдердин тарыхый-этнографиялык байланыштары тууралуу илимий-изилдөө иштери дээрлик жүргүзүлбөй, алар тууралуу эл эч нерсе билбей калды.

Унутта калган элдердин түпкү туугандыктары менен окшоштуктарын эл арасына жайылтуу аркылуу улуттар аралык ынтымакты жана бир туугандыкты калыбына келтирүүгө болот.

Ошондуктан эл арасында сакталып калган каада-салттарды изилдеп, анын негизинде элдердин ортосундагы мамилелерди жөнгө салуу мезгилдин талабы.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этноггенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971.
2. Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка. Сб. МАЭ. XII. – М-Л., 1949.
3. Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов. – Алма-Ата.:Гылым, 1993.
4. Шаниязов Ш. К. Этническая история узбекского народа. – Ташкент.: Фан, 1974.
5. Шатинова Н.М. Семья у алтайцев. – Горно-Алтайск., 1981.
6. Этнографические изучение узбекского сельского населения. Отв. ред: Г.П. Василева., Б.Х. Кармышева. – М.: Наука, 1969.

Малымдоочулар

Маматова Мезгил, 1928 ж.т., Андижан областы, Жалал Кудук району, Н. Исанов айылы.
Матиева Садат,1923 ж.т, Андижан областы, Жалал-Кудук району, Ахунбабаев айылы.
Халисова Ибадат, 1949 ж.т, Андижан областы, Жалал-Кудук району, Ахунбабаев айылы.
Бостонов Кенже, 1940 ж. т, Хамракулова Махпу, 1950 ж.т, Жалал-Кудук району,
Н. Исанов айылы, Бай тобу жана Беш капа кыштактры.

K.A.Halmatov, docent, A.A. Toktogulov, teacher, JASU
Kudrat-73@mail.ru

Reflecting similar customs among different peoples
(For example: “Beshik toi”, Kyrkyn chygaruu” and “Tushoo kesuu”)

The paper reflects similar customs among different peoples.
Key words: *customs, values, ethnicity, wedding, communion.*

УДК: 300.372/1

Г.У. Аматова, к.филос.н., доцент,
Т.А. Базаркулова, окутуучу, ОшМУ

Кетбуканын дүйнө таанымынын өзгөчөлүгү

Илимий макалада Кетбуканын дүйнө таанымынын өзгөчөлүгү жөнүндө баяндалат. Анын дүйнө түшүнүүсү тарыхый шарттардын негизинде пайда болуп,жаратылыш кубулуштары,

адам табияты жөнүндөгү реалисттик ой-пикирлери жана баамдоосу байкоо, салыштыруунун негизинде калыптанып, курч көркөм-образдуу формада чагылдырылгандыгында болуп эсептелет.

***Ачкыч сөздөр*:** *макрокосмос, микрокосмос, дүйнө тааным, социомаданий, көчмөн, легенда.*

В этой статье говорится об особенности миропонимания кыргызского мыслителя Кетбуки. Его миропонимание формируется на основе исторических событий, реалистического восприятия человеческой натуры, явлений природы в виде наблюдения и сравнения, которые изображаются в острых художественно-образных формах.

Ключевые слова: *макрокосмос, микрокосмос, миропонимание, социокультурный, кочевой, легенда.*

Ата-бабаларыбыздан бери нарктaлган, муундан-муунга берилип, сакталган элдик салттарды, мурастарды үйрөнгөн, өзүнүн учкул кыялынан жаралган асыл ойлорун ортого салып, адам акыл-эс парасатын арттырууга белгилүү үлүшүн кошкон, ысымы легендага айланган акылман ойчулдарыбыздын бири Кетбука болгон. Ал – табигый чөйрөдө, социомаданий турмушта көзү менен көргөнүн кылдат-сезимтал баамдап, байкаганын ыргактуу, сырдуу, көп маанилүү ыр менен угуучуга баяндап жеткизген, акылмандык, комузчулук жана акындык өнөрү бирдей, шайкеш өөрчүгөн ойчул. Алсак, илгертен келаткан уламыштарга караганда, өткөн жоокерчилик заманда Чынгызхан (Айхан) жашап, анын Жуучу (Жолчухан) аттуу жалгыз баласы болот. Ал жанына кырк жигит алып ууга барган жеринен аны жолборс жарып өлтүрөт. Жолчухандын каза болгонун хандын каарынан коркуп, эч ким даап айталбай коет. Ошондо калктын өтүнүчү боюнча Кетбука чертмектин күүсү аркылуу (сөзүн кошкон деген да версия бар) кайгылуу жоготууну угузган экен дешет:

Деңиз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айганым.
Алтын боолуу ак шумкар,
Алтын боосун тытыптыр,
Айды карап сызыптыр.
Күмүш боолуу ак шумкар,
Күмүш боосун тытыптыр,
Күндү карап сызыптыр.

Ал эмне болуучу?

Асмандан ак ала булут сөгүлөт,
Аяктап мөндүр төгүлөт.
Көктөн көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп мөндүр төгүлөт,
Бул эмне шумдугу [3]?

Кетбука өтө чебер психолог, кайраттуу инсан катары Чынгызханга суроо-табышмак иретинде кайрылып, табият кубулуштарын көркөм сүрөттөө аркылуу Жуучуну шумкарга, тулпарга, булбулга жана Күндүн нуруна салыштырып, анын өлүмүн шумкардын Айды, Күндү карай учуп кеткенине, байлоодон бошонгон тулпар аркылуу билдирет. Ошону менен бирге даанышман ырчы мындай жоготууну деңиз толкуса, көл бөксөрөөрүнө, ал эми терек тамырынан жулунса, жер бөксөрөөрүнө алып келиши менен салыштырат.

Мындай жагдайда Кетбуканын дүйнө таанымынын өзгөчөлүгү анын жаратылыш кубулуштары, адам табияты жөнүндөгү реалисттик ой-пикирлери жана баамдоосу, байкоо, салыштыруунун негизинде калыптанып, курч көркөм-образдуу формада чагылдырылгандыгында болуп эсептелет. Ойчул өзүнүн түшүнүмдөрүн табигый чөйрөдө, жашоодо болгон окуя-кубулуштарды, адамдардын ортосундагы мамилелерди поэтикалык

баяндоо менен туюнткан, б.а., анын ой-чабыты космостук (ааламдык-жаратылыштык) көрүнүштөрдү жана коомдук турмушту туура таанып билүүгө атуулду багыттаган көз караштык мазмунга бай. Демек, Кетбука терең акылы, өнөрү менен көпчүлүк элдин ой-санаасын, рух-дөөлөтүн жеткиликтүү деңгээлде туюнта билип, табияттын купуя кубулуштарында, күндөлүк турмушта кездешүүчү татаал, «кыяматтын кыл көпүрөсүнөн өтөрдө» жеңиштүү болууга үндөгөн.

Кетбуканын чыгармачылыгынын калыптанышы, өсүп-өнүгүшү, көчмөн, жоокерчилик замандын каардуу мезгилине – Чынгызхандын тушуна шайкеш келгендиги жана ошол учурдун тарыхый-социалдык окуялары менен жандуу аралашып тургандыгы менен өзгөчөлөнөт. Чынгызхандын тушунда миңдеген-сандаган жана “мен-мен деген” көп ырчылар, даанышмандар жашагандыгына эч кимдин күмөнү жок, бирок алардын бардыгынын эле чыгармачылыгы эл оозунан түшпөй айтылып, Бука ырчыдай уламыш-легендага айлана албагандыгын белгилөөгө болот. Көчмөндөр цивилизациясынын мейкиндик-мезгилдик тутумунда, жоокерчилик доордо, эрдиги, кайраты болуп көрбөгөндөй салыштырмалуу чексиз, көптөгөн согуштук окуялардын башында турган Чынгызхандын баласынын өлүмүн угузуп, башына кылыч жалаңдап ойноп турса да, Бука ырчынын ар-намыстуулугу, кайраттуулугу таң калтырат. Анын «коргошундай» коюлушкан сөздөрү гана эмес, жан дүйнөнү, бүтүндөй атуулдук рухту, адеп-ахлакты бүлүккө түшүргөн, аны коштогон черткен муңдуу күүсү Чынгызханды да ийилтет, ал согуш майданында жеңилбегени менен, орошон ырчынын алдында бөксөрүп, «майтарылып» басынып жер карап турат .

Бука ырчы өтө акылдуулук менен өзүнүн поэтикалык дүйнөсүндө көркөм, мол сөз каражаттарын колдонуп, комуздун кайгылуу ыргагы менен оор кайгыны угузуунун каймана формасын өтө эпчил пайдалангандыгы көрүнөт. Ыр түрмөгү чакан болгонуна карабастан, анын мазмунунда философиялык-этикалык ойлор терең камтылган. Биринчиден, анда Чынгызхандын, Жуучунун көркөм келбеттери, атуулдук табияты табышмактуу боектор менен рухий-нравалык духта элестүү чагылдырылат. Экинчиден, ойчул Чынгызхандан жашыруун, купуя ички сырынын көмүскөдө камтылган социомаданий ориентациясынын жообун билгенсип, ага күнөө койгонсуп, суроо-чакырык жаадырып турат. Үчүнчүдөн, «баш кесмек бар, тил кесмек жок» дегендей, Кетбукада капилеттен өлүмгө дуушар болгон Жуучуну аео, атуулдук болмушун жоктоо сезими болсо, каардуу Чынгызханга тике карап, өлүмдөн баш тартпас эрдик, кайраттуулугун көрсөтүп турат. Төртүнчүдөн, өзүнүн жеке социалдык кызыкчылыгы үчүн уулун өлүмгө кыйган Чынгызханды таза абийир, адеп-ахлак менен сөзгө сындырып отурат [2].

Демек, уламыштарда туюнтулган бири суук кабар угузуп, экинчиси ага жооп кылуусу жөнүндө окуяны камтыган Кетбуканын рух дарамети фольклордук баалуулук гана эмес, тарыхтын жана тагдырдын татаал, кайчылаш рухтук, рух эместик көрүнүштөрдүн тогошуусу, өзгөчө Чынгызхандын нравалык дүйнөсүнө бүлүк түшүүсүнүн көрүнүшү болуп саналат. Кетбуканын даанышмандык, чеберчилик менен баласын угузганда, Чынгызхандын да жоопторунун салмактуулугун, көркөмдүүлүгүн белгилеп коюу абзел:

Алтын болуу ак шумкар,
Алтын боосун тытканы,
Айды карап сызганы,
Ал кулунум ботом болгону.
Күмүш боолуу көк шумкар,
Күмүш боосун тытканы,
Күндү карап сызганы,
Бул кулунум, ботом болгону.
Кулунтук мүйүз көк бука,
Туу түбүндө өкүрсө,

Ал атасы болгону.
Алчагай мүйүз ак эркеч,
Айды карап бакырса,
Ал энеси болгону.
Асмандан булут сөгүлсө,
Аяктап мөндүр төгүлсө,
Көк ала булут сөгүлсө,
Көнөктөп мөндүр төгүлсө,
Көзүмдүн жашы болгону [4].

Чынгызхан өмүрүндө көзүнө жаш албаган, анын жан дүйнөсү ырда «ыйлап» жатпайбы! Балким, ал өзүнүн эл, коом, келечек алдындагы адамдык актануусудур?! Чынгызхан эмне үчүн өз убадасында туруп Бука ырчынын оозуна коргошун куйган жок?! Ырчыны аядыбы, ага боору оорудубу?! Адилеттик өкүм сүрүп, ырчы тирүү калдыбы?! Кашкайган чындыкты моюндоого Чынгызхандын кудурети жеттиби? Курч, акылман сөздүн наркы, кептин касиети аны ынандырдыбы?! Дегеле, Бука ырчынын акылгөй касиетинин күчтүүлүгү катаал, дүйнө жүзүн багындырууга аракет жасаган Чынгызхандын өзүн солкулдатып, рух, адеп-ахлак дүйнөсүн козгоп, жүрөгүн сууруп алгандай абалда сүрөттөгөнүндө экендиги талашсыз. Мындай жагдай ойчулдун дүйнө, адам таануучулук бийик дараметин, орошон терең адептик абройун көрсөтүп турат.

Кетбуканын «Сак болгун» аттуу чыгармасы XIII кылымда жазылганына карабастан, азыркы абалды алдын-ала чагылта, көрө билгендиги төмөнкү ыр саптарынан ачык байкалат:

Көгүш тоону кыян жууп,
Көрк бузулат, сак болгун.
Көсөмдөрү элди алдап,
Көч бузулат, сак болгун.
Өзөгүнө өрт таштап,
Өз бузулат, сак болгун.
Сөөлөтүнөн ажырап,
Сөз бузулат, сак болгун.
Салкын тоону кыян жууп,
Салт бузулат, сак болгун.
Намыс түгөп, ар түгөп,
Нарк бузулат, сак болгун.
Кубат күчүн соодалап,
Пул болосуң, сак болгун.
Кудуретүү элдерге,
Кул болосуң, сак болгун [3].

Жалпысынан алганда, Кетбуканын поэтикалык дүйнөсүндө адеп-ахлактык проблемалар, философиялык тереңдик гана эмес, катаал тарыхтын өзү, анын маданий-нравалык жагдайы чагылдырылгандыгын байкоого болот. Кетбука жөнүндөгү окуяда кыргыз элинин көчмөн турмушунун карама-каршылыктуу мезгили учкайынан, «көз ирмемде» туюнтулуп, анын негизги каарманы карапайым элдин өкүлү жана чыгаан уулу социалдык-маданий, рухий-нравалык дөөлөттөрдү алып жүрүүчү катары баяндалган. Демек, анын ысымынын уламышка айланып кетишинин түпкү мааниси да мына ушунда. Кетбукага окшогон даанышмандар акылы менен да, өнөрү менен да көпчүлүк элдин дүйнө түшүнүүсүн, ой-санаасын, аң-сезимин, мүдөө-талабын жеткиликтүү деңгээлде туюнтуу аркылуу күндөлүк турмушта кездешүүчү татаал «кыяматтын кыл көпүрөсүнөн» өтөөрдө жеңиштүү чыгышкан. Калайык-калк мындай инсандарга сыймыктанышып, алардын ысымын кылымдар бою сактай билишкен.

Адабияттар

1. Байбосунов А.А. Донаучные представления кыргызов о природе и обществе. – Б., 2009. – С. 211.
2. Жумагулов М., Аматова Г. Легендарлуу ойчулдардын дүйнө таанымы. – Б., 2011. – 75б.
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы.. 1-т. – Б., Кыргызстан-Сорос фондусу, 1999. – 500-502б.
4. Легендарлуу ырчылар жана сынчылар. – Б., 1994. – 12б.

G.U. Amatova, docent,T.A. Bazarkulova, teacher, OshSU
gulzatamatova@gmail.com

The specifics of Ketbuka's worldview

This article is devoted to the specifics of Kyrgyz philosopher Ketbuka's worldview. His understanding of the world is based on observing and perception historical events, human nature and natural phenomenon. These observations are reflected in his works full of vivid images.

Key words: *macrocosm, microcosm, understanding of the world, social culture, nomadic, legend.*

УДК: 685:4.37/58

К.А. Исаков, филос.и.к., ОшМЮИ

Антикалык эстетиканын тарыхый-философиялык мазмуну

Макалада антикалык доордогу ойчулдардын эмгектериндеги жана философиялык мектептердеги эстетикага болгон концептуалдык ойлор илимий проекцияда каралган.

Ачкыч сөздөр: *антика, синтез, эллинизм, гармония, симметрия, универсум, хаос, логос, эквилибристика, стоик.*

Статье рассматривается концептуалльные идеи античной эстетики в трудах мыслителей и философских школах.

Ключевые слова: *антика, синтез, эллинизм, гармония, симметрия, универсум, хаос, логос, эквилибристика, стоик.*

Кечки антикалык доордун жана орто кылымдардын баш чендеринин тарыхына жалпы назар сала турган болсок бул мезгилдерде тарыхый-маданий кыймыл өзгөчө кайталанып туруучу өнүгүү мүнөзүнө ээ экендигин байкоого болот. Анткени «Чыгыш-Батыш» маданий агымдарынын бири-бири менен болгон байланыш процесси токтобостон бирде күчөп, бирде жай жүрүп отурган. Гректердин Чыгыш элдеринин маданий жетишкендиктери менен таанышуусу эң алгач Ахмениддер мезгилине туура келгендигин тарыхый маалыматтар ырастайт. Кээ бир учурларда басып алуучулук саясат айрым элдерге прогрессивдүү жагдайларды да жараткан. Себеби, мындай жүрүштөр менен кошо «улуу маданият» басып алынган чөлкөмдүн элдеринин маданиятын байытып, өнүктүрүп турган. Маданияттардын синтезинин экинчи толкуну Александр Македонскийдин аймактарды басып алуусу менен коштолот да, «эллинизм» деп аталган дооруна туура келет. Бул мезгилде Индиянын, Ирандын, Сириянын, Орто Азиянын жана Жакынкы Чыгыштын маданий үлгүлөрү жана салттары өз ара тыгыз байланышта болгон.

Эстетиканын тарыхында Пифагордун гармония жөнүндөгү окуусу өзгөчө маниге ээ, себеби ал бүткүл дүйнө гармониялык түзүлүштөрдөн тургандыгын айгинелеген теориялык алгачкы чыгармалардан болгон.

Гармония жаратылыштагы заттардын жана кубулуштардын ички байланышы жана карым-катышы, ансыз космос да жашоого мүмүкүн эмес. Гармония пифагорчулардын түшүнүгү боюнча чындык, сулуулук, кооздук жана симметрия сыяктуу сапаттар менен мүнөздөлөт жана эң башкысы, гармония алардын ою боюнча сандык маанаге ээ, ал сан түшүнүгү менен органикалык түрдө байланышта экендигин ырасташкан.

Ар кандай заттын сандык структурасы бир бүтүн универсумду жаратуу менен жана сандык ырааттуулуктун чагылдырылышы пифагорчулар үчүн эстетикалык маалыматтардын негизи катары каралат. Сан – бул айырмалоочу белги, анын жардамы менен бытиедеги жана ой жүгүртүүдө заттарды, нерселерди жана буюмдарды бири-бирине окшоштурууга, салыштырууга жана айырмалоого болот. Демек, сан заттын бардык белгилеринин көрсөткүчү, чыгармачылык кубаты жана бир бүтүн структурасы. Аны объективдүү мааниден алып караганда ал заттын гармониялык түзүлүшү, ал эми субъективдүү мааниден алып караганда сан заттын эстетикалык кабылданышы. Тактап айтканда, жогоруда аталгандар антик дүйнөсүндөгү алгачкы эстетикалык теория болуп саналат.

Сандык гармония өзгөчө музыкалык тонго ээ болгон симметриялык ырааттуулукта жайгашкан космос жөнүндөгү жалпы антикалык окууну түзгөн. Пифагорчулар космологиянын өзүнө эстетикалык жактан мамиле жасоо сунушун киргизишкен, алар дүйнөнүн гармониялуу экендигин таануу менен ага симметриялуу геометриялык фигуранын формасын беришкен; «чөйрө гармониясы» жөнүндөгү белгилүү пифагордук окуу да ушуга байланыштуу болгон.

Пифагор жана анын окуусун улантуучулар күндү айланган кыймыл ааламга керемет музыка таратат деп эсептешкен. Алардын ою боюнча бүткүл космос гармониялык жактан куралган музыка жараткан тело. «Чөйрөнүн музыкасы» жөнүндөгү окуу – пифагордук эстетиканын эң белгилүү мотиви. Пифагор үчүн музыка математика илиминин туундусу жана анын гармониясы жана ал математикалык пропорциялар менен так көзөмөлгө алынат. Анын пикири боюнча, математика Кудай орноткон жана Ааламды бекиткен так методду чагылдырат. Пифагор музыканы так илим катары бекемдөө менен өзү тарабынан табылган гармониялык мамилелерди табияттын бардык феномендерине карата колдонгон жана планеталар, жылдыздар жана космостун элементтеринин ортосундагы гармониялык мамилелерди тапкан.

Пифагордун «чөйрөлөрдүн музыкасы» концепциясында Жер менен кыймылсыз жылдыздар чөйрөсүнүн ортосундагы интервал диапазон бир топ өнүккөн гармониялык интервал катары каралат. Планеталык – чөйрөлөрдүн ар бири – Сатурн, Юпитер, Марс, Күн ж.б. гармониялык интервалга ээ. Демек, Пифагордун ою боюнча планеталардын ар бири өз чөйрөсүнө ээ, музыкалык – сандык космос бар жана алар бири-бирине карата сандык жана гармониялуу тизмектешкен түрдө музыкалык аспап сыяктуу күүгө келет. Алар так бир тоналдуулукка жана иреттүүлүккө ээ болуу менен «чөйрөлөрдүн гармониясын» түзүшөт [1: 335].

Гераклит гармонияга жаңыча түшүнүк берүүгө аракет жасаган, анын пикири боюнча, гармония бир бүтүндүктү түзгөн карама-каршы бөлүктөрдүн ички биримдиги, макулдашуусу, тең салмакташуусу. «Баары карама-каршылыктан улам жаралат, баары бүтүндүккө биригип дарыя сыяктуу агат» [5: 349]. «Ажырагандар кайра биригет, ар түрдүүлөрдөн эң сонун гармония жаралат, баары карама-каршылык аркылуу пайда болот». Гераклит боюнча гармония пифагорчулардагыдай сандардан жана айрым бөлүктөрдүн биригишинен улам жаралбайт да, буюм бир бүтүндүк катары каралат. Анын эстетикасынын биринчи планына гармониянын онтологиялык түшүнүгү коюлат.

Гераклит боюнча космос кайнаган карама-каршылыктардын түбөлүк хаосу, анда түбөлүк кооптуу, бардыгын аныктоочу бытиенин музыкасы жаңырат. Гармония «ар түрдүүлүктөгү биримдик» жана «карама-каршылыктардын биримдиги» катары эсептелинет. Гераклитте гармония категориясы баа, баалуулук маанисине да ээ. Бул,

айрыкча, гармониянын «жашыруун» жана «ачык» түрлөрү жөнүндөгү изилдөөлөрүндө так берилген. Космосту жогорку жана эң татынакай кооздук катары «жашыруун» гармония жана сулуулук катары элестетүүгө тийишпиз. Үстүртөдөн караганда гана дүйнө хаос катары сезилет, а чындыгында чачыранды жана кокустуктардын оюнунун артында эң кооз гармония жашырынып жатат. Бул гармониянын өзүнүнүн кооздук даражалары жана баалуулук өлчөм-ченемдери бар. Ушуга ылайык кудайлардын, адамдардын жана жан-жаныбарлардын сулуулуктары бири-биринен айырмаланышат жана алар сулуулуктун өз алдынча даражалары болуу менен бири экинчисине өтпөйт. Гераклит боюнча бүткүл ааламга таасири бар «Логос» абсолюттук сулуулукка ээ, ал абдан акылдуу, даанышман жана өзүн дүйнөлүк, табигый жана адамга тиешелүү процесстердин жүрүшүндө көрсөтөт [2: 72].

Сократтын максатка ылайыктуулук жөнүндөгү эстетикалык окуусунда кооз нерсе башка бир кооз нерседен айырмаланат, аларда өтө көп айырмачылыктар бар, бирок алардын баарында кандайдыр бир адамды өзүнө тарткан кооздуктун окшош белгилери бар деген пикирди Сократ биринчи болуп айткан [3: 348]. Бул кооздук эстетикалык идеал катары реалдуу-турмуштук көрүнүшүнөн айырмаланат деген өтө оригиналдуу эстетикалык аныктама болуп эсептелет. Сократ боюнча кооздук жана сулуулук бардык кооз буюмдарга тиешелүү болгон өзүнчө бир анык принцип, кооздук менен жакшылыктын биримдиги жөнүндөгү идеяны да Сократ биринчилерден болуп иштеп чыккан.

Сократка чейинки философияда космос ритм жана симметриянын өңүтүнөн каралган, ал эми Сократ болсо космосту логикалык өңүттөн кароого басым жасаган. Кооздук жана сулуулук адамга жакын жана ошол эле учурда түрү суук, куник нерсе да адамга жакын болушу толук мүмкүн, ошондой эле жакшы нерсе жана көрүнүш адамга сөзсүз түрдө адамга жакшылык кылат деп бекемдөө да туура эмес. Сократ эстетикалык кооздукта адамга пайда, ырахат алып келүү принцибин, ал эми искусстводо турмуш – жашоону тууроо принцибин сунуш кылган.

Эстетикалык ой-жүгүртүүнүн андан аркы өнүгүшү эллинизм доору менен байланышкан. Грек классикасындагы байланыштуулуктун, бири-бирине болгон көз карандылыктын диалектикалык түпкүрү эллинизм доорунан башталат. Жаңы шарттарда индивидиум дифференциялаштырылган жана өз алдынча субъективдүү психика менен калыптанат. Өзүнө өзү терең анализ жасоого умтулган субъективдүү сезимдердин жана адамдын ар тараптуу ой жүгүртүүсүнүн маданияты пайда болот. Эллинизмдик искусстводо сырткы мазмундан дээрлик ажыраган жана тереңдетип ой жүгүртүүгө багыт алган форманын атайын культу жаралган.

Эллинизм искусствосуна жана адабиятына риторика, фантастика, акылдык жана эмоционалдык эквилибристика таандык. Байыркы натурфилософиянын жана грек классикасынын материалисттик традициясы кийинчерээк теологиялык багытта кайрадан иштелип чыккан. Байыркы дүйнөнүн мифологиясына тиешелүү баёолук жана жөнөкөйлүк акырындап философияга жана диалектикага мистикалык, аскеттик жана акыл-эстин практикалык методикасына өткөн.

Алгач пайда болгон туруктуу көз караштагы эстетика (стоиктик) антикалык субъективизмдин баштапкы үлгүсү болуу менен бирге бардык объективдүүлүктү субъективдүү ой жүгүртүүлөрдүн жардамы менен гана түшүндүрүүгө гана умтулбастан субъективдүү аракеттердин жардамы менен жалпы эле адам суктанарлык кооздукту жана көркөм чыгармаларды жаратууга аракет жасаган. Космос – бул кооздук. Бул анын формасынан, сүрөттөлүшүнөн, чексиздигинен жана космостогу жылдыздардын ар түрдүүлүгүнөн даана көрүнүп турат. Адам кааласа, каалабаса сүрөтчү, ал жаратылыш кооздугуна кандайдыр бир деңгээлде баа берет, ал өзүн сүрөтчүмүн, чыгармачыл адаммын деп эсептебесе да кооздукту баалайт. Кооздук – бул пайдалуу да эмес, ал зыяндууда эмес, ал «нейтралдуу». Бул нейтралдуулуктун адам кызыккан жана кызыкпаган жактары да бар.

Сулуулук жана искусство материалдык жыргалчылык катары адам кызыккан нерсеге кирет. Бирок сулуулук менен кооздукка ар ким ар кандайча баа берет. Мисалы, бутактары барпайган бай түп кооз дарак өсүп турат дейли. Сүрөтчү аны көрүп сүрөтүн тартсам десе, курулушчу андан канча тактай чыгарын эсептейт, жеңил ойлор анын көлөкөсүндө же далдоосунда көңүл ачууну же дем алууну ойлосо, баарына кайдыгер адам аны отундукка кыйып алууну көздөйт, ал эми багбан аны сугарып, ашыкча бутактарын кыйып, ага кам көрөт.

Искусство – бул жаратылышты тууроо, бирок ал классикалык грек эстетикасынан айырмаланып адамдын ички методикалык умтулуусунун натыйжасы, ал эми жаратылыш кооздугу субъектиге көз каранды эмес (бирок, адам баласы жаратылыш кооздугуна кам көрүшү же тескерисинче аны бүлдүрүшү да мүмкүн). Ал эми адамдын физикалык симметриясы ички симметрия үчүн үлгү болуп саналат, ал адамдын физикалык толук кандуулугунун ажырагыс бир бөлүгү. Хриссип: «Дененин сулуулугу – бул татынакай өңтүстөгү, чың денедеги симметрия,... акыл-эстин сулуулугу – акыл менен билимдин гармониясы, ак ниеттик менен боорукердиктин үндөшүп турушу», – деп жазган [4: 215]. Эстетикалык жана көркөм чөйрө баштапкы философтордо адамдын максаттуу аракетинин натыйжасы катары каралып, аны мүнөздөөчүн «баалуулук», «жаратылыштын табигыйлыгы» терминдерин колдонушкан.

Эпикуреизм эллиндик философиянын негизги мектептеринин бири катары өзүнүн теориялык көз караштарын субъективдүү өз акылын жогорулатуу жана адам жан дүйнөсүнүн өзүн-өзү коргоо принциптеринде негиздеген. Эгер туруктуу көз караштагы философтордо (стоиктер) адамдын ички тынчтыгы жаратылышты туураган анын акылына негизделсе, ал эми эпикур мектебинин өкүлдөрү субъективдүү өзүн-өзү канааттандыруунун баштапкы элементи ички сезимдик толгонуулар эсептелинген. Эпикуреизмде жашоодон толук канааттануу алуу адамдын ички жана сырткы жашоосунун критерийи болгон. Канааттануу табигый болгондо, көңүлдүн токтугун камсыз кылганда жана адамга толук ырахат алып келип азап чегүүгө алып барбаганда гана өз максатына жетет, ошондо гана адам жыргалчылыкка жетүү боюнча Зевстин өзү менен талаша алат. Бирок да эпикуреизм адамга физикалык ырахат берүүнү даңктоо менен чектелген эмес, адамдын ички жан дүйнөсүнө жеңилдик берүүгө, искусство жана акыл аркылуу адамга рахат берүүнү алдыңкы пландардын бирине койгон.

Эпикуреизм адамды коркуп-үркүүгө, чочулоого, жамандыкты күтүүгө алып келген ар кандай ырым-жырымдардан жана жок нерсеге ишенүүдөн бошонууну талап кылган. Мындай жалган ишенимдер аркы дүйнөдө, кудайлардын адам жашоосуна таасир бере турган ишенүүгө алып келет деп эсептешип, сырткы таасир этүүдөн толук бошонуу үчүн кудайлардын адам жашоосуна таасир этүүүсүнө ишенбөөнү талап кылышкан.

Эпикур кудайлардын бардыгын жокко чыгарбайт, алар абдан майда от атомдорунан турат дейт, эң негизгиси, кудайлар дүйнө жана адамдардын түйшүгүнө аралашпайт деп ишенет. Кудайларда эч кандай түйшүк жана тынчсыздануулар жок, алар түбөлүк жыргалчылыкта жашашат. Кооздук жана жакшы жашоо башкы жыргалчылык деп эсептелингендиктен кудайлар жөнүндөгү Эпикурдун окуусу эстетикалык мүнөзгө ээ.

Эпикур адам баласындагы эстетикалык ырахатка да ишенет, бирок ал өлүмдөн, кудайлардын кубаттуулугунан, ар кандай кырсык, катастрофалардан коркпоонун натыйжасында жетишилет. Кудайлар жогоруда аталган коркунучтарды билбегендиктен Түбөлүк Кооздуктун падышачылыгында жашашат.

Адам искусствосу эпикуреизмде анча чоң маниге ээ эмес, ал тургай кээде четке да кагылат. Көрүү жана угуу адамга кандайдыр деңгээлде ырахат тартуулайт, бирок бул көз карашка толук берилип кетүү жарабайт, себеби нагыз искусство адамдын ички жан дүйнөсүнө түздөн-түз таасир этет, анын ички дүйнөсүн, сезимин козгойт. Музыка алардын ою боюнча этикалык да, эстетикалык да маниге ээ болгон эмес, алар музыка берген рахатты ашпозчулук берген канааттануудан жогору коюшкан эмес.

Орто кылымдагы араб-мусулман эстетикасынын калыптанышы үчүн неоплатонизм эстетикасы чоң роль ойногон. III-IV кылымдарда неоплатонизм философиясынын багыты, алардын ою боюнча, грек философиясынын акыркы этабы гана болбостон антик доорундагы жалпы ой жүгүртүүнүн жетишкендиктеринин синтези болгон.

Неоплатончулар таза ички дүйнөнүн кооздугу жөнүндөгү окууну түзүшкөн. Алардын окуусу боюнча кооздук ички дүйнөнүн материя менен болгон күрөшүнүн натыйжасында түзүлөт. Дүйнөнүн биримдиги дрижёрго гана баш ийип жана эч нерсеге алаксыбай бирдиктүү музыканы аткарган хор же оркестр сыяктуу. Жашоо – бул театр, ар бир адам – актёр, жашоо-турмушта адамдар бирде сахнага чыгып, бирде андан чыгып аткарган драма.

Плотиндин «Сулуулук жөнүндөгү» трактаты кооздук менен сулуулуктун проблемасына арналган, бул эмгегинде автор эйдос түшүнүгүн жогору коёт, себеби эйдостун нерседе чагылдырылышы жалпы кооздуктун башкы мүнөздөмөсү. Айрым предметтер өз алдынча жалгыз туруп эле кооздукка ээ болсо, айрымдары башка нерселер менен биргеликте кооздук касиетине жетише алат, мына ошондуктан бир эле нерсе өз алдынча кооз болушу да, болбошу да мүмкүн. Дене түзүлүш, келбет жана кооздук бирдей түшүнүк эмес. Нерсени кооздукка жеткирүүчү кандайдыр бир башталыш болот. Плотиндин пикири боюнча, кооздук материянын өзүндө жаралбайт, материянын кооз болушуна өбөлгө түзүүчү материалдык эмес маңыз, мазмун же эйдос жашайт. Демек, эйдос – ар кандай эстетикалык баалоонун чен өлчөмү же критерийи. Ал объективдүү түрдө жашайт, ошол эле учурда ар бир нерсенин ички маңызы менен үндөшүп турат. Мындай эйдостун көз карашынан алганда, ал материянын ичине сүңгүп кире алган предмет гана жогорку кооздукка жетише алат. Мисалы, жагымдуу музыкада эйдос ылайыктуу айкалышкан сандык гармония катары ачыкка чыгат. Жан дүйнөдөгү чачкындуулук «акылдуу» эйдос менен башкарылат, жан дүйнөнүн ички эйдосу анын акылга умтулган эйдосу, жан дүйнөнүн сулуулугу акылдын, даанышмандыктын кенчи. Плотиндин пикири боюнча, жан дүйнө менен акылдын биримдиги бири-бирине дал келген сүйүү сыяктуу, алгач бактылуу үй-бүлө курулат, балдар төрөлүп, тукум уланат жана жашоо андан ары кетет. Бул учурда дененин сүйүүсү жан дүйнөнүн сүйүүсүнө, ал интеллектуалдык сүйүүгө өтөт. Сулуулук – бул сезим эмес, ал сүйүүнүн образы, башкача айтканда, сулуулукка жеткендиктин маани-маңыздык образы. Мына ошондуктан жаккан нерсе кооз көрүнөт же кооз нерсе адамга жагат. Неоплатончулар үчүн баарынан коозу жана сулуусу анын булагы болгон Биримдик – Жыргалчылык, андан кийинкиси Акыл, кийинки сулуулук Жан дүйнө, эң акыркы сулуулук Жан дүйнөгө баш ийген Дене.

Плотиндин пикири боюнча, кооздук иерархиялуу, «ички» эйдос иерархиялык түзүлүшкө ээ. Ал интеллектуалдуу сулуулукту гана сулуу жана кооз деп эсептейт, себеби Плотин дененин жана жан дүйнөнүн сулуулугун интеллектуалдуулукка болгон даярдык деп кабыл алат. Жалпы Биримдиктин сулуулугу – бул дүйнөлүк кооздук жана сулуулук. Жогорку Акылдын идеяларында ачыкка чыккан абсолюттук жыргалчылык так логикалык аныктамага ээ эмес. Ал баары умтулган жөн гана максат эмес, абсолюттук жыргалчылык – бул кооздук менен сулуулуктун жеткен чеги, жогорку жетишкендик жана адамга керектүүлөрдүн баарын жаратуучу улуу күч.

Нерселер жана адамдын дене түзүлүшү өзүнүн татынакай жактары менен өзүнө тарткан сыяктуу эле Жыргалчылык да башкаларга жарык чачат, түркүн түс берет, жашоонун кызыкчылыгын сездирет жана сүйүү ойготот. Сүйүүнү сезбеген жана аны башынан өткөрбөгөн Жан дүйнө Акылга жана анын кереметине кайдыгер карайт. Жыргалчылыкты башынан өткөрбөгөндүн жашоосу кунарсыз, анын Жан дүйнөсү муздак жана баарына көңүл кош мамиледе (Өтүгүң тар болсо ааламдын кеңдигинен не пайда) болору белгилүү.

Плотин зороастризм жана манихейчиликтин идеяларын улантуу менен Жыргалчылыктан келип чыгып жарык чачкан сулуулуктун эстетикасын иштеп чыгууга

аракет жасаган. Бардык бытие башынан аягына чейин Жарык менен камсыз болгон; андагы биримдик жана баарына тиешелүүлүк – бул Күн. Акыл да жарык, Жан дүйнөнүн жарык же караңгы болушу Акылга байланыштуу, бизде бекеринен сабатсыз же көп нерсеге көзү жетпеген адам караңгы адам деп айтылбайт.

Неоплатонизмде ага тиешелүү болгон мистикалык сапаттар менен катар (Кудайды сүйүү, ага таазим этүү) Кудай менен дүйнөнүн биримдиги жөнүндөгү пантеизмдик идея жашайт.

Антикалык авторлорунун эмгектеринде искусствонун маңызы, эстетикалык кабыл алуунун табияты, эстетикалык тарбия берүүнүн максаты жана анын каражаттары, эстетиканын «гармония», «кооздук жана сулуулук», «ыргак», «симметрия», «өлчөм» сыяктуу негизги категорияларынын мазмуну өндүү негизги проблемалар изилденген жана иштелип чыккан.

Адабияттар

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва: Мысль, 1979. – С. 571.
2. Кессиди Ф.Х. Философские и эстетические взгляды Гераклита Эфсского. – М.: 1963. – С. 72.
3. Лосев А.Ф. История античной эстетики.Т.1. – М.: Искусство, 1963. – С. 348.
4. Лосев А.Ф. История эстетической мысли. Т.1. – М.: Искусство, 1963. – С. 215.
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики: Софисты. Сократ. Платон. – М.: Искусство, 1969. – С. 715.

K.A. Isakov, docent, OshSLI
Isakov-oshgui@mail.ru

The historical-philosophical importance of the antic aesthetics

In this scientific projection there were shown the conceptions of the antic epoch researchers works and at their philosophical schools according to the aesthetic.

Key words: *antic, synthesis, ellinism, harmony, symmetry, universum, chaos, logos, equilibristic, stoic.*

УДК: 685:4.37/58

К.А. Исаков, филос.и.к., доцент, ОшГЮИ

Эстетиканын платон-аристотелдик доктринасы

Макалада байыркы грек ойчулдары Платон жана Аристотелдин чыгармаларындагы эстетикалык идеяларына тарыхый-философиялык анализ берилген.

Ачкыч сөздөр: эстетика, гармония, форма, тезис, доктрина, искусство, эйдос, катарсис, трагедия.

В статье рассматривется историко-философский анализ эстетические идеи древнегреческих мыслителей Платона и Аристотеля.

Ключевые слова: эстетика, гармония, форма, тезис, доктрина, искусство, эйдос, катарсис, трагедия.

Жалпы эстетикалык көз караштардын калыптанышында байыркы грек ойчулдары Платондун жана Аристотелдин окуулары маанилүү роль ойногон.

Платондун эстетикасы антикалык доордогу жогорку классиканын үлгүсүнө кирет, ал пифагордук «чөйрө» жана гераклиттик агым теорияларынан баш тарткан. Өз доорунун улуу философу космосту физикалык жана маанилүү бөлүктөргө ажыратып караган жана кайра алардын окшоштуктарын тапкан. Демек, Платон боюнча эстетикалык аң-сезим бул – ички жана сырткы нерселердин, билим менен сезимталдыктын, бүтүн менен бөлүктүн, кыялдагы нерсе менен реалдуулуктун биримдиги. Эстетикалык аң-сезимдин предмети субстанция катары берилген маанилик жана маниге ээ эмес көрүнүштөрдүн синтези, муну «тирүү» жандыкка айланган «жан» деп образдуу түрдө айтсак болот. «Тирүүлүк» өзүнүн объективдүү жашоосунда атайын эстетикалык предмет болуп эсептелет, анын өз жүзү, мүнөзү, ар кандай жагдайга карата мамилеси бар жана кырдаал, абалга жараша өзгөрүүгө учурайт.

Платондун эстетикалык окуусу так жана өзгөрүлбөс система эмес, анын эстетикалык көз караштары ар түрдүү, кээде анда карама-каршылыктарды да байкоого болот. Эстетикалык ар түрдүүлүктүн ичине «сан», «ыргак», «өлчөм», «гармония» категориялары кирет.

Платон боюнча «сан» бытиенин бардык тараптарын жана белгилерин көрсөтөт, ал дүйнөнү да кыймылдагы сандар катары түшүнөт. Чындыгында, бүткүл космосту да математикалык эсептөөлөрдүн жардамы менен аныктоого болот. Сан негизинен нерсенин сырткы белгилерин көрсөтөт жана ошол эле учурда ал сырткы белгилер менен ички белгилердин окшош жана айырмачылык жактарынын санын билдирет. Сандык бытие Платондо ошондой эле эстетикалык туюм, ал бул жагынан пифагорчуларга жакындашып кетет.

«Өлчөм» түшүнүгүсүз платондук да, антикалык да эстетика эч кандай маниге ээ болбой калат. Биз өлчөм түшүнүгүн эстетикалык предмет жөнүндөгү платондук окуунун жалпы анализинен көрөбүз, анда карама-каршылыктардын биримдиги түшүнүгү менен байланышкан «гармония» категориясы пайда болот.

Жан дүйнө жана асман гармониясы баарынан мурда бүтүндүк менен биримдик кандайдыр бир бүтүн пикирди жана ой жүгүртүүнү пайда кылат. Ал эми жан дүйнөнүн өзгөчө формасы бул – акыл жана аң-сезим.

Платон преметтин көлөмү, формасы, пропорциясы жана симметриясы өз башталмасына ээ, ошондой эле алар туруктуу сапаттардын көчүрмөсү катары карап жана алардын ар бири өз өзгөчөлүктөрүнө жараша эстетикалык маниге ээ болушат деп эсептеген. Аль-Фараби жана Ибн Сина гармониянын рационалдуу концепциясын иштеп чыгуу менен симметрия, форма, гармония, ыргак жана түс чындыктын түрдүүчө өзгөрүшүн камсыз кылуучу каражаттар деп эсептеп, мындай пикирге каршы чыгышкан [6: 182].

Жан дүйнө менен дененин гармониялык айкалышуу идеясы адамдын чыныгы сулуулугун түшүнүүгө алып келет. Платон космосту түшүнүүдө кубулуштардын башаламан кыймылындагы туруктуу мыйзам ченемдүүлүгү конкреттүү геометризмге алып келген. Анын ою боюнча ар бир асман телосунда өзгөчө тон чыгарып туруучу Сирена отурат жана бардык сегиз тон космостун гармониясын түзөт.

Платондун эстетикасында көпчүлүккө белгилүү жалпы антикалык түшүнүк бар: жогорку көркөмдүк менен иштелип чыккан чыгарма баары үчүн пайдалуу жана ал эстетикалык бышып жетилүүнүн жемиши. Бардык искусствого чыгарманы иштелип чыккан жана башкадан алган деп бөлүү менен жана аны алгачкы жаратуучуга артыкчылык берүү менен Платон өзүнүн негизги тезисин сунуш кылат – ар бир жумушту, аны мыкты билген кесипкөй адис аткарууга тийиш (бизче айтканда, «бөдөнөнү сойсо да касап сойсун»). Анын ою боюнча искусство, биринчи кезекте, кадимки эле өнөр, бирок максималдуу түрдө так, методикалык жактан мыкты жана көркөм уюштурулган чыгарманын үлгүсү жана мына ошондуктан ал адамга эстетикалык рахат тартуулайт, анын жан дүйнөсүн байытат. Искусство жөнүндөгү Платондун окуусунун эң башкысы бул –

максималдуу идеялдуулукту жаратуу, башкача айтканда, максималдуу реалдуулукта, тактап айтканда, космос боюнча жогорку акыл менен түзүлгөн идеялардын теорияларын иштеп чыгуу.

Платон өз түшүнүгүндө искусствону космосту башкара алган жогорку акыл-эске гана жеткирип тим болбостон, алгачкы чаржайыт, эч кандай далил, жүйөөлөр менен бекемделбеген идеяларга да кайрылып, алардын алгылыктуу жактарын пайдаланган. Ал космосту акыл-эстүү идеялар гана эмес ой жүгүртүүгө жөндөмсүз баштапкы материя да башкарып турганы үчүн пайда болгон айрым катастрофалар космостун түбөлүк гармониясын буза албастыгын айткан.

Платондун пикирине ылайык, эң жогорку сулуулукту жана кооздукту түшүнүү менен идеянын материалдашкан формасына ээ боло алабыз. Мындай жогорку кооздук катары ал бүткүл космосту, табияттагы бардык көрүнүштөрдү, кубулуштарды жана жалпы эле жаратылышты атаган. Искусствонун, өнөрдүн жана табияттын окшоштук принциптеринен улам көркөм чыгарма материалдык буюмдардан жана турмуштук баалуулуктардан кескин айырмаланбайт. Демек, платондук эстетиканын доктринасы ар кандай идея материяны жаратарын эске салган.

Платондо искусство жаратылыш менен окшош каралганы менен ал табиятты жан дүйнө менен акыл дүйнөсүнүн жуурулуштуруп карайт. Искусство теориясындагы Платондун интеллектуализми ага искусствону түшүнүүгө жана анын формаларынан рахаттануу жөнүндө баса белгилеген. Туура айкалышкан түс боёкторунан, кооз гүлдөрдөн, татынакай формалардан жана фигуралардан, жагымдуу жыттардан жана үндөрдөн адам баласы рахат ала билүүгө тийиш, аталган кооздуктар адамды азап чегүүдөн алыстатат. Платон өзүнүн «Мыйзамдарында»: «Ар бир адам, чоң киши жана жаш бала, эркин адам жана кул, аял жана эркек – жалпысынан алганда бардыгы көңүл көтөргөн ырларды өзү үчүн дайыма ырдоого тийиш, ал ырлардын башкалар үчүн да түшүнүктүү болуусу зарыл. Ырларды өзүңөр да, башкалар да жагымдуу рахат ала тургандай кылып түрлөнтүп ырдагыла, өзүңөрдүн да, башкалардын да көңүлүн көтөргүлө, кыскасы, ойноп көңүлдүү жашагыла», – деп так кесе айткан [4: 141].

Платондун искусствосун тууроо анын теориясына болгон мамилесине тыкыр талдоо жүргүзбөй туруп түшүнүүгө мүмкүн эмес. Ал тарабынан тууроо объективдүү бытиеге жакындашпаган субъективдүүлүккө тиешелүү көрүнүш катары каралат.

Платон акын көрүнүштү же кайсы бир окуяны тууроо менен чыгармасынын көркөмдүүлүгүн арттырат, оригиналдуу ойлорду жаратат, көркөм тууроо аркылуу автор чыгармасын элестүү бере алат деп белгилейт. Бирок, тууроо дегенди окуя, көрүнүштү түздөн-түз натуралдуу түрдө берүү деп түшүнбөшүбүз керек, чыгарманы окуу менен окурманда көркөм элестин пайда болуусу тийиш деп атайт.

«Мамлекет» аттуу китебинде Платон Кудай отургуч тууралуу идеяны гана жараткан, жыгач уста аны жасаган, ал эми сүрөтчү болсо аны тарткан деп образдуу белгилейт. Демек, сүрөтчүлөр, акын-жазуучулар жана башка искусство кызматкерлери идеалдуу үлгүдөн шык, дем алгандар, кооздуктан таасирленгендер катары бааланат.

Көрүнүштү түздөн-түз тууроо оңой жумуш, нак өзүн туурайм деп жатып искусствого бүлүк келтирип да алышат. Мына ошондуктан негизги маселе түздөн-түз тууроо эмес, башкы маселе предметтин, теманын өзүндө. Платондун белгилегени боюнча нагыз тууроону жөн гана курук тууроодон айырмалоонун мааниси чоң, көркөмдүк менен тууроо – бул чыгарма, көрүнүш, нерсени кайра жаратуу, адамга тарбия берүү, ага эстетикалык рахат тартуулоо. Преметтин өзүн, анын образын мыкты түшүнгөн адам гана ийгиликке жетише алат, мына ошондуктан искусстводо образды ийгиликтүү ачууга, ал аркылуу идея ачууга чоң артыкчылык берилет.

Аристотелдин эстетикалык көз караштарына талдоо жүргүзүүнү биринчи кезекте Биримдиктен, Акылдан, Жан дүйнөдөн жана Космостон турган онтологиялык эстетиканын негизги төрт принцибине түшүнүк берүүдөн баштоо керек. Ал бүтүн

эйдостун биримдигин (үзгүлтүксүздүктүн, роддук түшүнүктүн биримдигин) четке кагып, биримдиктин, тактап айтканда, өлчөмдүн биримдигинин жаңы түшүнүгүн сунуш кылат. Буюм, нерсе жалпысынан бир бүтүндүк, анын бөлүктөрүнүн суммасы.

Аристотель боюнча акыл түбөлүк жашоочу түшүнүк, ал буюм, нерседен сырт жашайт; акыл түбөлүктүү жашайт жана бардык кооздукка баа берет. Эң жогорку кооздук жашоонун акырында эмес анын башталышында байкалат, башкача айтканда жашоонун алды кызык, арты өкүнүч. Ойлонуучулар жана ойлонгондор Акылда бири-бирине окшош, алар бирин экинчиси коштоп жүрөт. Бул ойлонуучуга ойлонууга жана ойлонулганга ой жүгүртүүнүн объектиси болууга эч ким тоскоолдук кыла албаган гармония, байыркы ойчулдун ою боюнча да кооздуктун негизги белгиси мына ушунда. Акыл эч бир көмөкчү жардамсыз эле баалуулукка ээ боло алат, бирок ал бардык кооздукка баа берет, аларды баалайт, бардык сулуулук Акылга таянат, аны менен биргеликте аракетке келет. Аристотелдин окуусу байыркы дүйнөнүн эстетикалык баалуулук жөнүндөгү көз караштарын бир тартипке келтирген, ал жогорку сулуулук менен кооздукка жандуу нерсе жана космостук сезимдин акыл энергиясы менен жанданган кубулуш катары мүнөздөмө берет [2: 63].

Кооздук жана жакшылык Аристотель тарабынан башкалар үчүн эмес өзү үчүн кызмат кылган таза бытие катары каралат. Ал абсолюттук акыл жана өзү да акыл менен түшүндүрүлгөн көрүнүш жана материалдык касиетке ээ эмес, бирок материяны жаратат, ага багыт берет жана ишке салат. Аталган эки термин «калокагатия» термини менен түшүндүрүлөт, бул – этикалык «жакшы» менен эстетикалык «кооздуктун» биримдиги дегендик. Калокагатия – бул бир бүтүндүк жана өз алдынчалык, ал өзүнчө жашабайт.

Сырткы жыргалчылыктагы «жакшылыктар» (бийлик, байлык, даңк, ардак) жана ички «кооздуктар» (адилеттик, каармандык, ишенимдүүлүк) Аристотелде жаңыча көз караштар менен каралат. Ага чейин антикалык доордо боорукердик жана ырайым «ички жыргалчылык», ал эми сырткы көрүнүш «сулуулук» деп аталган.

Аристотель сулуулук жана моралдын эки көрүнүшүн бөлүп карайт: биринчиси – сулуулук менен моралдын өзүнүн принциптери, алардын идеялык мааниси; экинчиси – принциптин өзүнө ар түрдүү деңгээлде жакындап жана андан алыстап туруучу бул түшүнүктөрдүн иш жүзүндөгү мазмуну. Калокагатия материалдык жыргалчылыкты түзүүнүн жана аны колдонуунун негизинде мораль менен сулуулуктун өз ара ички биригүүсү жана бири-бирине кошулуусу болуп саналат. Турмуштагы бардык материалдык жыргалчылык өз орду менен пайдаланууга тийиш, бирок ал эскирбесин жана өз маанисин жоготпосун, ал тургай тынымсыз өркүндөп турсун [1: 61].

Аристотелдин эстетикасын түшүнүүчүн анын катарсис (тазалануу) жөнүндөгү окуусу жөнүндө айта кетүү зарыл. Ал бардык ички күчтөр калыптануу жана өсүү менен жан дүйнөнүн, акылдын биримдигине айланат деп эсептейт. Акылдын өсүшү жана туура багыт алышы – жан дүйнөнүн эң жогорку чекити, мына ошондуктан катарсис – акыл-энергетикалык абал, анда курук жана эрктик умтулуу жок, бул эрктик актылардан жогору турган жан дүйнөнүн абалы. Аристотель «Поэтика» эмгегинде «катарсис» терминин искусствого карата колдонот, ал үчүн катарсис трагедиялык чыгармачылыкка багыт алуу. Катарсис трагедиянын жана максаттын коюлуу принциптерин аныктайт, алар катарсисте турмуштук чындыкка айланат. Катарсистин эстетикасын түшүнүүчүн эмоция чоң маниге ээ, ал көркөм чыгарманын өзүнөн чыгат, көркөм чыгарманы көркөм жана акыл-эс менен түшүнө билүүсүн күбөлөндүрөт.

Катарсис – искусствонун формаларынын бири: ал реалдуулукту эмес анын көрүнүшүн жана адамга сезилишин, көркөм фактыны эмес, анын бүтүндүгүн жана ар тараптуу касиеттерин чагылдырат. Искусство аркылуу кабыл алынган ички дүйнөнүн тажрыйбасы адамга терең таасир этет, анын сезимин жана ички дүйнөсүн ойготот. Искусстводо так кесе «ооба» же «жок» деген жооптор болбогону менен кандайдыр деңгээлдеги бекемдөө же четке кагуу дайыма болот.

Тууроо – бул адам баласы кичине кезинен тааныш болгон чыгармачылык жана адам бул касиети менен башка жаныбарлардан айырмаланат, тууроо аркылуу бала сүйлөгөндү үйрөнөт, сырткы дүйнөнү таанып билет, жаш бала маанисин түшүнбөсө да чоңдорду туурап сүйлөгөнгө аракет жасашы анын тилин көнүктүрөт жана акылын өстүрөт. Адам баласы кандайдыр бир үндү тууроо же бир нерсени окшотуп жасоо жана сүрөтүн тартуу аркылуу өзү канааттануу алат, башкаларга эстетикалык рахат тартуулайт.

Аристотель боюнча мимесис искусствонун маңызы, анын өзгөчө табияты жана жалпы эле турмуш чындыгын аңдап түшүнүү. Мындан сырткары, мимесис «тууроо искусствосунун» жөн гана мүнөздөмөсү эмес, ал ар кандай өнөр ишине чыгармачылык менен мамиле жасоо, дүйнөнү көркөм тааный билүү. Аристотелдин «Поэтикасында» мимесисти жалпы принцип сапатында сунуштайт, кийинчерээк мимесис «көркөм искусство» деген атка көчкөн, дүйнөнү көркөм таануу жана көркөм чагылдыра билүү инсандан чыгармачыл жөндөмдү талап кылган өзгөчөлүк.

Аристотель искусствонун жаралышын кооздукту тууроо жана андан рахат алуу менен байланыштырат. Адатта, жөнөкөй тил менен айтканда тууроо дегенди кандайдыр бир нерсени жөн гана тууроо деп түшүнөбүз, бул али таптакыр искусство эмес, ал жөн гана бир нерсенин жөнөкөй көчүрмөсү, искусство – бул кайра жаратуу, жансыз нерсеге жан киргизүү, кайсыл бир көрүнүштүн, кубулуштун ички мамилесин түшүнүү.

Аристотелдик искусство деле жаратылышты туурайт, бирок ал тирүү организмди жаратат, искусствонун үлгүсүн жаратып жаткан сүрөтчү же айкелчи көркөм искусствонун нормаларына жана эрежелерине баш ийет, бул чыныгы акыл-эс менен иштелген чыгармачыл түйшүк. Бекеринен образ жараткан актёр же живопись тарткан сүрөтчү образ издеп же образга кирүү үчүн тогуз толгонуп, эл-жер кыдырбаса керек.

Аристотель жана Платондун түбөлүктүү чыгармаларындагы эстетикалык идеялар, эстетикалык илимдин пайдубалын түптөп, алардан кийинки ойчул-философтордун эмгектери үчүн уютку, азык катары кызмат кылган.

Адабияттар

1. Аристотель. Классическаякалокагатия и ее типы. //Вопросы эстетики. – Вып. 3. – М.: 1960.
2. Аристотель. Поэтика. – Т. 4. – Москва: Мысль, 1984. – С. 830.
3. Аристотель. См. В 4-х т. – Т. 1.
4. Платон. См. в 3-х т. – Т. 2. – М.: 1970. – С. 610.
5. Платон. См. в 3 – х т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1972. – С. 678.
6. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1978. – С. 623.

K.A. Isakov, docent, OshSLI
Isakov-oshgui@mail.ru

The Platonic – Aristotel doctrine of the aesthetics

The historical – philosophical analysis were given to aesthetic ideas in ancient works of Platon and Aristotel.

Keywords:*Aesthetics, harmony, form, thesis, doctrine, art, eidos, catharsis, tragedy.*

УДК: 123.2

Карабеков К.Ч.,д.филос.н., профессор, РГСУ
Бойтоева С.С., аспирант, ОшГУ

Детерминисттик таанып-билүү усулдарынын өзгөчөлүктөрү жана алардын байланыштары

Макалада детерминизм, себеп жана шарт деген категориялардын негизинде калыптанган таанып-билүү чөйрөсүндө белгилүү мааниге ээ болгон усулдардын орду жана ролу анализденди.

Ачкыч сөздөр: *детерминизм, детерминация, себеп, натыйжа, шарт, шартка көз каранды болгон кубулуш ж.б.*

В статье анализируются роль и место методов имеющих определенное значение в сфере познания и формирующихся на основе таких категорий, как детерминизм причины и условия.

Ключевые слова: *детерминизм, детерминация, причина, следствие, условие, обусловленное и др.*

Детерминизм – бул көз каранды жана байланышта болгон кубулуштардын мамилелерин чагылдырат, ошондой эле шарттуулуктун обьективдүү закон ченеми жөнүндөгү философиялык окуу. Материалист-детерминисттер дүйнөдөгү нерселердин ортосундагы бардык байланыштар обьективдүү материалдык себептер аркылуу аракетте болушат дешет. К. Маркска чейинки бардык материалисттер метафизикалык көз карашты жактоо менен механикалык себептүүлүктү гана белгилешкен. Илимдин өнүгүшү жана коомдук тажрыйбанын байышы детерминизм жөнүндөгү маркстик-лениндик көз караштын тууралыгын далилдеди.

Буржуазиялык социологдор тарыхый кубулуштарды механиканын, физиканын, биологиянын жана психологиянын закондору менен түшүндүрүп, тарыхый процесстердин шартталган байланыштарын, коомдук кубулуштардын закон ченемин таанышат [1].

Детерминант түшүнүгү башкаларга караганда үстөмдүк кылып турган же үстөмдүккө ээ болгон окуяны, кубулушту, нерселерди, заттарды түшүндүрөт. Детерминантка баш ийген кубулуштар биринчиге көз каранды болот. Мисалы, экономиканы ала турган болсок, экономикада көп эле детерминанттар бар. Экономиканын локомотиви же болбосо кыймылдаткыч күчү өндүрүштүк күч болуп саналат. Өндүрүштүк күчтөр өндүрүштүк мамилелерге караганда үстөмдүк кылат жана өндүрүштүк күч – адамдан, эмгек куралдарынан, техникалык системалардан турат. Мисалы, космостук кемелердеги лабораторияда эң таза монокристаллдарды алууга мүмкүнчүлүк бар. Таза монокристаллдарды алууга бул жагынан космостук чөйрө, жер чөйрөсүнө караганда өзгөчө шарт түзүп бере алат. Ошондуктан, космостук кемелерде алынган монокристаллдар, электроникада эң чоң баага ээ болуп турат.

Коомду ала турган болсок, коомдо детерминант болуп, экономика маниге ээ. Экономикада бир жылдык улуттук ички продукт түзүлгөнүнө карап, бюджет каралат, эгерде ички улуттук продукт аз түзүлсө, айлык-акыларга сөзсүз таасирин тийгизет. Себеби, экономиканын башка социалдык тармактарга доминант экендигин билгизип турат. Ал эми искусство, юриспруденция, спорт, социалдык тармак, оорукана, мектеп, институттар социалдык чөйрөлөргө кирет. Булар экономиканын өсүү ылдамдыгына, темпине, андан кийин анын өндүрүмдүү күчүнө, ченемине көз каранды. Тактап айтканда, детерминизм бул кубулуштардын ортосундагы көз карандылыкты, бири-бири менен болгон мамилени, байланышты жана мыйзам ченемдиктерин чагылтат.

Экономиканын да жалпы закон ченемдигине коррекция киргизет, б.а., өзгөртүү киргизип турат, детерминизм – коомдук кубулуштардын жалпы жактан, көз карандылык жактан мыйзамдардын аспегинде чагылтып жана таанып-билүү касиетке ээ.

Мыйзамдуу байланыш детерминизмдин бир элементи. *Мыйзам* – кайталанып туруучу, маңыздуу, зарыл мүнөзгө ээ болгон кубулуштардын бири-бирине болгон көз карандылыгын түшүндүрөт. Ушундай касиетке ээ болбосо мыйзам – табияттын же болбосо коомдун мыйзамы деген касиетке ээ боло албайт. Мисалы, күн системасындагы планеталардын айланышы. Жер өзүнүн огунда сансыз айланат, андан кийин ошол эле учурда ал күн системасын айланып чыгат, ошондуктан бул мыйзамдуу кубулуш болуп саналат. Кайталынып туруусу мыйзам үчүн өтө керектүү касиетке ээ, кайталануу менен бирге маңыздуу, зарыл, жалпы касиетке ээ болуш керек. Мыйзамды курчап турган кубулуштардын көпчүлүгү башка мыйзамдарга кирет, ага баш ийет, ошон үчүн бир мыйзамга бардык кубулуштар кирбейт. Ошол кубулуштар менен мыйзамдын ортосундагы байланыштар көз карандылык болуп саналат. Ушулар дагы детерминизм деген түшүнүктүн кучагына таасир тийгизет жана детерминизм чөйрөсүнө кирет.

Детерминизм дегенде жалпысынан төмөндөгүдөй түшүнөбүз. Бир, эки же андан көп кубулуштардын ортосундагы байланыштарды, көз карандылыктарды, ошондой эле, маңыздуу жана зарыл түрүндө кайталанып турган кубулуштарды мисалы, жердин тартылуу күчү зарыл түрдө маңыздуу жана жалпылыгы бар эмеспи. Бардык кубулуштардай эле ракета асманга учканда жердин тартылуу күчүн жеңе албаса, ал космостук чөйрөгө чыга албай, кайра кулап түшөт. Космостук чөйрөгө чыгып кетиш үчүн анын ылдамдыгы өтө жогору болушу керек. Ошол эң чоң жогорку ылдамдык (минутасына 10 км.) ошондой учурда ракета космостун чөйрөсүнө өтө алат. Жердин тартылуу күчүн жеңүү мыйзамдуу, зарылдуу кубулуштарга кирет. Детерминизм ушундай кубулуштарды анализдейт. Өзгөчө айтып кетүү керек, детерминизм усулунун жалпы жактарын себеп жана натыйжа же болбосо, себептүүлүк усулуна таасир тийгизет [2].

Андан кийин, шартталган кубулуштардын ортосундагы мамилелер же болбосо шарт жана шартталган кубулуштардын мамилелери да детерминизмге кирет. Ошондой эле, функционалдык көз карандылыктардын бири-бирине болгон мамилеси, байланышы, көз карандылыгы детерминизмдин чөйрөсүнө жана структурасына кирет. Башкача айтканда, детерминизм себеп менен натыйжа, шарт жана шартталган, функционалдык жана системалык байланыштардын ортосундагы мамилелерди чагылткан эң жалпы окуу, усул болуп саналат. Бул усул эң чоң ролду ойнойт. Детерминизм эки баскычтан же болбосо эки түрдөн турат:

1. Лапластык детерминизм (механисттик детерминизм);
2. Диалектикалык детерминизм.

Лапластык детерминизм бир жактуу, анын көп эле жерде кемчилдиктери, ал эми диалектикалык детерминизмде андай кемчилдиктер жок.

Диалектикалык детерминизм азыркы табият таануу, коом таануу илимдеринде колдонулат жана чагылып турат. Азыркы детерминизм (диалектикалык детерминизм) бул жерде бир жактуу текшерилбеген бир нерсени өзгөчө абсолюттук түрдө чоңойтуп ийүү, кеңейтип ийүү деген кемчилдиктерден тышкары турат жана ошондой кемчилдиктери жок. Мисалы, лапластык дерминизмде мындай дейт: “Биз белгилүү бир заттын же нерсенин ылдамдыгын, максатын, анын багытын билсек, биз абсолюттук түрдө ошол заттын кординаттын каякка барышын толук билип алабыз”. Андай детеминизм азыр колдонулбайт, бирок бардык нерселерди акырына чейин абсолюттук түрдө ачып бере турган бир дагы усул жок. Мисалы, аба ырайын аныктоого дүйнөдөгү эң күчтүү компьютерлер колдонулат. Бирок ошолор да аба ырайын толук бир жылга, бир айга так аныктай албайт. Башкача айтканда кубулуштардын бири-бирине болгон көз карандылыгы, закон ченемдиги өзгөрүп тура турган нерсе. Алар белгилүү жакка минус, белгилүү жакка плюс болуп калат. Так жүргөн кубулуш жок. Мисалы, жердин орбитасы орто эсеп менен 200 км га оң жакка, 200 км сол жакка өзгөрүп турат.

Байланыш деп бул бир нерсе же бир окуя менен экинчи, үчүнчү же болбосо төртүнчү ж.б. окуялардын ортосундагы мамилелерди түшүнөбүз. Байланышта көз

карандылыкты эске албайбыз, көбүнчө анализденип жаткан кубулуштар тең статуста каралат. Мына биз жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү байланыштырып карасак, кимиси доминант, детерминант көз карандылыкта дегенин карайбыз. Себеби байланыш кубулуштардын ортосундагы теңсиздикти бири-бирине болгон көз карандылыкты анализдей албайт.

Детерминизм жөнөкөй эле байланыш, мамиле дегенге караганда кубулушту, дүйнөнү терең жана тагыраак чагылтат, ошондой эле маанилүү, маңыздуу болот. Детеминизм көз карашы биологияда, физикада, медицинада, экономикада, тил таанууда, тарыхта, археологияда ж.б. бардык чөйрөлөрдө колдонулат. Детерминизмди билбей туруп биз дүйнөнү терең үйрөнө албайбыз. Биз жөн эле байланышы бар деп айтканыбыз менен көп нерсеге көңүл бура албай калабыз. Мисалы, планеталардын ортосундагы байланышты детерминисттик көз караш менен карасак, бул күндүн детерминант экенин биз билишибиз керек. Күн бардыгын өзүнө каратып турат. Күндүн нуру жерге, айга жана күндүн гравитациялык, б.а., тартылуу күчтөрү булардын орбитасына таасир тийгизет.

Илимде детерминация усулдарына бир эле детерминисттик усул эмес, анын чөйрөсүнө кирген детерминизмге негизделген усулдар бар. Алардын бири ***себептүүлүк усулу*** (причинный метод) – илимде, турмушта чоң мааниге ээ [3]. Себептүүлүк усулу төмөндөгүдөй элементтерден турат:

1. Себеп жана натыйжа;
2. Себептүүлүк мамиледен турат.

Себеп – ылайыктуу өзгөрүүлөрдү пайда кылган заттардын бир же бир нече элементтеринин өз ара аракеттерин көрсөтөт.

Натыйжа – өзгөрүү, өз ара аракеттешкен заттарда, элементтерде пайда болгон өзгөрүүлөр. Бир эле себеп бир канча натыйжа бериши мүмкүн. Себеп ички жана сырткы болуп экиге бөлүнөт.

Себептүүлүк – детерминизм усулуна караганда кубулушту терең анализдейт. Себептүүлүк усулу жөнүндө байыркы грек ойчулу Демокрит мындай дейт: “Персия падышачылыгынын ордунан көрө, бир себептүүлүктү билип алуу мага маанилүү” – деген. Себептүүлүк – себептин натыйжасында экинчи бир нерсе, кубулуш, процесс пайда болот жана башка нерселерге, кубулуштарга себеп болбогон эч нерсе жок. Себеп жалпы мүнөзгө ээ, ал убакыт менен тыгыз байланышта, ички жана сырткы себептер натыйжаны пайда кылат, бул себептин – натыйжа менен байланышын туюнтат.

Детерминизм системасына усул катары дагы *шарттуулук* кирет. Бул детерминизмдин экинчи элементи болот. *Шарт* – бул себепке жакыныраак кубулуш, бирок себеп боло албайт, ал мүмкүнчүлүк түзөт. Себептин келип чыгышына, пайда болушуна же жоголушуна шарт түзөт. Себептүүлүктү курчап турган нерсе шарт деп аталат. Шарт натыйжаны жаратпайт, өзү жарата албайт, себеп гана жаратат. Шарт себептин аткарылышына таасир тийгизет. Толук шарт бул кубулушту өзгөртөт. Толук эмес шарт өзгөртө албайт. Шарттын толук, зарыл жана маңыздуу болушу эң чечүүчү ролго ээ. Эгерде шарт толук болбосо, аз болсо себеп келип чыкпайт. Шарттардын түрлөрү бар: тышкы, ички, жалпы, конкреттүү, экстрималдуу, структуралык, генетикалык, зарылдуу, маңыздуу шарттар булардын бардыгы кубулуштарда эске алынышы керек [4].

Тышкы шарт биздин оюбузча таасир тийгизбегенге окшойт, бирок ал кубулушка эң күчтүү таасир тийгизе турган нерсе. Мисалы, абанын оптималдуу болушу же болбошу, күндүн оптималдуу ысышы же ысыбашы ж.б.

Коомдун ички шарты – экономиканын өсүшү, анын деңгээли же техникалык жактан камсыз болгону ички шартка кирет. Адамдардын аң сезимдүүлүгү, жоопкерчилиги, тартиптүүлүгү, коомдун өсүшүнүн ички шарты болуп саналат.

Эмгекке болгон жана бири-бирине болгон мамиле – коомдо карама-каршы болбош керек. Бардыгы бири-бирин таза колдоп, белгилүү максат үчүн, жеке кызыкчылык үчүн

эмес жалпы коомдун өсүшү аркылуу колдосо, ошондо коомдун ички шарты таза жана күчтүү болот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Ф. Энгельс. Диалектика природы. К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч. т.20.
2. Аскин Я.Ф. Философский детеминизм и научное познание. – М.: Мысль, 1977. – С. 188.
3. Бунге М. Причинность: Место принципа причинности в современной науке: Пер. с анг. – М.: Изд-во Иностр. Лит-ры, 1962. – С. 511.
4. Борзенков В.Г. Принцип детерминизма и современная биология (Методол.аспекты). – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 200.

K.Ch. Karabekov, Dr. of philosophy Sciences, professor RSSU
S.S. Boitoeva, graduate student, OshSU
saitovakg@mail.ru

Methodical specialties of deterministic knowledge and their relationships

The article analyzes the methods of knowledge, formed on the basis of the knowledge categories of determinism, causes and conditions.

Key words: *determinist, determination, cause, consequence, conditions, caused and others.*

УДК: 331.024.2:331.6 (575.2)

Аматова У.О., к.э.н., доцент, ОшГУ

Занятость и безработица как факторы экономического развития КР

Жумуш менен камсыз болуу жана эмгек рыногу мамлекеттик жөнгө салуунун негизги көйгөйү катары ар тараптын изилдөөлөрүн талап кылат. Эмгек ресурстары мамлекеттин эң маанилүү экономикалык ресурс болгондуктан, аны натыйжалуу колдонуусу - өнүгүүсүнүн негизги шарты, ошондуктан жумуш менен камсыз болуу жана жумушсуздуктун механизмин аныктоо, адам капиталын эффективдүү колдонуунун жолдорун тактоо зарылчылыгы келип чыгат.

Ачкыч сөздөр: *жумуш менен камсыз болуу, жумушсуздук,эмгек рыногу, адамдык капитал.*

Ключевые вопросы государственного воздействия на занятость и рынок труда остаются в числе проблем, требующих всестороннего рассмотрения и исследования. Необходимо понять и раскрыть механизмы безработицы и занятости населения, а также обосновать пути эффективного использования человеческого капитала, поскольку трудовые ресурсы страны представляют собой важный экономический ресурс, а их эффективное использование является необходимым фактором социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: *занятость, безработица, рынок труда, человеческий капитал.*

В настоящее время одной из важнейших актуальных социально-экономических проблем страны является проблема занятости населения, которая является многоаспектной проблемой рыночного хозяйства. Государственное регулирование рынка труда, его трансформация в условиях выхода из глубокого экономического кризиса сопровождается множеством экономических проблем.

Ключевые вопросы государственного воздействия на занятость и рынок труда остаются в числе проблем, требующих всестороннего рассмотрения и исследования. Необходимо понять и раскрыть механизмы безработицы и занятости населения, а также

обосновать пути эффективного использования человеческого капитала, поскольку трудовые ресурсы страны представляют собой важный экономический ресурс, а их эффективное использование является необходимым фактором социально-экономического развития страны. Для этого постараемся раскрыть экономическое содержание занятости населения как экономической категории, проанализировать основные тенденции в занятости в условиях современного состояния рынка труда, а также дать характеристику современного состояния занятости.

В Кыргызской республике обостряется ситуация в сфере занятости, увеличивается резерв невостребованной на трудовых рынках не только низко, средне, но и высококвалифицированной рабочей силы. Отсюда и несомненная значимость целенаправленного проведения рациональной политики по отношению к рынку труда. Поэтому особенно важно осознать, осмыслить, дать научное объяснение и разработать соответствующие меры по решению возникшей проблемы. Все это требует значительных исследований по проблемам занятости и безработицы, изучения богатого опыта развитых стран в этой области, выявления и анализа особенностей государственного регулирования занятости населения в Кыргызской республике.

При переходе от централизованной командной системы управления к регулируемой рыночной модели экономического развития, характеризующейся, прежде всего изменением формы собственности, одной из наиболее сложных проблем является проблема формирования, развития и распределения трудовых ресурсов в системе производственных отношений. На смену общественной государственной собственности приходит принципиально иная собственность – частная собственность, на базе которой начала формироваться совершенно другая экономика – рыночная.

Вперио формирования и развития рыночной экономики происходят существенные преобразования в формировании, использовании, распределении и перераспределении трудовых ресурсов. Такие изменения объективно связаны в основном с установлением многообразия форм собственности, возникновением институтов частной собственности и предпринимательства, превращением рабочей силы в товар, формированием рынка труда, господством объективных законов рыночной экономики.

Рынок труда – это, прежде всего, система общественных отношений, связанных с наймом и предложением труда, т.е. с его куплей и продажей; это также экономическое пространство – сфера трудоустройства, в которой взаимодействуют покупатели и продавцы специфического товара – труда; наконец, это своеобразный механизм взаимодействия между работодателями и работниками по найму [1].

Труд является существенным фактором производства, а эффективное использование рабочей силы – фактор устойчивого долгосрочного экономического роста и преодоления бедности. Кыргызская Республика – молодое суверенное государство, нацеленное на создание общества с социально ориентированной рыночной экономикой. Естественным элементом рыночного механизма стала безработица.

Положение на рынке труда складывается под влиянием экономических затруднений, обусловленных спадом производства, ростом числа убыточных предприятий, сокращением числа занятых и рабочих мест, негативное влияние оказывают и внешние миграционные процессы. В результате в экономике обостряются проблемы занятости населения, осложняются возможности его трудоустройства, сохраняя безработицу, как социальное явление [3].

Переход к рыночным отношениям происходит в тяжелых условиях для нашей республики, Кыргызстан продолжает испытывать кризис в сфере занятости, в республике очень высокий уровень безработицы, а нормально функционирующий рынок труда еще не сложился. В настоящее время основной особенностью является сочетание неустойчивой социально-экономической ситуации наряду с неразвитостью самих социально-трудовых отношений. Слой работодателей, особенно средний слой, полностью еще не

сформировался и, соответственно, процессы развития и совершенствования социально-трудовых отношений протекают достаточно медленно, интересы работников представляют нередко сами работники, конфликтующие между собой слабые профсоюзы и неправительственные организации, инициативные группы и забастовочные комитеты и т.д. К тому же роль государства пока не велика в регулировании рынка труда, т.к. не имеет пока эффективных механизмов регулирования и реализации, хотя и определена законодательством.

Ситуация на рынке труда в Кыргызстане за последние пять лет определялась изменениями, происходящими в экономической и социальной сферах жизни республики.

Состав и структура трудовых ресурсов (тыс.человек)

Годы	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Численность постоянного населения	5418,3	5477,6	5551,9	5663,1	5776,6
Численность населения в трудоспособно возрасте	3223,8	3347,1	3383,7	3439,7	3488,1
Среднегодовая численность занятых в экономике	2216,4	2243,7	2277,7	2286,4	2263,0
Численность безработных	203,7	212,3	212,4	210,4	205,7

Во время переходного периода изменились как спрос, так и предложение рабочей силы. В Кыргызстане в период с 2009 по 2013 гг., по официальным данным, трудоспособное население увеличилось примерно на 8 % (с 3223,8 тыс. до 3488,1 тыс. человек). Полная занятость, характерная для времени социализма, стала уже историей. Сократились промышленные отрасли, появились новые секторы, в основном в сфере услуг. Большое количество людей остались без работы, что существенно сказалось на уровне экономической активности и занятости.

В Кыргызстане многие люди, лишившись работы, перешли в неформальный сектор и натуральное сельское хозяйство. Безработица привела также к интенсивной миграции как внутри страны (между регионами и из села в город), так и из нее. Несмотря на то, что согласно официальной статистике показатели по безработице низкие, видно и понятно, что она приняла огромные масштабы и затяжной характер.

Уровень занятости и безработицы населения (%)

Годы	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Уровень занятости	59,0	58,6	59,3	58,8	57,2
Уровень безработицы	8,4	8,6	8,5	8,4	8,3

Официальные цифры по занятости не отражают реальной действительности в силу некоторых объективных факторов, в том числе большой доли теневой экономики и неформальной занятости.

По данным регистрации, безработица находится на уровне 8,4 процента, хотя общий ее уровень намного выше. Эти цифры, по общему признанию, отражают только верхушку айсберга. Мизерные пособия по безработице не стимулируют всех безработных регистрироваться в службах занятости. К тому же реальные возможности служб занятости

трудоустроить граждан очень ограничены, поэтому больших надежд ищущие работу на них не возлагают.

Нынешний высокий уровень безработицы способствует массовой внешней миграции в поисках работы. За пределами страны находится 30 % экономически активного населения, и среди них львиную долю составляют молодые граждане [4]. Учитывая демографические особенности страны с ожидаемым увеличением трудоспособного населения за счет молодых в течение следующего десятилетия, становится очевидным, что назрела необходимость обратить серьезное внимание на проблему занятости молодежи.

Особенностью нынешнего рынка труда является значительное число, так называемых, отчаявшихся найти работу в результате длительной безработицы. Значительный удельный вес среди общего количества безработных приходится на молодежь. Большая часть выпускников не может трудоустроиться по специальности. У молодежи меньше возможностей по сравнению с более взрослым населением для самозанятости и открытия своего бизнеса в силу того, что молодым не хватает навыков, финансовых ресурсов, у них нет залогового имущества для получения кредитов. Рост числа молодых людей, закончивших вузы, но оказавшихся безработными, означает для государства и общества потерю инвестиций, неиспользованные человеческие ресурсы.

Безработица и низкооплачиваемая работа способствуют тому, что молодежь чаще других категорий становится жертвой торговли людьми. Часть молодежи, пытаясь уехать на заработки в другие страны, пользуется услугами организованной преступности, занимающейся торговлей людьми, и подвергается рискам для здоровья и личной безопасности. Нередки случаи попадания в рабство.

К числу позитивных изменений молодежной занятости можно отнести появление молодых предпринимателей, банкиров, менеджеров – как в частном секторе, так и в государственном. Все в большей степени экономическая активность молодежи реализуется в сфере новых экономических отношений – в торговле, посредничестве, бытовых услугах.

Занятое население по видам экономической деятельности

	Тыс.человек		**В процентах к итогу**	
	2012	2013	2012	2013
Всего	2286,4	2263,0	100	100
в т.ч., Сельское хозяйство	688,0	716,7	30,1	31,7
Добыча полезных ископаемых	13,0	9,8	0,6	0,4
Обрабатывающая промышленность	173,6	156,9	7,6	7,0
Строительство	259,1	244,9	11,3	10,8
Торговля, авторемонт	346,3	359,9	15,2	15,9
Транспортная деятельность	137,6	142,2	6,0	6,3
Деятельность гостиниц, ресторанов	84,3	79,8	3,7	3,5
Информация и связь	26,9	25,7	1,2	1,1
Финансовое посредничество	23,1	22,4	1,0	1,0
Операции с недвижимостью	5,6	7,5	0,2	0,3
Государственное управление	109,3	95,8	4,7	4,2
Образование	180,4	174,9	7,9	7,7
Здравоохранение и соц.обслуживание	84,1	80,2	3,7	3,6
Искусство, развлечение, отдых	18,9	14,7	0,8	0,7
Прочие виды деятельности	136,2	131,6	6,0	5,8

За счет относительно высокой рождаемости население Кыргызстана увеличивалось за последние годы и к 2013 году достигло почти 5,8 миллиона человек. Отсюда вытекает одна из основных сложностей, связанных с ростом населения в Кыргызстане, – большая доля молодежи, ищущей место на рынке труда. Второй сложностью является большая доля растущего сельского населения, поскольку бедность в Кыргызстане в основном сосредоточена в сельской местности.

Переход к рыночным условиям хозяйствования привел к значительным изменениям в социально-экономической сфере республики. Масштабные политические и экономические реформы отразились не только на национальной экономике, но и на уровне жизни населения. Вытесняемые с рынка труда и из государственной экономики, люди теряли гарантированную работу и устойчивый источник доходов. Многие оказались в категории бедных. Уровень бедности в 2013 году в целом составил 37%, т.е. численность населения с потребительскими расходами ниже черты бедности составила 37% [6]. Бедность в республике представляет собой, в основном, сельское явление – около трети четверти всего бедного населения проживает в сельской местности.

Другим уроком для Кыргызстана должна стать массовая миграция трудовых ресурсов за пределы страны. Экспорт незанятой рабочей силы – это один из способов решения проблемы безработицы за счет уменьшения предложения рабочей силы внутри страны. С помощью трудовой миграции социальная напряженность в стране разряжается, к тому же налицо экономические выгоды в виде денежных переводов. Из страны уезжают специалисты с высшим и средним специальным образованием, причем наблюдается тенденция, когда, наиболее, высококвалифицированные кадры уезжают из страны на длительные сроки илинавсегда.

Необходимо отметить, что по данным НСК КР, в республике сложился достаточно низкий уровень цены рабочей силы. Данное обстоятельство является одним из факторов накопления скрытой безработицы, так как излишек рабочей силы до определенного времени не является чрезмерно тяжелым бременем для финансового состояния предприятий. Низкий средний уровень заработной платы негативно влияет на занятость и ее структуру.

Среднедушевые денежные расходы населения республики в 2013г. составили 2767,01 сома в месяц, в то время как минимальный потребительский бюджет на одного взрослого человека – 6000 сом [6]. Таким образом, рост минимального потребительского бюджета происходит несколько быстрее, чем увеличение доходов населения.

Текущая конъюнктура рынка труда Кыргызской Республики характеризируется диспропорциями в соотношении спроса и предложения рабочей силы, которые носят застойный характер, и это сдерживает перелив рабочей силы и объемов живого труда между предприятиями и организациями, различными секторами экономики. Все больше возникает и увеличивается спрос на высококвалифицированных работников широкого профиля и новых профессий, таких как менеджеры, маркетологи, обусловленные становлением рыночных отношений и их последствиями. Также необходимо отметить, что все больше требуются работники, обладающие практическими навыками работы преимущественно в сфере обслуживания: швеи индпошива, парикмахеры, массажисты, программисты, наладчики сложной бытовой и оргтехники и т.д. Возникает также потребность в работниках новых профессий для управленческого звена, в ином типе руководителей, которые должны иметь знания в области современной экономики, менеджмента и маркетинга, международного права, рекламы, знать иностранные языки, уметь работать с людьми, и т.д.

В целях повышения занятости населения за счет создания новых рабочих мест и стабилизации ситуации на рынке труда необходимо совершенствование механизмов регулирования занятости населения следующим образом:

1. Выдача микрокредитов безработным для организации собственного дела, самозанятости;
2. Создание новых и развитие существующих молодежных бирж труда, бизнес-центров для безработных на базе простаивающих промышленных предприятий;
3. Создание новых рабочих мест посредством оказания поддержки развитию малого и среднего бизнеса;
4. Развитие системы рабочих мест для временно оплачиваемой занятости в сфере общественного труда;
5. Создание условий для более свободного перемещения рабочей силы через национальные границы посредством постепенной унификации социальных законодательств, систем подготовки, переподготовки и аттестации кадров, унификации норм предпринимательской деятельности на территории центрально-азиятских стран;
6. Создание службы по вопросам внешней трудовой миграции населения в целях расширения возможностей трудоустройства граждан Кыргызстана в странах ближнего и дальнего зарубежья.

На наш взгляд, перечисленные выше направления и механизмы регулирования занятости трудоспособного населения будут способствовать обеспечению оптимальной и эффективной занятости, преодолению бедности, социально-экономическому развитию и совершенствованию системы социально-трудовых отношений Кыргызстан.

Литература

1. Борисов Е.Ф., Экономическая теория: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Издательство Проспект, 2005.
2. Оторбаев К., Койчуманов Т. Экономика Кыргызской Республики, – Бишкек. 2007.
3. Старовойтова Л.И., Золотарева Т.Ф. Занятость населения и ее регулирование. – М.: Издательский центр «Академия», 2005.
4. Кыргызстан в цифрах: Статотчет НСК КР. – Б., 2014.
5. Социальные тенденции КР 2008-20012: Статотчет НСК КР. – Б., 2014.
6. Уровень жизни населения КР 2008-2012: Статотчет НСК КР. – Б., 2014.
7. Занятость и безработица. Итоги интегрированного выборочного обследования бюджетов домашних хозяйств и рабочей силы: Статотчет НСК КР. – Б., 2014.

U.O. Amatova, docent, OshSU

Employment and unemploymentas factors ofeconomic development of the Kyrgyz Republic

Key issuesof state influence onemployment and labor marketremain among theproblems that requirethorough consideration andstudy.Need to understand anduncover the mechanismsof unemploymentand employment, as well as to justifythe effective use ofhuman capital sincethe country'shuman resourcesare an importanteconomic resource, and their effectiveuse is necessaryto socio-economicdevelopment of the country.

Key words: *employment, unemployment, market of the labour, human capital.*

УДК: 33.004.69

Парпиева Н.Р., к.э.н., доцент, ОшГУ

Факторы социально-экономического развития конкурентоспособности регионов

Макалада региондун конкуренттик туруктуулугун аныктоо факторлору каралган. Ошондой эле кластердик багыт, региондун инновациялык системасы, региондун конкуренттик туруктуулугун аныктоодогу жана башка факторлор каралган.

Ачкыч сөздөр: *регион, конкуренттик туруктуулук, конкуренттик артыкчылык, инновация, кластер, кирешелелүүлүк.*

В данной статье рассматриваются различные подходы к определению факторов конкурентоспособности регионов. Анализируются кластерный подход; инновационная система регионов; все остальные факторы создания конкурентоспособного региона.

Ключевые слова: *регион, конкурентоспособность, конкурентные преимущества, инновация, кластер, доходность.*

По поводу факторов, обеспечивающих конкурентоспособность региона, можно обозначить три группы взглядов: кластерный подход; инновационная система регионов; все остальные факторы создания конкурентоспособного региона.

В соответствии с кластерной концепцией конкурентоспособность определённого региона зависит от наличия кластера взаимосвязанных отраслей. Кластеры – сконцентрированные по географическому признаку группы взаимосвязанных предприятий, специализированных поставщиков услуг, а также связанные с их деятельностью некоммерческие организации и учреждения в определенных областях, конкурирующие, но и взаимодополняющие друг друга [1].

Вторую группу взглядов объединяет связывание конкурентоспособности региона с наличием инновационной системы. Они отражают факт накопления знания и роль исторического пути развития в обеспечении жизнеспособности (в эволюционной экономике она отождествляется с конкурентоспособностью) регионов. Накопление знаний и институтов, способствующих нововведениям, согласно эволюционным теориям, повышает жизнеспособность регионов и имеет первостепенное значение в обеспечении национальной конкурентоспособности. Суть подхода в том, что взаимодействие институтов, связей поставщиков-потребителей и других агентов вызывает критическую массу знаний. Подход содержит интегральную роль институтов в накоплении технологических возможностей и в экономических изменениях, а также роль нововведений в создании и сохранении конкурентоспособности.

Ставка на инновации в конкурентной борьбе представляется сегодня перспективным подходом. В конечном счёте, победу в конкурентной борьбе одерживают те участники рынка, которые занимают атакующую позицию в инновационной войне. Дело в том, что как бы ни был высок риск нововведений, неспособность к их осуществлению порождает ещё больший риск.

Ко всем остальным факторам создания конкурентоспособного региона в специальной литературе относят [2]:1. Территорию. 2. Инвестиции в основной капитал. 3. Основные фонды. 4. Денежные доходы населения. 5. Кредиты, предоставленные экономике, банкам и населению. 6. Плотность железных дорог. 7. Плотность автомобильных дорог. 8. Численность занятых в исследованиях и разработках. 9. Трудоемкость ВРП. 10. Фондоемкость ВРП. 11. Электроемкость ВРП. 12. Доходоемкость ВРП. К отдельной группе отнесём факторы, которые либо представлены лишь в постановочном варианте, либо ещё не стали объектом внимания исследователей. Например, роль государства в обеспечении конкурентоспособности региона. Есть мнение, что создание конкурентного преимущества региона осуществляется путём особой

политики, которая благоприятствует определённым отраслям в момент, когда они становятся слабыми.

Возрастание в мире ценностей здорового образа жизни и подходов устойчивого развития повышает рекреационную ценность регионов, где для этого имеются условия, давая шанс обеспечения преимуществ этим регионам.

В качестве отдельного фактора выделяют образ региона, или в терминах экономической психологии, имидж региона, его репутация. Регион как специфический "товар" также является объектом выбора целевых потребителей: инвесторов (как места размещения капитала), бизнесменов (как места размещения торговых и производственных операций), жителей (как места жительства), работников (как места работы), руководящих деятелей (как места проведения деловых и политических мероприятий), туристов и т.д. Имидж региона может оказывать как стимулирующее, так и тормозящее воздействие на поведение целевых потребителей. Управление имиджем служит повышению конкурентоспособности региона [3].

Ряд исследователей утверждают, что качество продукции, производимой предприятиями региона, является значимым фактором конкурентоспособности региона: "Наступивший век должен стать веком качества в противоположность ушедшему веку производительности. Именно качество может обеспечить высокую конкурентоспособность, постоянный рост рынка сбыта и увеличение прибыли. Оно (качество) – самый точный и обобщающий показатель научно-технического прогресса, культуры и дисциплины труда" [4].

Конкурентоспособность как важный элемент экономики региона обусловливается действием не одного, а, как правило, группы факторов. Поэтому, во-первых, суждение о конкурентоспособности, вынесенное на основании одного-двух факторов, может оказаться ошибочным. Во-вторых, отсутствие конкурентного преимущества по одному или группе факторов не означает неизбежную неконкурентоспособность экономической системы.

На одни из факторов конкурентоспособности, действующих на территории региона, хозяйствующие субъекты могут влиять, на другие – нет. К первым относятся, например, инвестиции в основной капитал и трудоемкость продукции, ко вторым – природные богатства территории, политика правительства, конъюнктура мирового рынка. Отсюда следует: во-первых, внутренняя конкурентоспособность экономики региона зависит не только от его экономического потенциала и эффективности его использования, но и от состояния экономической системы в целом. Во-вторых, общество способно целенаправленно формировать конкурентные преимущества и тем самым противостоять негативному воздействию на конкурентоспособность не находящихся в данное время под его влиянием факторов и возникающим угрозам социально-экономическому развитию.

Экономика может быть конкурентоспособной при разных сочетаниях факторов конкурентоспособности. В экономической борьбе можно опираться на свой, специфический набор конкурентных преимуществ, а не стараться превзойти характеристики конкурентных преимуществ других участников рынка [5].

Итак, факторы конкурентоспособности региона – обстоятельства и условия, обусловливающие его конкурентоспособность. Поскольку набор факторов конкурентоспособности меняется во времени и конкурентоспособность региона зависит не только от экономического потенциала этого региона и эффективности его использования, но и от состояния экономической системы в целом, выход на уровень конкурентоспособности и безопасности не гарантирует его сохранения. Сохранение и тем более повышение уровня конкурентоспособности региона требует совершенствования множества факторов конкурентоспособности, расширения набора конкурентных преимуществ.

Литературы

1. Положенцева Ю.С. Роль кластерных технологий в стимулировании повышения конкурентоспособности регионов в Российской Федерации // Регион: системы, экономика, управление. 2010. Т. 9. №2.
2. Карачурина Г.Г., Мясникова В.М. Методика рейтинговой оценки инновационной конкурентоспособности регионов Российской Федерации // Экономические науки. 2013. № 63. – С. 222.
3. Курушина Е.В. Конкурентоспособность российских регионов // Российское предпринимательство. 2010. № 5-1. С. 130; Новоселова И.А. Интегральная оценка конкурентоспособности экономики регионов // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. 2009. №17. – С. 2; и др.
4. Важенина И.С., Важенин С.Г. Имидж, репутация и бренд территории // ЭКО. 2008. №8. – С. 10.
5. Забродин А.Л. Программы управления качеством как инструмент повышения региональной конкурентоспособности и прогнозирования развития отраслей экономики региона // Российское предпринимательство. 2008. №9-1. – С. 114.

N.R. Parpieva, docent, OshSU
nparpieva@mail.ru

Factors of social and economic development of competitiveness of regions

This article discusses the different approaches to determining the competitiveness of regions. Examines the cluster approach; innovation system of regions;all other factors creating competitive region.

Key words: *region, competitiveness, competitive edges, innovation, cluster, profitableness.*

УДК: 338.439

А.М. Ташбаев, к.ф.-м.н., профессор, ОшТУ

Структура продовольственного рынка Ошской области

Макалада Ош областында учурдагы азык-түлүк рыногунун структурасы жана азык-түлүк продуктыларын өндүрүүнүн абалы анализделген.

Ачкыч сөздөр: *азык-түлүк рыногу, азык-түлүк товары, рыноктун структурасы, чарба жүргүзүүчү субъект.*

В статье анализирована структура продовольственного рынка и текущая ситуация производства продовольственных продукций в Ошской области.

Ключевые слова: *продовольственный рынок, продовольственный товар, структура рынка, хозяйствуюший субъект.*

Продовольственный рынок представляет собой органическую часть общенационального рынка. Как и в других секторах экономики, в агропромышленном комплексе действуют общие закономерности экономического развития. Тем не менее, продовольственный рынок имеет целый ряд специфических особенностей, требующих их отдельного изучения, а также и особых подходов к анализу.

Продовольственный рынок – это целостная динамическая система рационального формирования и распределения продовольственных ресурсов первичной и вторичной переработки, обеспечивающая автоматическое согласование интересов производителей и

потребителей в установлении объемов и структуры производства, а также достижение и поддержание необходимого качества и цены продукции.

Продовольственный рынок выполняет ряд важных функций в экономике страны [1]:

- создает условия по доведению продовольствия до потребителей;
- обеспечивает взаимодействие продавцов и покупателей посредством сделок купли-продажи;
- устанавливает количественные пропорции в производстве, распределении продовольственных товаров, структуре спроса и предложения;
- определяет уровень равновесных цен и пропорции между ценами различных продовольственных товаров;
- выполняетроль «индикатора» для отечественных товаропроизводителей и потребителей посредством прямых и обратных связей.

Особенность продовольственного рынка состоит в том, что на нем реализуются товары первой жизненной потребности – продовольствие, имеющее важнейшее жизненное значение. Продовольственный товар – это продукт, позволяющий удовлетворить физиологическую потребность человека в жизненной энергии, а также незаменимых веществах, что необходимо для обеспечения нормального функционирования его организма.

Поэтому продовольственный рынок попадает в сферу не только экономических, социальных, но и политических интересов. Таким образом, продовольственный рынок качественно выделяется среди других рынков совокупностью реализуемых на нем товаров, которые объединяются в группы взаимозаменяемых продуктов питания:

а) продукты растениеводства: зерно и хлебопродукты; сахарная свекла, сахар и кондитерские изделия; картофель и картофелепродукты; овощи и бахчевые; масличные культуры и растительные масла; фрукты, плоды и ягоды; безалкогольные напитки и др.

б) продукты животноводства*:*мясо и мясопродукты; молоко и молочные продукты; яйца; рыба и рыбопродукты; продукты пчёловодства.

Эти группы товаров составляют основу соответствующих продуктовых рынков, между которыми существует косвенная связь через единый платежеспособный спрос населения на продовольствие и определенную взаимозаменяемость в потреблении.

Продовольственный рынок объединяет рынок сельскохозяйственного сырья и готовых товаров – продовольствия. Рынок связан со всеми воспроизводственными стадиями в продовольственном хозяйстве, выполняющими свои определенные функции: производство формирует предложение, а потребление – спрос, распределение и обмен связывают потребление с производством. В товарном производстве рынок устанавливает экономические связи между производителями, удовлетворяя их личные и производственные потребности.

Субъекты рынка выступают на нем в качестве продавцов и покупателей, которые, по сути, являются рыночными партнерами с определенными правами и определенными обязательствами по отношению друг к другу и обществу в целом. Они вступают в различные по форме отношения между собой, цель которых для продавца – продать товар и получить прибыль, а для покупателя – купить товар и удовлетворить соответствующую потребность. Желание продавца получить максимальную прибыль и желание покупателя уплатить за товар минимальную цену уравновешиваются в соответствии с законом спроса-предложения.

Таким образом, функционирование продовольственного рынка определяется рядом условий [2]:

- право собственности хозяйствующих субъектов на средства производства, землю, произведенные продукты, доходы;

- свобода выбора видов и форм деятельности для любого хозяйствующего субъекта;
- равноправие субъектов различных форм собственности;
- свобода ценообразования, при которой цена на продукцию, работы, услуги формируется на основе соглашения между продавцом и покупателем при минимизации государственного вмешательства;
- самофинансирование: каждый субъект рыночных отношений, обретая экономическую самостоятельность, должен сам покрывать финансовые расходы на свое существование и развитие;
- конкуренция: в рыночной экономике благодаря многообразию форм собственности и свободе хозяйственного поведения возникают и автоматически поддерживаются условия конкурентной борьбы;
- создание рыночной инфраструктуры: товарных бирж, системы оптовой и розничной торговли, маркетинговых организаций, фондовых и валютных бирж, финансовых институтов и т. д.

В развитых странах рынок продовольствия представлен относительно большим числом фирм с высокой товарной дифференциацией. При этом четко выделяется группа фирм, занимающая доминирующее положение. Наряду с ценовой на рынке продовольствия большое значение имеет неценовая конкуренция, которую характеризуют интенсивная реклама, товарная дифференциация, а также улучшенные качества товаров и услуг.

Функциональная структура рынка сельскохозяйственной продукции состоит из таких сфер: производство сельскохозяйственного сырья и заготовка природных продовольственных ресурсов; производственная инфраструктура, которая включает сеть перерабатывающих предприятий; сфера товарно-денежного оборота, которая охватывает сеть предприятий оптово-розничной торговли и общественного питания; сфера потребления конечного продукта.

Состав и структуру продовольственного рынка можно классифицировать по различным признакам: по отраслевому; по региональному; по каналам реализации продовольственных товаров. Это дает возможность в составе всего продовольственного рынка выделить рынки отдельных товаров и рынки регионов для анализа их развития и достижения пропорциональности спроса и предложения как в целом по стране, так и по отдельным видам пищевой продукции, по регионам.

Рынок продовольственных товаров делится на типы по характеру продукции и конкурентному поведению фирм. По данному критерию на продовольственном рынке выделяют четыре вида рынков [2,3].

- рынок сырьевых продовольственных товаров. Он типичен для мукомольно-крупяной, сахарной и ряда других отраслей. Его характеризуют относительная однородность и стандартизированность продукции, реализация товаров крупными партиями.
- рынок продовольственных товаров высокой степени переработки. Продукция, реализуемая в этой рыночной группе, относится к разряду неоднородной, высокодифференцированной. Это табачные и кондитерские изделия, консервы, обширный ассортимент готовых к употреблению продуктов. Высокая степень дифференциации товаров означает, что по каждому виду продукции имеется широкий набор подвидов, марок и сортов с различными характеристиками качества. Но чем выше на рынке заменяемость товара, тем сильнее конкуренция и меньше возможностей для ценовых приоритетов. Важнейшим орудием конкурентной борьбы на таком рынке являются реклама и различные способы маркетинговых коммуникаций.

- рынок относительно однородной продукции с низкой степенью переработки (мясные полуфабрикаты и свежее мясо, молоко, свежие плоды и овощи и т. д.). Доступ на рынок этой группы товаров относительно свободный, ценообразование осуществляется на основе, близкой к конкурентному рынку.
- рынок продовольственного сервиса. Он включает все типы и классы предприятий общественного питания – от небольших буфетов и закусочных до дорогих ресторанов. Этот рынок специфичен и неоднороден. В нем можно выделить несколько подгрупп с различным уровнем сервиса и с ценообразованием.

Продовольственный рынок как система отношений товарно-денежного обмена состоит из субъектов, которые вступают между собой в экономические отношения по поводу владения, использования и купли-продажи объектов.

Хозяйствующие субъекты сельского хозяйства в республике, занятые производством продукции, подразделены на следующие категории: “государственные хозяйства”, “коллективные хозяйства”, “личные подсобные хозяйства граждан”, “крестьянские (фермерские) хозяйства”, “индивидуальные предприниматели”.

В целом по республике объем производства продукции сельского хозяйства значительно сократился в коллективных и государственных предприятиях. Их удельный вес в общей структуре в 2013 году составил 2,2 процента, в крестьянских хозяйствах 61,1 процента, а личных подсобных хозяйствах населения 34,6 процента [4].

В 2014 году по Ошской области функционировал 13 государственных, 51 коллективных хозяйств и 89938 крестьянских (фермерских) хозяйств и индивидуальных предпринимателей [5].

Объем валового выпуска продукции сельского хозяйства, охоты и лесного хозяйства по области в 2014г. составил 34518,8 млн. сомов, что больше на 2143,8 млн. сом по сравнению с предыдущим годом и увеличился на 6,6 процента, а по сравнению с 2010г.– на 67 процента. Среднегодовой темп прироста объемов продукции за 2010-2014г. составлял 2,86 процента. В общем объеме валового выпуска продукции сельского хозяйства, охоты и лесного хозяйства в 2014г. доля продукции растениеводства по Ошской области составила 44,0 процент, животноводства – 54,4, сельскохозяйственных услуг –1,6 процента [4,5].

Удельный вес Ошской области в общем объёме валового производства продукции сельского хозяйства целом по республике соответствовал 17,8 процента.

В последние годы объем производства продовольственных продуктов по Ошской области в основном имел положительную динамику за исключением отдельных видов. За 2010-2014 годы рост производства продуктов сельского хозяйства наблюдался для картошки, плодов и ягод, винограда, бахчевых, мяса, молока сырого, яиц и меда. В то же время отрицательная тенденция имело место по производству табака и масличных культур. Неоднородные изменения произошли в производстве овощей,хлопка-сырца, зерна (в весе после доработки), в том числе пщеницы, при этом положительные тенденции имели место по объему ячменя и кукурузы, см.табл. 1.

Производство зерна (в весе после доработки) в целом по области в 2014г. составило 292,2 тыс. тонн, что на на 8,0 процента больше - чем в 2010г., и на 6,0 процента меньше чем в 2013г. При этом пшеница, произведенная в 2014 году – 123,2 тыс тонн, соответствовал 76,2 процента от 2010 г, и 86,6 процента в сравнении 2013 г. т.е. была меньше на 23,8 процента и 13,4 процента соответственно. Объем ячменя и кукурузы за 2014г. вырос на 169,6 процента и 163,7 процента соответственно, чем 2010 году.

Таблица 1

Производство основных видов продукции сельского хозяйства по Ошской области (тысяча тонн) [5]

Виды продукции	2010	2011	2012	2013	2014	УД. ВЕС В ОБЩ. ОБЪЁМЕ (2013 Г) ПО РЕСПУБ., В %
зерно (в весе после доработки), в т. ч.:	270,6	257,1	287,2	310,9	292,2	17,1
а) пшеница	161,7	139,0	104,8	142,1	123,2	15,0
б) ячмень	9,2	9,7	15,8	15,0	15,6	5,0
в) кукуруза на зерно	93,7	103,4	161,2	153,7	153,4	27,0
рис	5,7	4,7	5,1	5,0	5,1	18,8
хлопок-сырец	31,6	38,1	33,8	23,7	26,8	34,5
табак	7,8	7,7	5,1	4,3	2,7	66,2
масличные культуры, в т. ч.:	21,7	19,9	18,4	17,5	14,6	31,4
а) подсолнечник	16,7	15,8	15,0	14,7	11,5	34,6
б) сафлор	4,9	4,1	3,4	2,8	3,1	21,7
картошка	150,5	161,4	170,1	179,0	180,2	13,4
овощи	107,9	107,6	134,9	130,7	136,2	14,8
бахчевые культуры	28,9	30,1	38,4	34,5	37,8	17,6
плоды и ягоды	41,4	45,3	45,9	47,5	48,6	20,3
виноград	1,4	2,2	2,6	2,7	2,8	33,3
мясо (в убой. весе)	39,5	40,0	40,3	40,5	42,1	21,8
молоко сырое	263,8	269,7	275,2	280,2	286,8	19,9
яйцо,млн. штук	42,4	43,7	44,8	46,8	48,4	11,1
мёд, тонна	389	316	405	430	433	26,7

Картофеля собрано 180,2 тыс., что на 20,0 процента больше, чем в 2010г, и на 0,7 процента больше чем в 2013г., овощей – 136,2 тыс. тонн, или на 26,2,процента больше, чем в 2010г. и на 4,2 процента больше - чем в 2013г. Хлопка-сырца (в зачетном весе) произведено 26,8 тыс. тонн, что на 15,2 процента меньше, чем в 2010г. и на 13,1 процента больше –чем в 2013г.

Производство табака (в зачетном весе) в сравнении с 2010 годом уменьшился в 2,9 раза и составил 2,7 тыс. тонн, а относительно 2013 года составил 62,8 процента или снизился на 37,2 процента. Масличных культурв 2014г. произведено 14,6 тыс. тонн, что меньше, чем в 2010г. в 1,5 раза.

В 2014г. хозяйствами всех категорий области произведено 42,1 тыс. тонн мяса (в убойном весе), что на 4 процента больше чем предыдущий год. 2010-14 годы производства мяса имел сравнительно устойчивый характер и в среднем ежегодно произведено 40,5 тонн. Из общего объема произведенного мяса (в пересчете на убойный вес, 2013 г.), 58,3 процента приходится на говядину и телятину, 30,1 – баранину и козлятину, 10,4 – конину, 1,2 процента –на мясо птицы.

За счет увеличения поголовья коров, производство молока за истекшие пять лет возросло на 8,7 процента и составило 286,8 тыс. тонн. Средний годовой надой молока на одну корову в 2013 г. составил 1753 кг, что на 260 кг меньше, чем в среднем по республике. Из общего объема произведенного молока 98,4 процента приходится на коровье.

В 2014г. получено 48,4 млн. штук яиц, что на 14,2 процента больше, чем в 2010г. и на 3,4 процента, чем в 2013г. В среднем по области от одной курицы-несушки получено по 90 яиц, что на 23 штуки или на 20 процентов меньше чем по республике (113яиц).

К концу 2014г. в хозяйствах всех категорий содержалось 340,9 тыс. голов крупного рогатого скота, что на 13,5 процента, или на 40,6 тыс. голов больше, чем к концу 2010г. и на 6,1 процента, или на 19,7 тыс. голов больше, чем в 2013г. Поголовье овец и коз на этот период составило 171,2 тыс. голов и в сравнении с 2010г. возросло на 18,7 тыс. голов, или на 12,3 процента, а в сравнении с 2013г. –на 7,6 тыс. голов, или на 4,6 процента. Поголовье лошадей к концу 2014г. составило 89,9 тыс. голов и по сравнению с аналогичным периодом 2010г. возросло на 8,7тыс. голов, или на 10,7 процента, а в сравнении с 2013г. –на 4,3 тыс. голов, или на 5,0 процента. Поголовье домашней птицы к концу 2014г. составило 853,2 тыс. голов и по сравнению с аналогичным периодом 2010г. возросло на 112,0 тыс. голов, или на 15,1 процента, а в сравнении с 2013г. – на 38,0 тыс. голов, или на 4,7 процента [4,5].

Проведенный анализ производства продукций сельского хозяйства по Ошской области показывает, что в структуре производства продовольствий преобладает производство продукций животноводства – 54,4 процента (а в целом по республике продукции растениеводства). В области сосредоточено 22,4 процента поголовья крупного рогатого скота и коров, 20,6 процента лошадей и 17,8 процента овец и коз. При этом в общем объёме по республике область производит примерно 1/6 часть зерна и бахчевых, 1/5 часть риса, мяса, молока, плодов и ягод, 1/4 часть кукурузы, мёда, 1/3 часть хлопка, масличных культур и винограда, 2/3 часть табака.

Литература

1. Кетова Н.П. Отраслевой маркетинг: стратегии, функции, приоритеты: учебное пособие. – М.: Вузовская книга, 2012. – С. 320.
2. Кострова Ю.Б**.** Анализ продовольственного рынка России: монография. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета управления и экономики, 2014.– С. 184.
3. Киселева Е.Н., Власова О.В., Коннова Е.Б. Рынок продовольственных товаров. Учебное пособие. – М.: Вузовский учебник.2009. – С. 144.
4. Сельское хозяйство Кыргызской Республики, 2009-2013. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. 2014. – С. 80./www.stat.kg.
5. Производство основных видов сельскохозяйственной продукции по Ошской области в 2014 г.Ошское областное управление государственной статистики. – Ош.2015.

A.M. Tashbaev, docent, OshTU
atashbaev@mail.ru

Structure of the food market of the Osh oblast

In the article is analyzed the structure of the food market and the current situation of production of food products in Osh oblast.

Key words: *food market, food products, structure of the market, managing subject.*

Правила оформления представляемых рукописей:

В журнале “Вестник ОшГУ” публикуются обзорные, проблемные, оригинальные экспериментальные и методические работы по: естественно-техническим, общественно-гуманитарным, медико-биологическим направлениям науки.

1. Статьи представляются тщательно отредактированными, в 2 экземплярах, напечатанные на одной стороне листа через 1,5 интервала (шрифт 14 Times New Roman) на бумаге стандартного формата. К рукописи необходимо приложить диск с файлом статьи в программе Word for Windows или PDF. Рукопись должна иметь направление от учреждения, в котором выполнена работа, подтверждающее, что материалы публикуется впервые. Представляется выписка из протокола заседания кафедры об обсуждении рукописи и рецензия на рукопись.
2. При оформлении статей, содержащих экспериментальные данные, необходимо придерживаться следующей схемы: обзор литературы, обоснование, актуальность, цель исследования, методика (материалы и методы), результаты и обсуждения, выводы.

- УДК, строчными буквами фамилии и инициалы авторов (на кырг., на русск., англ. яз.), город и место работы (на кырг., на русск., англ. яз.), контактные данные (e-mail), название статьи заглавными буквами (на кырг., на русск., англ. яз.), аннотация (на кырг., на русск, англ. яз.), ключевые слова (на кырг., на русск., англ. яз.), основной текст.
- Основной текст набирается (**кегль 14**) после пропуска в одну строку (**кегль 12**) от аннотации. Сокращенные названия в тексте должны быть расшифрованы, нумерация формул производится справа в конце строки в круглых скобках – (1), ссылки на литературу в квадратных скобках – [1]. Формулы и символы (нежирный шрифт) в тексте следует набирать в **редакторе формул Equation Editor**.
- Иллюстрации и таблицы должны иметь названия, законченный вид и располагаться по тексту непосредственно после ссылки. Выравнивание таблиц и рисунков – по центру страницы. Названия иллюстраций не должны включаться в поле иллюстраций. Название иллюстраций и таблиц должны быть набраны с использованием шрифта **Times New Roman(кегль 12)**.
- Список литературы – в конце статьи с отступом в 1 см от основного текста. Желательно, чтобы последняя страница статьи была полностью заполненной.
- Объем статьи – до 10-12 страниц, (страница – 1836 знаков), выполненных в формате А4, со ссылкой на литературу; объем кратких сообщений – 5 стр., обзорных и проблемных статей – 18-20 страниц, включая список литературы. К статье необходимо приложить реферат и краткое резюме на кыргызском, русском и английском языках;
- Шрифт Times New Roman, Tamga KIT (кириллица).
- Размер символа – 14; межстрочный интервал – 1,5; все поля –25 мм;

3. Информация об авторе: Ф.И.О. всех авторов рукописи полностью, место работы, адрес и телефоны (служебный, домашний, мобильный), адрес электронной почты (e-mail).
4. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного варианта статьи, после исправления замечаний рецензента и ответственного редактора. Рукописи статей редакция не возвращает.

- 1 страница – **100 сомов**.

«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журналды чыгарууга жооптуу редактор б.и.д., профессор ***Жумабаева Т.Т.***

ОшМУнун "Билим" редакциялык басма бөлүмүндө даярдалып, басмадан чыгарылды.

Биздин дарегибиз: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.
Байланыш телефондору: (+9963222) 23163, 72061
Факс: (+9963222) 24066
Электрондук дарегибиз: E-mail: nauka-oshsu@mail.ru
Сайт: www.oshsu.kg

Негиздөөчүсү – Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 01.12.2015-ж. Форматы: А4
Көлөмү: 33,25 б.т. Буюртма: №37
Форматы: 210х297 1/8. Нуска: 200 даана